kazconf
media conference

«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР: ЖАҢАЛЫҚТАР, МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ЖЕТІСТІКТЕР»

халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

30-31 мамыр

PROCEEDINGS

of the international scientific conference

«SCIENCE AND INNOVATION: NEWS, PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS»

30-31 May 2022

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции

«НАУКА И ИННОВАЦИИ: НОВОСТИ, ПРОБЛЕМЫ И ДОСТИЖЕНИЯ»

30-31 май 2022

Түркістан, 2022

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ғ 96

Редакция алқасы:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:
A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ғ 96 Ғылым және инновациялар: жаңалықтар, мәселелер мен жетістіктер: халықаралық ғылыми конф. мат. = Наука и инновации: новости, проблемы и достижения: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: Science and innovation: news, problems and achievements. – Түркістан: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2022. – 380 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-2386-0

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-2386-0
9 786010 823860

© «Bilim Innovations Group» ҒЗО, 2022

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

ҒТАМР 17.82.10

СОҒЫС ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ӨЛЕҢДЕРДЕГІ БАСТЫ МОТИВТЕР

Н.А. Қуанышбаева
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Қ.М. Байтанасова
Ғылыми жетекші, ф.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Ғылыми зерттеу мақалада соғыс лирикасындағы өлеңдердегі басты мотивтерге әдеби талдау жасалынады. Қалам мен қаруын қатар ұстаған Абдолла Жұмағалиев, Дихан Әбілов, Далабай Жазықбаев, Ғаббас Жұмабаев, Тілеген Шопашев сынды майдангер ақындардың поэзиясынан басты мотивтер талданды. Соғыс лирикасындағы сарын мен фольклорлық элементтердің де ішкі байланысына мысалдар келтіріледі. Жоғарыда айтқан ақындардың поэзиясындағы «қоштасу», «жауыздық пен кек алу», «тілек», «хат жазу» сынды мотивтердің өлеңдегі қолданысы мен поэтикалық қуаты анықталады. Мотивтердің прозадағы қолданысы мен айшықты көріністері ғылыми зерттеу жұмыстарының арқауы болған. Бұл жердегі басты жаңалық ретінде әскери лирикадағы мотивтердің көрініс беруі қарастырылған. Соғыс лирикасындағы мотивтер бірден көрінбегенімен ішкі мазмұнда байқалады. Сол кезеңдегі ақындардың поэзиясындағы ұлттық таным мен құндылықтардың көрініс беру көрсеткішіне тоқтатылады. Ғылыми зерттеу жұмысының негізгі мәні мен мазмұны соғыс лирикасындағы басты мотивтердің өлеңдегі қолданысы мен көрінісі.

Түйін сөздер: мотив, фольклор, әскери лирика, қоштасу, тілек, хат, соғыс өлеңдері, поэзия, ұлттық таным.

Жалпы әдебиеттану саласында мотив ұғымы мен қара сөз яғни прозадағы мотивтердің ішкі қолданысы қарастырылғанымен, поэзиядағы сипаты айқын түрде зерттеле қоймады. Мотив пен өнердің ішкі үндестігі бар. Әдебиет те өнер де бір әуезге байланысты жасалады. Мотив термині тақырыптық үндескен сарын. Мотив – латын тілінен енген. Тарқатып көргенде «қозғаймын» деген мағынаны білдіреді. Мотив қолданысы тек қана әдебиеттану ғылымында өзге ғылым салаларында кездеседі. Тілтану, психология және заң тағы осы қатарлы салаларда жиі кезедеседі. Осы ұғымның жалпы әуезділік сөзімен туыстығы да бар. Музыка саласымен де байланыстырып жатады. Әдебиеттану ғылымында мотивтің мазмұндылығы мен өзектілігін зерттеп қарастыру өте маңызды [1, 102

б.]. Мотив мәселесін және құрылымын түсініп көркем туындыны талдау өзіндік ерекшелік пен жаңа пайымға әкеледі. Алып отырған туындыңыздың дәуір сипатына қарай анықтап, жүйелі түрде қарастыруға серпін береді. Мотивті лирикалық туындылар тұрғысынан қарап, мазмұнын айқындау да қиынға соғады. А. Байтұрсынұлы өз еңбектерінде «мотив» сөзін қолданбағанымен, мазмұндас терминдер мен сөз қолданыстарын басшылыққа алып жеткізген. «Сарындама» деп көрсете келіп, үш негізді нұсқайды. Бастапқысын салт сөзі, екіншісін ғұрып сөзі және үшінші бөлігін қалып сөзі деп көрсетеді [2, 85 б.]. Қазақ әдебиеттану ғылымында мотив терминін және мәні мен мазмұнын фольклор және әдебиетке қатысты топтастыру қалыптасуда. С. Қасқабасов, Ш.Ыбыраев сынды ғалымдар іргелі зерттеу жұмыстарын жүргізіп, елеулі үлес қосты. Алайда, лирикалық өлеңдерді мотивтік көлемде талдау және саралау енді ғана белең алуда. Мотив тұрғысында шет елдік ғалымдар жүйелі ой-пікірлерін айтып келеді. А.Н. Веселовскийдің пайымдауынша, мотив ұлғайып, сюжетке ауысады, сюжет дами келе мотивтер тұтастығын құрайды. А.Н.Веселовский жалпы осы терминнің қалыптасып, өркендеуіне жол ашқан. Әдебиеттану ғылымында көрініс тауып, қордаланбай тарихи байланысқа енуіне түрткі болған. Жоғарыдағы айтылған пікірлердің түйіні мотивті сюжетпен бір негізде қарасытырғанында. Атап айтқанда мотив те одан кейін қозғаған сюжет те өрістей келе тарих белесіне кіреді: тұрақталып орныға келе идеялық жүйелі мазмұнға үндеседі. Жоғарыдағы ғалымдардың пікірлері сарапқа алына отырып, сюжеттің вариацияланатынын байқаймыз. Мотивтерде, тарихи құндылықтар жинақталып, қайталанып келе береді. Сайып келгенде, біз айтып отырған мотивтің сюжетпен байланысты екенін ұғамыз. Тұтастай алғанда мотив – сюжеттердің қосындысы. Пропп та өз зерттеулерінде мотив турасында сөз қозғағанда сюжетпен бір сарында келетіндігін айтады. Жалпы алғанда мотивтің негізгі түйіні бір кезеңде немесе бір ақын шығармашылығында басты сипаттың негізгі сөз қолданысының қайталанып отыруын айтамыз.

Ендігі сөз соғыс лирикасындағы басты мотивтер турасында болмақ. Соғыс лирикасында өршіл рухпен қатар асқақтық қатар орын алады. Өлеңдегі негізгі мазмұн мен мән асқақтыққа және мотивтерге тікелей байланысты өрнектеледі. Әскери лирикадағы мотивтер кеңінен қарастырылған жоқ. Соғыс лирикасындағы мотивтерді салыстырып, кеңінен талқылауды қажет етеді. Атап айтсақ, «қоштасу», «сағыныш», «жеңіс», «өшпенділік», «достық» тағы осы қатарлы мотивтерді жатқызамыз. Алғашқы сөз «қоштасу» мотив жайлы болмақ. Біз зерттеу барысында «қоштасу» сөзін кеңінен талқылап қарастырдық. Фольклормен үндестігін сараладық. Ендігі мәселе осы сөздің мотивтік қолданысқа жататындығын айқындау. Соғыс даласында от кешкен Абдолла Жұмағалиев өзінің отты жырларының басым көпшілігін майдан даласында жүріп жазған. Абдолла бойындағы асқақтық пен ешікімге ұқсамайтын дара қайсарлығы Қасым поэзиясына да арқау болған. Абдолла Жұмағалиевтің «Қош, достарым» атты өлеңі бар. Өлеңдегі негізгі ой мен сарын қоштасу мотивіне жанасады. Абдолла Жұмағалиев поэзиясынан фольклорға жататын бірден-бір құбылыстарды кездестірдік. Қан майдандағы қиындықтар мен

ауыртпалықтарды өлең жолдары арқылы жеткізе білген. Уақыттың тығыз, сөздің түйінді екенін айтып, ойының зіл екенінен хабар беріп, майдан даласына кетіп бара жатқанынан тілге тиек етеді. Өлеңдегі негізгі ерекшелік өзін батыстың Байронымен салыстыра айтады. Бұл жерде автор мен Байрон арасындағы ішкі үндестік сақталған. Байрон да елімен қоштасып, «мен де кеттім алыс сапарға» деп түйіндейді.

Мен де аттандым майданға,
Қалдырып жыр мен жарымды.
Сапарым ауыр болса да,
Кірлетпен ақын арымды.
Талай жонда жортармын,
Ат жалында қонып түн.
Талайында болармын
Қатерлі қанды жорықтың.
Жеңіспен күт, сен мені,
Қош, достарым, құшқаным,
Жер бетінен құртқанша
Адамның арсыз дұшпанын.

Абдолла Жұмағалиевтің ақындығы асқақтықпен сабақтасқан. Жақындарымен қоштасып жатқан ақынның табиғаты адам жанының нәзіктігін көрсетеді. Қоштасу ұғымы қазақ танымында фольклорда ертеден бар құбылыс. Өлеңде төмендегі ойлар қамтылады:

– Соғысқа аттанған ақынның тағдыры мен қимастығы;
– Сапардың ауырлығы мен соғыстың ауыртпалығы;
– Ақын жанының нәзік әрі тазалығы;
– Сапардың ұзақ болатындығы және оралуының өзі күмән мен үмітке құрылғандығы;
– Жеңіспен ораламын деген ақынның зор үміті;
– Жау мысын басып, еліне қайтатын ақынның ішкі сезімі;
– Ел-жұртпен қоштасып, аттанған азаматтың болмысы.

Өлеңдегі негізгі мән мен мазмұн «қоштасу» мотивінің ұғымынан хабар беріп тұр. «Қоштасу» ұғымы жалпы мотивтік тұрғыдан да алып қарастыруымызға болады. Сонымен қатар «қоштасу» сарыны ғұрыптық фольклорда кездеседі. «Қоштасу» ғұрыптық фольклор танымында бар құбылыс. «Қоштасу» мотивінің ұғымы мен сарыны соғыс лирикасында жиі кездеседі. Дихан Әбілов поэзиясында да «Қоштасу» мотиві бар. Дихан Әбілов Баянауыл маңындағы Мойындыбұлақ ауылында дүниеге келген. Қару мен қаламын қатар ұстаған азамат.

Тұтанды соғыс, достарым,
Қағылды дабыл – барабан;
Көреміз тағдыр қосқанын,
Қарсы алып майдан даладан!
Қош, ойын-той, сауық кеш,

Жүрекке жалын салды кек.
Жабырқау тартпа, жас бикеш,
«Мені қиып кеттің!» – деп.
Жеңістің күнін мен деп күт;
Қош, жас дәурен, қызық шақ!
Кетті бастап отқа үміт,
Қош тұр, ыстық махаббат!

Аталмыш поэзиядағы ой мен сарын азамат пен бойжеткен арасындағы байланысты бағамдап жеткізеді. Достарына, соғыстың басталғандығын, соғыс дабылының соғылғандығын жеткізеді. Тағдыр жазуының сызбасында көретіндігін айтып, үмітпен қарайды. Ойын-сауық кештері мен туған жеріндегі қызық-думанның барлығын қимастықпен шығарып салады. Соңындағы ақынның түйіні өте әсерлі өріледі. Махаббатпен жақсы көретін азаматтың жан-күйі соңғы түйінде берілген.

Мотивтер турасында сөз қозғағанда соғыс тақырыбындағы өлеңдердің фольклорлық сипат алатын тұстарына да қысқаша тоқтала кеткен жөн. Біз қарастырған «қоштасу», «жоқтау» мотивтерінің басы фольклорлық элементтермен тығыз байланысты. Фольклорлық элементтер өлеңде біпден көрініс бермегенімен ішкі мазмұнында не болмаса сөз қолданысында тұрады. «Фольклорлық шығармаларда дәстүр, көпнұсқалық сақталады десек те, қандай да бір шығармашылық бағыт, жаңашылдық көрініс береді. Осы кезде фольклорлық туындылардың жаңа версиясы пайда болады» [3, 110 б.].

Соғыс тақырыбындағы басты мотивтерді жазу барысында мотивтерді ары қарай талдайтын боламыз. Жамбыл Жабаев, Дихан Әбілов, Қасым Аманжолов, Абдолла Жұмағалиев, Далабай Жазықбаев, Дихан Әбілов, Әбу Сәрсенбаев, Тәшібай Әлмұхамбетов, Жұмағали Саин, Тайыр Жароков,Қапан Сатыбалдин, Тоқаш Бердияров, Мұзафар Әлімбаев сынды майдангер ақындардың поэзиясынан бірнеше соғыс жылдарындағы мотивтерді алдық. Атап айтсақ, «қоштасу», «жауыздық пен кек алу», «тілек», «ерлік», «хат» осы қатарлы мотивтерді зерттеу мақаламызда талдап, талқылап көрдік.

Далабай Жазықбаев поэзиясында «жауыздық пен кек алу» сотивіне сай келетін өлең жолдары кездеседі. Соғыс лирикасына тән барлық сөз қолданыстары еніп, өлеңнің табиғатын ашып тұр.

Жан достар, жан достар,
Сермеңдер семсерді.
Жауынгер жолдастар,
Сендерге ел сенді.
Салыңдар шабуыл
Жас сәби бала үшін!
Ерлікпен алға ұмтыл
Намыс пен ар үшін

Бұл жердегі айтар ой мен сарын жаудан кек алып, ерлікке ұмтылудың басты сарындары көрініп тұр. Қарулас достарына ерлікке ұмтылып, ел мен

жерді қорғауға шақырады. Ел мен жердің тыныштығы үшін жаудың мысын басып, болашақтың еркін азаттығы үшін қалың жауға қарсы тұрады. Екінші мотив «тілек» мотив турасында. Тілек ұғымы фольклорлық ауысыммен келген. Тілек жолдау дәстүрі майдангер ақындардың «Біздің тілек» атты өлеңін алып қарастыруымызға болады. Тілек жолдау дәстүрі хан жазу, лебізін білдіру сарындарымен мазмұндас болып келеді.

Бізге ашық күн керек,
Аспан керек мөп-мөлдір.
Қуанышқа тұр бөлеп
Бақытты өмір төккен нұр.
Тыныш болып жер беті,
Түршікпесін денеміз.
Азамат боп, ер жетіп,
Ағаларға ереміз.

Бұл жердегі тілек жазу формасы тыныштық пен бірлікті және соғыстың аяқталуын жаратқаннан сұрап тұр. Бұл ұлтық танымның қай кезде болмасын өзгермейтіндігін және қуат алып қарыштай дами беретіндігін көрсетеді. Жоғын, жаратқаннан сұрайтын құндылық түркі халықтарына ортақ қасиет. фольклорлық сарынды пайдалана отырып үйлестіреді. Фольклорды соғыс Соғыс тақырбында өлең жазған ақындар еркіндік пен азаттық, намыс пен қайсарлықты лирикаға айналдырып жасырын ішкі эстетикалық бейнемен өлеңдерімен ізгілендіре отырып, ұлттық болмысты танытатын және көрсететін жыр үлгілерін оқырман назарына ұсынды. Өзектілігі мен өміршеңдігі, тақырып пен идеясын сабақтастыра отырып лириканың бастапқы қалпын жүйелей және сақтай отырып, өткір шеберлікпен жеткізді. Ендігі сөз жайы «хат жазу» мотиві турасында. «Хат жазу» мотиві соғыс лирикасында жиі қолданылады. Ауылын, ата-жұртын сағынған майдандағы солдаттың жан-күйі мен сағынышы және ауылдағы ағайынның майдандағы туысқанына жазған сағынышы хатта жазылады. Ақын, Тілеген Шопашевтің өлеңіндегі осы хатқа арналған өлеңінде үлкен мән жатыр. Хаттағы айтыр ой мен сарын туған елге деген солдаттың сағынышы мен сол жерде орын алып жатқан өзгерістер турасында айтады. Осы арқылы өзінің амандығын және соғыстың оңай еместігін ел мен жер үшін жан беріп, жан алып жатқан солдаттардың тағдыран хабар береді [4, 86 б.].

Көкірегі көк түтін,
Көз жасаурап күн батты.
Қабырғасы жоқ бүтін
Қара жерге түн жатты.
Таңда полк тап берді,
Жауға жайдың отындай.
Қалды күтіп хат та енді
Бір сөзі де оқылмай.
Азабы мол ақ жорық,
Ажалдан бас тарта ма? –
Үш бұрышты хат болып,
Ауыл жатса қалтада.

Соғыс лирикасындағы мотив мәселесі де бұнымен тоқтап қалмақ емес. Соғыс лирикасындағы кейіпкерлемен және өздері лирикалық өлеңнің басты қаhарманына айналып жатады. Сөздердің қолданыс аясы көркемдікке құрылған. Тіркестердің жүйелі келуі ақындардың поэтикалық қуатын арттырып тұр. Өлең мәтіндегі мотивтерді айқындау арқылы сол кездегі ортақ тақырыптарды да анықтадақ. Соғыс лирикасындағы басты және негізгі мотивтердің үндесігі – тақырыптардың мағыналас болып келуінде және өлеңнің ішкі мазмұнының ұқстастығында жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Чернец Л.В. Введение в литературоведение: Учеб. пособие. – Москва: Высшая школа, 2006. – 680 с.

2 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

3 Байтанасова Қ.М. Әдебиеттануға кіріспе: оқу құралы. – Алматы: Эпиграф, 2017. – 115 б.

4 Соғыс және жеңіс: Өлеңдер, әңгімелер, поэмалар, повестер; Ересек балалар үшін. Құрастырған: Қ. Омарұлы. – Алматы: Балауса, 1995. – 592 б.

ГРНТИ 03.91

РАЗВИТИЕ АРАБСКОЙ МОНАРХИИ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА

Г.П. Тилеубаева
Магистрант, Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, г. Шымкент

В статье рассматриваются особенности развития арабской монархии в Персидском заливе, биполярная мировая политика государства. Влияние международных отношений, региональной и глобальной безопасности подчеркивает политика государств, создание новых региональных центров сил для поддержания безопасности и политических изменений. В статье проанализированы процессы развития региональной экономической интеграции в рамках Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива (ССАГПЗ) в 1981-2018 гг. В современной системе Ближний Восток и Северная Африка в системе арабских государств рассматриваются по ряду факторов – экономических, географических и геополитических, политических, военных, демографических и региональных, международных отношений что интеграционные процессы и устойчиво развивались, торговля в формировании общего рынка.

Ключевые слова: Арабо-исламской культура, геополитика, персидский залив, духовные ценности, субрегиональная организация.

В арабских странах в настоящее время представляют собой сложное переплетение государственных структур, политических партий, организаций и неформальных течений общественно-политического характера, которые в целом можно считать современными формами политического бытия государств Арабского Востока. Кроме этих форм большую роль в политической жизни арабских стран играют традиции и институты, не входящие непосредственно в политическую сферу (обычное право, религиозные общины, кланы), которые образуют мощный фонд социально-экономического, исторического, политического, культурного и религиозного наследия. Поэтому политическая жизнь арабских стран отличается исключительным многообразием, богатством оттенков и направлений, делающих политический облик каждой страны уникальным и накладывающих специфический отпечаток на формы и способы функционирования государственных институтов власти, политических партий и всех политических систем в целом. Различные этнические силы на территории арабских стран (арабские, берберские, туркменские, курдские,

армянские, ассирийские), конфессии (мусульманские и христианские), наличие интернациональных исламских течений (преобладание суннитов и мучеников), этнические и межконфессиональные силы. Ориентация на регион характеризуется важным стратегическим положением арабских стран в мире, не только концентрацией в регионе основных мировых запасов углеводородов, но и геополитическими параметрами воды, земли, воздуха, земли и цивилизации. Текущая политическая ситуация в Северной Африке и на Ближнем Востоке является основой формирования современного состояния международных отношений. Баланс сил меняется как на глобальном уровне, так и в отдельных регионах земного шара.

Персидский залив, между Аравией и Персией, Ормузским проливом соединяется с Аравийским м. (северо-запад. часть Индийского океана.) [1]. (Кальи ал Фарс по-местному) – представляет обширное внутреннее море Индийского океана, обрамленное с северо-востока берегами Персии, с запада, юго-запада и юга – берегами Аравии. Раковины с жемчугами встречаются по всему аравийскому берегу залива, на всех многочисленных его мелях. Этот регион исторически известен как Персидский залив, названный в честь Персидской империи (современный Иран). С 1960-х годов соперничество между персами и арабами, наряду с ростом арабского национализма и развитием западных политических и экономических интересов, побудило все чаще использовать термин «Персидский залив» применительно к водоему региона [2].

Национально-этнические и религиозно-общинные отношения также выступают современных политических систем арабских стран. Такой характер социальных структур, в рамках которого существует широкий спектр разнотипных социальных отношений, предопределил особую роль государства, его активное вмешательство не только в экономику, но и в политическую сферу, что делает государство основным структурным элементом политических систем арабских стран. Особая политическая роль государства обеспечивается и особым статусом главы государства (монарха или президента), который обладает широкими полномочиями, является стержнем всей политической системы в арабских странах. Его статус определяется мусульманской доктриной, согласно которой не может быть справедливым разделение власти на светскую и духовную. Поэтому глава мусульманского государства несет личную ответственность за осуществление власти над общиной и вправе принимать любые меры для обеспечения ее интересов при условии соблюдения общепризнанных норм, принципов и целей мусульманского права. В системе органов государственной власти глава государства (президент или монарх) занимает, как правило, центральное положение, обладая довольно широкими полномочиями в различных областях, в частности, в сфере назначения высших должных лиц государства, включая судей; в области государственного управления (глава государства осуществляет прямое руководство правительством); в сфере руководства вооруженными силами (в некоторых странах президент является не только верховным главнокомандующим, но

одновременно и министром обороны, а кроме того, возглавляет Высший совет безопасности); во взаимоотношениях с законодательным органом (президенту предоставлено право досрочного роспуска парламента, право отлагательного вето, право издания законодательных указов в период парламентских каникул и т.д.); в сфере изменения конституции, проведении референдумов. Зачастую законотворческая активность президента на практике еще более усиливается, поскольку он имеет возможность контролировать депутатский корпус через механизм партийной дисциплины, являясь лидером правящей партии. Роль и полномочия монарха и правительства в арабских монархиях также различаются при абсолютной (Саудовская Аравия), дуалистической (Катар, Оман, Бахрейн), парламентарной (Кувейт, Иордания, Марокко) и выборной (Объединенные Арабские Эмираты) монархиях. Глава государства в арабских монархиях, кроме законодательных и исполнительных, осуществляет ряд других важнейших государственных функций: провозглашается символом национального единства, а также его хранителем и защитником. Так, по Конституции Бахрейна 2002 г. король является «главой государства, его представителем, защитником религии и государства и символом национального единства» (ст. 33). При этом король стоит на страже «легитимности управления, верховенства конституции и закона, заботится о правах и свободах личности и организаций»; является высшим представителем государства на международной арене. Король лично от имени государства подписывает международные договоры и соглашения в соответствии с положениями специального закона или уполномочивает подписать такие договоры своих специальных представителей. Только король имеет право назначать и отзывать полномочных представителей государства в других странах и международных организациях. От имени государства он ведет переговоры на самом высоком уровне; является верховным главнокомандующим вооруженными силами страны. Опираясь на эти полномочия, глава государства должен предпринимать меры по защите независимости и территориальной целостности страны, защищать ее внутреннюю и внешнюю безопасность, права и свободы граждан. В соответствии с Конституцией Бахрейна король является верховным главнокомандующим Сил обороны и «может их использовать для выполнения национальных задач внутри страны и за ее пределами» (ст. 33). Эмир объявляет о введении в стране чрезвычайного положения путем издания декрета, который представляется в Национальную ассамблею в течение 15 дней после его издания. В монархиях Персидского залива сложились системы, которые позволяют главе государства осуществлять общий контроль над религиозными институтами и ограничивать их стремление вмешиваться в политику. В Омане, например, Верховный муфтий назначается главой государства, по сути, подконтролен султану и в значительной мере служит проводником его воли. Король Саудовской Аравии следит за тем, чтобы общая политическая направленность соответствовала принципам ислама, осуществляет контроль за применением шариата. Таким образом, король совмещает прерогативы главы высших государственных светских инстанций с функциями надзора за

деятельностью любых структур, не позволяя им уклоняться от принципов ислама, а также фактического контроля над шариатскими судами, судьи которых назначаются и освобождаются согласно королевскому указу. Королю подчиняется и Совет фетвы и улемов, в состав которого наряду с верховным муфтием входят авторитетные имамы и улемы. Такая система позволяет властям направлять деятельность исламских учреждений, включая мечети и проповедническую миссию имамов [4].

Арабских монархии Персидского залива в последние десятилетия развтие мировою экономику и ближневосточной политики происходящих глобализационных процессов, формирования транснациональных экономических и международных отношений. Втягиваясь в современный цивилизационный поток, эта группа государств стремится в кратчайшие сроки преодолеть состояние отсталости, найти на путях модернизации оптимальную формулу развития, которая бы обеспечивала рациональное достижение научно-технического прогресса с национальной культурой, религиозной идеологией, исторической памятью. Стратегический интерес к Персидскому заливу определяется его ключевой значимостью в общемировом топливно-энергетическом балансе, поскольку здесь залегают 64,9% подтвержденных запасов нефти и около 30% Примечание: В состав ССАГПЗ входят все монархии Персидского залива – Саудовская Аравия, Кувейт, ОАЭ, Оман, Катар, Бахрейн. Страны Персидского залива богаты запасами нефти. Составлено British Petroleum в 2007 году. По данным World Energy Statistics Survey, крупнейшими производителями углеводородов являются: Саудовская Аравия (264,3 млрд баррелей или 21,9% мировых запасов), Ирак (115 млрд баррелей или 9,5%), Кувейт (101,5 млрд баррелей или 8,4%), ОАЭ (97,8 млрд баррелей или 8,1%) [3]. Это создает приток иностранной валюты в нефтедобывающие страны, играющие ведущую роль на мировых финансовых рынках. Эти страны развивают однобокую экономику, что усложняет проблемы, возникающие из-за зависимости от импорта продуктов питания, транспортных товаров и высокотехнологичных товаров [7].

Опустынивание свирепствует из-за нехватки воды. По уровню участия в нерегиональных международных организациях только Саудовская Аравия входит в «большую двадцатку» ведущих стран мира. Арабские страны также являются членами ЛАГ, Организации Исламская конференция, ОПЕК и Организации стран-экспортеров нефти. Несмотря на то, что ни одна из арабских стран не является членом НАТО, ряд стран (в первую очередь Египет, Марокко, Иордания, страны Персидского залива) давно имеют тесное военно-политическое сотрудничество с США. У Сирии особые отношения с Ираном, кандидатом на роль регионального центра силы. Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива – субрегиональная организация, состоящая из шести арабских монархий (Саудовская Аравия, Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЭ и Оман). GCC был создан 4 февраля 1981 года и провел свой первый саммит 25 мая 1981 года в Абу-Даби, Объединенные Арабские Эмираты. С тех пор саммиты проводятся ежегодно. Решение о создании Совета

сотрудничества стран Персидского залива (ССАГПЗ) было принято министров иностранных дел в Эр-Рияде. Образованию Персидского залива способствовала географическая близость и сходство правил, экономических и социальных условий стран Персидского залива. Основными целями и задачами Совета являются:

– Экономические и финансовые дела,торговля, таможня и связь;

– Образование и культура,социальные и медицинские проблемы;

Информация и туризм, законодательные и административные вопросы [2].

Монархий много и на Западе, и на Востоке. Однако у аравийских монархий присутствует особый тип восточно-абсолютистской монархии, которая обладает ярко выраженным родоплеменным могущественным компонентом [5]. С одной стороны, живы адаты, то есть непреложные законы племен и традиции родоплеменного строя. Монархи являются неограниченными правителями, по крайней мере формально. Если и есть фактические ограничения, то они связаны с родовой верхушкой, потому что такие решения принимаются наиболее авторитетными и старейшими членами правящей родовой группы [6].

В эмиратах, или малых княжествах Персидского залива, принимались временные конституции. Действовали они очень долго лишь в конце XX или в начале XXI века временные конституции были превращены в постоянные конституции, были созданы парламенты, определенные меджлисы, очень ограниченные, с очень узкой формой избирательности. Он богат как человеческими, так и природными ресурсами и имеет большой материальный потенциал. Однако реальная роль арабского мира в международных отношениях осложняется тем, что он не соответствует своему потенциалу, а такая организация, как Лига арабских государств, не способна способствовать объединению и развитию входящих в нее государств. В общем, арабский Восток «шевелится». Очень противоречиво делать однозначные выводы о наиболее напряженной, особой геополитической сфере международных отношений. Арабские монархии Персидского залива переместились в последние десятилетия с региональной периферии в фокус мировой экономики и ближневосточной политики в контексте происходящих глобализационных процессов, формирования транснациональных экономических взаимосвязей, возникновения новых параметров международных отношений. Правящие элиты монархий Залива, пытающиеся возглавить инновационный процесс, придерживаются фактически идентичной формулы: широкая экономическая модернизация, дозированное социальное реформирование и возможный минимум политического обновления. В целом модернизация стран «шестерки» сохранит специфику арабо-исламской культуры, духовных ценностей, социальной стратификации, государственных институтов. Их более глубинный размыв может наступить только на отдаленных этапах исторического развития.

Литература

1 Энциклопедии: ВЭ: МЭСБЕ.

2 Политический толковый словарь. – Алматы, 2007.

3 Словник: Патенты на изобретения – Петропавловский. т. XXIII (1898).

4 Сапронова М. А. Политические системы Арабских стран. – Казань, 2015.

5 Мелихов И. А. Арабские монархии Персидского залива на этапе модернизации. 1970-1990-е гг. URL: https://www.dissercat.com/content/arabskie-monarkhii-persidskogo-zaliva-na-etape-modernizatsii-70-90-e-gg

6 Middle East International. Mayhttps URL: www.gcc-sg.org/en-us/Pages/default. aspx.

7 First Annual ECSSR Energy Report. Gulf Energy and the World: Challenges and Threats. – Abu Dhabi: The Emirates Center for Strategic Studies and Research, 1997.

ҒТАМР 21.41.41

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮСІНІГІ

С. Аблахатова, К.М. Бишманов
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Діни ұйымдардың қазіргі ресейлік қоғамдық жұмысын қалыптастырудағы әлеуметтік-мәдени факторлар оның ерекше көрінісін қалыптастырады және бенефициарлар үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Оның идеологиясы конфессиялық теологияға негізделген және діни әлеуметтік ілімнің құндылық-нормативтік кешенін жүзеге асырады. Діни ұйымдар көмек көрсетуге дін қызметкерлері мен қарапайым адамдарды тарту арқылы әлеуметтік қызмет көрсетудің корпоративтік мәдениетін қалыптастырады. Конфессиялық әлеуметтік жұмыс субъектілерінің әлеуметтік-мәдени ресурстары әртүрлі деңгейде жүзеге асырылады өзара ықпал ету, институттардың әртүрлі нысандарында, көптеген әлеуметтік қызмет түрлерінде – діни ұйымдарда, сондай-ақ зайырлы әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінде. Дін мен әлеуметтік жұмыстың өзара әрекеттесуіне мұқтаж жандарға көмек көрсету Қазақстандағы әлеуметтік қызметтердің мемлекеттік емес секторын жетілдірудің маңызды бағдары болып көрінеді.

Түйін сөздер: дін, діни қызмет, әлеуметтік қызмет, саясат, қайырымдылық.

Әлеуметтік қызмет әлеуметтік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Бұл қызметтің ерекшелігі мұқтаждар мен кедейлерге риясыз көмек көрсетуден тұратын ең ежелгі діни дәстүрге негізделуінде. Әлеуметтік қызметтің негізгі ұғымдары мейірімділік пен қайырымдылық екені жалпы қабылданған. Ғылыми әдебиеттерде, әдетте, бұл ұғымдар не синонимдер ретінде, не салыстырмалы құндылықтар ретінде жиі пайдаланылады, оларда қайырымдылық қайырымдылық қызметтің ажырамас бөлігі болып саналады (филантропия, қайырымдылық қызмет).

Ежелгі заманнан адамға деген жанашырлық, жанашырлық, мұқтаж жандарға қол ұшын беруге дайын болу адамгершілік пен мейірімділіктің адамгершілік категориялары арқылы қабылданған. Ежелгі мысырлықтар мейірімділікті жанқиярлық және мұқтаж адамдарға көмектесу ретінде түсінді. Ежелгі Қытай өркениетінде жақынға деген сүйіспеншілік ең маңызды моральдық өсиеттердің бірі болды. Ежелгі өркениеттегі кедей азаматтарға көмектесу саяси міндет қана емес, адамға деген мейірім мен жанашырлықтың көрінісі болды. Цицерон мейірімділікті адамның айрықша белгісі ретінде

көрсетті. Эпиктет ілімі бойынша адамдарға жақсылық жасауға, көмектесуге ұмтылу адамның табиғатына тән.

«Адамгершілік» концепциясының призмасы арқылы өтетін мейірімділік ұғымы христиандық доктринаға енеді. Мысалы, қазіргі православиелік теологтар мейірімділікті қасірет себептерін жою үшін сенушілердің жердегі істерге белсенді араласуы ретінде қарастырады. Олардың көзқарасы бойынша, мейірімділік «...әлеуметтік, экономикалық және нәсілдік әділетсіздікті біріктірген өмір салтына шақыру, біздің инстинктімізге қарсылық, биологиялық өмірдің негізгі заңына қарсы тұру, ол өмір сүруді көздейді. ең жарамды». Нәтижесінде мейірімділік туралы қазіргі православие ілімінде зайырлы және діни құрамдас бөліктер байқалады. Бұл доктрина үшін діни құрамдас бөліктен басқа мейірімділік жалпыадамзаттық нормалар мен құндылықтар категориясы болып табылады. Демек, бұл көзқарас әртүрлі дүниетанымдық бағдардағы адамдар арасында әлеуметтік қызметтің барлық салаларында ынтымақтастық орнатуға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандардың нәтижесінде мынаны айтуға болады: «әлеуметтанулық өлшемдегі «мейірім» ұғымын белгілі бір сенсорлық-сезімдік формадағы адамдар арасындағы қарым-қатынастардың ішкі реттеуі ретінде әрекет ететін әлеуметтік институттың бір түрі ретінде бағалауға болады. эмоционалдық көзқарастар мен қабылдаудың, ойлаудың және көзқарастың стереотиптері. Философ Демокрит былай деп дәлелдеді: «Қарыздар кедейлерге қарыз беруге, көмектесуге және жақсылық жасауға шешім қабылдағанда, онда бұл қазірдің өзінде жанашырлық пен жалғыздықты жеңу, достық пен өзара көмек, азаматтардың бірауыздылығы және басқа да артықшылықтарды қамтиды. оны ешкім есептей алмайды». Бұл институт әлеуметтік байланыстардың пайда болуының психологиялық қайнар көзі болып табылады, олар кейіннен институционалдық нормалар мен құндылықтар ретінде одан әрі реттеуге ие болады, соның арқасында белгілі бір жағдайлада жеке тұлғалардың әрекеттері күтілетін, жасырын, болжамды болады, мақсаттарға жетуді қамтамасыз етеді. Әлеуметтік нормалар бұл жағдайда барлығы үшін міндетті, танылған және ортақ мінез-құлық ережелері болып табылады және әлеуметтік әрекеттерді анықтайтын объективті факторлардың ең маңыздысы болып табылады. Олардың реттеуші ықпалы олардың не кез келген әрекетті жасауға нұсқау беруінде, не тыйым салуында, не субъектіге мінез-құлықтың басқа бағытын таңдау мүмкіндігін беруінде, не белгілі бір әлеуметтік субъектінің жұмыс істеу тәртібін жай ғана белгілеуінде. мақсаттарына жету үшін. Сайып келгенде, осы әлеуметтік институттың арқасында дамыған әлеуметтік нормалар мен құндылықтар әлеуметтік бақылаудың құралы, механизмі, қоғамдағы келісімді және оның табыстылығын сақтау құралы болып табылады.

Әлеуметтік қызметтің негізгі қағидалары мен нормалары Киелі кітапта, әсіресе Інжілде, Құранда, Тинитакада және басқа да қасиетті кітаптарда қамтылған. Оларды Жазбалардан қарастырайық.

Ескі өсиет дәуірінде мейірімділік істері Құдайға ұнамды істер ретінде түсіндіріледі. Еврей қоғамында кедейлер мен аз қамтылғандарға көмектесу

үшін белгілі бір шаралар әзірленді. Қабылданған заңдарға сәйкес егістік жерлер, жүзімдіктер мен бау-бақшалар жетінші жыл сайын «кедейлерді тамақтандыру үшін» орылмай қалуы керек еді (Мыс. 23:10). Әрбір үшінші жыл сайын егіннің оннан бір бөлігі кедейлерге берілді [1, 28-29 б.]. Ақырында, егістіктің немесе бақтың шеттері әдейі орылмай қалды, ал кедейлерге егіннен кейін қалған құлақтарды алуға рұқсат етілді (Лев. 19:9-10).

Ережеаралық кезеңде иудаизм мейірімділік істеріне көңіл бөлгені соншалық, қайырымдылық құтқарушы және құтқарушы мағынаға ие болды. Қайырымдылық істері «әділдіктің» белгісі ретінде анықтала бастады. Бұған «су оттың жалынын сөндіреді, ал садақа күнәларды тазартады» деген апокриф де дәлел. Раввиндік ілім мейірімділіктің үш қағидасын тұжырымдайды: 1) қайырымдылық – әділдік қасиеті; 2) қайырымдылықтың белгілі бір шегі болуы керек, өйткені ойланбаған қайырымдылық донорды құртуы мүмкін; 3) қайырымдылық істері көмек көрсетілетін адамның қадір-қасиетін төмендетпеуі керек.

Христиандық ескі өсиет мейірімділік дәстүрін жалғастырды, оған доктриналық мазмұнды енгізді. Христиан іліміне сәйкес, мейірімділік сенушінің әділдігінің өлшемі болды (Елшілердің істері 9:36-43,10). Елші Пауыл Құдайдың мейірімділігі (Ефес. 2:4-9; Тит. 3-5) мен кедейлерге садақа беретіндердің мейірімділігі арасындағы өте маңызды теологиялық байланысты көрді: сенуші Құдайдың мейіріміне ортақ болуы керек. (Рим. 12:1; Қорынттықтарға 2-хат 4:1). Керісінше, мейірімсіз адам Құдайдан толықтай бас тартады (Рим. 1:29-32). Ол Құдайдың аяусыз үкіміне бағынады (Жақып 2:13). Диадохия 15:14-те христиандық беру дұға сияқты маңызды. Бұл туралы шіркеудің христиан иерархтарының бірі Клемент Римдікі былай деп жазды: «Демек, садақа беру – күнәлар үшін өкіну сияқты жақсы іс. Ораза намаздан, ал зекет екеуінен де жоғары... өйткені зекет күнәнің ауырлығынан артық». Осылайша, христиандықтағы мейірімділік істеріне ең маңызды діни мән берілді. Христиан адамдарға шексіз жомарттық пен мейірімділік сыйлаған Құдайға еліктеуі керек.

Кейіннен протестанттық дәстүрде мейірімділік туралы екі түбегейлі қарама-қарсы ілім дамыды, ол «ізгі істер» туралы ілім ретінде түсіндірілді. Кальвинистік-лютерандық ілім сотериологияның элементі ретінде игі істерге қатысудан бас тартты. Протестантизм идеологтарының пікірінше, мүміннің құтқарылуы адами ізгілікке, атап айтқанда, мейірімділікке емес, Құдайдың рақымына негізделген. Алла Тағаладан сый ретінде алынған құтқару жақсы амалдар қажет емес дегенді білдірмейді. Олар бұйырылған және иманның жемісі. Олар Құдайға белгілі және ол соңғы үкімде оларды есепке алады. Алайда адамның құтқарылуының кепілі тек сенім ғана [2]. Протестантизмнің тағы бір тармағы арминианизм мейірімділік істерін сенушілерді құтқарудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде мойындады.

Католиктік дәстүрде тәубеге келу, ораза ұстау, шейіт болу, рақымшылық, т.б. Құдайға ұнамды және өлгеннен кейін сыйға лайық деп саналды. Католиктік шіркеудің ілімінде тіпті осындай көзқарас пайда болды, оған сәйкес ізгі

істердегі еңбегі Құдайдың рақымы ретінде Шіркеу арқылы кейінгі ұрпаққа берілуі мүмкін. Құтқарудың құдайлық жоспарындағы адамның игі істерінің еңбегі Мәсіхтің құмарлығының еңбегімен байланысты болды және олардың арасында сәйкестік бар деп есептелді [3]. Осылайша, католицизмдегі құтқарылу Құдайдың берген және лайықты деп саналды. Мұнда мейірімділік туындылары маңызды рөл атқарды. «Діни мейірімділік мәні бойынша теоцентристік сипатқа ие, – деп жазады осы мәселеге қатысты қазіргі орыс зерттеушісі, – біріншіден, ол күнәкарлікті жеңетін ізгі қасиеттердің бірі ретінде құдайдың моральдық заңынан алынған; екіншіден, Аллаға деген сеніммен қосарланған мейірімділік қана ақиқат деп танылады. Мейірімділіктің сыртқы көрінісі – көмек пен қатысу, ішкі көрінісі – жанашырлық».

Осыған ұқсас ұстаным православиелік ілімде және дүниетанымында. Онда мейірімділік аяушылық емес, прагматикалық критерийлер жоқ бүкіл православиелік қауымдастықтың өмір салты. Православиеде құтқарылу мәселесі адамның өзін еркін таңдауы ретінде түсініледі. Ал рақымшылықтың нағыз тәжірибесі – дәл құтқарылу жолы.

Нәтижесінде, мынадай қорытынды жасауға болады: әлеуметтік қызмет – бұл догма мен мейірімділіктің діни қағидаларына негізделген және қайырымдылық түрінде жүзеге асырылатын әлеуметтік қызметтің ерекше түрі. Онда қоғамдық белсенділік мотивтері діни қызмет мотивтерімен үндеседі. Тар рухани мағынада әлеуметтік қызмет адамгершілік құндылықтарға, жанның сақталуына және мәңгілік құтқарылу үмітіне бағытталған. Кең мағынада әлеуметтік қызмет мемлекеттің әлеуметтік саясатының қызметін – халықты сақтау және қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді тегістеу қызметін атқарады. Ол әлеуметтік ортадағы қолайсыз факторлардың теріс әсерінен қорғауға немесе осы әсерді азайтуға бағытталған болуы мүмкін. Сонымен қатар, діни бірлестіктерге бүгінгі таңда аса қажет қызметті жүзеге асыратын мемлекеттік, коммерциялық емес және қоғамдық бірлестіктермен тығыз ынтымақтастық немесе қоғамдағы заманауи үрдістер талап еткендей әлеуметтік әріптестік қажет.

Біздің елімізде әлеуметтік қызметке қатысты кез келген мәселе «Діни қызмет және діни бірлестіктер» Заңы аясында реттеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 ҚР «Діни қызмет және діни бірлестіктер» туралы Заңы.

2 Элбакян Е.С. Милосердие в религиозной картине мира // Религиоведение / Энциклопедический словарь. – М., 2006. – С. 637.

3 Шанин Т. Социальная работа как культурный феномен современности: новаяпрофессия и академическая дисциплина в контексте социальной терапии и политическойпрактики наших дней // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики. – М., 1997.

4 Шанин Т. Социальная работа как культурный феномен современности: новаяпрофессия и академическая дисциплина в контексте

социальной терапии и политическойпрактики наших дней // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики. – М., 2000.

5 Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современные версии. – М., 2004. – С. 388.

ҒТАМР 17.82.30

БЕЙБІТ САРЫБАЙ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ АУЫЛЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

М.С. Жәлелова
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
С.Ш. Айтуғанова
Ғылыми жетекші, ф.ғ.к. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада жазушы, сатирик Бейбіт Сарыбай әңгімелеріндегі қазақ ауылының бейнесі кеңінен сөз етіледі. «Қараағаш», «Өліара», «Бейкүнә күнәһарлар», «Естелік», «Деканыңа сәлем айт» әңгімелеріндегі ауыл бейнесін талдай отырып, бірнеше көріністерге тап боламыз. Мысалы ауылдың қайнаған тіршілігі, ауыл тентектерінің балалықтан барған әрекеттері, ауылдағы махаббат, қос ғашықтың тілдесуі, күндіз-түні тыным таппайтын ауыл адамдарына тән аңғалдық, мінез-құлық, ауыл тыныштығы. Прозашының сөз саптауы ерекше. Ауылдың әдемі көрінісін жай ғана сипаттап қоймайды. Оқырманның көз алдына түрлі әрекеттер арқылы мың құбылтып алып келеді. Ауыл ішінде болған бір ғана хикая мен оның кейіпкері арқылы оқырманға түрлі эмоция сыйлай біледі. Кейбір әңгімелерінде ауылды қаламен салыстыру арқылы ауылдың қайнаған тіршілігінің құндылығын әдемі ұқтырады.

Түйін сөздер: Бейбіт Сарыбай, сатирик, қазақ әдебиеті, қазақ ауылы, ауыл бейнесі, әңгіме жанры, ауыл тіршілігі.

Қазақ әдебиетінің озық үлгілерін алып қарайтын болсақ, әрқайсынан қазақ ауылының образын кезіктіруге болады. Себебі ауыл – қазақ халқының түп тамыры, алтын қазығы. Әрбір жазушы да, ақын да балалық шағының куәсі болған алтын мекенін өз шығармашылығына арқау етіп отырады. Көркем шығарманы оқи отырып, ауыл өмірі, ондағы тіршілікті, сол кезеңдегі жаны жайсаң адамдарды кезіктіреміз. Ауылдың бітісе қайнап жататын тіршілігі әр дәуірдің әдебиетінде өзінше көрініс тапқан. Тіпті, ауыл мен қазақ халқы бір-бірінен ажырамас егіз ұғым іспеттес. Халықтың болмыс-бітімі, ұлттық мінезі ауылдың қым-қуыт тіршілігімен бір арнаға тоғысып жатады. Қазақтың мұзбалағы атанған М. Мақатаевтің өзі:

«Бір әңгіме қозғашы ауыл жайлы,
Бұдан артық рахат табылмайды.
Бұлдырасын сағымдай өткен бір күн,
Бір әңгіме қозғашы ауыл жайлы».

– деп ауылға аңсары ауып тұратын қазақ болмысын оқырманның көз алдына дәлме-дәл келтіргендей.

Адамгершілік, сыйластық, мейірімділік, сөзге тоқтау сынды қанға сінген қасиеттердің де негізгі қайнар көзі – осы ауылда. Көптеген әдеби туындыларға зер салатын болсақ, ауылдағы ынтымақтың ыдырап бара жатқандығынан дабыл қағып, сағынышпен еске ала отырып, бейнелейді. Қазақ әдебиетінде ауыл тіршілігінен қол үзіп, ауыл өмірінен бойын алыс салған адамдардың іс-әрекеті – өзекті тақырып.

Ерте дәуірдегі әдебиет кезеңдеріне бармай-ақ, С. Мұратбеков, Д. Исабеков, Т. Нұрмағамбетов сынды жазушылардың шығармаларын оқи отырып, ауылдың тыныс-тіршілігін, қайнаған өмірін, ондағы адамдардың шынайы қарым-қатынасы мен іс-әрекетіне куә боламыз. Қаламгерлер өте шебер суреттей білген. Мысалы Дулат Исабековтің «Кемпірлер», «Шалдар», «Қара шаңырақ», «Ағайындылар», «Күйеу бала» сынды әңгімелерінде ауылдың қарапайым тұрмыс – тіршілігі мен ондағы қызықты оқиғалар суреттеледі.

Жылдар жылжыған сайын оқырман көзқарасы да өзгереді. Қазіргі әңгімелер заман сұранысына жауап беруі тиіс. Мұндай шығарма жазу үшін, қаламгер ең алдымен өз елін, жерін сүйіп, ұлттық құндылықтарын жоғары қоя білуі керек.

Қазіргі сөз өрнегін ойып салар шеберлердің арасында ауыл тақырыбының лебі ерекше сезілетін қаламгерлердің бірі – Сарыбай Бейбіт Шегебайұлы. Ол 1983 жылы 3 қаңтарда Алматы облысында дүниеге келген. әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің журналистика факультетінің түлегі. «Парасат», «Алматы ақшамы», «Дала мен қала», «Алаш айнасы» сияқты біршама республикалық газет-журналдар мен «Ел арна» телеканалында, «Қазақ радиосында» қызмет атқарған. Оның «Рауғаш ерте гүлдейді», «Мейірім», «Айна», «Ақтабан», «Қараторғай», «Біздер... Біздер... « сынды басылымдары кітап сүйер қауымға жол тартқан. Екі жанр, яғни, проза мен поэзияны қатар алып жүретін жазушының өзіне тән жазу стилі бар.

Сатирик Бейбіт Сарыбай қай тақырыпты қозғаса да, қоғамдағы адамның орны мен рөлін, қарым – қатынасын, тұлғалық қасиетін шебер суреттей біледі. Жастар арасында «Өліара», «Мейірім», «Қарағаш», «Менің Қазақстаным», «Рауғаш ерте гүлдейді», «Деканыңа сәлем айт», «Ақтабан», «Бейкүнә күәһарлар», «Естелік», «Қазақы мінез», «Байлар да жылайды» атты әңгімелері мен хикаяттары кеңінен танымал. Прозашының кез келген әңгімесі немесе өлеңдерінен тұңғиық сезімді, кіршіксіз көңілді, таза ниетті, адал махаббаты, бала мінезді анық байқаймыз. Кейбір тұсында оқырман эмоцияға берілсе, келесі тұсын оқып отырып, астарында шындығы бар ащы әзілге тап болады. Кез келген шығармасы жеңіл ырғақты. Оқырманның көз алдына айтқысы келген ойын сөздің құдіреті арқылы анық жеткізеді. Туындылары еріксіз езу тартқызар юморға толы. Әрбір әзілі өз орнымен қолданылған. Сондай-ақ, әлдебір сөздермен оқырманды күлдіруге тырыспайды. Сюжет бойымен оқып отырған адам өзі-ақ еріксіз жымияды.

Жазушының шығармаларында ауыл, туған жер, туған елмен қатар ұлттық мінез тайға таңба басқандай менмұндалап тұрады. Бүгінгі күннің шындығын қаламның ұшымен жеткізеді. Мысалы «Жаман жерден шықпапты, жақсы жерге келіпті» атты әңгімесінде бірден айтар ойын алғашқы бөлімде-ақ жайып салады. Әрі қарай оқырманның оқымасқа амалы жоқ. «Қазақтың бәрі текті. Қазақстанның барлық жері киелі. Тексіз қазақ жоқ. Киесіз жер жоқ. Сенбесеңіз тойға барыңыз. Батыс пен шығыс, оңтүстік пен солтүстік құдаласып жатса да, Арғынның қызын Адайдың ұлы алса да, Албанның қызы Керейдің ұлына тисе де, еститініміз осы сөз. Айналайындар-ау, ақыр бәріміз текті екенбіз, жеріміз киелі екен, оны қайта-қайта айта беріп не керек?» – деп автор сұрақ қою арқылы оқырманды біраз ойландырып тастайды. Бұл қазіргі заманның көрінісі, шындығы [1, 102 б.].

Келесі әңгімесін «Біздің ауылда тарлау бір көшеде жалғыз өсіп тұратын қараағаш болған» деп бастайды жазушы. Мазмұны айтып тұрғандай әңгіменің атауы «Қараағаш». Кәдуілгі ағаш болғанмен, бойына біраз естелікті жинаған сырсандық секілді. Мұны жазушының мына бір сөйлемдерінен аңғарамыз: «Қасынан өткен әрбір адам әлденені есіне алатын» [2, 142 б.]. Әрбір адамның балалық шағында, ауылда асыр салып ойнап жүрген кездерінде басынан өткеретін сәттердің бірнешеуін әңгімеден кездестіреміз. Мысалы ағаштың түбінде қос ғашықтың жарасым табуы, үлкендердің көзіне түспеуге тырысуы, оларды ауылдың сотқар, бұзықтарының аңдуы, қоршау ішімен жүріп, тасаларға тығылуы. Бәрі ауылда өсіп-өнеген қазаққа таңсық дүние емес. Өзінің кезеңіндегі балалар мен қазіргі жас жеткіншектердің іс-әрекетін де салыстырмалы түрде сипаттап, ара-жігін ажыратып береді: «Бір кездегі сол екеуіндей, Нәйлә екеуміз де ұзақ сонар әңгіме айтып тұрмыз. Бірақ бізді аңдып жатқан біз кездегі өзіміздей балалар көрінбейді. Олар неге аңдымайды екен? Бәлкім бұлар үшін бұндай жағдайлар қызықсыз шығар. Бұл күнгінің балаларын компьютер ерте есейтіп жіберді ғой. Біздер үшін керемет еді. Уақыт-ай десеңші!» [2, 145 б.]. Қазір асыр салып, асық ойнайтын, доп теуіп, қозы бағатын қара домалақ баланың орнын қолында смартфоны бар, техниканың тілін шағатын балалар басқан.

Әңгімеде екі кезеңдегі екі түрлі махаббат хикаясының аяқталуы әдемі үйлесім тапқан. Бір кездері бала ғашық қызық көріп аңдыған жігіт пен қыздың жолы екіге айырылған. Нәйлә мен оқиғаның басты кейіпкерінде де солай. Оған мына бір сөйлемдер дәлел: «Екі жыл бұрын Нәйлә екеуміз осы қарағаштың түбінде тұрып едік. Сол кезде әлденеден секемденгендей ме едім? «Оған қарағаштың не қатысы бар?» – деп еді ол. Мен: «Олардың жолын бермесін» деген едім» [2, 145 б.].

Әңгімеде автор жігіт пен қыз арасындағы диалогті әдемі өрбітеді. Қараағаштың жанында ұзақ сонар әңгіме айтып тұрған жігіт балалықтың бал күндеріндегі хикаяны баяндай келіп: «-Шіркін, сенің орнында мен болсам ғой» деуші едім. Енді сол жігіттің орнында тұрмын» дейді күліп. «Сені де біреулер боқтап тұрмасын. Не қарап тұрсың, кел енді» [2, 146 б.] деп әзілдей күлген Нәйләнің сөзі арқылы қазақ қызының бойындағы ұяңдықты да жеткізгісі келеді.

Әңгіменің негізгі қазығына арқау болған қараағаш – кез келген жерде кездесетін кәдімгі ағаш. Бірақ мұндағы қараағаш ауыл адамдарының біріне бәйтерек, енді біріне тарихқа бай терек, ыстық һәм сырға, мол естелікке толы көп жылдық ағаш. Жазушы «Осы ақынның да өзінің қараағашы болған сияқты» [2, 147 б.] – деп ақын Маралтайдың өлең жолдарынан мысал келтіреді. Осы орайда көрнекті ақын Жұмекен Нәжімеденовтің де «Қара ағаш» атты өлеңі ойға оралады.

Тағы шоқтығы биік әңгімелерінің бірі – «Өліара». Ескі ай бітіп, жаңа ай туғанға дейінгі аралықты қазақ осылай атаған. Алайда әңгімеде ауыл оқушыларының мектепті бітіріп, жаңа өмірдің бір белесіне қадам басқандағы аралығын «өліара» деп сипаттайды. Бұл – Бейбіт Сарыбайдың тапқырлығы, креативтілігі, ойға жүйріктігі. Әңгімедегі кейіпкерлердің іс-әрекетімен таныса отырып, дархан көңілі кеңінен жайылған нағыз ауылдың ортасына тап боласың. Дүкенші Гүлшатқа бала жүгіртіп, қарызға алуы, әке-шешенің семіз екі сөмкеге құрт, май, бір жапырақ ет салып беруі, бүгінгі жас түлектің қой айдаған шопанға айналуы, ауылдың аңқау баласы Алматтың тәлейлі қыздан жауап көшіргені, ауылда Қожанасыр атағының дүрілдеп тұруы – шынайы өмір. Бір ауылдың ішінде болған Алматтың оқиғасын оқи отырып, оқырманның еріксіз күлмеске амалы қалмайды: «Сөйтсем оның күлетіндейі бар екен. Бал деп қуанып жүргенім, рет саны екен. Мен 117 бал жинамаппын. Бар болғаны 117-нөмірлі талапкер екенмін. Көзімнің алды тұманданып кетті» [3, 27 б.]. Ауылдан шыққан Алматты оқырман бірде мақтаса, бірде даттайды. Кейбір жерінде оған реніш білдіреді, келеке қылады. Бір әңгіменің өзі түрлі эмоция сыйлайды.

«Бейкүнә күнәһарлар» әңгімесінің атауы да ерекше. Бірден әңгіменің ішіне еніп кетуге шақырып тұр. Шығармада ауылда болған тағы бір қайталанбас хикая баяндалады. Кішкентай балалардың көк аспаннан зуылдап өте шығатын самолеттің артынан қол бұлғап жүгіруі кез келген адамның балалық шағында болды деп айтсақ қателеспейміз: «Біздің ауылдың төбесінен күнде осылай самолет ұшады. Біз күн сайын сол ұшақтың артынан тұра жүгіреміз» [4, 3 б.]. Үнемі осылай «Ей, самолет, самолет! Алматыға ала кет» деп айқайлайтын балалардың жалғыз терек түбіне отыра қалып армандауы ауылдың тыныс-тіршілігінен көп хабар береді. Мысалы Әбін атаның үйіндегі өрікті ұрлауы, оны көк қалпында жеп, піскенге дейін жеткізбеуі, ыстыққа шыдамай өзеннен шомылып шықпауы, үлкендердің кішісіне әлімжеттік көрсетіп, арқасына отырып алуы, көрші ауылдан келген Сүйрікке таласуы. Көркем шығармада тек ауылдың жай-күй ғана баяндалмайды. Түсініп оқыған жанға берер тәлімі мол. «Топырақтан жаратылғандығымызға имандай сендік. Тек кейін қайтадан топыраққа айналатынымызды ойлағанда көңіліміз құлазып қалды. Шіркін, адамдар өлмей жүре беретін болсашы. Менің балаң түйсігім сол кезде топыраққа деген құдіретті сезінгендей болды. Егер біз топырақтан жаратылған болсақ, біз неге сол топырақты таптап жүрміз. Менің бойымда белгісіз бір қорқыныш пайда болып, топырақты таптауға батылым бармады. Таптамасқа тағы амал жоқ. Адамдардың топырақта ізі қалатыны сол екен-ау» [4, 7 б.]. Адамның бүкіл өмірі осы топырақпен байланысты екенін кейіпкер

монологы, яғни жап-жас жеткіншектің ұшқыр ойымен жеткізеді. Әңгімені оқу барысында ешқандай арам ойы жоқ аңғал ауыл балаларының уайымсыз балалығын көз алдымызға елестетеміз.

Ақылсыз балалықты суреттеген келесі әңгімесі «Естелік». Мұнда да ауылдағы ғашықтық хикаясы. «Естелік» әңгімесіндегі кейіпкер балалықтың бұлтсыз аспанындағы жарасымды қылықтарын «Біз таза едік. Ырың-жырыңға салынып жаға жыртыспадық, төбелеспедік десем, ол, әрине, өтірік болар. Талай-талай жағаластық. Бірақ біздің онымыз сотқарлықтың, қатігездіктің белгісі емес, ақылсыз балалықтың жемісі болар» [2, 147 б.] – деп еске түсіре отырып, бір естелікті бастайды. Махаббаттан хабары жоқ сотқарлардың мектеп кезінде қыздарға хат жазуы, анкета толтыруы «әй, балалық-ай!» деп оқып отырған оқырманға тәтті естеліктерді береді. Әңгімедегі басты кейіпкер Болаттың әрбір іс-әрекетінің, жүріс-тұрысының астарында қазақы ауылдың тынысы жатыр. Мысалы кешкілік малдарды жайғап болуы, қораның төбесіне шығып алып Айжанның үйін аңдуы, ауылда болатын тойдан бүкіл тұрғынның хабардар болуы, самаурында қалған жылы суға басын жуа салу әрбір ауылда белең алатын құбылыс. «Қараңғы қоюланып, ақшам жамырай бастаған-ақ екен. Әр жерден бір иттердің үргені естіледі. Көлбақалар да өз симфонияларынан аракідік үзінділер шырқап қояды» [2, 149 б.] – деген үзіндіден ауылдың кешкіліктегі шынай бейнесін көреміз.

«Кейде бес тиынға құл қылған қала тіршілігінен, қаланың мансап қуып, бақ іздеп, тез арада байып кеткісі келетін және сол үшін ешкімді де аямайтын әртүрлі адамдардан шаршағанда мамыражай ауылға тартып кеткім келетіні бар» [3, 88 б.] – деп басталатын қалалықтардың жан айқайын сөзбен түйреп жеткізген Бейбіт Сарыбайдың келесі әңгімесі «Деканыңа сәлем айт» деп аталады. Әрі қарай «Елге барып ен далада қой баққым келеді. Шіркін, керемет өмір ғой. Кешкісін өрістен мал келіп жатқандағы шудың өзі жанымның жалғыз емшісіндей көрінетін кездері де жоқ емес. Сол қозы, лақтың маңырағанының өзі құдды дала музыкасы. Шындығында, біз, қалада жүргендер қанша керемет көрінгіміз келгенімен ауылдағы адамдар бақытты ғой» [3, 88 б.] – деп ауылға кеткісі келуінің себебін де тәтпіштеп айтып береді. Міне, қазақы ауылдың нағыз бейнесі. Ауылдың аузын ашса жүрегі көрінетін еңбекқор адамдарын қала тұрғындарымен салыстыра отырып, бейнелейді: «Қалада жүріп әр ортаға түсіп, әр түрлі пішіндерге еніп әртістеніп жүріп, табиғи қалпымызды жоғалтып алдық па, қайдам... Ал ауыл адамдары о баста Құдай қалай жаратса өле-өлгенше солай ғұмыр кешеді. Біз құсап өтірік күлуді, өтірік қайғыруды олар мүлде меңгермеген» [3, 89 б.]. Ауылға деген сағынышын әкесімен сөйлесу арқылы басатын кейіпкердің телефон көмегімен тілдесуінің өзінде қазақы ауылдың иісі аңқып тұр. Көршісінің телефонына қоңырау шалған бала мен әкенің әңгімесі былай өрбиді: « – Әләу, – дейді. Ары қарайғы әңгіме төмендегідей жалғасады.

– Алло, папа, мен ғой. Қалдарың қалай?

– Жақсы. Аман-есенбіз. Қойлар туып бітейін деп қалды. Анау сен жақсы көретін сарыбас қой биыл тағы да егіз қозы туды. Сенің жаздық демалысыңа дейін семіз марқа болады. Кеше итті босатуды ұмытып кеткен екенбіз, төрт

тауықты ұрлап кетіпті. Содан анау арақ сататын Тәпіштің үйіне бардым. Ойлағанымдай сол үйден таптым. Анау әлгі өзіміздің Сәрсек екі бөтелке араққа сатыпты. Өздеріннің қалдарың қалай? Анау нағашы әпкеңдердің қалы қалай? Барып, араласып тұратын шығарсың. Не үшін хабарласып едің?» [3, 90 б.].

Әкенің айтқан әңгімесінен ауылдың бір күндік тіршілігі көз алдыннан жүріп өтеді. Көпбергеннің машина аламын деп төрт сиыр сатқаны, Ақтанбаймен сөзге келіп қалуы, Қайымның қыз ұзатып, құда шақырайын деп жатқаны, Дүйсеннің қаладағы баласы машина алдым деп, ауылдағыларды алдағаны, шопыр Мұраттың бір банкы варениені сынды деп, өзі алуы сияқты жаңалықтарды жеткізген әкенің әрбір әңгімесінде ауылдағы қазақы болмыс-бітім айқын көрінеді. Баласының оқуы ақысын төлеу үшін екі мәшине шөпті, екі қошқардың біреуін сату, мал бауыздау сынды әрекеттер де ауылдың күн көру тіршілігін бүкпесіз жайып салады. Қаламгер әңгімеде тек ауылды ғана сипаттап қоймайды. Ондағы ауыл адамдарының даралық мінезін іс-әрекет арқылы мың құбылтады. «Деканыңа сәлем айт» деп аңғал көңілмен сәлем жолдаған әкенің ыстық ықыласына кейіпкер өз ойын былай жеткізеді: «Әкем таза көңілмен «деканыңа сәлем айт» деді. Мен айта алмаймын. Не деп айтамын. Ол да, мен де қалалықпыз ғой. Ал әкем ауылдікі. Келер жолы хабарласқанда «сәлемімді жеткіздің бе?» – дейді. Мен «иә, айттым, сізге де сәлем айтып жатыр» деп құтыламын. Әкем соған бола мәз болып, «әй, ұлық болсаң, кішік бол деген, иә, маған да сәлем айтты дейсің бе ей» деп шын таң қалды. Одан кейін, көрші шалдарға маған анау Нарқоздың деканы сәлем айтты деп мақтанып жүреді. Әкем ауылдың өзіндей аңғал. Ал, мен... Қала адамдарымыз ғой... « [3, 92 б.]. Әңгіме де осымен аяқталады. Оқырман туындыны оқи отырып, ауылға барып қайтқандай күй кешеді. Шығарманың өн бойында ауылдағы ағайынның айналысатын шаруашылығы, ауылдың қайнаған өмірі, кең даласы, таза ауасы, ауылға тән құндылықтар мен ондағы күндіз-түні тыным таппайтын аңғал адамдардың әрекеті тайға таңба басқандай көрінеді.

Қорытындылай келсек, Бейбіт Сарыбайдың әрбір әңгімесінде ауылда болатын оқиғаның бір ұшқыны жарқ етіп отырады. Ауыл өмірін аңсайтын кез келген адамды сонысымен де баурап алады. Әңгімелері оқыған өте жеңіл. Шынайылық басым, әзіл аралас. Астарына шындықты жасырып қояды. Шығармаларында ауылдың тыныс-тіршілігін бейнелеу арқылы, бүгінгі күннің біраз өзекті тақырыптарын қозғап тастайды. Оқырманды балалық шақтың бал күндеріне, тәтті естеліктеріне саяхат жасауға шақырып тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Сарыбай Б. Біздер, біздер...: Әзіл-шыны аралас әңгімелер. – Алматы: «Баянжүрек», 2017. – 216 б.

2 Сарыбай Б. Қараторғай: Проза. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. – 192 б.

3 Сарыбай Б. Рауғаш ерте гүлдейді: Проза. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2009. – 160 б.

4 Сарыбай Б. Ақтабан. Әңгімелер мен хикаяттар. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2021. – 240 б.

ҒТАМР 03.20

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНАН КЕЙІНГІ МЕКТЕП ЖӘНЕ ТӘРБИЕ

О.Г. Турсынбаев
PhD-докторант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Қарастырылып отырған мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі кезеңдегі елдегі жағдай, нақтырақ айтсақ, білім, тәрбие мәселелері туралы баяндалған. Аталған мәселелердің негізгі хронологиялық шеңбері – 1945-60 жылдар аралығы. Сол жылдардағы мектептердің жағдайы, алға қойылған жоспарлар мен қабылданған қаулылар, салыстырмалы статистика қарастырылған. Сонымен қатар, педагогиканы зерттеп, оның дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың еңбектері көрсетілген. Ежелгі кезеңнен қазіргі таңға дейінгі тәрбиенің қоғамда, жас ұрпақ тәрбиесінде атқаратын зор үлесі жайында, оны бала бойына дарыту жолындағы біршама міндеттер мен қағидалар тізбектеліп жазылған. Сондай-ақ, қарастырылып отырған кезеңде Талдықорған қаласындағы бастауыш сыныптардың тәрбие мәселесі де бар.

Түйін сөздер: педагогика, мектеп, тәрбие, мұғалім, оқушы, бастауыш сынып.

Ұлы Отан соғысынан кейін кеңес халқы соғыстың халық шаруашылығына келтірген зиянының орнын толтыруға ерекше жігерлене кірісті.

1946-1950 ж. ж арналған халық шаруашылығын қалпына келтіру және дамыту туралы соғыстан кейінгі бесжылдық жоспарда соғыс кезінде қираған мектеп үйлерін тек қана құрылыстар салу, мектептердің жүйелерін одан әрі дамыту, балаларды міндетті жетіжылдық оқытумен толық қамту үшін соған сәйкес жағдайлар жасау және орта мектептердің жоғары сыныптарында оқитындардың санын 31,8 млн. адамға жеткізу көзделді.

Соғыс жылдарында қиратылған мектептерді қалпына келтіру және жаңа мектеп үйлерін салуда, олар үшін оқу-шығармашылық жабдықтарын даярлауда мектептерді қамқорлыққа алған өндірістік мекемелер белсене қатысты, ал ауылдық жерлерде – кеңшарлар мен ұжымшарлар, сонымен қатар еңбекшілердің өкілдері мұғалімдер, мектеп оқушылар кеңінен қатыстырылды.

Осындай шараларды іске асырудың нәтижесінде 1949 жылы жалпыға бірдей міндетті жетіжылдық білім беруді барлық жерде енгізу үшін толықтай мүмкіншілігі жасалды. Партияның XIX съезі халық шаруашылығын дамытудың

1951-1955 жж. арналған бесжылдық жоспарында төмендегі міндеттерді қойды: жалпыға бірдей жетіжылдық білім беруден жалпыға бірдей орта білім беруге көшуді аяқтау (республика орталықтарында, республикаға, облыстық, өлкелік және ірі өндіріс орталықтарында). Өткен бесжылдықпен салыстырғанда съезд қалалық және ауылдық мектептер үшін мектеп үйлерінің құрылысын 70 пайызға арттыруды белгіледі. Осының нәтижесінде бұл жылдары біршама жетіжылдық мектептердің жүйесі артты, сонымен қатар орта мектептердің, әсіресе ауыл мектептерінің жүйесі өсті.

1955-56 оқу жылы ауылдық жерлерде еліміздің орта мектептерінің жалпы санының жартысынан астамы орналасты. 1964 жылы сегіз жылдық мектепті 4 млн., орта білім беретін мектепті – 1 млн. 400 мың адам тамамдады. Жалпыға бірдей міндетті білім беруді іске асыруда ерекше жетістіктерге қарамастан, ауылдық мектептердің әлі де көптеген мектеп жасындағы балалар оқытумен қамтылмаған еді.

Ұлы Отан соғысына дейінгі қалыптасқан халыққа білім беру жүйесі, оның ішінде жалпы білім беретін орта мектептің құрылысы соғыстан кейінгі жылдарда да ешқандай елеулі өзгеріссіз сақталды. Директивтік құжаттарда айтылғандай, мектептің жұмысында кейбір өмірмен, тәжірибемен байланыс болмады, оқытудың сөздік сипаты берік орын тепті.

Партияның XIX съезі өзінің шешімдерінде жалпы білім беретін политехникалық мектепті құрудың қажеттігін атап көрсетті, бірақ ол партияның XX съезінде де күн тәртібіне қойылғанмен, бұл шешімдер іске асырылмады. 1956-1960 жж. арналған халық шаруашылығын дамытудың жоспарында жалпы білім беретін мектепте политехникалық оқытуды одан әрі дамытудың міндеттері қойылды.

1950 жылдары орта мектептің жоғары сынып оқушыларының саны біршама артты. Егер де 1950-1951 оқу жылында 8-10 сыныптарда 2 млн. адам оқыса, 1955-56 оқу жылында олардың саны 6 млн. адамға жетті. Орта мектептердің санының өсуіне байланысты пән мұғалімдерінің қажеттілігі артты. Егер де 1950-51 оқу жылында олардың саны 1 млн. 330 мың болса, ал 1958-59 оқу жылында олар 1 млн. 813 мың адамға жетті.

1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың бас кезінде педагогика ғылымы мектептің оқу-тәрбие жұмысының идеялық-саяси деңгейін арттыру мәселелерін зерттеуге және практикалық іс-әрекетке оқушыларды даярлауға ерекше мән берді. Бұл кезеңде педагогика теориясы мен тарихынан монографиялар мен оқулықтар жарық көрді: Н.К. Гончаровтың «Педагогика негіздері» (1947), И.А. Кайыровтың педагогикалық институттар мен университеттерге арналған «Педагогика» оқулықтар (1948), И.Т. Огородников пен П.Н. Шимбиревтің «Педагогика» оқулығы (1950), Б.П. Есипов пен Н.К.Гончаровтың педагогикалық училищелерге арналған «Педагогика» оқулығы (1950).

Партияның XX съезі (1956) педагогика ғылымының алдына көптеген жаңа өзекті мәселелерді қойды және мектептің оқу-тәрбие жұмысының

деңгейін арттыру, политехникалық білім беруді дамыту, мектептің өмірден алшақтығын жоюдың қажеттігін атап көрсетті.

Осыған байланысты Педагогикалық ғылымдар академиясының және педагогикалық институттардың педагогикалық кафедрасының ғылыми бағыты мектептердің өзекті мәселелерін зерттеуге біріктірілді: орта мектептегі жалпы және политехникалық білім беруді оқытуды ұйымдастыру және әдістері, мектептегі тәрбие жұмысын ұйымдастырудың ғылыми негіздері, балалардың жас және дара ерекшеліктерін ғылыми жаратылыстану және психологиялық тұрғыдан зерттеу.

1958 жылы 24 қыркүйекте КСРО Жоғарғы Кеңесі қабылдаған «Мектептің өмірмен байланысын нығайту және КСРО-да халық ағарту жүйесін одан әрі дамыту туралы» заң жалпыға бірдей міндетті сегіз білім беруді енгізу туралы шешім қабылдады. 1962-1963 оқу жылы барлық жетіжылдық мектептер сегіз жылдық мектептерге айналды. Халық ағарту органдары мектеп жүйесін қайта құруды және педагогикалық кадрларды орналастыруда біршама жұмыстар атқарды.

1950 жылдардың аяғында мектептегі білім берудің мазмұнын жетілдірудің жолдарын теориялық және эксперименталдық ізденістер басталды. Осыған байланысты жан-жақты мәселелер зерттелді: білім берудің мазмұнының, ғылымның, техниканың және мәдениеттің деңгейі мен сипатына тәуелділігі, жасөспірімдерді тәрбиелеу мен білім беруге қойылатын жаңа талаптар; оқушылардың оқытудың әртүрлі тәрбие жұмысының бағдарламаларын құрудың қағидалары және т.б. [1, 162-197 б.].

Тәрбие мәселесіне тоқталар болсақ, қоғамның даму барысында тәрбие және мақсаты төңірегіндегі пікірталас ежелгі дәуірдің өзінде-ақ басталған. Ертедегі ойшылдар тәрбиенің мақсаты ізгі, рақымшыл азаматтарды тәрбиелеу деп түсінді. «Рақым» туралы пікірде олардың ойлары бір жерден шықпады. Мысалы, Сократтың түсінігінше, тәрбиенің мақсаты – заттардың табиғатын зерттеу емес, өз-өзінді тану, аса құлықтылықты жетілдіру, ал Платон ақыл-ой, ерік және сезімді тәрбиелеуге көп ықылас білдірді. Аристотель, тәрбиенің мақсаты жан рақымы – ақыл-ес пен ерік-жігерді дамыту деп білді. Ұлы педагог Я.А. Коменский тәрбиенің күшіне сенді, оның ойынша тәрбие үш мақсатқа жетуге бағытталуы қажет: өзінді және қоршаған ортаны тану (ақыл-ой тәрбиесі) және құдайға сиыну (діни тәрбие). Дж. Локтың ойынша, тәрбиенің негізгі мақсаты азаматты қалыптастыру, өз істерін ақылмен және байыппен жүргізу, ал Ж.Ж. Руссо қоғамдық құндылықтарды қалыптастыруға тәрбие мақсаттарының алатын орнын айтты. И. Гербарттың ойынша, тәрбие мақсаты, рақымды адамды қалыптастыруға, қалыптасқан қарым-қатынастарға бейімделе алатын, қоғамдағы белгіленген тәртіпті сыйлайтын, оған бой ұсынатын адамдар десе, А.Дистерверг тәрбиенің мақсаты «ақиқат, сұлулық және мейірімділікке өз ынтасымен қызмет» ету деп анықтаған. Ұлы орыс педагогы К.Д. Ушинский: «Егер сізге тәрбие мақсатымен адамды бақытты етуге болады деп айтса, онда сіздің дауласуға әбден қақыңыз бар, ал тәрбиеші «бақыт» дегенде нені түсінеді; өйткені, бәрімізге белгілі, әлемде бақытқа ұмтылмайтын пенде жоқ: біреуге

бақыт болып көрінетін жағдай, ал ол басқа адамға жай бір оқиға сияқты көрінеді, кейбіреуі тіпті бақытсыздық», – деп тұжырымдайды [2].

Тәрбие – қоғамның негізгі функцияларының бірі. Тәрбие жеке адамды мақсатты, жүйелі қалыптастыру принципі болып табылады. Тәрбие процесі нәтижесінде аға ұрпақтың тәжірибесі оқушыларға беріліп, меңгеріледі, олардың сана-сезімі қалыптасып, жағымды мінез-құлық нормалары мен сезімдері дамып жетіледі.

Тәрбие процесі дегеніміз – жеке адам мен коллективті қалыптастыру мен дамытуға бағытталған тәрбиеші мен тәрбиеленушінің мақсатты және бір-бірімен тығыз байланысты қызметі.

Тәрбие процесін басқару функциясын мұғалім-тәрбиеші атқарады. Тәрбие процесінде әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық факторлардың бірлігі аңғарылады. Тәрбие процесінің түпкі мақсаты негізінен қоғамдық талаптармен, міндеттермен және жеке адамның тарихи нақтылы қоғамдағы орнымен анықталады. Тәрбие процесінің әлеуметтік маңызы оның жасөспірімдерді мораль, еңбек, ғылым, көркемөнер саласында қоғамдық игіліктерді меңгеруіне байланысты. Бірақ тәрбие процесінің ең негізгі қарастыратыны – жеке адам, әсіресе даму, кемелдену үстіндегі жеке адам. Сондықтан да тәрбие процесін іске асыру жеке адамның дамуының заңдылықтарын білмейінше, олардың жас және дара ерекшеліктерін жан-жақты түсінбейінше мүмкін емес.

Осының ішінде ең қиыны – тәрбие процесіне тән педагогикалық факторлар болып табылады. Ол белгілі бір жүйені құруға қажетті жағдайлар жасауға және әлеуметтік мақсатты іске асыруға, жағымды тәжірибені қалыптастыруға көмектеседі [3, 4-5 б.].

Мектептің өмірге жақын болуы біздің еліміздегі халыққа білім беру мен тәрбие жүйесін дамытудың ең негізгі бағыты болып табылады. Мектептің мақсаты – балалар мен жасөспірімдерді, қыздар мен жігіттерді әр уақытта да қазіргі өмірдің кең құлашты тасқынынан хабардар болу, оны сезіп отыру болып табылады. Тәрбие жұмысында осы принциптерді іске асырудың қандай жолдары мен шарттары бар?

Біріншіден, тәрбиенің өмірмен байланыстылық принципі оқушыларды біздің елімізде және шетелдерде болып жатқан күнделікті оқиғалармен хабардар ету, әр уақытта да таныстырып отыру, ол үшін саяси хабарламаларды өткізу, газеттер оқу, радио, телевизиялық хабарларды тыңдау т.б. Ең негізгісі оқушылар ағымдағы оқиғалардан хабардар болу керек.

Екіншіден, тәрбиенің өмірмен байланысы принципін іске асыру сабақта және кластан тыс жұмыстарда жергілікті өлкетану материалдарын кең көлемде пайдалануға көмектеседі. Бұл оқушыларды өзін қоршаған ортамен таныс болуға, өз өлкесінің өткені мен бүгінін білуге және өз ата-аналарының, жақын адамдарының еңбектегі табыстарымен танысуға септігін тигізеді.

Үшіншіден, оқушыларды өзін қоршаған өмірмен, экономистік құрылыс практикасымен таныстыруда өз қаласының, селосының озат адамдарымен кездесу ұйымдастырудың рөлі орасан зор.

Төртіншіден, тәрбиені өмірмен байланыстыруды іске асыру оқушыларды көпшілік орындарына мейрамдарға, демонстрацияға, спорттық жарыстарға, олимпиадаға, көркемөнерпаздар үйірмесіне белсене қатысуға көмектеседі.

Бесіншіден, тәрбиенің өмірмен байланысын іске асырудың ең тиімді және пәрменді құралы – мектеп оқушыларын өмірге, қоғамдық пайдалы еңбекке белсене араластыру.

Жеке адамды қалыптастыру еңбек процесінде жемісті болады. Еңбек – тәрбиенің күшті құралының бірі. Ол адамдардың қабілеттілігінің көзқарасының және моральдық бейнесінің қалыптасуының материалдық негізін құрайды.

Еңбектің тәрбиелік рөлі туралы жалпы айтуға болмайды. Кез келген дене еңбегі өскелең ұрпаққа тәрбиелік ықпал жасай алмайды. Еңбектің әр алуын түрі әр жастағы балаларға түрліше әсер етеді. «Еңбек, – деп ескертеді Н.К.Крупская, – балалардың күшін әлсіретпеуі тиіс, керісінше, ол шамаға қарай беріліп, ақыл-ойға азық болуға тиіс» [3, 19-20 б.].

Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі Талдықорған қаласындағы №1 мектептегі бастауыш сыныптардың 1956-57 жж. тәрбие жұмысына келер болсақ, негізгі тәрбиелік міндет – ұжымды ұйымдастыру болды. Жеке сыныптарда – ұжымдарды нығайту, барлық оқу және қоғамдық жұмыстарды одан әрі жақсарту.

Бірінші сыныпта «Сабақты қалай дайындау керек», «Сыпайы және шыншыл бол», «Оқушы ұқыпты болуы керек» және т.б. тақырыптарда сұхбаттар алынды. Сыныпта дәптерлердің тазалығы үшін қатар аралық сайыс, т.б. өткізілді. Жыл соңында бір күндік экскурсия да ұйымдастырылды.

Екінші сыныптағы үлкен тәрбиелік фактор ретінде пионерге дайындық пен оған қабылдауды атап өту керек. Осы мақсатта – «Пионер – барлық балаларға үлгі», «Ұлы Отан соғысының пионер қаһармандары және еңбек батырлары туралы» әңгімелер жүргізілді. Бұл білімгерлердің үлгерімі мен мінез-құлқына жағымды жағынан әсер етті.

2 «А» сыныбында Тимур қозғалысы (қарттарға көмек) пайда бола бастады. Екінші сынып оқушыларымен қаланың жаңа ғимараттарына, электр станциясына, жас натуралистер станциясына және инкубаторға экскурсиялар жүргізілді.

Бірақ 2-3 сыныптарда ішкі ережелерді бұзу оқиғалары болды. Соның ішінде, төбелес және ұрлық жағдайлары орын алған. Жыл бойына 5 оқушы тәртібі бойынша төмен баға алған. Бұл бастауыш сынып мұғалімдерінің елеулі кемшіліктерін көрсетеді.

4-сынып тәртіптілігімен ерекшеленді. Бұл сынып оқушыларының ұқыптылығын, жинақылығын, адалдығы мен достығын атап өту қажет.

Жалпы алғанда, 1-4 сынып оқушыларының тәрбиесі 5-10 сынып оқушыларымен салыстырғанда әлдеқайда жақсы [4, 26 б.].

Ал дәл сол мектептің 1959-60 жж. мәліметтерге тоқталсақ, бірінші сыныптардағы негізгі тәрбиелік міндет – балалардың ерекшеліктерін зерттеу, ұжымды ұйымдастыру, оқу, қол еңбегі мен қоғамдық жұмыстарға тапсырма беру, үй жағдайымен, беріліп жатқан тәрбиесімен танысу, ата-аналар мен

мұғалімнің бірыңғай талаптарын дайындау. 2-4 сыныптарда – ұжымды одан әрі нығайту, барлық оқу және қоғамдық жұмыстарды жақсарту.

1 «А» сыныбында (мұғалім А.И. Марченко) оқушылар мінез-құлық ережелерімен танысты. Адалдық, қарапайымдылық, сыпайылық туралы әңгімелер жүргізілді. Оқушылардың жақсы іс-әрекеттері ынталандырылды. Барлық атаулы күндер атап өтілді, монтаждар мен қойылымдар дайындалды. Салтанатты түрде бүкіл сынып октябряттар қатарына қабылданды. Әліппені шығарып салу мерекесі өткізілді.

2-ші «Г» сыныбында (мұғалім В.В. Соломина) көркемөнерпаздар үйірмесі дайындалды. Жаңа жылға сынып «Балалардың Аяз атамен кездесуі» пьесасын дайындады.

2 «А» сыныбында (мұғалім А.Г. Ерыгина) саябаққа, Қаратал өзеніне және егістік алаңына экскурсиялар өткізілді. «Қызыл телпек» және «Қар ханшайымы» кинокартиналарына барып, кейін талқыға салынды.

3-ші «Б» сыныбында (мұғалім М.С. Еременко) «Ленинское слово», «Павлик Морозов», «За морями за долами», «Как печатали вашу книгу» кітаптары оқылды.

Сенбі күндері «Пионер ақиқаты» оқылды. Пионерлер қатарына қосылу үшін октябряттармен дайындық жүргізілді.

Мұғалім Л.М. Леденева (4 «Б» сыныбы) «Шеберлік пен еңбек бірге тұрады», «Білмеу ұят емес, үйренбеу ұят» тақырыптарында сыныбымен сұхбат өткізді.

Ата-аналары үшін балалар өз күштерімен концерт көрсетті. Әлеуметтік пайдалы жұмыс уақытында көрнекі құралдар (орыс тілі, биология, арифметика бойынша кестелер) ретке келтірілді. Сынып 36 кг металл сынықтарын жинады. 4 «Б» сыныбының пионерлер тобына «Спутник Семилетки» атағы берілді.

Тәрбие жұмысының кейбір жетістіктерімен қатар, 1-4 сыныптарда жағымсыз құбылыстар да орын алды (ұрлық, мектептен қашу, т.б.) [5, 40-41 б.].

Оқу-тәрбие аймағындағы қайта құрулар, демократияластыру мен гуманизациялау идеялары мектеп өмірінен шынайы орын тауып, қарапайым адамилық сезімдердің – балаға қамқорлық, сүйіспеншілік пен мейірімділік үстем болған кезде ғана іске асуы мүмкін. Сондықтан бүгінгі таңдағы педагог, тәрбиеші алдында тұрған аса маңызды міндет – тәрбиеленушіні педагогикалық ықпалдарды шын көңілімен қабылдауға ойыстыру.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет болуы – жас ұрпақтың тәрбие мәселелерін жаңаша ойлап, жаңаша құруды талап етеді. Яғни, тәрбиенің мазмұнын, мақсаты мен міндеттерін қайта қарастырып, түбегейлі жаңашалау қажеттігі туып отыр.

Тәрбие мазмұны бойынша халықтың ғасырлар бойы жинақталған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпаққа беру, қоғамға қажеттігін ескеру – басты міндет болып отыр.

Тәрбиенің негізгі мақсаты – дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу.

Тәрбие жұмысын ұйымдастырған уақытта отбасы тәрбиесінен бастап әрбір баланы жеке тұлға ретінде танып, оның өзіне тән қасиетіне, санасын, қабілетін ескере отырып, тәрбие жұмысында мына төмендегі міндеттерді жүзеге асыруға тиістіміз.

– Қазақ халқының төл мәдениеті, салт-дәстүрлері мен әдетғұрпы арқылы жас жеткіншектің ұлттық сана-сезімін, имандылық қадір-қасиетін тәрбиелеу.

– Ұлтымыздың ой-парасатын нығайту мақсатымен дарынды балаларды анықтау, олардың қабілетін дамытуға жан-жақты жағдай жасау.

– Ұлттық мәдениет пен өнер негізінде жан-жақты эстетикалық тәрбие беру, сұлулыққа, тазалыққа үйрету. Адамзат қоғамында бұрын-сонды жасалған мәдени мұраны жүйелі меңгеруге, жалпы әлемдік рухани құнды игіліктерді бағалай білуге тәрбиелеу.

– Жас ұрпақтарға мемлекеттік белгілердің мәнін терең білуге, оны құрметтеп сыйлай білуге, «бостандық», «теңдік», «демократия» деген сөздердің мағынасын жеке түсініп, оны өмір жүзіне асыруға ат салысуға тәрбиелеу.

– Қоғамдық тәртіпті, заң ережелерді бұзушыларға төзбестік білдіру, еңбек дағдысын баланың бойына жастайынан сіңіру, қазақ жастарынан техника тетігін еркін меңгерген жұмысшы мамандарын тәрбиелеуге баса көңіл бөлу.

– Ұлттық ойын, дене тәрбиесін дұрыс жолға қою, спорттық шеберліктерін жолға қою.

– Елін қорғай алатын, елжанды, ұлттық намысы мол, жігерлі азаматтарды тәрбиелеу.

– Жас ұрпақты өздігінен білім деңгейін көтеруге үйретіп, өзін-өзі тәрбиелеуге дағдыландыру.

– Жастардың бойына ұлтаралық қатынастың жақсы негіздерін бойына сіңіру, өзара сыйластық-достық негізде өмір сүруге тәрбиелеу [6].

Осы аталған тәрбие міндеттерін терең түсіне отырып, тәрбие жұмысын ұйымдастыру тәрбиеші, педагогтарды көздеген мақсатына жеткізеді. Тек сол жағдайда ғана жас ұрпақ білім, тәрбие мен мәдениеттен сусындап, елінің қамын ойлайтын жанашыр, парасатты азаматтар қатары арта түспек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Константинова Н.А. История педагогики. – Москва, 1955.

2 Муканова Б.И. Педагогическое руководство формированием социальной активности подростков. – Алматы, 1990.

3 Талдыкорганский государственный архив: Ф-1080, О-1, С-6, Д-107 – Годовой отчет об учебно-воспитательной работе в средней школе имени Абая за 1956-57 учебный год.

4 Талдыкорганский государственный архив: Ф-1080, О-1, С-9, Д-144 – Годовые текстовые отчеты об итогах учебно-воспитательной работы за 1959-60 учебный год.

5 Әбенбаев С. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – Алматы, Дарын, 2004.

ҒТАМР 16.01

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Б. Дәулетбекова
Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
Р.А. Авакова
Ғылыми жетекші, ф.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Мақалада көркемсөз өнерінің ерекші үлгісі – мақал-мәтелдерді интербелсенді әдістер арқылы оқыту мәселесі жайында сөз қозғалады. Интербелсенді әдістерге сипаттама беріліп, мақал-мәтелдерді оқытуда қолдануға болатын әдіс-тәсілдер берілген.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, интербелсенді әдістер, ойын технологиясы, өз бетімен іздену, тіл дамыту жаттығулары.

Мақал-мәтелдер – әр кезеңдегі өмір құбылысына, тарихи жайттарға, адамның мінез-құлқына, адам бойындағы рухани құндылықтарға аз сөзбен нақты баға бере алатын халық мұрасы. Мақал-мәтелдер адам өміріндегі оқиғаларды, қарым-қатынастарды қысқа, тұжырымды тілмен жеткізеді, айтылатын ойды ажарлайды. Мақал-мәтелдер адамзатты көркем мінез-құлыққа, игі қасиеттерге тәрбиелейді. Мақал-мәтелсіз тіліміздегі ұлттық нақышты, дүниенің тілдік бейнесін көркем әрі ықшам түрде сипаттау мүмкін емес. Себебі, мақал-мәтелдер табиғаты бойынша халқымыздың барша болмысымен терең байланысып жатыр. Мақал-мәтелдердің қалыптасып, дамып, ел арасында тарауының негізгі мотивтерін ұлттық дүниетанымға, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерге, болмыстағы құбылыстарға баға беру, салыстыру, теңеу, сын-пікір, үлгі-насихат айтумен байланыстырамыз. Мақал-мәтелдердің тіліміздегі ерекше құбылыс екенін ескере отырып, оларды жас ұрпақтың санасына сіңіре білу үшін оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін қолдана білудің маңызы жоғары. Соңғы жылдары педагогика ғылымында кең тараған интербелсенді әдістерді қолдану мақал-мәтелдерді оқытуда да тиімді деп білеміз.

Интербелсенді әдістер (*«inter»* – бұл бірігу, бірге, *«act»* – әрекет ету) сабақ барысында білім алушылар мен оқытушының бірлесе жұмыс жасауын, тығыз қарым-қатынаста болуын білдіреді, яғни бұл әдіс оқытушы мен оқушылардың, оқушылар мен оқушылардың тығыз әрі белсене атсалысқан қарым-қатынасына негізделеді.

Интербелсенді оқыту әдісі – үйренушілер мен үйретушілердің арасындағы оқытудың өзара белсенді жұмыс істеу әдісі [1].

Интербелсенді әдістерді қолданып оқыту барысында оқытушы тек жаңа сабақты түсіндіріп қана қоймай, өзінің ұйымдастырушылық қабілетін ұтымды пайдалана білуі қажет. Интербелсенді әдістерді қолдану оқытушының шығармашылық қабілеттерін шыңдай түсуге көмектеседі. Оқытушы, алдымен, сабақты оқу әдісін анықтайды, алдын ала керекті тапсырмаларды, сұрақтарды дайындайды, оқу процесін реттейді, жұмысты орындау тәртібін бақылап, оқушыларды бағалайды. Сонымен қатар, тапсырмаларды орындауда оқушыларда қиындықтар туындаған жағдайда көмектесіп, сыныптағы барлық оқушылардың сабаққа белсене араласуын қадағалайды.

«Интербелсенді оқыту» терминінің негізі XX ғасырдың екінші жартысынан бастау алған. Ағылшын ғалымы Ганс Фриц 1975 жылы «Интерактивті педагогика» ұғымын енгізді. Ал кеңес дәуірінің оқытушылары топтық диалог әдісін 1980 жылдан бастап тәжірибеде жиі қолдана бастады. В.А.Гузеев, М.В. Кларин, Е.С. Полат, В.А. Сластенин сияқты бірқатар авторлар оқытудың әдістерін «Пассивті әдіс» және «Активті әдіс», (интербелсенді оқыту) деп бөліп қарастырды. 1990 жылдан бастап «Интербелсенді оқыту» термині педагогика ғылымында кеңінен қолданыс тапты. Кей ғалымдар интербелсенді әдістердің пайда болуын ғаламтор жүйесінің кең таралуымен, қашықтықтан білім алу, онлайн сабақтар жүйесінің бүкіл әлем бойынша қарқынды дамуымен байланыстырады [2].

А. Әлімов «Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орнында қолдану» атты оқу құралында интербелсенді әдістің түрлеріне пікірталас, ойындар (рөлдік, іскерлік оқу, өндірістік, имитациялық), Кейс стади, тренингтер, оқытудың компьютерлік технологияларын жатқызған болатын.

Интербелсенді әдістерді қолданып оқытуда оқушылар келесідей әрекеттерді атқарады:

– бірлесіп әрекет ету;

– танымдық, коммуникативтік және әлеуметтік тұрғыдан белсенділік таныту;

– бастамашылдық;

– кері байланыс жасау;

– проблема шешу және шешім қабылдау [1].

Қазақ мақал-мәтелдерін оқытуда да интербелсенді әдістердің тиімділігі жоғары. Мақал-мәтелдерді оқытуда оқушылардың белсенділігін арттыруға арналған әртүрлі тапсырмалар беріледі. Мысалы, іздену, тіл дамыту жаттығулары, мақал-мәтелді жалғастыру, мақал-мәтелдің ішіндегі керекті сөзді табу, мақал-мәтел айтып жарысу, ойын технологиясы және т.б.

«Еркін жазу» стратегиясы.

Бұл әдіс сабақтың басында күрделірек тапсырмаларға кіріспес бұрын оқушылардың тақырыпқа байланысты осы уақытқа дейін не білетіндіктері жайлы мағлұмат алу үшін қолданылады. Оқушыларға сабақтың басында мақал-

мәтелдер жайлы қандай мәлімет, қандай фактілерді білетіндерін, ойларына не келеді, соны еркін түрде жазып береді. Мысалы:

Мақал-мәтелдер:

– Ата-бабамыздан қалған өсиет сөз;
– Ауыз әдебиетінің жанры;
– Үлкен мағынаны қысқа түрде жеткізеді;
– Әртүрлі тақырыпта кездеседі;
– Құрылымы әртүрлі болады [4].

«Кім жылдам» ойыны.

Ойынның шарты бойынша, оқушылар үш топқа бөлінеді. Әр топқа оқытушы әртүрлі тақырып ұсынады. Оқытушы белгілеген уақытқа дейін топтар өздері білетін мақал-мәтелдерді тізіп жазулары тиіс. Берілетін тақырыптар әртүрлі болуы мүмкін, мысалы: 1) ерлік, батырлық жайлы мақал-мәтелдер; 2) оқу-білім туралы мақал-мәтелдер; 3) ағайын, туыс жайлы мақал-мәтелдер. Оқытушы белгілеген уақытқа дейін ең көп мақал-мәтелдерді жазған топ жеңіске жетеді.

«Тапқыр» ойыны.

Ойынның шарты бойынша, оқушылар жұптасады. Тапсырма: 1) параққа 5 мақал-мәтел жазыңыздар, олардың екеуі жалған болуы керек; 2) жазған жұмыстарыңызды көршілеріңізге беріп, өздеріңіз көршілеріңіздің жазған мақал-мәтелдер тізімінен жалғандарын табыңыздар; 3) жауаптарыңызды талқылаңыздар.

«Сәйкестендіру» әдісі.

Тапсырма: бірінші бағанда тұрған мақал-мәтелдердің жалғасын екінші бағанмен сәйкестіріңдер.

Ақыл – тозбайтын тон	*Ақылды қарттан нақыл шығар*
Көп жасаған білмейді	*Жеті түрлі білім біл*
Білімдіден ақыл шығар	*Білім – таусылмайтын кен*
Жеті жұрттың тілін біл	*Көп көрген біледі*
Білген кісі тауып айтады	*Білім сүріндіреді*
Білек сүріндіре алмағанды	*Үйренбей білім жұқпас*
Екпей егін шықпас	*Білім тозбайды*
Ақыл азбайды	*Білмеген кісі қауып айтады*

Қорытындылай келсек, мақал-мәтелдерді интербелсенді әдістерді қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығы мен шығармашылық қабілеттерін аша отырып, тиімді оқытуға болады. Бүгінгі таңда интербелсенді әдіс-тәсілдердің түрлері көбейіп келеді. Оқытушы тақырып бойынша әдістерді ұтымды таңдап, сабақты дұрыс ұйымдастыра білсе, оқушылардың белсенділігі жоғары болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Әлімов А.Қ. Интербелсенді оқу әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы. – Астана: 2014. – 188 б.

2 Тойбазарова Н.А. Интербелсенді оқыту технологиясы. Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: «Тұран-Астана» унив. баспасы, 2019. – 89 б.

3 Тұрғынбаева Б. Интерактивті оқыту технологиялары. – Алматы, 2000.

4 Белсенді оқу мен оқытуда қолданылатын әдістер: әдістемелік құрал / құраст. С. Симбаева. – Нұр-Сұлтан: «Тұран-Астана» унив. баспаханасы, – 2019. – 133 б.

SRSTI 16.21.31

ACADEMIC WRITING STRATEGIES FOR ESL STUDENTS

Л.М. Зарянова
Учитель английского языка, Средняя школа № 1 г. Тайынша,
Северо-Казахстанская обл.

The article is about teaching ESL students how to write in English. Students learn to write by writing. A regular and systematic approach to the writing process in all subject areas and precise instructions on the writing process by the teacher is helpful for students to improve their writing skills. A variety of strategies can enable them to cope with all types of writing. The most often used academic writing type at school is the essay. In the article there is information about the structure of the essay, the stages of writing and many useful strategies for teaching writing, such as brainstorming, mindmapping, picture resources and tasks.

Ключевые слова: writing, strategies, essay, brainstorming, mindmapping.

Academic writing isn't like other types of writing; it's formal, it's objective. The most prominent characteristic of academic writing is the emphasis on adhering to a style guide. While nearly all content and media outlets use a specific style guide-which is either an already established guide or one of their own creation-correct adherence to a chosen style guide is nonnegotiable with academic writing. Academic writing uses formal language [1].

Writing academic papers like essays, reviews and reports are necessary for students. It requires proper planning and a workable strategy that must be followed to produce an outstanding product. Acquiring and improving academic writing skills has many benefits. It helps students to think critically, present complex ideas logically, boosts creativity, confidence and writing skills. These skills are not only useful at school; they will be needed in the future life.

Students learn to write by writing. They need regular opportunities at school to write in all subjects. A regular and systematic approach to the writing process in all subject areas and precise instructions on the writing process by the teacher is helpful for students to improve their writing skills. A variety of strategies will enable them to cope with all types of writing.

The most often used academic writing type at school is the essay. The essay is a written piece that is designed to present an idea, propose an argument, express the emotion or initiate debate. It is a tool that is used to present writer's ideas in a non-fictional way [4].

An academic essay is a focused piece of writing that develops an idea or argument using evidence, analysis and interpretation.

While teaching writing essays it is essential to bear in mind the structure and to teach students to follow it.

The Essay has three parts:

1. The introduction.
2. The Body.
3. The Conclusion.

The introduction of an essay has two parts: general statements and thesis statement. General statements give the reader background information about the topic of the essay. These statements should get the reader interested in the topic of the essay. The first two or three sentences of an introduction should make general statements about the topic, and they should lead up to the thesis statement. The number of general statements you will actually use in an introduction depends on how long your essay will be. Usually, you should have at least two or three general statements in an introduction.

The thesis statement states the main topic of the essay and sets forth what will be said in the body paragraphs. The thesis statement is often the last sentence in the introduction. Sometimes it is followed by sentences describing the organization of the rest of the essay.

Supporting sentences develop the thesis statement. They give the reader more facts about the main topic, including examples. It also provides reasons the reader should believe the claims the writer is making in the thesis statement. All supporting paragraphs must be related to the thesis statement.

The last paragraph of the essay is the summary paragraph. It restates the thesis and supporting ideas in the body of the essay. The concluding paragraph is the last chance the writer has to convince the reader of the validity of the information presented.

The concluding paragraph should include:

1. a restatement of the thesis statement, using some of the original language
2. a summary of the main points from the body of the essay.
3. a final statement that signals that the discussion has come to an end.

Writing an essay is like making a hamburger (See Pic 1). Think of the introduction and conclusion as the bun, with the «meat» of your argument in between. The introduction is where you'll state your thesis, while the conclusion sums up your case. Both should be no more than a few sentences. The body of your essay, where you'll present facts to support your position, must be much more substantial, usually three paragraphs. Like making a hamburger, writing a good essay takes preparation.

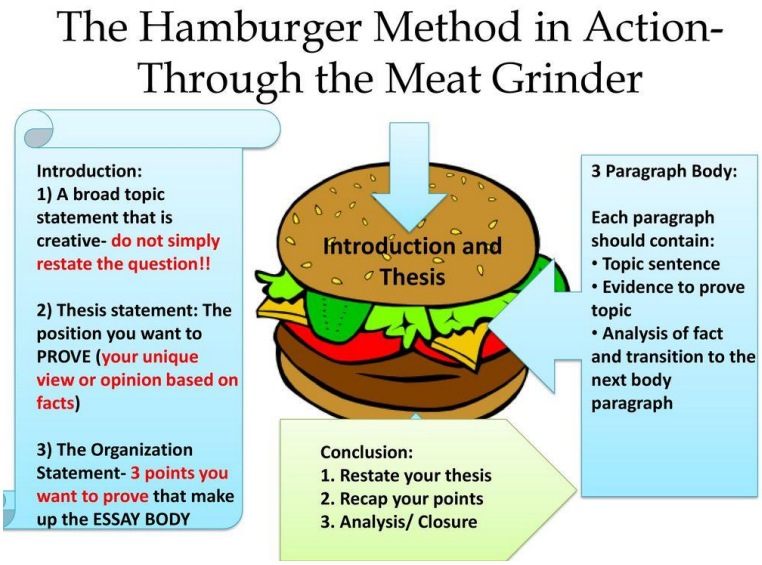

Pic 1. The Hamburger method for writing an essay.

Think about a hamburger for a moment. What are its three main components? There's a bun on top and a bun on the bottom. In the middle, you'll find the hamburger itself. So what does that have to do with an essay? Think of it this way:

– The top bun contains your introduction and topic statement. This paragraph begins with a hook, or factual statement intended to grab the reader's attention. It is followed by a thesis statement, an assertion that you intend to prove in the body of the essay that follows.

– The meat in the middle, called the body of the essay, is where you'll offer evidence in support of your topic or thesis. It should be three to five paragraphs in length, with each offering a main idea that is backed up by two or three statements of support.

– The bottom bun is the conclusion, which sums up the arguments you've made in the body of the essay.

Like the two pieces of a hamburger bun, the introduction and conclusion should be similar in tone, brief enough to convey your topic but substantial enough to frame the issue that you'll articulate in the meat, or body of the essay [8].

The essay writing process consists of three main stages:

1. Preparation: Decide on your topic, do your research, and create an essay outline.

2. Writing: Set out your argument in the introduction, develop it with evidence in the main body, and wrap it up with a conclusion.

3. Revision: Check the content, organization, grammar, spelling, and formatting of your essay [6].

At the preparation stage we can use some helpful strategies. I will present some activities that can be of a great use at the beginning of the writing process.

Brainstorming is group activities that encourage students to focus on a topic and contribute to generate ideas on the topic of their writing.

1. The teacher may begin a brainstorming part of the lesson by introducing a topic or asking questions.

2. Students answer the questions, share ideas and discuss topic vocabulary.

4. Students contribute into discussion without criticism or judgement, summarise ideas.

By expressing ideas and listening to each other, students activate their previous knowledge or understanding, accumulate new information.

Here are some basic rules to follow when conducting a brainstorm in the classroom:

1. There are no wrong answers.
2. Get as many ideas as possible.
3. Put down all ideas.
4. Do not express your evaluation on any idea presented.

The brainstorm part of the lesson will provide learners with the necessary information for their further writing [2].

Mind mapping is one of the best techniques for brainstorming due to its easy way to perform and the quickness with which learners can get ideas out (See Pic 2). Students can think of various ideas quickly. The idea of mind mapping is not to think too much, but rather to collect as many ideas as possible within a short period of time.

To use this technique:

Step 1: Describe the problem or an idea to be used in 1-3 words and circle it.

Step 2: Think of specific vocabulary that is related to the idea. Write all of these words and circle them. Draw a line that connects them to the center.

Step 3: Once all ideas are mentioned for the first round, do the same for the chosen words. Do this until you have enough ideas and words to complete the task.

Mind map is a great tool to organize students' thinking and structure their ideas.

All ESL writing teachers can find a valuable resource in pictures: drawings, photographs, posters, slides, cartoons, magazine advertisements, diagrams, graphs, tables, charts, and maps. First of all, pictures provide a shared experience for students in the class, a common base that leads to a variety of language activities.

Pic 2. Mind mapping example

Let us look now at what we can do in the classroom with one simple sketch (See Pic 3). We do not have to produce an inspired or interesting picture; the point here is to use any simple picture to generate interesting activities that go beyond the mundane one of «Describe the picture» [9].

The following activities, based on a sketch of a bedroom, are suggestions for classroom techniques that teachers can choose from.

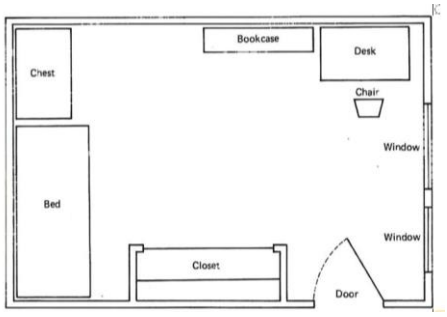

Pic 3. Picture for writing example.

Description.

Draw the diagram (unlabeled) on the board. The students write down words that could be used to label the items in the room drawn. Class discussion should provide consensus on how to label the diagram. Then, in small groups, students discuss and write down what other words and phrases they will need in order to describe the room, e. g., next to, on the left, etc. The teacher now erases the diagram from the board and the students write a description of the room from their memory. They exchange papers and draw the diagram of the room their partner has described.

Description, comparison, and contrast.

a) Divide the class into pairs of students and give the picture to Student I of each pair, who writes a description of it for Student 2. (It might be useful first to review with the whole class the use of the present tense, the use of there is and there are, prepositions of place, and any new vocabulary words.) From the written description he receives, Student 2 tries to draw a sketch of the room.

b) While Student 1 is writing about the picture, Student 2 writes a description of a room that he knows well. He gives the description to Student 1, who then tries to draw a labeled sketch of the room and the furniture.

c) The two students look at the two sketches and the two descriptions and make lists of the similarities and differences between the two rooms. Together they write, for the rest of the class, a composition that points out these similarities and differences. Before they begin to write, they discuss how to organize the material they have in their lists.

Paragraph assembly. Prepare index cards with one sentence on each, which together form a paragraph about the picture. Hand out one index card to each pair or small group of students. The task for the whole class is to put the sentences on the cards in order so that they form a paragraph. When asked, «Who has a sentence that could be the first sentence of the paragraph?» we expect to hear from the students

with «Debbie Johnson's bedroom in her home in Catskill is small but practical» rather than from those with «It is next to the door» [7].

Sentence combining. Index cards can be used as in example (3) above, with the information on the cards separated so that each card contains a sentence that combines with another to make a new sentence. For example, two cards, given to two students, might read:

– Debbie Johnson's room is small.
– Debbie Johnson's room is practical.

Each student finds a partner whose sentence will combine with the one he has. (This part of the lesson involves quite a lot of noise and action as students move around the room searching for a partner.) Once the students have found a partner, they consider the options of how to combine the two ideas to make one sentence. Some of the possibilities with the two sentences above are:

– Debbie Johnson's room is small and practical. but yet;
– Although Debbie Johnson's room is small, it is practical;
– Though small, Debbie Johnson's room is practical;
– Debbie Johnson's room, though small, is practical. while.

With the new sentences they have formed, the students can now discuss how to organize those sentences to make a paragraph, as in above [7].

Paragraph completion. Prepare a paragraph about the picture and write it on the board but omit the ending (in brackets).

Debbie Johnson's bedroom in her home in Catskill is small but practical. The room is only 10' X 14', but the furniture is conveniently placed. As you walk through the door, you see the desk on the right side of the long wall. To the left of the desk, there is a bookcase with four shelves. In the far left corner of the room, there is a chest of drawers. The rest of the short wall on the left is occupied by the bed. Then, on the wall next to the bed [there is a big closet with two shelves and space to hang clothes. It is next to the door. On the right-hand wall there are two windows, which make the room very light and airy].

The students discuss how to end the paragraph. Then they compare their versions with each other's and with the version above.

Controlled composition. Ask the students to pretend that they are Debbie Johnson. She is now sixty years old and is writing to a grandchild to describe her room in her old family house in Catskill. The students rewrite the paragraph in (5) above, using the past tense: «My bedroom was small.

Guided composition. Ask the students to discuss in small groups what they would write in a paragraph beginning with:

– Debbie Johnson's room in her home in Catskill is very colorful.
– Debbie Johnson's room in her home in Catskill is very drab.

They list all the details they would include, imagining the colors, curtains, ornaments, wall and floor coverings, and bed cover. Then the students in the group write a paragraph together, including details that develop the idea in the first sentence.

Role-play. Ask the students, in pairs or groups, to imagine that the diagram shows a room at a summer sports camp. They are working for the camp's advertising agency and have to prepare a brochure to attract young people to the summer sports camp. Their boss has asked them to begin with: «Every youngster who comes to Waterside Camp has an extremely attractive private room. « They have a meeting to discuss what details should be included. Then they write a paragraph. They all read their own aloud to each other and discuss which one works the best, and why [7].

Questions and answers.

a) Divide the students into groups of four. Give each student in the group a card with a word on it, for example, bed, desk, closet. Tell them that they have been invited to go to the United States to live with the Johnson family in their private house in Catskill, and they want to know about the room they will live in. The groups compile questions about the items on their cards.

Collect the questions from each group and redistribute them to other groups. Each group of students now writes a letter from Debbie Johnson that gives answers to the questions asked.

b) If students need a great deal of guidance with their writing, questions and answers can be used in the following way:

Give the students a list of questions.

- Does the picture show a living room or a bedroom?
- Is the room large or small?
- Is the room well organized or badly organized?

They write answers in complete sentences; when they put those sentences together, they will form a paragraph.

After writing an essay we can organize activities for proofreading and editing.

Students need individual and group skills to assess their own work and the work of others for content, clarity, form and style, and for errors in grammar, punctuation and spelling. Ultimately, students have individual responsibility for the accuracy of their work, but they need to know how to help each other improve.

Ask students to read each other’s paper to make suggestions for improving the writing. Students may ask revising questions such as: – Does it make sense? – Is the topic clear? – Is the main idea clear? – Are there enough reasons/details to support the main idea? – Are there examples to support the reasons/details? – Are there details not connected to the topic and main idea? – Is there a closing sentence or conclusion? Learners should give substantial feedback to their peers in order to improve writing [5].

Essays are one of the trickiest academic writing one can have. The most essential thing for the teachers to consider while teaching writing is to organize the definite steps for developing successful writing skills.

The writing process involves generating ideas, developing and organizing the ideas, revising and editing them. Effective writers revisit these stages until they are confident about the purpose they achieve.

Choosing classroom techniques is the day-to-day business of every writing teacher. Any decision we make – such as whether to provide students with a first sentence or not, or whether to mark all errors or only a selected few – is a decision about a teaching technique. The variety of techniques available to teachers nowadays in textbooks and training courses can be bewildering. Examining them with some basic questions in mind will help us sort out which ones suit our class, our student level, and the approach that underlies our own curriculum and our own teaching.

References

1 Stephen Bailey «Academic Writing A Handbook for International Students» Fourth edition, 2015.

2 Sue Watson «How To Brainstorm in the Classroom», 2017. URL: https://www.thoughtco. com/brainstorm-in-the-classroom-3111340/ (date of visit: 31.03.2022).

3 Steve Peha «The Organizers» [Electronic resource]. URL: Writing Strategy Organizer. v04. pmd (ttms.org) / (date of visit: 31.03.2022).

4 What is an Essay? Definition, Types and Writing Tips by HandMadeWriting [Electronic resource]. (date of visit: 01.04.2022).

5 Janelle Cox «Teaching Strategies to Implement the Writing Process».

6 The Beginner's Guide to Writing an Essay | Steps & Examples (scribbr. com) [Electronic resource]. (date of visit: 01.04.2022).

7. A. Raimes «Techniques in teaching writing» Oxford University Press, 1983

8. How To Write an Essay (thoughtco. com) [Electronic resource]. (date of visit: 02.04.2022).

SRSTI 16.31.41

COMPARATIVE ANALYSIS OF PROVERBS AND SAYINGS IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Z.B. Mektibayeva
Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan

The article is a comparative study of proverbs and sayings in the Kazakh and English languages, the origin, meaning, correspondence, alternatives and features of the two languages. It is clear that the history and culture of each nation, its attitude to the environment, its ideas are reflected in the language. The nature of paremias is very complex, their teaching and direct translation are often very difficult, so it is desirable that the translator should know not only the language, but also the paremiological and phraseological resources.

Keywords: culture, translation, difficulties, proverbs, equivalents, languages.

The origin and development of proverbs and sayings dates back to ancient times. Since then, man has sought to understand the world around him, compared various phenomena, created something new in nature and in his imagination. Centuries-old observations of the people, their dreams and hopes were embodied in proverbs and sayings.

It is clear that the path of one nation is not similar to the movement of other nations in the same period of time. Even kindred peoples, in response to the needs of their history, take steps in development, moving away from each other, acquiring new experience that gives rise to a different philosophy, different values and dissimilar views on natural phenomena and social processes in society.

This is especially evident in the expression that is attached to the acquisition of the appearance of the people, the identification of the individual as a sample of the ethnic group, and ultimately forms the mentality of the people. That is why it is difficult to convey the whole meaning of these folk sayings.

I hope that there will be an expansion in translation of works or documents directly into the Kazakh language without the influence of an intermediate language in the face of the strengthening of relations, the revival and development of interlingual relations and Kazakh-English bilingualism. Phraseological units and proverbs are the most difficult language units in teaching and translation of foreign languages. There are several reasons for this.

The centuries-old experience of communication between peoples who speak and write different languages shows that a good translator must not only understand

the meaning of the translated text, but also master the phraseological richness of the language into which the translation is being carried out.

English language has its own laws, when Kazakh language has its own. English has its own word order, while Kazakh language has a different one. In an English phrase there can never be two negatives, and in Kazakh we have just use two of them: «never» and «negative suffixes». Moreover, difficulties in translating proverbs and sayings always arise and it is complicated to translate what is considered part of the culture of one people into another language. For example, Kazakh people say *«Өз үйім – өлең төсегім»* which can be translated directly like «My home my poem bed», while English people would say *«My house is my castle»*. Historically, ancient English dwellings were not strong enough for defense, and the beginning of the construction of castles in England was associated with the invasion of Norman army in 1066. I believe that the formation of such regular expressions in the language as *«My house is my castle»* was the reason why the historical position and traditions of other peoples were tested by local peoples, and the house was associatively fortified. According to the definition given in the dictionary of E. V Sevortyan to the lexeme «өлең (poem)» in the regular phrase *«Өз үйім – өлең төсегім»*, this linguistic unit is an introduction to the Turkic languages from the Mongolian language «grass growing in wet, muddy lands; nutritious, mild herb» [1, 527]. This English proverb has a similar analogue in Kazakh language – *«Менің үйім – менің қорғаным»*.

The family has a special place in human life, because it is like a small state. In this small country, women have a lot of burdens and responsibilities. On the blessed threshold of the Kazakh family a man is the head of the family, the owner of the house, but all the problems of the household, life, child rearing, manners and customs, spiritual relationships, everything is within the human competence of a woman. Proverbs about the identity of women in English and Kazakh languages show the cultural and social place of women in society and the family.

As an example, *«A good wife makes a good husband»* has an equivalent in Kazakh *«Жақсы әйел жаман еркекті би етеді»*. Here we can see that in Kazakh language a man is compared to a «biy», a judicial and political figure who have made a significant contribution to the development and unity of the Kazakh tribes. It also has a figurative meaning, which means that good wives have the ability to make their husbands respectable. The study found that in the English and Kazakh communities, there is a stereotype that women are slightly inferior to men. In English we have a proverb *«A woman's advice is never to seek»* which is a linguistic image of the material and spiritual world of western history and shows that the contribution of women always was ignored, besides their opinions were not cared. The same phenomena can be observed in Kazakh proverb *«Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа»*, which means that women are not educated enough.

Hard work has always been held in high esteem for Kazakh people. From early childhood, children watched the affairs of adults and gradually began to help them, and in their mature age they were fully involved in the labor process. Mothers and grandmothers taught their daughters women's crafts: embroidery, wool felting, weaving, cooking, housework, childcare. The upbringing of boys from the age of five

was mainly done by fathers and grandfathers. They passed on to them the subtleties of housekeeping, livestock breeding, taught metal processing, wood carving, as well as bone and stone. After all, the boy was to become the host of his «shanyrak» (family). Therefore, so many Kazakh proverbs and sayings are devoted to labor as one of the foundations of development. As an example, *«Жаманға жан жуымас, Жалқауға мал жуымас»; «Еңбекқор ұйқыдан ширап тұрады, Еріншек ұйқыдан қирап тұрады»; «Егінді жабайы шөп аздырар, Ерді еріншектік аздырар»; «Еңбек етпесең елге өкпелеме, Егін екпесең жерге өкпелеме» [2].*

We can observe the same phenomenon in the English peoples: *«A cat in gloves catches no mice»; «Diligence is the mother of success (good luck)»; «Idleness rusts the mind» [3].*

In the course of the analysis, proverbs were identified in English, expressing a negative attitude towards work, they are little known, but they exist. For example, *«Only fools and horses work»; «To work with the left hand»; «One beats the bush, and another catches the bird».*

It can be assumed that any proverb was created by a certain person in certain circumstances, but for many old proverbs the source of their origin is completely lost. Therefore, it would be more correct to say that proverbs and sayings are of folk origin. Their primary source is in the collective mind of the people. In many statements summarizing everyday experience, the meaning of the words seems to have developed into the form of a proverb gradually, without any explicit announcement. Many people expressed this thought in various ways and finally this acquired its memorized form and began its life as a proverb.

«Әр құстың өз ұясы өзіне қымбат» – «East or West, home is best».

«Теңге тиыннан өсер» – «Take care of pence and the pounds will take care of themselves».

«Сөз – сабан, іс – дән» – «Deeds, not words».

«Сиыр баласын торпағым дер, Қарға баласын аппағым дейді» – «Every cook praises his own broth».

For example, the expression *«Don't put all your eggs in one basket»* in English arose as a result of practical experience in trading relationships, so it was first fixed in English in 1710 and replaced its old expression *«trust all one's goods to one ship»* [3].

Those people who at one time created proverbs were absolutely illiterate, and they simply did not have any other way to preserve their specific observations or life experiences. If you try to take all the existing and well-known folk proverbs in their totality, you can realize that they undoubtedly fully reflect the mentality of people.

Each proverb has its own communicative target. For example, they can:

– ***notify:*** *«If you sing before breakfast, you will cry before nigh» – «Істемеген тістемейді»*

– ***summarize people's experience:*** *«If the cap fits, wear it» – «Көкек өз атын өзі шығарады»; «Сезікті секіреді»*

– ***give vivid memorable advice and teach the wisdom of life:*** *«Anger and haste hinder good counsel» – «Ашу арындайды ақыл аяндайды»*

– ***summarize philosophical thoughts:*** *«There is no rose without a thorn» – «Мінсіз адам болмайды».*

It is not always necessary to look for the origin of a proverb in order to translate, or to find an equivalent, since some of them are transmitted word for word without any change. For example, for *«Ағайын бірде араз, бірде тату»* you can use a literal translation: *«Relatives live, sometimes quarreling, sometimes reconciling» [4]*.

The complete equivalents of the two languages are identical in meaning, lexical composition and syntactic structure. In addition, their stylistic imagery and emotionality are close. For example, *«Әркімнің өз жері – жұмақ» – «The native land is heaven for the heart» [4]*.

Partially equivalent proverbs differ in both lexical composition and grammatical structure. Therefore, this group is divided into two:

– **Equivalents with lexical differences** *(«Татулық – табылмас бақыт» – «Friendship is priceless wealth»)*;

– **Equivalents with grammatical differences** *(«Отанды сүю – отбасынан басталады» – «Love for the Motherland begins in the family») [5, 115]*.

It is important to remember that, developing in different historical conditions, English proverbs often used different images to express the same or similar thoughts, which, in turn, reflect the different social structure and life of the two peoples and often are not absolute equivalents.

It is also important that in every language there are phrases and expressions that cannot be translated literally, even if the meaning of each word is known and the grammatical construction is clear. The meaning of this phrase remains incomprehensible and strange. Attempts to literally translate proverbs and sayings can lead to unexpected often ridiculous results. For example, literal translation of Kazakh saying *«Үмітсіз тек шайтан»* would be «only the devil is hopeless», which sounds a little bit strange. It would be much better to use its analogue in English language – *«If it were not for hope, the heart will break»*.

In conclusion, we can found both similarities inherent in both cultures and fundamental differences in examples of proverbs that exist in the English and Kazakh languages. Folklore helps not only to understand the soul of the people through the language, but also to see the historical events that influenced the formation of the nation, to understand the way of life and working conditions, to see the relationship to life and fellow tribesmen.

Proverbs allow us to understand the similarities and differences in the worldview of different nations, and ultimately provide an opportunity to get to know each other better.

It has long been noted that the wisdom and spirit of the people are manifested in their proverbs and sayings, and knowledge of the proverbs and sayings of a particular people contributes not only to a better knowledge of the language, but also to a better understanding of the way of thinking and character of the people.

Proverbs, being part of the culture of a given people, have always remained and will remain relevant, despite the development of the economy and technology. At

any time, proverbs will be a characteristic feature of this people and an object of attention and research.

References

1 Sevortyan E.V. Etymological Dictionary of the Turkic Languages, 1974.
2 Kazakh Proverbs.compiled by: Daurenbekov. Zh. – Almaty, 2001.
3 Speake J. Oxford Dictionary of Proverbs, 2008.
4 https://www.soyle.kz/book/view?id=110
5 Soldatkina T.A. Leksicheskie sposoby vyrazheniya otsenki vo phrazeologyi i paremiologyi angliskogo yazyka, 2005.

ҒТАМР 16.41.99

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САН-ШАМА КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ (КОГНИТИВТІ) АСПЕКТІДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

А.М. Кенжесары
Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Ұсынылып отырған мақалының негізгі мақсаты – сан-шама категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуіне тоқталып, өзекті мәселелерін айқындау. Сан-шамалық қатынастар ғылымның жаңа бағытының ашылуына жол сілтеді. Бұл тіл біліміндегі квантатив (кейбір еңбектерде: сан-шама, көптік, сан-мөлшер, мөлшер т.б.) категориясының қалыптасуына алғышарт болды. Аталған категорияның әмбебаптығы әртүрлі тілдерде сан-шамалық қатынастардың кең көлемде қарастырылатындығынан байқалады. Сан-шамалық ұғымда адамның қоршаған ортаны тануға деген талпынысы арқылы санаға еніп, белгілі бір көрініс қалыптастырады. Бұл бейне тіл немесе тілдік белгілер арқылы ойды жеткізу барысында қолданылады.

Жер бетіндегі барлық халыққа ортақ сан-шама категориясы қай тілде болмасын, қай еңбекте болмасын бәрінде бар. Бірақ, әр ұлттың дүниені тануына байланысты кей тілдерді бұндай бірліктер аз болса, кей тілдерде көп. Бұлай салыстыра берсек, халықтың таным көкжиегінің негізінде бірде айқын, бірде көмескі, бірде басым, бірде көмекші қызметтерде қолданысқа түседі. Осының барлығы сан-шама категориясы жайында түрлі пікірлер айтуға себеп болады. Сондықтан, әр тілдің өз табиғатына байланысты аталған категория жайында түрлі тұжырымдар мен теориялар, дәлелдер болуы қалыпты жайт.

Түйін сөздер: таным, сан, шама, категория, қазақ тіл білімі, грамматика, лингвистика.

Сан, шама, мөлшер, өлшем секілді тілдік бірліктерді құрылымына байланысты зерттеу қазақ тілінің ерте кезеңдерінен көрініс табады. Аталмыш бағыт тіл білімінің дәстүрлі форматы болғандықтан, көптеген әдіс-тәсілдері мен салаларды қамтиды. Түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы қолданып отырға сандар ғылымға Орхон-Енисей жазба ешкерткіштері арқылы таныс. Сан мәнін білдіретін тілдік бірліктерді қазақ тілінде алғашқы болып зерттеген М. Қашқари деп айта аламыз. Ол өзінің лингвистер үшін құнды еңбегі «Диуани лұғат-ит-түрікте» түркі халықтары тіліндегі ең жиі қолданылатын тілдік

бірліктерге түсініктеме берген. Сегіз кітаптан тұратын еңбекте грамматикалық формалардың лексика-семантикасын барынша айқын көрсетуге тырысады. Автор бұл еңбегінде қолданыстан шығып қалған сөздерді қарастырмай, ел аузынан естіген сөздерін хатқа түсіріп алып, кейіннен талдап көрсеткен. Сонмен бірге кейбір сөздердің шығу тарихына, мәнмәтінде қалай қолданылатынына байланысты да талдаулар жасалған. Теріп алған сөздер арасында сан мен шама мәнін білдіретін бірліктер де бар. Мысалы, *ИЕТТІ: жеті саны, иетті қат көк; БІР: бір, бір иармақ; БЕШ: бес саны; ҚАРЫ: бөз өлшейтін өлшем, кез (қарыс) т.б.* Сөйтіп, өлшем бірліктер мен пұл атауларын қоса есептегенде 300-ге жуық сөз еңбекте әр түрлі формада (синтетикалық, аналитикалық) кездеседі. Кей жерлерде осындай шамалардың қай түркі тайпасында қолданылғаны да айтып өткен. Сан мен шаманы зертегенде аталмыш шығарманың орыны өте маңызды. Осыдан кейінгі уақыттарда қазақ тіліндегі сан мен шаманы білдіретін бірліктерді алысты-жақынды шет ел ғалымдары, соның ішінде орыс ғалымдарының еңбектерінен де кездестіре аламыз.

Тіл бірліктерін қызметіне байланысты коммуникацияда, мәтіннің ішінде қарастыру соңғы уақытта өте қарқынды дамып, әлемдік лингвистикада кеңінен етек жайған бағытқа айналды. Ет ел ғалымдары бұл салаға өткен ғасырдың ортасында баса назар аударса, қазақ лингвистикасында тілді функционалды аспектіде қарастыру соңғы жиырма жылдықта жүзеге асып екледі. Аталмыш бағыттың нысаны тілді мағынадан формаға қарай зерттеу. Осы арқылы тілдің табиғатын тануда жаңа мүмкіндіктер ашылып жатыр. Қазақ лингвистикасында функционалдық бағыттың ғылымдағы шымылдыған З.Қ. Ахметжанова ашты. Дегенмен, тілдің жұмсалымдық қызметін басшылыққа алып, теорияларды сол бағытпен ұштастырып қарастырған қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы екенін анық айта аламыз. Қазақ тілінде сан-шама жайында тұңғыш болып ғылыми тұрғыдан сөз қозғаған да осы кісі. Ғалымның сан есімге берген анықтамасында сан есімді сан мен шамаға жіктеп көрсетеді. Нәрсенің нақты санын сұрағанда неше? сұрағын, ал шамасын сұрағанда қанша? сұрағын қолданамыз. Неше? сұрағының орнына кейде нешеу? деп те қолданатынымызды айтты. Ғалым өзінің «Тіл құралы» атты еңбегінде сан есімді екі мағыналық топқа жіктеп, оларды өз ішінде тағы да бөліп көрсетеді (1-сурет).

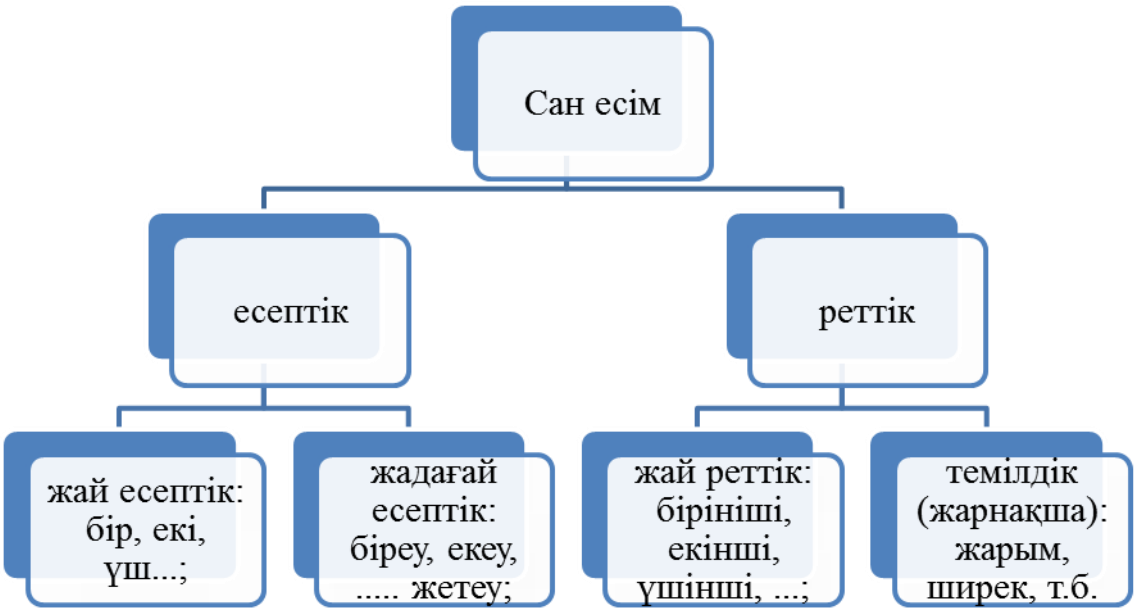

Сурет 1. Сан есімнің жіктелуі.

Кестеден байқағанымыздай қазіргі күнде қазақ тілінде қолданылып жүрген алты мағыналық топтың төртеуі бар. Осы тұста ғалым болжалдық сан есім мен топау сан есімдерін неге сан есім қатарында қарастырмады деген сұрақ туындауы мүмкін. Автор аталған мағыналық топтарды үстеудің ішінде қарастырып «үстеу онына жүретін сан есімдер» деп атаған. «Сынның я істің шамасын көрсететін сөздерді өлшеулік үстеу дейміз. Өлшеулік үстеу болатын зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың да үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Өлшеулік үстеу сұраулары: Қанша? Неше есе? Осы сұрауларға жауап болмаған сөз өлшеулік үстеу болмайды». Ғалым кейбір сан есім, сын есім, есімдік сөздер мен синтетикалық формалардың да өлшем, шама мәнін бере алатындығын айтады. Аталған сөздер қатарын үстеудің орнына жүретін сөздер дей келіп, олардың контексте келуіне, жұмсалымдық қызметінің ерекшелігіне байланысты білдіретін мәні де ауысатынын айтады. Сонымен қатар есептік, реттік сан есімдерді айта келіп: «Нәрсенің бүтінін емес, бөлімінің санын көрсететін сөздер бар: олар «темілдік» деп аталады. Темілдік сан: жарты, жарым, ширек. Қазақтың тілінде темілдік санның есімі тіпті аз» – дейді. Ал «Тіл құралдың» кейінгі басылымдарында (1923-1924) мұны «жарнақ сан» деп өзгертеді. Бұл айтылған тұжырымдардан тілдің жұмсалымды қызметіне байланысты жасалған алғашқы негізді айқын байқаймыз.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ тілі үшін жүргізілген тартыстар аз болмады. Себебі, қазақ халқының ұлт болып қалуындағы басты көрсеткіш тілі еді. Осы тұста Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылыры мен ұлт жанашырлары қазақ тілінің ғылыми-теориялық базасын қалыптастыруда, оны оқуға енгізуде толағай жұмыстар атқарғандығы айқын. Шаманы білдіретін бірліктер де айтылған уақыт кезеңінде біраз өзгеріске түсті. Сан ғасыр халық қолданысында болған ұлттық өлшем бірліктер орыс тіліндегі сөздермен алмастырылып, сөздік құрамнан шамаға байланысты сөздер қолданыстан

шығып қалды. Бұл қолданбалы лексиканың ауқымының тарылуына әсерін тигізді. Осы процесстің алдын алу мақсатында біраз жұмыстар жүргізілді. Жат өлшем бірліктерді енгізуге қарсы жаңа бірліктер ұсынып, насихаттау бағыты басшылыққа алынды. Дегенмен, атқарылған жұмыстардың бәріне қарамастан кеңес үкіметі бұл шаралардың әрі жалғасуына мүмкіндік бере қоймады. Орталық комитет басшылары әр түрлі үкімдер шығарып, 1922 жылдан бастап 3 жыл ішінде метрлік өлшем енгізілді. 1918 жылы 14 қыркүйекте Жалпы Россия Орталық атқару комитеті, Халық шаруашылығы кеңесі «Жер жүзіне бірдей метрик өлшеуін һәм таразысын жүргізу» туралы 12 баптан тұратын қарар шығарды. Ал бұл 1923 жылы 22 қазанда Түркістан Республикасының Халық комиссарлар кеңесі «Жер жүзіне бірдей метрик өлшеуін жүргізу» туралы №149 қарарымен мақұлданады. Дәл осылайша қазақ халқының сан ғасырдан бері қолданып келе жатқан өлшем атаулары қолданыс аясынан шығып қалды. Елдес Омарұлы өзінің «Метр өлшеуіштері» атты мақаласында қазақ өлшемдерінің мәнін жұртқа түстіндіруге тырысты. «Өлшеуіш – жұрттың уәделесіп алған шамасы» деген анықтама берді. Біздің шақырымымыздың орнына километр қолданылатыдығын, километр бір шақырымнан аздап кем екендігін атап көрсетеді. Бір кісінің Темірқазық бағытынан айнымай жерді айналып шыққандағы өлшемін меридиан деп атаймыз оны қазақ халқы құр сөзімен атаған. Өз қолданысымыздағы аршын орнына метр өлшемдік бірлігін, кез орнына дициметр бірлігі қолданысқа енген. Қадақ өлшем бірлігін киллограм деп атасақ, ширек мысқал бір грамм шамасын бере алады. Ал бір пұт 16 киллограм 390 грамм салмағын береді. Осының барлығын автор мақалада тәтпіштеп түсіндірген. Бұл мақала қазіргі уақытта ұлттық өлшемдерді зерттеп жүрген ғалымдарға таптырмас құрал.

Сан мен шама тіл білімніде түрліше көрініс табады. Құдайберген Жұбанов өз еңбектерінде сан есім мен сын есімді заттың белгісін көрсетуіне байланысты біріктіріп сипаттайды. Ғалымның тұжырымдауынша кейбір есім сөздер нәрсенің өзін емес, нәрсенің не істің тұрғылықты белгісін көрсетеді. Оның өзі іштей екіге жіктеледі: сан белгі, сипат белгі. Осыған орай біз оларды сан есім мен сын есімдер деп ажырататынымызды көрсеткен. Сан есімдерді мағыналық төрт топқа бөлген ғалым, оларды былай ажыратады: 1) реттік: тең үлес түрі, болжал түрі; 2) реттік; 3) жинақтық; 4) бөлшектік. Кейіннен автордың еңбектерін негізге алып Ісмет Кеңесбаев, Сәрсен Аманжолов сынды ғалымдар сан есімнің қазіргі қолданыста жүрген негізгі алты мағыналық тобын бөліп көрсетті. Сол уақыттан бері сан есімнің арасында топтау мен болжалдық сан есімдер мектеп бағдарламаларына енгізілді.

Ахмеди Ысқақов сан-шама категориясы жайына «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау да, көптік категориясы да бар, алайда бұл екеуінің мәні екі түрлі болатындығын айтады. Автордың көптік категориясы дегені біз сөз қозғап отырған сан-шама категориясы. Сөздердің өздері жеке немесе жалпы ұғымды білдіре алады. Жалпы мағыналарды білдіретін сөздердің өзі біркелкі емес. Кейбірі қосымша қабылдамай-ақ көптік ұғымды білдіре алады. Көптік ұғымды осылайша сөздің тікелей өз лексикалық

мағынасы арқылы білдіруін лексикалық тәсіл деп атаған ғалым, бұл тәсіл арқылы берілген сөздерді семантикасы жағынан ажыратып көрсетеді. Олар, есептеуге келмейтін зат атаулары (қант, күріш, сүт т.б.), ұлт, ру атаулары (қытай, башқұр, өзбек, неміс, жалайыр, арғын т.б.), жан-жануарлар, жәндіктер аттары (шыбын, ара, арыстан, қасқыр, қой, ешкі т.б.), өсімдік атаулары (балдырған, қоға, терек, қайың, бидай, арпа т.б.), қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік ұғымдар (мәдениет, саясат, дін, физика, математика, жаратылыстану, т.б.), адамның ішкі сезімдері, дүниедегі сын-сипаттардың, іс-әрекеттердің аттары (достық, ақыл, таным, білім, жалқаулық, ізгілік, қарттық т.б.). Ал, көптік ұғымдар сөздердің тіркесіп келуі арқылы беріліп тұрса оны синтаксистік тәсіл деп атаған. Мысалы, он бес оқушы, жиырма адам, қырық бес дәптер, қыруар жылқы, бірнеше кісі т.б. тіркестер. Бұның қатарында болжалдық, реттік сан есімдерді қолдана алмаймыз. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы берілетін көптік ұғымдарға қос сөздерді жатқызады. Мысалы, дос-жаран, жора-жолдас, азық-түлік, ас-ауқат, іс-әрекет, туған-туыс т.б. Сонымен қатар сөздің қосымшалар жалғану арқылы көптік мәнді белдірсе морфологиялық тәсіл деп аталады. Қазақ тілінде бұндай іш түрлі форма бар. Олар, алғашқысы -ыз, -із, -з (біз, сіз, егіз), екінші -қ -к (біз айттық, біз жаздық) формасы, соңғысы -лар -лер, -дар, -дер, -тар, -тер (адамдар, балалар, үйлер) формасы. Осылардың арасында көптік жалғау семантикалық мағынасы, грамматикалық қызметі және стилистикалық реңі бір-бірімен тығыз байланыста болады. Сол себепен де кейде оларды саралау қиындық туғызады.

Ыбырайым Маманов болса өз еңбектерінде көптік форма жайында біраз мәселенің шетін көрсетті. Автор пікірінше, көптік форма негізгі сөзге тек көптік жалғау жалғануы арқылы ғана жасалады. Ал жіктік жалғаудың бірінші жақ көпше түрде берілген сөздерде де көптік мән бар. Бірақ, жазушымыз, тұрмыз, айттық сөздерінде көптік мағына болғанымен, бұл грамматикалық көптік формада келіп тұрған жоқ. -пыз, -міз, -қ жіктік жалғаулар, бұлардың негізгі қызметі жақ көрсеткіштік. Яғни, бұлардың білдіретін көптік мағынасы қосалқы, жанама қызметі ғана. Грамматикалық көптік форманы білдіретін көптік жалғаудан басқа морфема болмайды. Лекскалық және синтаксистік тәсіл арқылы жасалған көптік мәндегі сөздер көптік формаға жатпайды. Сөздер мәнмәтінге байланысты көптік ұғымды беруі тілдің стильдік ерекшелігі. Қазақ тілінде бір сөздің құрамында бірнеге грамматикалық форма кездесетін тұстар да болады.

Достарыммен – көптік, тәуелдік және көмектес септік формаларында тұрып көптік мағынаны, тәуелдік мағынаны және жақтық мағынаны да білдіріп тұр. Бұдан түйетініміз, әр грамматикалық форма белгілі бір мағынаға ие бола алады.

Көптік форманың негізгі атқаратын қызметі заттың көп екендігін білдіру. Осы тұста сөздің семантикасына, мәнмәтінге байланысты сөз негізгі мағынасынан бөлек қосалқы мағыналарды да білдіре алады. Оны автор «мағыналық қырлар» деп атап, мысалдармен көрсеткен.

Адам аттарына, тәуелдік жалғау жалғанған туыстық атауларға көптік жалғау жалғасақ, адамдардың тобын білдіреді. Мысалы, *Әділдер, әкемдер, Фатималар т.б.;*

Санауға келмейтін нәрселерге көптік жалғау жалғасақ ол заттың көптігін емес, иесінің, ыдысының немесе орынының көптігін білдіреді. *Шаштарыңды жинап жүріңдер* дегенде шаштың көптігін емес, иесінің көптігін меңзеп тұр.

Мәнмәтінге байланысты ортақтық мағынаны бере алады. *Сендердің үйлерің үлкен екен. Әкелерің қайда?* – деген сөйлемде үй, әке сөздері көптік формада айтылып тұрғанымен, үйлер мен әкелердің көптігін айтып тұрған жоқ, оларға сол үйдегі адамдардың ортақ екендігін білдіріп тұр.

Көптік форма мезгіл үстеулерімен де келеді. *Айнұр ертеңдер қайтады* деген сөйлемде ертеңдер сөзі мезгілдің мөлшерін білдіріп тұр.

Есептік сан есімдер де көптік форманы қабылдайды. *Жасұлан қырықтарда. Асылжан сағат жетілерде келеді.* Сөйлемдерде адам жасы мен келу уақытының шамасын меңзеп тұр. Бұл да көптік форманың мағыналық қыры.

Ғалым қазақ тілі оқулықтарында есептік сан есімдердің көптік формасын есептік сан есімдерден бөліп, болжалдық сан есім ретінде қарастырып жүргенді дұрыс емес деп таниды. Себебі, бір грамматикалық форманың мағыналық реңктерін жеке мағыналық топқа бөлу марфологиялық құбылыстарды дұрыс шешудің жолы емес деп есептейді. Сөйтіп, Ыбырайым Маманов «Қазақ тіліндегі көптік форма» мақаласында сөздің өзіндік ішкі семантикасындағы беретін мағынасы мен грамматикалық көптік форманың беретін мағынасын бір дәрежеде қарастыруға болмайтындығын, *азық-түлік, ағайын-туған, көрші-қолаң* секілді тілдік бірліктер жинақтық мәнді білдіретінін, *біраз, талай, көп* сөздері көптік ұғымды білдіретінін, бұлардың білдіріп тұрған жинақтық және көптік ұғымдары сөздің ішкі семантикасынан, сондықтан бұларды грамматикалық көптік форма бола алмайтындығын, көптік категорияға жатқызғанымыз дұрыс емес екендігін айтты. Сан есімдер мен көптік ұғымды білдіретін сөздердің зат есімдермен тіркесіп келуі аналитикалық форманы құрай алмайды. Бұның дәлелі, олар біртұтас сөз деңнейіне жетпеген және түрлі сөз таптарына жатады дей келе, автор көптік форма лексикалық және синтаксистік тәсілдер арқылы жасала алмайды деген өз ойын нақтылады. Бұл тұжырымдармен келіспеске болмайды. Ғалым тілдің табиғатын тануда елеулі еңбек еткеін осыдан байқауымызға болады.

Сейілбек Исаев 1992 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар» атты еңбегінің грамматикалық категориялар атты бөлімінде «сан-мөлшер (көптік) категориясы» деген тақырыпша береді. Қазақ тіліндегі көптік, сан-мөлшер ұғымдары көптік жалғау тұлғасымен байланыста қарастырылып келеді. Көптік категориясы мен көптік жалғау категориясы бір немесе бірдей категориялар емес екенін айтқан ғалым, көптік категориясын жалпы ұғым деп қарастырып, оның берілуінің лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдері бар деп ұйғарады. Ал, көптік жалғау категориясы болса жалқы ұғымды білдіріп көптік жалғаулар арқылы берілетіндігін айтады. Барлық зат атаулыға тән қасиет жекелік пен көптік. Осы екі ұғымның арақатынасынан және бұлардың белгілі бір морфологиялық тұлғалар арқылы берілуінен сан-мөлшер категориясы туады. Сан-мөлшер категориясын көптік жалғау

айналысында ғана қарастырсақ оның грамматикалық категория деген мәні толық ашылмай қалады. Сол себептен де біз жекелік ұғыммен қарсы қойып қарағанда оның категориялық сипатты анық көрінеді. Зат аттауына байланысты жекелік және көптік ұғымдарының шартты мәндері де бар. Кейде жеке даралап санауға бағынбайтын (қар, құм, шаш, ұн) сөздер, дерексіз зат есімдер (адалдық, ар, намыс, абырой), халық, тайпа аттары (орыс, татар, найман, керей) т.б. әлеуметтік ұғымдар, қоғамдық құбылыстар атаулары дара тұлғада тұрғанымен жалпы мәнде қолданылады. Осылайша тұжырымын түйген ғалым еңбегінде көптік ұымға байланысты бірнеше сұраққа жауап береді. Көптік ұғымдарды білдірудің грамматикалық тәсілі ретіндегі негізгі көрсеткіші – көптік жалғау. Сонымен қатар көптік ұғымы жоғарыда атап кеткендей жалпылама атаулардан, абстактілі сөздерден т.б. көрінеді. Бұны лексикалық тәсіл деп атап жүрміз. Солай болса бұл сөздердің семантикасынан тікелей көптік ұғымы туады ма? деген сұраққа көптіктен қарағанда жалпылық ұғымдары бар деп жауап бере аламыз. Анығында бұл тектес сөздер мәнмәтінде көптік мағынада қолданылып, жекелікке қарсы оппозиция құрай алғанда ғана көптік ұғымының лексикалық тәсіл арқылы толық берілуі көрініс табар еді. Ал, аналитикалық тәсіл арқылы берілген көптік мәнді сан есімдерден, сандық мәндегі сөздерден, қайталама қос сөздерден кейін зат атаулары келіп, оны анықтап тұрғанда байқаймыз деген автор көптік мәнді беретін үш тәсілді осылай сипаттайды. Сейілбек Исаев сан-шама категориясын түсіндіруде «санның мөлшері, шамасы» деген ұғымды басшылыққа алды.

Қорыта келе, жоғарыда аталған еңбектердің барлығы түрлі деңгейде, түрлі бағытты негізге ала отырып жазылған. Осы арқылы сан-шама категориясының мәнін жан-жақты түрде айқындауға көмегін тигізді. Сонымен қатар аталмыш категория сан қылы екендігін түсінуге мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Байтұрсынұлы А. Тіл құрал. – Алматы: «Сардар» баспасы. 2009. – 348 б.

2 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Ана тілі» баспасы. 1991. – 384 б.

3 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы. 2014. – 640 б.

4 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1992. – 144 б.

SRSTI 16.21.49

THE METAPHORICAL FEATURES OF IDIOMATIC SENTENCES IN CHINESE

Zh. Surapaldy
Master student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan
D. Akbarkhan
PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan

In the theory of metaphor, metaphor is regarded as a specific rhetoric, which belongs to a kind of metaphor, metaphor is also called metaphor. In this paper, the ontological metaphor of idioms in modern Chinese is analyzed, and the metaphorical characteristics of idioms in modern Chinese are discussed, metaphor plays many functions in modern Chinese idioms, which can not only make idioms more accurate and vivid, but also further promote the continuous development of language.

Keywords: Idioms in Chinese, The modern Chinese, Metaphor, Characteristics of metaphor, idioms.

In contemporary metaphor theory, cognitive metaphor is regarded as the basis of our cognition, behavior, language and other activities, as well as an important way for us to survive. The so-called metaphor, in essence, is to understand another thing through a certain thing. According to cognitive language theory, metaphor can be regarded as the following three parts, which are source domain, target domain and mapping. The metaphor is a mapping from the source domain to the target domain. The so-called source domain refers to the relevant experience or knowledge from people's life, the target domain refers to some knowledge or theories that are unfamiliar to people, and there are certain similarities between these things through association. So, connect these things together to achieve the map ping.

Ontological metaphor of idiomatic expressions in modern Chinese.

Think of people as the source domain.

Language is not only a part of culture, but also the carrier of culture. Language is influenced by and in turn influences culture [1]. The most basic forms of language are metaphor and logic. When we define something, we often use ourselves as an important reference against which other things can be measured, it's like humans have a waist [2]. Such as腰杆硬(yao gan ying) It literally means stiff waist. It means to have a firm foundation or support.
出自路遥《平凡的世界》第四章：»田福堂明显地感到自己的腰杆子更硬了，

他弟弟是县上的副主任，现在，他又有了个副主任亲家» (chu zi 《pin fan de shi jie》 di si zhang:»tian fu tang min xian di gan dao zi ji de yao gan zi geng ying le,ta di di shi xian shang de fu zhu ren,xian zai, ta you you le ge fu zhu ren qin jia») From Lu Yao, «Ordinary World» chapter 4: «Tian Futang obviously felt his waist is harder, his younger brother is the deputy director of the county, now, he has a deputy director of the in-laws. « **仗腰子** (zhang yao zi) It means to stand up for someone. **拔根毫毛比腰杆粗** (ba gen hao mao bi yao gan cu) It literally means a hair is thicker than the waist. It means that there is a great disparity between the two sides. An idiom associated with having legs in a human being: **两条腿走路** (liang tiao tui zou lu) It literally means walking on two legs. It means to do two related jobs or things at the same time. **狗腿子** (gou tui zi) It literally means «dog leg. It means an accomplice to a bad person. **挖**墙脚 (wa qiang jiao) It means to take talent or business away from a competitor. **露**马脚 (lou ma jiao) It literally means give the horse away. It means the revelation of a hidden truth. **抱佛脚** (bao fou jiao) The original metaphor usually no contact, temporary flurried plea, later refers to usually not prepared, temporary flurried to deal with. **吃不了兜着走** (chi bu liao dou zhe zou) It literally means You can't get away with it. It means that someone's actions have serious consequences. 闭塞眼睛捉麻雀 (bi sai yan jin zhuo ma que) It literally means close your eyes and catch a sparrow. It means to do things blindly. **牛鼻子**(niu bi zi) It is a metaphor for the main contradiction or the key to the overall situation. **耍**贫嘴 (shua pin zui) To nag someone regardless of whether they want to hear it or not. **有眼不**识泰山（you yan bu shi tai shan) It literally means he who has eyes cannot see mount Tai. The metaphor is shallow and ignorant, unable to recognize status and ability of people. **宰相肚里能撑船** (zai xiang du li neng cheng chuan) It literally means a prime minister can punt in his stomach. It means that a person is measured, tolerant and forgiving. This phenomenon is the law of nearness, which is also the most critical law of metonymy in metaphor. Therefore, many metaphors in modern Chinese contain very strong humanistic connotations. By applying some characteristics of human beings to modern Chinese, the inner meanings of some abstract words can be more easily displayed.

Consider animals and plants as source areas.

In modern Chinese, there are many examples that take plants as the source domain, especially modern Chinese words that take animals as the source domain. For example, grass is often used as a metaphor for a road in modern Chinese because it is short and grows mostly close to the ground [3]. Such as **不吃回**头草 (bu chi hui tou cao) It literally means if you don't go back, you'll have to. The metaphor is «No turning back» 墙头草 (qiang tou cao) It literally means «grass on the wall. It means a man of no mind, a man who falls before the wind. 捞稻草 (lao dao cao) It literally means to catch a straw. It means to make a futile struggle in despair. Because straw has a certain height, it can be pulled, so when we're in a difficult situation, looking at straw is like holding onto hope. Such as **抓住救命稻草** (zhua zhu jiu ming dao cao)

It's a metaphor for people seeing hope. There are also many idioms about plants, such as **不要在一棵**树上吊死 (bu yao zai yi ke shu shang diao si). It literally means don't be tied to one tree. It means you should be flexible when faced with difficult situations. Don't stick to one choice. **拔出**萝卜带出泥 (ba chu luo bo dai chu ni) It literally means pull out the radish and remove the mud. It means that the arrest of a criminal leads to the exposure of another criminal. 捡了芝麻丢西瓜 (jian le zhi ma diu xi gua) It literally means pick the sesame and throw the watermelon. It means to hold on to something secondary and give up the main thing. 墙外开花墙外香 (qiang wai kai hua qiang wai xiang) It literally means outside the wall flowering wall incense. The analogy of some talent in this unit local not popular and outside the unit of the abnormal phenomenon; Other things are not as popular in the place of origin as they are in other places.

There are more metaphors that use action as the source domain, One of the most common is the use of «dog» as the source domain, which refers to some of the attributes or actions that dogs have as metaphors for our particular behavior. For example, **狗眼看人低** (gou yan kan ren di) It's a metaphor for people being more powerful and not taking others seriously. **狗腿子** (gou tui zi) It means an accomplice to a bad person. **刷死狗** (shua si gou) It literally means brush a dead dog. It means to pretend to be dead or ill.

Think of the container as the source domain.

In cognitive language theory, metaphor is regarded as a corresponding cognitive activity, which is actually mapped from the relatively simple and familiar source domain to the relatively unfamiliar and abstract target domain. Containers are very common in our daily life. They have corresponding boundaries, and can be divided into inside and outside. They can enter and exit as well, playing an important role in modern Chinese. For example, people often use**火坑** (huo ken) As well as **窟窿** (ku long) To metaphor «In trouble» and «in financial loss». **背黑**锅 (bei hei guo) It means to take the blame for others. 铁饭碗 (tie fan wan) It literally means iron rice bowl. It means a very stable job or position. – 锅端 (yi guo duan) It is a metaphor for annihilation or exhaustion. 砸饭碗 (za fan wan) Metaphor of unemployment. **捧着金**饭碗要饭 (pen zhe jin fan wan yao fan) It literally means begging with a golden bowl. The metaphor has good objective conditions but can't solve the problem of production and life. **破罐子破摔** (pou guan zi pou shuai) It literally means the broken pot is broken. The metaphor has shortcomings, mistakes, do not correct, let it drift, or even to a worse direction [4].

Treat natural phenomena as source domains.

The first thing we encounter most is nature, nature plays an extremely crucial role in the history of human existence and progress. Language is an important tool for us to communicate with nature, so human language, especially metaphorical language, forms the most fundamental connection between us and the natural world. We share a certain similarity with nature, and the stage metaphor of human and nature's continuous development also plays an important role [5]. For example,

山不转水转 (shan bu zhuan shui zhuan) It literally means mountains do not turn water turn. Metaphorically, the situation is always changing, and it is not necessary to be upset and pessimistic when things go wrong. 天要下雨, 娘要嫁人 (tian yao xia yu, niang yao jia ren). It literally means it will rain, mother will marry. It is a metaphor for something that is not transferable to one's consciousness. 听风就是雨 (ting feng jiu shi yu) It means to take a hint of wind and believe it. 林子大了, 什么鸟都有 (lin zi da le,she me niao dou you) It means that the world is very complicated, and there are all kinds of strange people and things. 鱼水情(yu shui qing) It means an extremely intimate relationship, just like fish and water can't be separated.

The foundation of our existence is nature, nature also provides various material conditions for human development. With the rapid development of science and technology, our material life has been greatly improved. Although people's dependence on nature has been constantly weakened, the development of human society is still closely related to nature. However, the connection between human society and nature is reflected in language, which shows that many metaphorical words have specific natural phenomena or natural laws [6].

The metaphorical features of idiomatic expressions in Modern Chinese.

Language is an important tool in our daily life and communication, and language is also a very important cultural carrier. Chinese contains the cultural essence of more than five thousand years of our country, and the excellent culture of the Chinese nation also needs to be presented by language. In modern Chinese idioms, there are a lot of metaphors with obvious cultural connotations, which also reflects that our national culture has been rooted in people's consciousness [7, 105 б.]. Metaphor has a lot of dependence on people's living environment and experience, so metaphor in modern Chinese idioms also reflects the particularity and orientation of Chinese culture.

Apply the metaphor of Chinese characteristic culture.

Language reflects the characteristics of a nation, which not only contains the culture, history and cultural background of the nation, but also contains the nation's view on life, way of life and way of thinking [8, 236 б]. Use the idiom metaphor of our traditional culture. The Chinese nation has always been a relatively traditional nation, and people's thoughts are conservative, especially when we are in a period of low productivity. Because of the relatively low level of technology at the time, people of that time would attribute something beyond their control to a «god» that was not human, people believed that «gods» were real, and that «gods» determined people's destinies. Many traditions are unique to our nation, and these cultural traditions are also expressed in metaphors in modern Chinese idioms. For example, That's what people say – 步从地狱踏进了天堂 (yi bu cong di yu jin le tian tang). Here the «hell» is the source domain, and the «difficulties» encountered in real life are the target domain. 上天堂 (shang tian tang) It means to metaphorically arrive at an ideal place. 从地狱登上天堂 (cong di yu deng shang tian tang). Hell: Some religions refer to the place where one's soul suffers after death. Paradise: In some religions the place where

one's soul retreats after death. It's a metaphor for how much life has improved. Another example is what people say 按定了坐盘星 (an ding le zuo pan xing) Among them, «sitting pan star» refers to the first star in the beam calculated from the starting point, which is also the hanging position of the weight when the beam reaches the flat state. In the process of the continuous development of society, although the steelyard has been almost eliminated by people, the brand of this culture will be remembered forever. Here, the fixed sitting pan Star is a metaphor for «making up one's mind». 人间天堂 (ren jian tian tang) Heaven: a religious place where the spirits of a god or person reside after death. 天堂地狱 (tian tang di yu). Originally a Buddhist language. After death, heaven is the place where the soul enjoys its happiness and hell is the place where the soul is punished. The latter refers to the two different life situations of happiness and pain.

Use the idiom metaphor of the story.

In modern Chinese idioms, metaphors are often realized through various stories, in this way, people can be more flexible and vivid to explain the reason, to ensure that people are easier to understand. 天要下雨,娘要嫁人 (tian yao xia yu, niang yao jia ren) It literally means it will rain, and mother will marry. It is a metaphor for something that is not transferable to one's consciousness. 螳螂捕蝉，黄雀在后 (tang lang bu chan, huang que zai hou) It literally means the Wolf has a winning game when the shepherds quarrel. A praying mantis catches a cicada, but it does not know that there is a finch behind it to peck itself. Metaphor only covet immediate interests, do not know the future. 五十步笑百步 (wu shi bu xiao bai bu) It literally means the pot calls the kettle black. Two soldiers fled from the front, and one who had retreated fifty steps mocked the other who had retreated a hundred, calling him incompetent. The metaphor is the same in essence, only to a lesser degree, but sneers at others. The former is based on the story-telling in Shuoyuan Zhengjian, which is a metaphor for «people only see the immediate benefits, but fail to see the dangers behind them». The latter is based on the story in The first chapter of Mencius King Liang Hui, which is a metaphor for «their own problems are actually the same as others, but they think their problems are relatively minor and laugh at others». 饱汉不知饿汉饥 (bao han bu zhi e han ji). It literally means to be hungry without knowing what to eat. It means you can't put yourself in the shoes of someone in need. 不管黑猫白猫, 捉住老鼠就是好猫 (bu guan hei mao bai mao, zhua zhu lao shu jiu shi hao mao) It literally means it doesn't matter whether a cat is black or white when it catches mice. It means a visual representation of everything from reality. 丑媳妇早晚要见公婆 (chou xi fu zao wan yao jian gong pou) It literally means an ugly wife meets her in-laws sooner or later [9]. It means that something bad has to be known sooner or later. 此处不留爷, 自有留爷处 (ci chu bu liu ye, zi you liu ye chu) It literally means there's a place for you to stay. It means that if one path fails, there is another: not limiting yourself to one goal. 好了伤疤忘了疼 (hao le shang ba wang le teng) It literally means the scars forget the pain. It is a metaphor for forgetting the hard days of the past after living a

comfortable life. 会哭的孩子有奶吃 (hui ku de hai zi you nai chi) It literally means the baby that cries will be fed. It is a metaphor for a unit or subordinate with a tough attitude and strong demands who can get more care. 没有免费的午餐 (mei you mian fei de wu can). It literally means there is no free lunch. There is no such thing as taking advantage of nothing. If you want to gain something, you must pay. Sometimes is to remind people to beware of interests as bait trap. «There is no such thing as a free lunch» or «There is no such thing as a free lunch».

From the above idioms metaphor, we can feel the connotation of Chinese cultural tradition, these idiomatic metaphors also belong to a very important part of Chinese culture. In fact, they have obtained their essence through the baptism of long history. In modern Chinese idioms, some objects and their corresponding properties, projecting into something completely different also adds a certain story-like quality to modern Chinese idioms [10, 243 б]. Humboldt argues that although all languages on the whole have roughly the same structure and abide by the same principles, there is hardly any language that does not differ from other languages in some characteristic. However, languages do have commonalities, and they are essentially interlinked. anguage is an independent system, and the best explanation for linguistic universals, the abstract grammatical features common to all natural languages, is that humans have an inherent linguistic capacity [11, 56 б]. Without a deep understanding of language theory and language, and without connection with the background of national culture and national psychology, it is difficult to find problems, let alone make a correct explanation. Through the analysis of English and Chinese idioms, it can be seen that different nations have their own psychological characteristics, but they also have the same psychological feelings for some things, which will undoubtedly be reflected in the language expression [12, 246 б].

An idiom has different metaphorical meanings.

The same source domain can be mapped to multiple targets. In specific mapping, the same source domain is mapped to the corresponding target domain from various angles, thus generating various metaphorical meanings. The reason why the same modern Chinese idioms have different metaphorical meanings is mainly reflected in the principle of language economy. In the actual application process, it is generally necessary to combine the actual context to see what kind of metaphorical meaning is embodied in the idioms. For example, 站不住脚 (zhan bu zhu jiao) Not only can it be used to describe someone who can't stay in a place any longer, but it can also be used to describe ideas or theories that have no basis and can't stand a rigorous test. 吊胃口 (diao wei kou) Arouse people's appetite with delicious things, also metaphorically let people have some kind of desire or interest. 东方不亮西方亮 (dong fang bu liang xi fang liang) Metaphors don't work here. There's room for maneuver elsewhere.

Metaphors related to diet are used more frequently.

The ancients once said that «food is the most important thing for the people». Since ancient times, China has attached great importance to diet and is also more particular about diet. People's life is closely related to food, and people's thinking is

also closely related to metaphor, so it shows that metaphors related to food are used in a relatively high frequency [13]. For example, 没嘴的葫芦 (mei zui de hu lu), 丢了肥肉啃骨头 (diu le fei rou ken gu tou), 不把豆包当干粮 (bu ba dou bao dang gan liang) and so on. These idioms use «calabash», «fatty meat» and «doubao» to map «people», «benefits» and «capable people» respectively.

Idioms – Mechanisms of understanding in similarity-based metaphors.

Similarity plays an important role in the discussion of traditional metaphor, both Chinese and Western people talk about it and consider it as the basis of metaphor. Aristotle, a western scholar, pointed out in rhetoric that metaphor should be constituted by things that have a relative relationship, but the relationship is not clear. Just as a true thinking man in a philosophical society can recognize similarities between things that are far apart. Liu Pian, a famous scholar in the Northern and Southern Dynasties, wrote in «Wen Xin Diao Long» 物虽胡越，合则肝胆 (wu sui hu yue, he ze gan dan). This means that the body and the simile should be as far apart from each other as hu and Yue before the appearance of «yu» but after the appearance of «yu» should be as close to each other as «gan» and «dan» in this sense it is not far from Aristotle's opinion. In the 20th century, Mr. Chen Wangdao, a famous Rhetorician in China, pointed out in The Passage of Rhetoric that the object of thought has some similarities with other things, the object of thought is called the figure of speech and the figure of speech. Since then, rhetoric researchers have talked about the similarity between noumenon and figure of speech [14].

But metaphors don't just arise from similarity, they can create it. When the ancients said «mountaintop, mountainside, mountainfoot», they created the similarity between «mountain» and «human» with metaphor. So, even when we encounter a mountain shaped like a big tree, we do not say «branch, leaf», but «top, side, foot» because it is the metaphor that gives rise to this similarity. There are a lot of metaphorical idioms in Chinese idioms, some of which are based on the similarity of existence, such as: 吹牛皮 (chui niu pi). It means to talk big. Cowhide blow balloon general big, appearance muddy chaotic, as if ten full, but as long as meet a poltergeist stabbed in the eye of a needle on the surface of the balloon big a hole, the balloon will go gas, was backward and despise all, cowhide frustrated, will immediately from the cloud drop to the ground flat, whether gutter or road, is not his own will, things at this point, only blame yourself before too much shouldn't blow the cowhide. Besides, cowhide had been empty, its big no horse, if the use of artificial desperately pumped, a big air into, even more empty. And big talk is empty, impractical, so people call «big talk» is called bluster [15]. 豆芽菜 (dou ya cai) This is a metaphor for tall and thin children and young people. 翻烙饼 (fan lao bin) A metaphor for tossing and turning because of insomnia or for things to go over and over again. 肥皂泡 (fei zao pao). A soap bubble, is a metaphor for dashed hopes or ideals. 拖油瓶 (tuo you pin). It means when a woman remarries with her children from a previous marriage. In ancient times, before the glass bottles were introduced into China, the folk oil bottles were all made of bamboo. The villages in the countryside were far away from the town, and the villagers could not go to the market every day. Every time one or two

villagers went out on the street, all the neighbors asked him to buy sundry things. Therefore, oil is the bulk consumption, purchasing daily necessities, with oil as the most, heavy bamboo tube, seven or eight tied together can only be dragged underground. The oil bottles that country people drag are the property of other people and are cumbersome to drag in their hands. And the woman remarry with the children, to top ex-husband's surname, in the eyes of the husband is also other people's things, and like the street to take the oil bottle like, muddy, with a group of, also feel very cumbersome , so will drag children compared to «drag the bottle.

Conclusion.

In modern Chinese idioms, exert the function of metaphor has a lot of, it mainly embodied in cognitive function, communication function and function of language development, the use of metaphor to express specific views or describe a thing, can appear more precise and vivid, to ensure that the communication can more smoothly, also can further promote the development of language constantly. In this paper, the metaphorical cognitive mechanism of idioms is mainly explained by cognitive semantics and metaphor theory.

References

1 王宗炎. 王宗炎英语教育自选集. -北京: 外语教学与研究出版社, 2007.

2 李楠. 现代汉语惯用语隐喻特点及功能浅析. – 山西: 山西广播电视大学学报，2017.

3 https://wenku. baidu.com/view/002f21973b3567ec112d8a34. html.

4 https://wenku. baidu.com/view/85680eaffd4ffe4733687e21af45b307e871f9e5. html?fixfr=7vGP4J1if6RirDJeiWlU1w%253D%253D&fr=income8-wk_go_searchX-search.

5 陈明芳. 惯用语认知机制及其词汇语义特征. 外语教学, 2006.

6 Қалибекұлы Т. Қазіргі Қытай тілінің граматикасы (синтаксис). – Алматы: Мерей баспасы, 2018. – 218 б.

7 Керимбаев Е. Қытай тіліндегі дағдылы тіркестер– Гуань юң юйдің шығу тарихы және қалыптасу үдерісі. Қазақстандағы Қытайтану ғылымы тарихы, бүгіні мен болашағы атты халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. – Астана, 2014. – 221 б.

8 邓炎昌, 刘润清. 语言与文化–英汉语言文化对比. -北京: 外语教学与研究出版, 1989.

9 郭云飞. 惯用语中的概念隐喻认知理据分析. 才智, 2016. – 236 б.

10 洪堡特. 论人类语言结构的差异及其对人类精神发展的影响. 姚小平,译. 北京: 商务印书馆. 1997. – 408 б.

11 Chomsky, N. Syntactic Structures [M]. TheHague, 1957.

12 潘文国. 共性. 个性. 视角-英汉对比的理论与方法研究. 上海: 上海外语教育出版社, 2008. – 600 б.

13 https://www.docin.com/p-275931785. html. 隐喻的功能及其使用.
14 https://www.docin.com/p-917405726. html. 现代汉语惯用语的隐喻分析.
15 https://wap. cnki. net/qikan-XCXX200603020. html. 汉语惯用语隐喻的发生机制.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 06.52.43

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

Ә.М. Әуез
Студент, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
А.Е. Калиева
Ғылыми жетекші, PhD, доцент м.а., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жиырма бірінші ғасырдағы қоғамның қалыптасуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Мақалада АКТ-ның әлемдік тенденциясы қарастырылып, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әлемдік нарығы соңғы онжылдықтарда рекордтық жоғары өсу қарқынымен сипатталатынын байқауға болады. Сонымен қатар, АКТ-ны дамыту және басқару бойынша отандық ерекшеліктері айқындалды. ҚР ақпараттық-коммуникациялық технология саласын мемлекеттік реттеу мен ынталандырудың тиімді стратегияларын әзірлеу бойынша ұсыныстар ұсыну.

Түйін сөздер: цифрлық экономика, IT саласы, технология, жаһандану, пандемия.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды экономика мен өмірдің барлық салаларына кеңінен енгізу қазіргі әлемдік экономиканың дамуының ең маңызды технологиялық ерекшелігі болып табылады. Экономиканы ақпараттандыру процесінде ақпараттық-технологиялық серпілістер жеделдету үрдісіне бейім біртұтас үдеріске тығыз байланысты. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың үздіксіз дамуын білдіреді, соның нәтижесінде өндірістің технологиялық негізі сапалы түрде жаңарады. Бұл ретте экономиканың құрылымын әртараптандыруға, капиталды қажет етпейтін салаларды, АКТ-ны дамытуға назар аударылады, бұл жедел экономикалық өсуге әкелуі тиіс. Ол әрине, мемлекеттік органдардың жұмысын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде ұйымдастыру басқару тиімділігін арттыруға және оны принципті жаңа деңгейге шығаруға жаңа мүмкіндіктер береді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қалыптасуын анықтайтын екі көзқарас бар:

− ақпараттық-коммуникациялық технологиялар өндіріс факторы ретінде, яғни АКТ, АКТ-ға қатысты өнімдерді тарату, айырбастау, тұтыну, өндіру процестерін ұйымдастыру және АКТ қолдану;

− ақпараттық-коммуникациялық технологиялар әлеуметтік-экономикалық дамудың катализаторы, яғни экономиканың дамуын жеделдетуші ретінде, бұл тәсілмен АКТ ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ауқымды тарату мақсаттарына жету құралы ретінде қарастырылады.

АКТ-ның таралуы мен қолданылуы халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасының өзгеруіне әкеледі:

– АКТ индустриясының өзінде, сондай-ақ экономиканың осы технологиялар қолданылатын секторларында жаңа жұмыс орындарын құрады;

– тауарлар мен қызметтердің сапасы артады, олардың құны төмендейді;

– жаңа жұмыс орындары бірінші кезекте АКТ саласы қызметкерлеріңіңкірістерінің өсуінің арқасында қызмет көрсету саласында құрылуда, өйткені олар тауарлар мен қызметтерге шығыстардың ұлғаюына әкеледі және тұтастай алғанда экономикаға оң әсер етеді;

– басқару жүйесін ұтымды ету, АКТ көмегімен транзакциялар жүйесін аяқтау бос уақытты ұлғайтуға әкеледі.

Қазіргі кезеңде, COVID-19 пандемиясы табиғи прогресті бірнеше есе жеделдете отырып, процестерді ұйымдастырудың цифрлық форматына серпінді көшуге әкелді. 2020 жылдың бірегей жағдайы цифрландырудың маңыздылығын одан әрі арттырып, пайдаланушыларды қызметтерді алудың қашықтағы форматына қайта бағыттады. 1-сурет бойынша талдау жасап өтетін болсақ, 2020 жылы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дүниежүзілік нарығы 2019 жылмен салыстырғанда 0,9%-ға артып, шамамен 3 872,4 миллиард долларға жетті. Gartner сарапшыларының соңғы деректері (2021 жылғы қараша) бойынша, 2021 жылы әлемдік АКТ нарығының көлемі 9,5%-ға артып, 4,24 трлн долларды құраған, 2022 жылы – 4,47 трлн доллар немесе өткен жылмен салыстырғанда 5,5%-ға өскен.

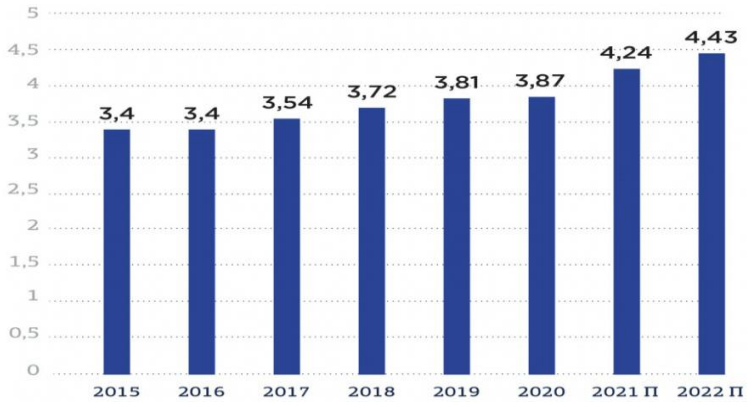

Сурет 1. IT саласына жұмсалған әлемдік шығындар, триллион доллар.
Дереккөз: Исследовательская и консалтинговая компания, специализирующаяся на рынках информационных технологий.

Әлемде АКТ сала өте жылдам қарқынмен дамыту, алайда пандемия әсері оның аз уақыт ішінде адам санасында болмаған деңгейде өсуіне әкелді. Сондықтан байқағанымыздай, әлемде болып жатқан жағымсыз жәйттердің оң әсерінде кездестіру болады.

Ағымдағы жағдайда Қазақсан Республикасының жалпы жағдайын қарастырар болсақ, IDC бағалауы бойынша, 2020 жылы әлемдік IT нарығының көлемі 2019 жылмен салыстырғанда 4,2%-ға артып, 4 триллион долларға жетті. 2023 жылға қарай жаһандық IT шығындары 4,5 триллион доллардан асады, ал үшінші платформа деп аталатын (бұлттық есептеулер, мобильді технологиялар, үлкен деректер, аналитика және әлеуметтік қызметтер) және цифрлық трансформация жобаларына қатысты қызметтер мен бағдарламалық қамтамасыз ету ең жоғары өсімді көрсетеді.

Бүгінгі күні ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласы Қазақстан экономикасының ең серпінді дамып келе жатқан секторларының бірі болып қала береді. Қазақстанда қазіргі уақытта цифрлық экономика қалыптасу сатысында, сондықтан елдегі АКТ-ның даму деңгейін зерделеу және талдау ерекше өзектілікке ие. Жалпы, Қазақстан аймақтарын цифрландыру еліміздің экономикалық даму қарқынын жеделдетеді. Негізгі міндет – халықтың өмір сүру сапасын арттыру. Орта мерзімді перспективада цифрлық технологияларды қолдану жоспарлануда. Сонымен қатар, жақын арада дамудың жаңа кезеңіне өтуге, ұзақ мерзімді перспективада цифрландыруды қамтамасыз етуге жағдай жасалады.

АКТ саласында жұмыс жасайтын кәсіпорындар санының жыл сайынғы бірқалыпты өсуі, бұл елімізде АКТ саласында бәсекелестік ортаның жоғары деңгейде қалыптасыуына бірден-бір ұтымды фактор. АКТ саласының дамуының оң үрдісі елдегі жұмыс істеп тұрған компаниялар санының жыл сайынғы өсуімен дәлелденеді.

Кесте 1. АКТ саласындағы жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың статистикасы.

Қызмет атауы	**2018**	**2019**	**2020**
Компьютерлік бағдарламалау, кеңес беру	2827	3058	3567
Байланыс	720	759	765
Ақпараттық-коммуникациялық жабдықтың көтерме саудасы	697	751	779
Компьютерлер мен байланыс құралдарын жөндеу	675	678	734
Деректерді орналастыру және өңдеу қызметтері; веб-порталдар	464	494	556
Бағдарламалық қамтамасыз ету шығарылымы	63	68	68
Электрондық бөлшектерді өндіру	28	27	20
Компьютерлер мен периферияльық жабдықты өндіру	17	25	25
Байланыс жабдықтарын өндіру	24	20	19
Тұрмыстық электроника құрылғыларын өндіру	7	8	10
Жалпы саны	**5522**	**5888**	**6543**
Дереккөз: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ақпараттық-талдамалық жүйесі			

ҚР ҰЭМ СК деректері бойынша 2021 жылдың 1 қаңдарындағы жағдай бойынша Қазақстанда 6543 заңды тұлға жұмыс істейді. Бұл ретте жалпы соманың 50%-дан астамы компьютерлік бағдарламалау, кеңес беру қызметтерге келеді. Екінші көсбасшылық орынды байланыс қызметін көрсетін кәсіпорындар алады. Байланыс қызметін көрсететін кәсіпорындар саны 2020 жылы 765 кәсіпорынды құрады. Сонымен қатар сауда орындарында да АКТ алатын орны ерекше. Оның дәлелі көсбасшылық үштікте орын алған Ақпараттық-коммуникациялық жабдықтың көтерме саудасы. 2020 жылы өткен жылмен салыстырғанда 28 кәсіпорындарға толығып, Қазақстан нарығында осы қызмет түрімен айналысатын 779 кәсіпорын тіркелген. 2020 жыл алдыңғы бес жылдағы компаниялардың ең көп санына ие болды.

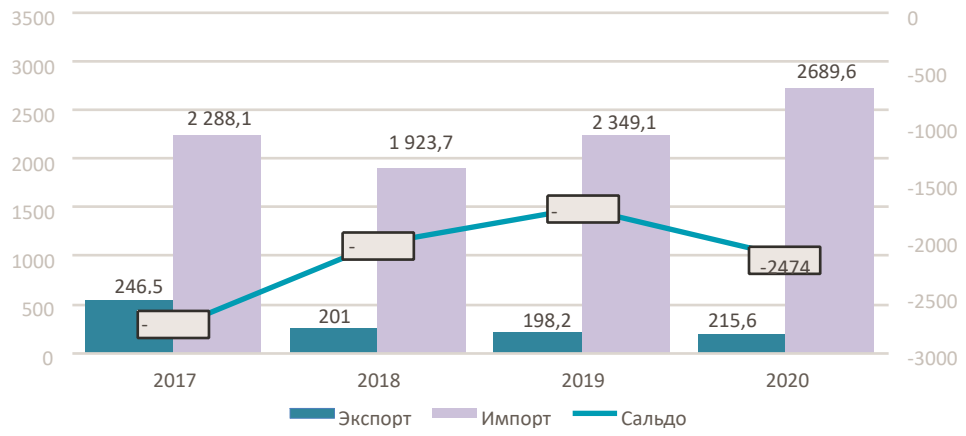

Сурет 2. АКТ-ның сыртқы саудасының көлемі, млн. АҚШ доллары.
Дереккөз: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы.

АКТ-ның сыртқы сауда көлемі өткен кезеңмен салыстырғанда әртүрлі динамика көрсетті. Мысалы, АКТ экспорты соңғы жылдары бірқалыпты темппен өсуде, өткен жылмен салыстырғанда есептік жылы 215,6 млн. АҚШ долларын құрады, яғни 17 млн. АҚШ долларына көп, бұл нәтижені айтарлықтай жоғары деп бағалайға болады. Сонымен қатар, 2017-2020 жылдардағы импорт көлемі де бірқалыпты өсім көретті. Яғни АКТ-ның сыртқы сауда көлемі айтарлықтай өзгеріске ұшырамады.

АКТ-дағы сыртқы сауда балансына келетін болсақ, соңғы жылдары оның көлемі ұзақ қысқарғаннан кейін экспорт пен импорт арасындағы айырмашылық қайтадан көлемде өсіп, 2020 жылдың соңында 2 689,6 миллион долларды құрады.

Қазақстанда АТ саласы бір сөзбен «коммуникация» дегенді қамтитын телекоммуникация саласымен тығыз байланысты. Объективті түрде АТ және телекоммуникация салалары біріктірілуде және көбінесе олар біріктіріледі, бұл – АКТ.

Қазақстан Республикасындағы IT-индустрияны дамытудың жақын болашақтағы негізгі мақсаттары:

− АКТ саласын нығайту негізінде елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру;

− IT-индустриясында жаһандық еңбек бөлінісіндегі өз орнын анықтау;

− Мемлекеттік және жеке секторда уақыт талаптары мен «цифрлық экономиканы» қалыптастыру талаптарына жауап беретін есептеуіш инфрақұрылымды қалыптастыру;

Қазіргі уақытта Қазақстанда ақпараттық-коммуникациялық саланың жаңа жағдайларда жұмыс істеуін қамтамасыз ететін нормативтік құқықтық база құрылды, телекоммуникация саласының дайындық кезеңінде дамуын айқындайтын бірқатар басым жүйелі шаралар жүзеге асырылды. Олардың негізгілері:

− Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму стратегиясы;

− Қазақстан Республикасының ұлттық инновациялық жүйесін қалыптастыру мен дамытудың 2020-2030 жылдарға арналған бағдарламасы;

− «Электрондық үкіметті» дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы;

− Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі технологиялық даму бағдарламасы 2014 жылғы 26 қарашадағы № 1148.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 ИКТ в Республике Казахстан – проблемы и перспективы. URL: https://videouroki. net/razrabotki/ikt-v-riespublikie-kazakhstan-probliemy-i-pierspiektivy. html.

2 ООН (2021). Международная стандартная отраслевая классификация всех видов экономической деятельности. – Нью-Йорк. https://unstats. un.org/unsd/publication/SeriesM/seriesm_4rev4r. pdf.

3 Кузовкова Т. А., Тимошенко Л. С. Анализ и прогнозирование развития инфокоммуникаций. // М.: Горячая линия – Телеком, 2009. – 134 с.

4 Экономическая роль ИТ-сервисов в информационной экономике. URL: https://creativeconomy.ru/lib/4240.

ҒТАМР 06.35.31

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ ДАМУ ЖҮЙЕСІНІҢ БАҒЫТТАРЫ

А.Е. Ғилаж, Ж.О. Имашова
С. Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті, Атырау қ.

Бухгалтерлік есеп пен есептілікті реформалаудың мақсаты – Қазақстан Республикасының экономикасына тән қолжетімді шарттар мен бухгалтерлік есептің және есептіліктің сәтті орындалуының бір сарынды алғышарттар жүйесін құру.

Атап айтсақ, сыртқы және ішкі қолданушылардың (меншік иелері, инвесторлар, кредиторлар, мемлекетік билік органдары, шаруашылық субъектілерінің басқарушы қызметкерлер және т.б.) экономикалық шешімдерді қабылдауда пайдалы болатын шаруашылық субьектілердің қызметі жөнінде ақпаратты қалыптастыру функциясы.

Алдағы дамудың мәні бұл функцияны жүзеге асыру үшін керекті инфрақұрылымды құрастыру мен тиімді есеп үдерісін қалыптастыру жолымен Қаржылық есептіліктің халықаралық стандартын (ҚЕХС) қолдануды белсендендіруден көрініс табады.

Бухгалтерлік есептің және есептіліктің әрі қарай дамуы келесі негізгі бағыттар арқылы жүзеге асырылуы тиіс:

1) бухгалтерлік есеп пен есептілікте қалыптасатын ақпарат сапасын көтеру;
2) ҚЕХС қолданудың инфрақұрылымын әрі дамыту;
3) бухгалтерлік есеп пен есептіліктің қадағалау жүйесін өзгерту;
4) қаржылық есептіліктің бақылау сапасын жоғарылату;
5) бухгалтерлік есеп пен есептілікті ұйымдастыру мен жүргізумен, қаржылық есептілік аудитімен айналысатын мамандар, сонымен қоса қаржылық есептілік пайдаланушылардың біліктілігін елеулі көтеру [1].

Бухгалтерлік есеп Қазақстан Республикасының есеп пен есептіліктің біріңғай жүйесінің бір бөлігі ретінде дамуы міндетті, ол өзіне статистикалық және оперативті-техникалық есепті қосады. Бұл жүйенінің бірегейлігін қамтамасыз ететін маңызды факторы ретінде алдағы жиналуға бағытталған дерек көзі ретінде бастапқы есеп, есептің әрбір түрі бойынша шарттар, методология және міндеттерге негізделген жүйелену мен ортақтасу үдерісі болып табылады.

Даму үдерісі барысында бухгалтерлік есеп пен есептілік жүйесінің бірегейлігі мен тұтастығын қамтамасыз етуде бұл жүйенің қалыпты деңгейін ұстап тұру ерекше өзектілікке ие.

Бірінші ретті мағынада дамудағы тәуекелдерді анықтау болып табылады (нақты экономикалық жағдайдың барабар еместігі, ақпараттың бұрмалануы, қадағалаудың тәртіпсіздігі, біржақты даму және т.б.). Бұл тәуекелдерді салдарын болдырмау немесе жұмсарту мемлекеттік билік органдары мен кәсіби ұйымдардың керекті іс-шаралар кешенін орындауын талап етеді [2].

Әлемдік және отандық тәжірибе көрсеткендей бухгалтерлік есеп пен есептіліктің дамуы мемлекет ішіндегі экономикалық жағдайлардың өзгеруімен қатар жүруі тиіс және шаруашылық механизм сипаты мен деңгейіне сай болуы тиіс. Бухгалтерлік есеп пен есептіліктегі түрлендіру үдерісінің дәлелсіз созылуға жол берілмейді. Дәл сол уақытта, бухгалтерлік есеп пен есептіліктің өзгерістерін жеделдету шаруашылық механизменен және нарықтық институттардың нақты функциалануға байланысты өзгерістерден тыс, экономикада қаржылық ақпарат сапасының төмендеуіне, ҚЕХС сенімнің жоғалуына, сонымен қоса қаржылық тәртіптің бәсеңдеуіне әкеліп соқтырады. Бұдан басқа, ҚЕХС өту ақпаратты жинау мен өңдеу барысында жаңа тәжірибелік өңдеу әдісіне уақыт бөлуді міндеттенеді. Бухгалтерлік есеп пен есептіліктегі өзгерістер мүмкіндіктерді, сұраныстарды және кәсіби дайындық пен басқа қоғам мен мемлекеттік органдардың қызығушылығын ескере отырып біртіндеп жүзеге асуы тиіс [3].

Бухгалтерлік есептің және есептіліктің негізгі бағыты – оларда қалыптасатын ақпарат сапасын жоғарылату. Казіргі бухгалтерлік есеп өзіндік ақпараттық база болып табылады, оның негізінде шаруашылық субъектілер заңды тұлғаның қаржылық есептілігін және топтың шоғырландырылған қаржылық есептілігін дайындайды. Одан басқа, бухгалтерлік есепте қалыптастырылатын ақпарат басқарушылық, салықтық, статистикалық есептілікті, бақылау органдары алдындағы есептілікті құрастыруда қолданылады. Қажеттілік бойынша бұл ақпарат негізінде есептіліктің басқа да түрлері құрастырылуы тиіс.

Осыған байланысты бухгалтерлік есеп аймағындағы басты міндеті есептіліктің қандай да бір түрі бойынша есеп үдерісі ұйымының салыстырмалы тәуелсіздікпен қамтамасыз ету болып табылады. Есеп үдерісі ұйымына қойылатын принциптер мен талаптар, сонымен қоса бухгалтерлік есепті базалық тәртібі ҚЕХС принциптері мен талаптары есебімен қолдану керек, яғни шаруашылық субъектілер есептіліктің әртүрлі түрлері бойынша ақпаратты қалыптастыру мүмкіндігіне ие бола алды, соның ішінде ҚЕХС. Шаруашылық субъектілердің кейбір категориялары бухгалтерлік есептің оңайлатылған рәсімін қолдануы мүмкін.

Бухгалтерлік есеп әдісінің элементі ретіндегі жеке қаржылық есептілік екі қызмет түрін атқарады: ақпараттық және бақылау. Бір жағынан, ол шаруашылық субъекті қызметінің қаржылық жағдайы мен қаржылық нәтижесін сипаттайды. Басқа жағынан, ол әрбір есеп циклінің аяқталуы кезіндегі

бухгалтерлік есептің дұрыстығы мен нақтылығын жүйелі бақылауын қамтамасыз етеді. Осыған байланысты барлық шаруашылық субъектілер әрбір есепті кезең бойынша қаржылық есептілікті жасауы міндетті [4].

Қаржылық есептілік келесі бағыттарды қамтиды: шаруашылық субъекті қызметінің соңғы қаржылық нәтижесін анықтаудағы – таза пайда (шығын) және олардың меншік иелері арасында бөлінуі; қадағалаушы органдарға табыс ету; шаруашылық субъектілерінің банкроттық белгілерін анықтау; макроэкономикалық көрсеткіштер мен статистикалық байқаудың біріңғай мемлекеттік базасын құру; шаруашылық субъектілерді басқарған кезде заңдарды өндірістік және салық салу кезінде қолдану. Ол басқа да мақсаттар үшін де қолдануы мүмкін.

Қаржылық есептілік аймағындағы басты мақсат қызығушылық танытқан қолданушыларға шаруашылық субъектілер жөнінде сапалы, сенімді және салыстырмалы дербестендірілген ақпаратты табыс етумен қамтамасыз ету.

Бөлек жағдайларда стандарттарда қаржылық есептілікті қалыптастыру мен ақпаратты ұсынуда бірнеше баламалы амал қарастыруы мүмкін. Дегенмен әртүрлі шаруашылық субъектілерінің салыстырмалылығын қамтамасыз ету үшін осындай жағдайлардың көлемі шектелген болуы жөн және болашақта оны біртіндеп төмендету керек.

Стандарттар шаруашылық субъектілердің жеке категориялары бойынша қаржылық есептілікте анықталатын, әсіресе, қаржылық есептіліктің оңайлатылған түрін жасаған кезде ақпараттың түрлі көлеміне ие бола алады.

Шоғырландырылған қаржылық есептілік қаржылық есептіліктің түрі ретінде бақылау қатынасы негізіндегі шаруашылық субъектілер топтарының қызметінің қаржылық жағдайы мен қаржылық есептілігін сипаттауға арналған. Шоғырландырылған қаржылық есептілік тек ақпараттық функция атқарады және мүдделі сыртқы пайдаланушы болып табылады. Берілген есептілік бұл пайдаланушының экономикалық шешім қабылдауында қаржылық ақпараттың негізгі көзі болу керек.

Шоғырландырылған қаржылық есептілік аймағында басты міндет ретінде қызығушылық танытқан қолданушыларға шаруашылық субъектілер жөнінде сапалы, сенімді және салыстырмалы дербестендірілген ақпаратты табыс етумен қамтамасыз ету болып табылады. Бұл міндетті шешу үшін ҚЕХС бойынша міндетті шоғырландырылған қаржылық есептілікті орнату, сонымен қоса міндетті аудит пен оның жариялануы.

Басқарылатын есептілік шаруашылық субъектілерді басқаруда қолданады (басшымен, басқа да басқаратын қызметкерлемен). Бұл мазмұны бойынша, кезеңдік, мерзімділік формалар және олар шаруашылық субъектілермен өздігінен құралады. Онымен бірге, басқарудың таралған тәжірибесі көрсеткенкендей, басқару есептілігінің құрастырылуы, тікелей бухгалтерлік және шоғырландырылған қаржылық есептілік принциптеріне негізделсе ең тиімді және пайдалы болады [5]. Салық есептілігі (салық декларациясы) фискалді мақсаттар үшін және салық заңнамасымен бекітілген шеңбер негізінде шаруашылық субъектілер жасауы міндетті. Салық есептілігі салық заңнамасы

ережелеріне сай тузету жолымен бухгалтерлік есепте қалыптасатын ақпарат негізінде жасалуы тиіс.

Салық есептілігі аймағындағы басты міндет оны құрастыруға кеткен шығынды салық есептігі ережесін бухгалтерлік есеп ережесіне жақындату жолымен төмендету.

Қаржылық есептіліктің халықаралық стандартын (ҚЕХС) Қазақстанда ауқымды қолданудың керекті шарты шаруашылық субъектілер есебінен бухгалтерлік есеп пен есептілікті қадағалауда бұл стандарттарды қолдануды қамтамасыз ететін инфрақұрылымды құру болып табылады [3].

ҚЕХС Қазақстан Республикасында белсенді қолданудың маңызды мәні оның заңнамалық танылуында. Әсіресе, ҚЕХС негізінде дайындалған шоғырландырылған қаржылық есепке ресми есептілік мәртебесі берілуі міндетті.

Әрбір ҚЕХС мақұлдау үдерісінің мақсаты (түсіндіруді қоса алғанда) – оларды Қазақстан Ресубликасының нормативтік құқықтық актілер жүйесін қосу. Ол кәсіби қоғамдық сараптамадан және әрбір стандартты әрекетке енгізуден тұруы керек. Бұл үдеріс келесілерді қамтамасыз етуі керек: Қазақстан территориясында ҚЕХС заңды күшін беру; ҚЕХС алшақтауды болдырмау; Қазастан Республикасындағы экономикалық жағдайлар ерекшелігінің есебі; экономикада қаржылық ақпараттық салыстырмалылығы. Бөлек, өте сирек жағдайларда, Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан экономикалық жағдайға байланысты белгілі бір ҚЕХС мақұлдауының шектелген мерзімге бас тартылуы мүмкін. Осымен қоса стандарттың бір бөлігінің мақұлдануына да жол жоқ.

Қазақстан Республикасында ҚЕХС ресми түрде қолдану тек орыс және қазақ тілінде жүзеге асады. Осыған байланысты әрқашан әрекет ететін мемлекеттік емес орган керек, оның қызметі: ресми мәтінді қазақ және орыс тілінде дайындауы тиіс, ағылшын тіліндегі мәтіндегі өзгерістерді байқап, қазақ және орыс тіліндегі ресми мәтіндерге уақытылы енгізуі тиіс, ХҚЕС теминдерінің глоссарийін орыс және қазақ тілінде жүргізуі тиіс. Бұл орган бухгалтерлік есеп және есептілік, аудит, қаржылық талдау, менеджмент және басқа да салалардағы жоғары білікті кәсіпқойлар мен аудармашылардан құралуы тиіс.

Бухгалтерлік есеп және есептілікті қадағалау жүйесінің дамуы барлық қызығушылық танытқан жақтардың мүдделерін есепке алатын, шығындарды төмендетіп, қадағалау тиімділігін көтеретін үлгі құрастыруға бағытталуы тиіс. Бұл үлгінің негізінде – мемлекеттік билік органдардың және кәсіби ұйымдардың қызметінің ақылды үйелесімі жатыр (кәсіби қоғамдық ұйым және басқа да қызығушылық танытқан қоғам).

Мемлекеттік билік органдары мен кәсіби ұйымдар арасындағы функциялардың бөлінуі келесілерден бастау алады. Кәсіпкерлік қызмет пен экономика аясында ақпаратқа конституциялық құқықты жүзеге асыруды қамтамасыз етуде бухгалтерлік есеп және есептілік Қазақстан Республикасындағы экономикалық кеңістіктің біріңгай және нарықтың біріңгай

болуының кепілдігінің бірі болып есептеледі. Бухгалтерлік есеп және есептілікті қадағалау Қазақстан Республикасындағы бухгалтерлік есеп және есептілік жүйесінің біріңғайлығын қамтамасыз етуі және дамуының мақсаттылығын қамтамасыз етуі, қызығушылық танытқан пайдаланушылар шеңберінің мүдделерін есепке алу және сабақтастық болуы тиіс.

Кәсіби ұйымдарды стандарт қабылдау үдерісіне қосу қаржылық есептілік пайдаланушыларды қосатын аса әйгілі және беделді кәсіби ұйымдар өкілдері, яғни арнайы жоғары білікті орган арқылы жүзеге асыру дұрыс. Алдымен бұл орган стандарттарды бекіту жүйесі шегінде қызмет етуі керек. Ол атқарушы билік органы тұсында кеңесші ретінде, оған бухгалтерлік есеп пен есептілік аумағындағы мемлекеттік саясат пен нормативті-құқықтық қадағалау жүктелген. Арнайы органның міндеті кәсіби қоғамдық сараптама: бухгалтерлік есеп пен есептілік аумағында ұлттық стандарттар жобасы мен олардың түсіндірілуі, ҚЕХС оларды мақұлдау үдерісінде; ҚЕХС ресми мәтінінің қазақ және орыс тілінде болуы, соның ішінде терминдердің глоссарийлері де қосылған болуы керек [6].

Болашақта бухгалтерлік есеп пен есептіліктің мемлекеттік-қоғамдық қадағалануы тәжірибесінің жиналу мөлшерімен, жеткілікті деңгейде көрсете білген және ауқымды танылатын кәсіби қоғамдық ұйымдарды құру есебімен, сонымен қоса, халықаралық тәжірибені қосқанда стандарттарды қабылдау үдерісі кезінде кәсіби ұйымның ұйымдасқан формасын қарастыру мәнді болар еді (әсіресе, мемлекеттік емес органдарға сәйкес функцияларды беру).

Отандық және әлемдік тәжірибе көрсеткендей, қаржылық есептіліктің сапасын қамтамасыз етудің маңызды элементі ретінде сапаны пәрменді бақылау болып табылады.

Бақылаудың негізгі жүйесі ретінде аудит институты болу керек. Ол қаржылық есептілікті тәуелсіз тексерудің формасы ретінде уәкілеттілікке ие және керекті біліктілікке ие болу керек. Бұл қатынаста аудит институты бухгалтерлік есеп пен есептіліктің дамуында негізгі құралы болады. Қаржылық есептілік аудитінің бар болуының алғышарттары келесілер болып табылады:

1) аудиттің Халықаралық стандарттарына сәйкес аудит қызметінің сапалы стандарттары;

2) аудит ұйымдары мен аудиторлардың тәуелсіздігінің нақты тәртібі;

3) аудит ұйымдары мен аудиторлардың Кәсіби этика Кодексін бұлжытпай орындауы;

4) өз қызметін экономиканың қандай саласы мен аясына қарамастан, аудиторларға біріңғай кәсіби талап қою;

5) аудиторлардың жоғары біліктілік деңгейі (соның ішінде ҚЕХС саласы), ол біліктілік емтиханын қоса есептегенде, біліктілікті жоғарылату мен аттестация жүйесін қамтамасыз етеді;

6) ең бастысы, маманданған қоғамдық ұйым жағынан аудит ұйымдары мен аудиторлардың қызмет сапасын бақылау;

7) аудит ұйымдары мен аудиторлардың мемлекеттік – ұйымдық бақылаудағы тиімді жүйесі.

Аудитпен қоса, қаржылық есептіліктің сапасын бақылау жүйесі уәкілетті мемлекеттік органдардың сәйкесінше бақылау қызметін ұйғарады. Олардың негізгі қызметі қызығушылық танытқан қолданушыларға сапалы қаржылық есептілікке кепілдендірілген рұқсатты қамтамасыз ету болып табылады.

Бұл мақсатпен мемлекеттік органдар шаруашылық субъектілер қалайша қаржылық есептілікті уақытылы және толық ашатынын, сонымен қатар, жарияланған қаржылық есептіліктегі ақпараттардың қабылданған стандарттаға қандай деңгейде сай келетінін бақылайды.

Қаржылық есептілік сапасын бақылау жүйесі өзіне шаруашылық субъектілер мен олардың басшыларының қаржылық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік іс шаралар кешенін қосуы керек.

Қаржылық есептіліктің сапасына бұл аймақтағы алдыңғы қатарлы әлемдік тәжірибиге сәйкес шаруашылық субъектілердің корпоративті басқарылуы маңызды.

Бухгалтерлік есеп пен есептіліктің дамуы бухгалтерлік білімнің жетілдіруінсіз мүмкін емес. Бір жағынан, жеткілікті деңгейде біліктілігі жоғары, бухгалтерлік есеп пен есептіліктің ақпаратты қалыптастыру шарттары мен тұжырымдамаларын түсінетін, бухгалтерлік есепті жүргізуде, қаржылық есептіліктің аудитін және дайындалуының қазіргі дағдыларын игерген бухгалтерлер мен аудиторларды дайындау міндет болып табылады [3].

Бухгалтерлік есепке алуды жүргізу мен қаржылық есеп беруді жасау бөлігінде ақпараттық жүйелерді автоматтандыру процесі маңызды мәселе болып табылады. ХҚЕС-ті толыққанды енгізу компаниялардың бизнес-жобаларын жан-жақты автоматтандырусыз мүмкін емес, ол бастапқы құжаттарды өңдеуді, автоматтандырылған тәртіптегі негізгі көп еңбекті қажет ететін қызметтерді барынша оңтайландыруға және адам факторының қатысуымен байланысты тәуекелдердің пайда болу мүмкіндігіне жол бермеуге жағдай жасайды.

Сонымен, бухгалтерлік есепке алу және аудит жүйесін дамыту өсіп және серпінді даму үстіндегі мемлекетіміз үшін маңызды жағдай болып табылады. Осы орайда бухгалтерлік есеп пен аудитті дамытуға арналған негізгі бағыттар бухгалтерлік мамандықты одан әрі ұдайы қалыптастыру үшін негіз жасайды. Қазақстан нарығы мен қоғамды тұтастай дәйекті және сенімді қаржылық ақпаратпен қамтамасыз ететін кәсіп. Экономика және қоғам игілігіне жұмыс істейтін кәсіп. Тұжырымдаманы іске асыру Қазақстан ұйымдарына халықаралық нарық мүмкіндігін толық шамада кеңінен пайдалануға мүмкіндік береді, осылайша ол өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Гордова М. Гармонизация бухгалтерского учета в условиях евразийского экономического союза: Диссертация. – Москва, 2019.

2 Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2022 г.)

3 Стратегический план развития профессиональной организации бухгалтеров «Палата профессиональных бухгалтеров Республики Казахстан» на 2020-2025 годы. 30.03.2020.

4 Алисенов А.С. Международные стандарты финансовой отчетности: учебник и практикум для бакалавриата и специалитета / А. С. Алисенов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2019. – 404 с.

5 Барышева С.К. Основные тенденции развития бухгалтерского учета РК в условиях глобализации экономики

6 Исакова С.А. Современные проблемы бухгалтерского учета и аудита: Монография: 2011.

ҒТАМР 06.52.43

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТҰРҒЫН ҮЙ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ БАҒЫТТАРЫ

Г.Б. Абдишова
Аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.
А.М. Мұхтарова
Оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Тұрғын үй рыногы ұлттық экономиканың маңызды құрамдас бөлігі және қарқынды дамушы рыноктардың бірі болып табылады. Қазақстанда рыноктық экономиканың қарқынды дамуы негізін тұрғын үй және әлеуметтік сала объектілері құрайтын жылжымайтын мүліктер рыногындағы жағдайдың өзгеруіне әсер етіп отырушы болып табылады.

Түйін сөздер: тұрғын үй, нарық, ипотека, несие, банк.

Тұрғын үй – нарықтық экономикада экономиканың түрлі секторының даму қарқынын және халықтың, жалпы елдің келешегіне деген сенімін бейнелейтін өсімнің көрнекті индикаторы.

Өз тұрғын үйінің болуы – әрбір отбасы үшін бірінші кезекті қажеттілік. Тұрғын үйді қаржыландырудың бұрынғы кеңестік жүйесінің бір бөлігі ретінде, Қазақстандағы тұрғын үй құрылысын қаржыландыру мемлекеттік тұрғын үй құрылысы үшін бюджет ресурстарының орталықтандырылған бөлінісі мен оны тұрғын үй жағдайын жақсарту үшін кезекте тұрған азаматтардың арасында тегін бөліп беруді бейнелейтін еді. Қазақстанның тәуелсіздік алып, рыноктық қатынастарға өтуі бұл үлгінің сәйкессіздігін көрсетті. Халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету және құрылысты бюджеттік қаржыландырудың қысқаруы жағдайында тұрғын үйге қол жеткізудің негізгі көздері тұрғындардың өз қаражаттары мен әлемнің экономикасы дамыған елдеріндегідей банктік несиелер ғана болып қалды.

Тұрғын үйге инвестиция салу – өзіне қор жиналымының құралдары мен технологиясын, қаржылық инвесторлар мен делдалдардың қаржылық көздерін, ипотекалық несиелендіруді, инвестициялау, несиелендіру мен қаржыландыру институттарын, эмиссиялық институттарды қосатын инвестициялаудың дербес түрі болып табылады.

Ипотекалық тұрғын үй несиесі – банктің (немесе банктік емес коммерциялық ұйымның) жеке тұлғаға (азаматқа) сатып алынатын тұрғын үйді

міндеттеменің қамсыздандырылуы ретінде кепілдікке қою арқылы тұрғын үй алу үшін ұзақ мерзімге беретін несиесі.

Несиені кімнің беруіне байланысты оның банктік, коммерциялық, мемлекеттік, халықаралық және азаматтық (жеке) нысандары ажыратылады.

Ипотекалық несиеге аталған нысандардың барлығы да тән: банктер ипотекалық несие береді; шаруашылықтық ұйымдар қозғалмайтын мүлікті кепілдікке алу арқылы коммерциялық несиелер бере алады; мемлекет те қозғалмайтын мүлікті кепілдікке алу арқылы несиелер береді. Жеке тұлғалар да ипотекалық несеиелер бере алады, әсіресе, бір-біріне, алайда ипотеканы рәсімдеуге байланысты туындайтын қомақты шығындар олайша берілетін несиелер санын жоққа шығарады.

Тұрғын үйді ипотекалық несиелендіруде банктік нысанның үлесі көп. Ол банктің ұзақмерзімді ипотекалық несиелендіруге қажетті ресурстарды тартудағы ерекше мүмкіндігімен түсіндіріледі.

Тұрғын үйді ипотекалық несиелендірудің халықаралық нысаны да мүмкін болар еді, алайда Қазақстандағы банктердің көпшілігі тиісті заңнамалық негіздің болмауына байланысты несиені тек Қазақстан азаматарына береді.

Тұрғын үйді ипотекалық несиелендірудің жеке (немесе азаматтық) нысаны да негізінде мүмкін, бірақ, ол экономикалық тұрғыдан тиімсіз және оның тәуекелділігі жоғары болып табылады].

Несие сол сияқты несиелендіру мақсатына қарай сыныпталады. Мақсатына қарай несиенің өндірістік және тұтынушылық нысандары бар.

Өндірістік несиеде саудаланған құн өндіріс қажеттіліктеріне пайдаланылады, ал тұтынушылық несие халықтың тұтынушылық қажеттіліктеріне жұмсалады да, жаңа құн жасау үшін шаруашылық айналымына жіберілмейді.

Ипотекалық тұрғын үй несиесі тұтынушылық нысанда болады, олар қарызгердің тұрғын үйге деген қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған.

Төмендегі кестеде келтірілген Қазақстан Республикасындағы соңғы жылдардағы жеке тұлғалардың депозиттік базаларының өсуін, тұтынушылық несиелер көлемін және халықтың тұрғын үй сатып лауға және оның құрылысына алынған несие көлемін қарастырайық .

Тұрғын үйді ипотекалық несиелендіру жүйесін қалыптастыру мен дамытудағы мемлекеттің негізгі міндеті – қатысушыларлдың қаржылық тәуелкелдерін төмендету мен азаматтар үшін тұрғын үйге қол жетімділігін арттыру мақсатында заңнамалық негізді құру мен үдерісті нормативтік реттеу болып табылады.

Ипотекалық несиелендірудің даму барысына қарай мемлекеттік бюджеттік қаржыландыру табыс деңгейлері өздігінше тұрғын үй жағдайларын жақсартуға мүмкіндік бермейтін азаматтарға, оларға тұрғын үй алуға қайтарымсыз адрестік мақсатты субсидиялар беру арқылы тікелей қолдау көрстеуге бағытталады.

Ол арқылы тұрғын үй мәселесін кешенді шешуге мүмкіндік беретін бірін-бірі толықтыратын рыноктық механизмдерді қамтамасыз етуге болады. Олар келесі өзара байланысты блоктар:

– халықты ұзақ мерзімді ипотекалық несиелендіру;

– тұрғын үй құрылысын несиелендіру;

– халықты тұрғын үймен қамсыздандыруда мемлекеттік бюджеттік қолдау (мақсатты адрестік субсидиялар жүйесі).

Ипотекалық несиелендіруді мемлекеттік ынталандыру келесі бағыттар бойынша дамуы тиіс:

– ипотекалық несиелендіруді жүзеге асыру үшін құқытық негіз бен нормативтік базаны жетілдіру;

– ұзақмерзімді несиелендірумен байланысты тәуекелділіктерді төмендету бойынша шараларды жүзеге асыру;

– несие ресурстары мен олардың тиімді бөлінісін қамсыздандыру үшін, несие ұйымдарының өтімділік деңгейін қолдау мақсатында ипотекалық несиелендірудің екінші рыногын қосатын жалпыұлттық жүйені құру;

– банктерді ипотекалық несиелендіруге қатысуын ынталандыруға қатысты қосымша шараларды қабылдау, мысалы, азаматтарға тұрғын үйдің құрылысына немесе оны сатып алуға берілетін қайтарымсыз субсидияларды басқаруға банктерді тарту;

– орташа және төмен табысты әлеуметтік топтарға тұрғын үй алуға көмек көрсету;

– ұзақ мерзімді ресурстары бар кәсіпорындар мен ұйымдарды (мысалы, зейнетақы қорларын) өз қаржыларын бағалы несиелеремен қамсыздандырылған бағалы қағаздарға салуға ынталандыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Татыгулов А.Е. Нормативно-техническое регулирование и ценообразование в жилищном строительстве: тенденции и новации. – Строительный портал Казахстан, 03.12.2007.

2 Абдуалиев А. Ипотечное кредитование в Казахстане // Транзитная экономика. 2008.

3 Бирман Г. Экономический анализ инвестиционных проектов. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997.

ҒТАМР 87.01.75

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ БАСҚАРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫН ҚАРАСТЫРУ

Б.С. Изатуллаева
Э.г.к., доцент, профессор м.а., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
Б. Махаш
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада қоршаған ортаны басқару жүйесін жетілдіру жолдары қарастырылған. Талдау нәтижелері бойынша жағымсыз оқиғалардың туындауын болдырмауға мүмкіндік беретін іс-шаралар әзірленген.

Түйін сөздер: Экологиялық құқық, экология, экологиялық басқару, мемлекеттік органдар.

Ауыл шаруашылығының барлық кәсіпорындары мен салаларының өндірістік қызметінің маңызды шарты ресурстарды ұтымды пайдалану, сақтау және молайту және табиғатқа ұқыпты қарау болып табылады. Өндірістік ресурстарды тиімді пайдаланудың негізгі бағыты ауылшаруашылық шикізаты мен жанама өнімдерді жан-жақты пайдаланатын аз қалдықты және қалдықсыз технологияларға көшу болып саналуы керек. Тәжірибе көрсеткендей, табиғи ресурстарды ақылға қонымды үнемдеу агроөнеркәсіптік кешеннің маңызды экологиялық және экономикалық мәселелерін сәтті шешуге мүмкіндік береді.

Ауыл шаруашылығын қарқындандырудың индустриялық құралдарын жауапсыз пайдаланған кезде, табиғи тепе-теңдікті сақтау және қамтамасыз ету мүмкін емес. Мелиорацияны, химияландыруды және механикаландыруды жүзеге асыру кезінде табиғи ресурстар мен қоршаған ортаны ұтымды пайдаланудың экологиялық талаптарын жан-жақты ескеру қажет. Атмосфералық ауаның, топырақтың және судың ластануына көмірқышқыл газының, фреонның, азот оксидінің, радиоактивті заттардың, ауыр металдардың, пестицидтердің шығарындылары ықпал етеді.

Мысал ретінде қарастыратын болсақ, ауаның 0,05 мг/м^3 концентрациядағы күкіртті ангидридпен ластануы дәнді дақылдар шығымдылығының 30%-ға, қант қызылшасының – 35%-ға, көкөніс дақылдарының 50-90%-ға төмендеуіне әкеледі. Сонымен қатар, өсірілген өнімнің сапасы айтарлықтай нашарлайды.

Қоршаған ортаны өндіріс қалдықтарымен ластау ғимараттарға, құрылыстар мен жабдықтарға айтарлықтай зиян келтіреді. Бұл олардың тозуын тездетеді және негізгі құралдарды жөндеу қажеттілігін арттырады.

Мал шаруашылығының дамуы қоршаған ортаға үлкен әсер етеді. Ірі мал шаруашылығы кешендері мен құс фабрикалары қоршаған ортаны: топырақты, су қоймаларын, атмосфералық ауаны айтарлықтай ластайды. Мұндағы өткір мәселе-мал шаруашылығы қалдықтарын кәдеге жарату, ең алдымен көңді жинау және сақтау. Оны су көздерінің мал шаруашылығы кешендерінен ағынды сулармен ластануын болдырмайтын жаңа технологияларды қолдану арқылы шешуге болады. Көң қоймалары мен тазарту құрылыстарын салу қажеттілігі, сондай-ақ әрбір ауыл шаруашылығы кәсіпорнында табиғатты қорғау шараларына тиісті бақылау орнату пісіп-жетілді.

Өсімдіктерді қорғаудың химиялық құралдары экологияға үлкен әсер етеді. Зерттеулер көрсеткендей, пестицидтер ауылшаруашылық өнімдерінің шығынын 30 %-ға дейін төмендетеді, еңбек өнімділігін едәуір арттырады. Пестицидтерді қолданудан түсетін пайда оларды өндіру мен қолдануға жұмсалған шығындардан 3 есе артық. Алайда, олар қоршаған ортаның ластануына айтарлықтай ықпал етеді. Пестицидтер сумен топырақтың терең қабаттарына еніп, биологиялық және химиялық реакциялар кезінде улы және төзімді заттарға айналады. Осыған байланысты Агроөнеркәсіптік кешенде өсімдіктерді қорғаудың химиялық құралдарын ұтымды пайдалану және сақтау жөніндегі шараларды әзірлеу, ауыл шаруашылығы дақылдарының зиянкестері мен ауруларына қарсы күрестің биологиялық әдістерін кеңінен қолдану қажет. Бұл жерде көп нәрсе ауылшаруашылық өндірісі үшін мамандарды даярлауға, олардың экологиялық мәдениетінің деңгейіне, ойлау мен нақты мәселелерді шешуге деген көзқарасқа байланысты.

Минералды тыңайтқыштар мен өсімдіктерді қорғау құралдарын ұтымсыз пайдалану, оларды топырақ құрамын ескермей енгізу табиғи ортаға үлкен зиян келтіреді: бұл топырақ түзілу процестерінің бұзылуына және микроорганизмдер қызметінің нашарлауына әкеледі. Минералды тыңайтқыштарды тасымалдау мен сақтауды қанағаттанарлықсыз ұйымдастыру олардың қоршаған ортаға көп мөлшерде енуіне, жуылып, су бассейндеріне жеткізілуіне және өсімдіктер мен жануарлар әлеміне үлкен зиян келтіруге ықпал етеді.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің өнімділігін молайту және табиғи ресурстардың тазалығын сақтау бәсекеге қабілетті түпкілікті өнім жасауға да, сондай-ақ болашақ ұрпақтың тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету үшін қоршаған ортаны сақтауға да бағытталуы тиіс.

Ауыл шаруашылығының жұмыс істеу ерекшеліктері, оның технологияларының деңгейі және табиғатты пайдаланудың экономикалық тетігі қоршаған табиғи ортаның бұзылу мүмкіндігін анықтайды. Өңірлік агрожүйелердің экологиялық қауіпсіздігін арттыру міндеті табиғи ортаның бұзылу салдарын жоюдың жаңа әдістерін әзірлеуге емес, қоршаған ортаға одан

әрі залал келтіруге жол бермеудің перспективалық әдістерін жасауға негізделуге тиіс.

Экологиялық қызметтер нарығын дамыту табиғатты мақсатты қалпына келтіруді, оның ішінде тиімділігі аз жер ресурстарын пайдалана отырып, баламалы ауыл шаруашылығы өндірісі есебінен ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Аграрлық ортадағы экологиялық қызмет дегеніміз агроландшафттың экологиялық құндылығы бағытындағы кез келген жақсаруын түсіну.

Қоршаған ортаны қорғау нарықтарының екі түрін ажырату керек: ластануға құқықтар немесе лицензиялар нарығы және экологиялық қызметтер нарығы.

Экологиялық қызметтер нарығы ықтимал сұранысты алдын-ала зерттеу негізінде экологиялық тауарлар өндірісін ұйымдастыруды және оларды тұтынушыларға сатуды қамтиды.

Ластану құқығы нарығының көмегімен қоршаған ортаның ластану деңгейін реттеуге және ауылшаруашылық және басқа да қызмет түрлерінің теріс салдарын жеңілдетуге болады.

Түбегейлі қайта құру барысында Ресей қаржы жүйесінің тұрақсыздығымен, кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігімен, инфляцияның өсуімен байланысты жаңа процестерге тап болды, бұл көбінесе өндіріс пен инвестициялық белсенділіктің төмендеуіне әкелді. Бұл, өз кезегінде, табиғат қорғау қызметін жүзеге асыруға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға және молықтыруға теріс әсер етті.

Экологиялық-экономикалық жағдайға әсер етудің теріс факторларына табиғатты пайдаланудың, әсіресе өңірлер деңгейінде жаңа ұйымдастырушылық-экономикалық тетігінің болмауын жатқызуға болады. Оларда табиғи ресурстарды есепке алу мен бағалау әзірше нашар қойылған, олардың кешенді кадастрлары іс жүзінде жүргізілмейді. Ресурстарды зерделеу және молықтыру жөніндегі жұмыстарды үйлестіру жеткілікті дәрежеде жүзеге асырылмайды, табиғи ресурстардың бірқатар түрлерін пайдалануды экономикалық реттеу қамтамасыз етілмейді, ең бастысы – табиғат пайдалануды кешенді басқару жүзеге асырылмайды. Мемлекеттік басқару құрылымдарын, оның ішінде табиғи ресурстарды пайдалануды тоқтататын қайта құру жағдайды ушықтырады. Ресей Федерациясы мен оның субъектілері арасындағы табиғи ресурстарға меншік құқығын бөлу мәселелерінің шешілмеуі көбінесе табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалануға, табиғи кешендердің тозуына әкеледі.

Өңірлерде Өндіргіш күштерді ұдайы өндірудің серпіні мен құрылымы салалық дамудың айқындаушы ықпалымен қалыптасады. Осындай тәсілмен өңірлерде өндірісті орналастыру және мамандандыру қажетті табиғи және еңбек ресурстары, өндірістік және ішінара салалық инфрақұрылым болған кезде жүзеге асырылады. Ең аз салалық шығындарды қамтамасыз ететін даму мен орналастырудың осы нұсқасына басымдық беріледі. Сала тұрғысынан, өңірлердің өндіргіш күштері мен табиғи ресурстары өнімді шығарудың

өндірістік мақсаттарына бағынатын өндірісті дамытудың материалдық базасы ретінде ғана әрекет етеді.

Өңірдің нысаналы бағыттары қағидатты түрде өзгеше – әлеуметтік сипатқа ие болуға тиіс және өндірістік көрсеткіштерге дейін төмендетілмеуге тиіс. Өңірлік дамудың аса маңызды мақсаты өндіргіш күштердің экологиялық қауіпсіз, тұрақты және серпінді дамуын қамтамасыз етуден және осының негізінде – өңірдегі табиғи, материалдық, әлеуметтік және экологиялық жағдайлармен айқындалатын әл-ауқатты арттырудан тұрады.

Экологиялық проблемаларды олардың пайда болу себептерін жоймай шешу әрекеттері сәтті бола алмайды, өйткені кең өнеркәсіптік өсу нәтижесінде табиғатқа техногендік әсердің кез келген ұлғаюы оның тозу процестерінің артуына әкеледі және оны қалпына келтіру үшін материалдық және қаржылық қаражаттың көбеюін талап етеді.

Экономикалық қызметтің экологиялық салдарын жоюға күш салу шексіз болмайды. Өндіргіш күштерді экономикалық тұрғыдан тиімді ғана емес, экологиялық тұрғыдан қауіпсіз дамыту жолдарын іздеу қажет. Бұл, өз кезегінде, қалыптасқан табиғатты пайдалану жүйелерін талдаусыз, олардың құрамдас элементтері арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды зерттеусіз және түсінусіз мүмкін емес, бұл мұндай жүйелердің жұмыс істеуінің күтілетін нәтижелері мен іс жүзінде қол жетімді арасындағы алшақтық құбылысын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Табиғатты пайдалану жүйелерін зерттеудегі қиындықтар көбінесе қазіргі уақытта экономикалық және экологиялық процестерді зерттеуді органикалық түрде біріктіретін бірыңғай ғылыми теория жоқ екендігімен байланысты.

Қоршаған ортаның ластануы мен тозуының қарқынды өсуі қазіргі заманғы технологияның экологиялық дәрменсіздігімен байланысты. Жалпы ұлттық өнімнің өсуі қоршаған орта үшін қандай да бір салдарды білдірмейді – бұл үшін осы экономикалық өсімге қалай қол жеткізілгенін білу қажет.

Табиғат пайдалануды экономикалық реттеу тетігі экономиканың қандай түріне, оның қандай әлеуметтік-экономикалық жүйеге салынатынына байланысты. XX ғасырдың екінші жартысындағы нарықтық экономикасы дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, әлеуметтік аспектілерге қатысты бизнес экологиялық проблемаларға да бей-жай қарамайды. Ол қазіргі уақытта пайдалы нәрсеге байланысты табиғи ресурстарды қорғайды немесе жояды. Әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономика әлеуметтік-экономикалық тиімділікті төмендетпей, жалпыұлттық экологиялық проблемаларды шешуге қабілетті жүйеге көшуге мүмкіндік береді. Бұл үшін басты шарт экономикалық процестерді экологиялық бағдарланған мемлекеттік реттеу болып табылады.

Негізгі және іргелі сұрақтар туындайды: қоршаған ортаны қорғау мақсаттары мен нарықтық экономиканың мүдделері үйлесімді ме, нарықтық экономика өзінің тиімділігін жоғалтпай ресурстарды реттеуді енгізуге мүмкіндік бере ме, керісінше, нарықтық әдістер ресурстарды үнемдеудің жалпыұлттық мәселелерін шешудің жұмыс құралы бола ала ма?

Әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды мемлекеттік реттеуді күшейту – бұл объективті және нақты әлеуметтік-саяси бағыттың талаптарымен байланысты процесс. Экономикалық реттеу түрінде және тікелей мемлекеттік басқару түрінде нарықтық экономикаға мемлекеттің араласуы экономикадағы циклдік ауытқуларды жеңілдетудің экономикалық әдісі болып табылады. Қазіргі уақытта мемлекеттің араласуы ұлттық өнімді әлеуметтік бағдарланған қайта бөлудің жаңа функцияларын алды. Экологиялық қысымның күшеюі қоғамның өмір сүру жағдайларының жаңа күрделенуіне әкеледі және әлеуметтік-экономикалық жүйенің жұмысын мемлекеттік реттеудің функциялары мен нысандарын кеңейту қажеттілігін тудырады. Мемлекеттік реттеу тетігінде нақты шешімдер қабылдау ел экономикасының жай-күйіне байланысты.

Нарықтық экономика табиғатты қорғауды реттеудің тиімді жүйесін құрудың неғұрлым қолайлы жағдайларын қамтамасыз етеді, өйткені дәл осы жағдайда қоршаған ортаны бақылау субъектілері нақты бөлінген. Мемлекет экономиканың экологиялық параметрлерін реттейтін экономикалық тетіктер мен экологиялық заңнамалық және нормативтік-құқықтық жүйені құрады және табиғат пайдаланушыларды бақылау тетіктерін әзірлейді. Тауар өндірушілер экологиялық нормативтердің сақталуына жауап береді және ресурстарды пайдалану мен ресурстарды үнемдеу процестерінің экологиялық сипаттамаларын жақсартады.

Экологиялық нормативтер жүйесінде оларды салалар, өңірлер бойынша және уақытында үздіксіз жасау тетіктері көзделуге тиіс. Сонымен қатар, нормативтерді өндірістің әлеуметтік-экономикалық параметрлерімен өзара байланыстыру схемалары болуы, сондай-ақ оларды басқа елдердің нормативтерімен және халықаралық ұсынымдармен үйлестіру принциптерін айқындау қажет.

Табиғатты қорғау мәселелерін шешуде төлемдерді есептеу өлшемдері мен мөлшерлерін анықтауға бірнеше тәсілдер бар:

– төлемдерді табиғат пайдаланушылардың қоршаған ортаға әсерін бағалау, олардың келтірген залалы және осы залалды өтеу үшін қажетті шығындар сомасы негізінде белгілеуге болады. Қоршаған ортаға тікелей және жанама әсерлердің күрделі сипатын ескере отырып, барлық зиянды бағалау мүмкін емес, бұл тәсіл төлем жүйесін құру үшін ыңғайсыз, бірақ жаңа жобалар мен өндірістерді тексеруге жарамды;

– төлемдерді жергілікті, аймақтық және орталық органдардың табиғатты қорғау іс-шараларының жоспарларына сүйене отырып белгілеуге болады. Бұл жүйе ресурстардың иесізденуіне және экологиялық жағдайдың жақсаруының табиғат пайдаланушылардың төлемдеріне тікелей тәуелділігін жоғалтуға байланысты тиімсіз;

– төлемдерді пайдаға салынатын салыққа ұқсас етіп орнатуға болады- пайданың белгіленген пайызын енгізу белгіленген нормативтерді көтеру коэффициенттері. Көптеген кемшіліктерге байланысты тәсіл сәтсіз;

– төлемдерді кәсіпорын қызметіндегі реттеуші функция негізінде орнатуға болады.

Табиғатты пайдалануды экономикалық реттеу кәсіпорын үшін мүлдем сезімтал емес немесе оның қызметі үшін өлімге жол берілмеуі керек. Төлемдерді өнім бағасының, ресурстар үшін төлемдердің, өнімнің тазалығы мен ластанудың осы деңгейінде кәсіпорын үшін оның экологиялық сипаттамаларын көптеген жергілікті жақсарту арқылы қолданыстағы өндірісті үздіксіз жетілдіру процесі пайдалы болатындай етіп белгілеу керек. Неғұрлым дамыған елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, бұл орындалуы ғылыми-техникалық прогреске бейімділікті қамтамасыз ететін іргелі талап. Бұл ұлттық экономиканы экономикалық тұрғыдан қайта бағдарлаудың басты тетігі.

Төлемдер мен санкциялар көмегімен ресурстарды үнемдеуді реттеу жүйесі оны тұрақты жүзеге асыру кезінде шығарындылар мен шығарындыларды азайтуға жеткілікті ынталандыру жасайды, бірақ оның икемділігінің жеткіліксіздігі өндіріс тиімділігіне теріс әсер етуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Иванов И.Н. Корпорация менеджменті: оқулық. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 368 б.

2 Жүйелік басқару теориясы: оқулық / жалпы ред. П.В. Журавлева, Р.С.Седегова, В.Г. Янчевский. – М.: Емтихан, 2002. – 512 б.

3 Савкин В.И. Экологиялық менеджментті ақпараттық қамтамасыз ету механизмі // Ресейдегі және шетелдегі Менеджмент. – 2010. – № 6. – Б. 102-109.

4 Барлыбаева Н. Инновационды табиғат қорғау технологияларының механизмі // Қазақстан өнеркәсібі. – 2011. – № 6(69). – С. 34-36.

5 Рахимов Р. Экологиялық менеджментті дамыту // Қазақстан өнеркәсібі. – 2005. – № 2(29). – Б. 48-50.

ГРНТИ 06.81.12

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ КОМПАНИИ

А.Ж. Сейтжанов, Б.Б. Куандық,
К.А. Бегеева, Л.Т. Альжанов
Алматы Менеджмент Университет, г. Алматы

В статье рассматриваются вопросы связаные с развитием теории и методологии управления рисками, основанной на формировании и обеспечении механизмов эффективного функционирования деятельности организации с учетом необходимости достижения основных стратегических целей с точки зрения минимизации последствий негативных ситуаций.

Формирование подхода к аналитическому обеспечению управления рисками, основанного на совершенствовании концепции управления рисками, учитывающей неопределенность и динамичность изменения поведения факторов внешней и внутренней среды организации, позволяющей своевременно выявлять и нейтрализовать проблемные ситуации с помощью современных инструментов управления.

С точки зрения современных подходов к управлению рисками процесс управления рисками можно разделить на ряд этапов, связанных с особенностями выполнения последовательных действий по оптимизации профиля рисков в организации. Кроме того, следует признать, что распределение стадий часто является эмпирически условным действием, поскольку на практике часто происходит синхронизация отдельных стадий и расширение времени их выполнения.

В каждой компании процесс управления рисками требует индивидуального подхода, поскольку виды рисков и их взаимосвязь могут варьироваться в зависимости от сферы, структуры и сферы деятельности компании. Так как процесс управления рисками очень сложен, желательно разделить его на следующие процессы, которые легко реализуются и стандартизированы.

Каждый из этих под процессов надежно выполняется с помощью систематизации управления рисками:

Шаг 1: собрать все индивидуальные риски;

Шаг 2: создать модель риска;

Шаг 3: создайте матрицу рисков для определения приоритетов;

Шаг 4: определите стратегию управления рисками;

Шаг 5: оценка риска.

Большой объем данных, которые необходимо проанализировать на этих этапах, может быть выполнен только с помощью интеллектуального метода решения. Чем сложнее информационные и коммуникационные структуры компании, тем важнее создать централизованную базу данных. Частично рабочие процессы постоянно обеспечивают обратную связь по всем необходимым действиям во время анализа, оценки, контроля и внедрения.

Не менее удобна и система уведомлений, которая определяет несоответствия стандартным процессам по определенным критериям. Такая эскалация требует разработки планов действий в чрезвычайных ситуациях.

В формирования системы управления рисками можно выделить следующие основные этапы управления рисками в организации.

1. Определение места управления рисками в организационной структуре объекта исследования и постановка целей.

Первый этап характеризуется определением ключевых целевых ориентиров в контексте управления рисками с учетом имеющихся инфраструктурных ресурсов, определением возможностей и потребностей организации в развитии системы управления рисками. На практике первый этап характеризуется институциональной консолидацией управления рисками в организационной структуре компании, в рамках которой:

– устанавливаются права и обязанности соответствующего персонала;

– определяется функциональная принадлежность к определенному отделу;

– штатный персонал информируется о функциях управления рисками и их специфике в организации;

– поднимается вопрос о возможности создания отдельного независимого подразделения – службы управления рисками, направленной на снижение затрат организации в результате возникновения рискованных ситуаций.

Основными целями созданной деятельности по управлению рисками являются мониторинг деятельности организации с целью снижения затрат, разработка рекомендаций по снижению рисков и контроль за их выполнением. Анализ рисков проводится на основе информации, полученной из следующих источников:

– бухгалтерская отчетность (бухгалтерский баланс, отчет о финансовых результатах, отчет о движении денежных средств, первичная бухгалтерская документация), ее анализ позволяет описать структуру и масштабы многих видов рисков (финансовых, кредитных и т.д.) в организации;

– организационная структура компании, а также штатное расписание ее сотрудников позволяют нам выявить и описать основные организационные риски,

– текущие условия и деловые контракты позволяют нам определить оптимальный объем коммерческих и бизнес-рисков,

– другая информация, относящаяся к изучаемому документу, содержащему исходную информацию о финансово-хозяйственной деятельности организации,

Собрав всю информацию, необходимую для анализа рисков, служба управления рисками способна объективно оценить показатели организации, их динамику, учесть внешние и внутренние социальные, экономические и политические факторы, влияющие на нее. Это позволяет профессионально прогнозировать будущую ситуацию на рынке и оценивать возможные риски со всех сторон.

2. Идентификация рисков и статистический анализ затрат в организации.

Функциональная значимость этого этапа зависит от поиска и обработки необходимой информации о рисках, связанных с данной организацией на определенном этапе жизненного цикла. Описанный цикл можно разделить на два дополнительных сегмента:

– определите риски в соответствии с общепринятой и первоначальной нормативной классификацией,

– качественная и количественная оценка рисков, которые могут возникнуть в ходе предпринимательской деятельности.

3. Проведение мониторинга изменений и последствий, дальнейшее совершенствование системы управления рисками организации.

Предпосылки больших изменений и их последствия обеспечивают систему обратной связи с учетом необходимости принятия компетентных управленческих решений. Данный этап направлен на обеспечение эффективной адаптации управления рисками в организации любой формы собственности с учетом специфики динамического характера исследуемого процесса управления.

Все вышеперечисленные этапы систематизируются и представляются в виде устройства и логики системного алгоритма процесса управления рисками в компании (рисунок 1.). Предложенная схема разработана с точки зрения авторского подхода к системе управления рисками. Алгоритм схемы зависит от наличия ситуации, которую можно превратить в надежность с помощью инструментов управления рисками.

Рисунок 1. Структурная схема алгоритма этапов процесса управления рисками.
Примечание: разработано авторамии.

Следует отметить, что создание эффективной системы управления рисками в организации возможно только при использовании всех инструментов в совокупности. Формирование универсального алгоритма осуществления процесса управления рисками в организации стало играть важную роль в связи с санкционной политикой западных стран по отношению к отечественным компаниям многих секторов национальной экономики, особенно в отношении производства и переработки. Внедрение описанного выше механизма должно привести к повышению уровня конкурентоспособности отечественной продукции на отечественном и зарубежном рынках, несмотря на финансовые и иные ограничения государственной политики.

Матрица риска построена на основе карты риска, которая находится в координатной плоскости разных художников. В этом случае одна из осей (обычно вертикальная) представляет вероятность риска, а другая ось (обычно горизонтальная) представляет величину потерь, вызванных вероятностью риска.

Схематическое изображение этой карты показано на рисунке 1. Анализируя эту карту рисков, вы можете видеть, что риски 1 и 4 пропорциональны сумме потерь, но в то же время вероятность первого риска выше. Кроме того, риск числа 2 и 5 такой же, как вероятность события, но риск числа 5 имеет большую вероятность потери, чем риск 2. Этот тип анализа возможен только для определенной пары рисков, чтобы определить, что риск пары является высоким риском, и в то же время разные риски (например, риск №2 и риск №1) трудно сравнивать.

После составления этой карты экспертом по рискам необходимо нарисовать матрицу рисков, в которой уровни вероятности риска и потерь четко отображаются в таблице. Эта матрица также охватывает важность каждой из угроз. Матрица рисков показана на таблица 1.

Таблица 1. Матрица рисков. Примечание: составлено авторами.

Масштаб последствий реализации риска (стоимость оценки сделки)						
		1	2	3	4	5
Качественная оценка вероятности	Описание	Незначительный	Небольшой	Средний	Высокий	Крайне высокий
5	Практический достоверно	12	12	15	20	15
4	Весьма вероятно	6	8	12	16	20
3	Вохможно	3	6	9	12	16
2	Маловероятно	2	4	6	8	10
1	Крайне маловероятно	1	2	3	4	5
		1-5 Невысокий риск	6-10 Средний риск	Невысокий риск 11-15		16-20 высокой риск

Эта матрица риска также может использоваться для количественной и качественной оценки рисков. В то же время с помощью этой матрицы можно заметить, что по мере повышения надежности представления риска и вероятности его насыщенного событиями возникновения потери от этого риска также увеличиваются.

Список рисков (регистр риска), содержащий следующие элементы:

– определение определенного типа риска, присвоение его определенному типу риска в соответствии с классификацией рисков;

– это название риска;

– определение типа деятельности организации, связанной с этим риском;

– причина риска;

– событие, которое привело к риску;

– отрицательный результат этого события, выраженный в денежных единицах;

– это отрицательный результат события (например, ухудшение финансового положения, потеря части прибыли, потеря клиентов или банкротство организации) [1].

Этот этап управления рисками представляет собой анализ влияния различных факторов риска на возникновение этого риска, а также включает предварительный анализ результатов рисков и вероятности их возникновения. В то же время самым сложным этапом выявления рисков является установление взаимосвязи между отдельными типами рисков.

После более полного и точного описания рисков эксперт переходит к следующему этапу. Выбор метода расчета риска и прогнозирование масштабов потерь от возникновения опасного события. На данном этапе эксперт выбирает количественный, качественный или обобщенный метод.

Кроме того, между этими методами существуют значительные различия. Качественный подход-это профессиональное решение эксперта по рискам. В то же время методами сбора и анализа информации являются методы наблюдения, анкеты, анкеты, а также экспертная оценка.

По мнению В. П. Буянова оценка риска решает следующие задачи [2]:

– выработка предложений по изменению структуры управления, которое может снизить отрицательный результат вероятности риска;

– оценка правильности применения методов, оценки состояния основных средств компании;

– анализ текущих указаний сотрудников о поведении в чрезвычайных ситуациях, которые могут привести к риску.

В то же время оценка риска является основным показателем управления рисками на предприятии, поскольку точная оценка риска на предприятии улучшает принятую стратегию управления рисками и может привести к тому, что управленческий персонал быстро отреагирует на существующие и возможные риски в организации. После оценки рисков эксперт переходит к следующему этапу:

После оценки риска, разработанного экспертом в области возможных рисков и сопоставленного с критическим риском риска, необходимо разработать план управления рисками для предприятий, который максимально снизит влияние риска.

Разрабатывая стратегию управления рисками, ее создание должно пройти несколько этапов. Среди них:

– оценка приемлемости полученных показателей риска;

– оценка мер по снижению рисков

– определение мер управления рисками;

– выбор методологии с точки зрения управления рисками.

Управление рисками в стратегии развития. Следует отметить, что главное управление рисками задача уменьшить или увеличить риск до допустимого уровня.

Управление рисками в процессе:

– нужно принять обоснованное решение о конкретном уровне риска, одновременно анализируя каждое решение мероприятия, чтобы нейтрализовать и снизить уровень риска;

– организации рекомендуется проводить только финансовые операции, в которых рентабельность выше возможных потерь;

– управление рисками.

– учитывать фактор времени.

Кроме того, как часть процесса управления рисками на предприятии, необходимо разработать стратегии управления рисками, которое должно включать следующие моменты:

– полный и исчерпывающий список рисков с наиболее точным описанием и характеристикой риска;

– методов управления риском;

– план действий для выевления и уменьшения риска;

– событие совершения оценки стоимости;

– значения вероятности возникновения риска, а также его размер потенциального значения.

Помимо системы управления рисками для создания такой системы в процессе создания, необходимо принимать во внимание расходы каждого события.

Системы управления рисками при создании последний этап-это мониторинг. Для эффективного мониторинга системы управления рисками для улучшения результатов, необходимо постоянно следить за методами снижения рисков и фактическими результатами.

В системе управления рисками мониторинг можно проводить как текущие и запланированые проверки. Кроме того, для текущего Аудита является наиболее эффективной системы управления рисками, мониторинг, что позволяет своевременно выявить и устранить недостатки в рамках системы управления рисками. Плановые проверки проводятся после каких-либо событий, возникающих в рамках системы управления.

Этот этап включает в себя обновление информации и добавление о рисках, которые позволяют своевременно реагировать на них.

Обратим внимание на методы оценки риска на предприятии. Для оценки риска необходимо усиливает практическую значимость эффективного управления рисками в процессе организации, потому что риск является неотъемлемой частью любого бизнеса, что усиливает неопределенность рыночных отношений.

Завершающим этапом создания системы управления рисками является мониторинг. Для того чтобы более эффективно отслеживать результаты совершенствования системы управления рисками, необходимо постоянно отслеживать фактические результаты методов снижения рисков.

Мониторинг системы управления рисками может осуществляться как в форме текущих аудитов, так и в плановом порядке. В то же время текущие аудиты являются наиболее эффективным мониторингом системы управления рисками, что позволяет им своевременно выявлять и устранять недостатки системы управления рисками, что, в свою очередь, может привести к убыткам. Плановые проверки проводятся после того, как в системе управления рисками происходят какие-либо события и предприятию причиняется ущерб.

Этот этап включает в себя обновление и добавление информации о рисках, что позволяет вам действовать своевременно.

Давайте подробнее рассмотрим методы оценки рисков на предприятии. Необходимость оценки рисков имеет практическое значение в процессе эффективного управления рисками на предприятии. риск является неотъемлемой частью любой предпринимательской деятельности, поддерживаемой неопределенностью в рыночных отношениях.

Экономический риск является одним из наиболее распространенных состояний на предприятиях реального сектора, поскольку для того, чтобы получить наиболее точную и достоверную картину предприятия в области финансового риска, мы рассмотрим оценку экономического риска.

Для количественной оценки экономического риска мы используем статистический метод, т.е. метод изменения коэффициента прибыли (прибыли) и стабильности дохода.

Рассмотрим коэффициент стабильности дохода, который рассчитывается как среднее квадратическое отклонение дохода SD (прибыли) по формуле (1):

$$SD = \sqrt{\sum (NPi - \overline{NP})2} \quad (1)$$
$$n$$

где

NPi – Net Profit (чистая прибыль за период t);

средняя чистая прибыль; n – количество лет

Коэффициент вариации доходов (прибылей) – CV, определяется по формуле

$$CV = SD / \overline{N}\,\overline{P} \quad (2)$$

CV – Коэффициент вариации доходов (прибылей);
SD – среднее квадратическое отклонение в доходах (прибылях);
– средняя чистая прибыль.

Прирост коэффициента вариации в 1 финансовый риск оценивается нами достойно. Это значение показателя 0,1 на 0,2 (0,1 <CV <0,2), чтобы измениться, если бы в отрасли действовал наименьший финансовый риск. В случае отклонения коэффициента 0,4 от значения, превышающего, когда, организация деятельности в зоне риска соответствует максимальному значению (0,4 <CV<0,9).

Оцените финансовый риск, в то время как 5-летний период прироста в размере изменит тенденцию к определению метода для рассмотрения. Оценка финансового риска в тех случаях, когда в конкретной бизнес-единице и ее стабильности получения необходимо определить стандарты получения прибыли. Производственный и деловой цикл при колебаниях вверх и вниз преимущества такого цикла заключаются в высокой стабильности, демонстрирующей преимущества меньше, чем CV. Выигрыш в качестве оценки, при этом учитывается продолжительность средней прибыли), она нестабильна и обеспечивает исключительные элементы композиции [3].

Тенденция прибыли (чистая прибыль) деятельности компании по формату (т.е. частота, рост или снижение профилактики) и повышение качества в основном ключе. Тренд прибыли (чистая прибыль) стабилен, если среднее столетие процесса настолько недавнее, что соответствует большому распределению.

Итак, при расчете средней за пять лет прибыли, удельный вес последнего года должен быть равен 5/15, предыдущего – 4/15 и первого – 1/15. В таком случае оценка качества прибыли будет положительной, а хозяйственный риск – минимальным.

Для оценки финансовых рисков, а именно рисков банкротства рассмотрим следующие методы, результативные показатели, которых, можно рассуждать об уровне финансового риска и угрозы банкротства предприятия.

Коэффициент вариация 1 кажется нам более приемлемым для оценки экономического риска. Если значение этого показателя колеблется в диапазоне 0, 1-0, 2 (0, 1 <CV <0, 2), компания работает с минимальным экономическим риском. В случае, когда коэффициент вариации превышает значение 0,4, Риск деятельности организации соответствует максимальному значению (0, 4<CV <0, 9).

Оценивая экономический риск, рассмотрим метод определения тенденции изменения суммы прибыли за 5 лет. При оценке экономического риска необходимо определить качество прибыли по конкретному бизнес-фактору и стабильность ее получения. Маржа, которая показывает большую стабильность во время такого цикла [4].

Средняя прибыль за период), что обеспечивает выравнивание нестабильных и даже необычных факторов.

Тенденция прибыли (чистая прибыль) содержит важный ключ к характеру деятельности компании (т.е. циклический, с тенденцией к росту или снижению) и качеству самой прибыли. Если тенденция (чистая прибыль) стабильна, средний процесс должен быть сбалансирован так, чтобы он соответствовал более крупной акции.

Четырехфакторная модель, указанная в формуле (3), используется для оценки угрозы банкротства.

$$Y = 19{,}892 \times V9 + 0{,}047 \times V25 + 0{,}7141 \times V31 + 0{,}4860 \times V35 \qquad (3)$$

где

V9 – отношение прибыли (убытков) до налогообложения к материальным активам;

V25 – отношение оборотных активов к краткосрочным пассивам;

V31 – отношение выручки-нетто от продажи товаров, работу, услуг к материальным активам;

V35 – отношение операционных активов (т.е. активы всего – незавершенное строительство) к операционным расходам (т.е. себестоимость проданных товаров

+ коммерческие расходы + управленческие расходы).

Модель Лиса. В 1972 г. Лис разработал следующую формулу (4):

$$Z = 0{,}063 \times X1 + 0{,}092 \times X2 + 0{,}057 \times X3 + 0{,}001 \times X4 \qquad (4)$$

где

X1 – отношение оборотного капитала к сумме активов;

X2 – отношение прибыли от реализации (прибыли от продаж) к сумме активов;

X3 – отношение нераспределенной прибыли к сумме активов;

X4 – отношение собственного капитала к заемному капиталу.

В 1997 году британский ученый Туфле предложил следующую четырехфакторную прогностическую модель платежеспособности, основанную на анализе основных критериев деятельности Корпорации, таких как прибыльность, оборотный капитал, финансовый риск и ликвидность [5].

$$Z = 0{,}53 \times X1 + 0{,}13 \times X2 + 0{,}18 \times X3 + 0{,}16 \times X4 \qquad (5)$$

Где

X1 – отношение прибыли от реализации к краткосрочным обязательствам; X2 – отношение оборотных активов к сумме обязательства;

X3 – отношение краткосрочных обязательств к сумме активов; X4 – отношение выручки к сумме активов.

Ж. Депальян (Франция), методы оценки кредитного развития с точки зрения финансового состояния организации можно охарактеризовать пятью показателями.

Для каждого коэффициента и его нормативного значения решения, учитывающего специфику отрасли, рассчитывается в сравнении с показателями организации и значением функции n (12).

$$N = 25 \times R1 + 25 \times R2 + 10 \times R3 + 20 \times R4 + 20 \times R5 \quad (6)$$

где

R1 – Коэффициент быстрой ликвидности;

R2 – Коэффициент;

R3 – Коэффициент иммобилизации собственного капитала;

R4 – Коэффициент оборачиваемости запасов;

R5 – Коэффициент оборачиваемости дебиторской задолженности.

Таким образом, оценка рисков на предприятии является важной частью всей системы управления рисками, поскольку четкая и правильная оценка рисков позволяет оценить финансовое состояние предприятия, возможности его развития, а также оценка рисков позволяет оценить привлекательность инвестиций компании для будущих заемщиков.

Литература

1 Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: учебное пособие. – М.: Дело и сервис. – 2010. – 208 с.

2 Макеева А.А., Чубарова Е.А., Мишанова В.Г. Риск-менеджмент как элемент – управления предприятием // Успехи современной науки и образования. – 2018. № 2. – С. 10-14.

3 Данов А.А. Классификация рисков. Вестник Тамбовского университета. Вып. 10 (66). 2008. – С. 350-354.

4 Кудряшова В.В. Риски: сущность, причины возникновения в бухгалтерском учете. Известия МГТУ. – 2013. Вып. 2. №4 (18). – С. 25-29.

5 Гончаренко Л.П. Налоговые риски: теория и практика управления. Финансы и кредит. – 2009. Вып. 4. № 2. – С. 30-31.

ҒТАМР 06.52.25

МЕМЛЕКЕТТІК КӨРСЕТІЛЕТІН ҚЫЗМЕТТІҢ САПА КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІН ТАЛДАУ

Ж. Абжанова
Магистр, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.
А. Жорабек
Студент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

«Мемлекеттік қызмет» категориясының әлеуметтік көрінуі әлемдік тәжірибеде қабылданған «сапа» және «қолжетімділік» сияқты критерийлер болып табылады. Қазақстандағы мемлекеттік қызметті жүзеге асырудың іс жүзіндегі тәжірибесі мемлекеттік қызметтің сапасы мен қол жетімділігінің мәселелері оларды орындауда орталық және жергілікті атқарушы органдар жауапкершілігі қағидатының оң өзгерістерге өзгермеуінен жеткіліксіз деңгейде қалып отырғанын көрсетеді. Біздің ойымызша, мемлекеттік басқару жүйесін модернизациялау саясаты шеңберінде Қазақстанда жүргізілген әкімшілік реформалардың маңызды міндеттерінің бірі осында.

Түйін сөздер: сапа, мемлекеттік көрсетілетін қызмет, марапаттау, мемлекеттік қызметкер, бәсекеге қабілеттілік.

Сапа мәселесі барлық тауарлар мен көрсетілетін қызметтер үшін өзекті болып табылады, және қатаң бәсекелестік ортасы бар өтпелі экономикаға өтуде оның мәні ерекше өседі. Бәсекеге қабілеттілік және сапа – қандай да болсын өндірушінің тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді жасауда, шығару және сатудағы елдің мүмкіндіктерінің барлық жиынтығымен шоғырландырылған ұғым.

Қазақстанның дамудың жаңа кезеңіне кіруінде ең жоғарғы талаптарға жауап беретін, халыққа мемлекеттік көрсетілетін қызметті ұсыну мен сапасын қамтамасыз ету ерекше өзектілікті иемденеді.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді ұсынудың сапасын бағалау келесі қағидаттарға негізделеді:

1) заңдылық;
2) объективтілік;
3) әділдік;
4) құпиялылықтың сақталуы;
5) айқындылық;
6) жан-жақтылық;

7) сенімділік.

Осы мәселені шешумен байланысты негізгі бағыттың бірі болып мемлекеттік көрсетілетін қызметті ұсынудағы сапа көрсеткіштерінің қалыптасуы болып табылады. Қазақстанның әлем елдеріндегі бәсекеге қабілетті ең үздік отыз мемлекеттің қатарына кіруінде, мемлекеттік көрсетілетін қызмет сапасын түбегейлі көтеру маңызды фактор болып табылады.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметті (көрсеткіштері) жасау және ендіру облысындағы, Ұлыбританияның және басқа да елдердің іс жүзінде тексерілген тәжірибелер негізінде жұмыстың келесі тәртібі ұсынылады:

– мемлекеттік көрсетілетін қызмет басымдықтары тізімін таңдау;

– мемлекеттік көрсетілетін қызмет көрсеткіштерінің құрамын анықтау;

– мемлекеттік көрсетілетін қызмет көрсеткіштерінің мәнін анықтау (ағымдағы, нормативті (стандартты) және мақсатты);

– мемлекеттік органның бірінші басшысының көрсеткіштердің нормативті мәнін бекітуі және БАҚ жариялануы.

Мемлекеттік қызметшілерді уәждеудің қызметі тиімділігін қамтамасыз ету үшін монетарлық емес әдістерді қолдану мемлекеттік қызмет саласындағы заңнамада нормативтік тұрғыдан реттелуі тиіс, себебі мемлекеттік секторды реттеуші еңбек заңнамасымен үнемі әрі жеке жағдайда хат-хабар алысып тұрылады [1].

Менеджментте марапаттаудың кемі 7 тәсілі қолданылады: сапалы әрі тиімді еңбектің уәждемесі мемлекеттік қызметтегі еңбек қатынасының маңызды элементіне айналып отыр:

1. Ақшалай марапаттау. Ақшаның қолдаушы рөлі өте тиімді, кәсіпорын өз қызметкерін өткізген жұмыс уақыты үшін емес жұмысына қарай және алынған нәтижесіне қарай марапаттағанда өте маңызды.

2. Қолпаштау – өте маңызды саналатын ақшамен салыстырғанда да қуатты тәсілдің бірі, алайда ақшаның аты ақша. Адамды сыйлайтынын әрі құрметтеп бағалайтынын білсе кез келгені жағымды әрекет танытады.

3. Әрекет. Акция сатып алған төл иегер өздері ие секілді санайды. Бұл тәсілді қолдану үшін кәсіпорын жеке басты емес ұжымдық басқаруды және бәсекеге қабілетті тауарды шығарумен айналысуы тиіс.

4. Бос уақытпен марапаттау уақытты бос өткізбеуден арылтатын әдіс уақытын өзіне, отбасына арнау үшін тапсырған жұмысын ерте бітіртуге талпынту тәсілі. Еркін кестесі бар адамдар үшін өте таптырмайтын әдіс. Әйтпесе басшылықта жұмыс көлемін көбейтуге деген арам пиғылы туындауы мүмкін.

5. Қызмет бабымен жоғарылату және жеке өсімі. Бұл тәсіл жоғары басшылықтан күрделі қаржылай шығын шығаруды талап етеді, алайда осы қыры қазіргі уақытта ірі компанияларға «IBM», «Digital equipment corp», «General Motors» АҚШ нарығында басты орынды иеленуге мүмкіндік беріп отыр. Жоғарылату тек материалдық табыс қана емес, билік те береді. Адамдар ақшадан гөрі билікті құмартып отырады.

6. Өзіне ерік беру және сүйікті жұмысында болу. Өз ісінің шебері болғысы келген адамдар үшін бұл таптырмайтын тәсіл, алайда үнемі бақылауды сезінетін, немесе аңдып баспаса, басқаша қырынан жасай алуға сенімі мол адамдар үшін өте тиімді. Ұйымдастырушылық өзгерістердегі адами аспект іргелі, себебі ұйымдағы адамдар – басқарушы, техникалық кадр, орындаушының – түптің-түбіндегі ұстанымы нені өзгерту керек, және бұл қандай пайда беретіндігін анықтайды. Осы жүйені құрастырушы адамдар қаншалықты жетілген әрі кәсіпкер болуына қарай олар да жақсы әрі жетілген болмақ. Сөз болған қандай да мәселе шешімін тапқанымен, басты назарды қажет ететін қайнар сәт қалыс қалып отыр.

7. Сыйлау/сыйлық беру. Мадақтаудың бұл тәсілі менеджер ой-өрісіне байланысты, фирма қызметкерлері көзінше осы сыйлықты алған өте тиімді болмақ.

Мемлекеттік қызметкерлерді даярлауды жетілдіру стратегиясы ел және аймақ экономикасындағы өзгерістермен тығыз байланысты болуы керек, және тек ағымдағы ғана емес сонымен бірге аймақтың болашақ даму жоспарын қамтитындай болуы шарт. А. Новак жаңашаландырудың кемі үш-төрт бағытын ұсынады. Мемлекеттік қызметтің сапасы мен қол жетімділігі мақсаттық көрсеткіштерін қалыптастыру әрі қолдану сызбасын ұсынуды маңызды деп санаймыз.

Есеп жүргізу негізінде алынған нысаналы көрсеткіштердің мағыналары қызмет көрсетуге жауапты қызметкерлермен кеңесу арқылы талқыланады. Шетелдік тәжірибе растағандай, мұндай жұмыстар жүргізу нысаналы көрсеткіштердің жоспарланған мағынасына қол жеткізілуіне жауапты персоналдың осыған мүдделілігін арттыруға мүмкіндік жасайды [2].

Әлемдік практикада қызметкерлермен кеңесудің мынадай нысандары пайдаланылады: қызмет көрсетуге жауапты қызметкерлермен мәжілістер өткізу; анкеталық сауалнамалар; мемлекеттік қызмет тұтынушылар мен жеткізушілерде туындаған проблемаларды анықтау үшін қызметкерлермен жұмыс орындарында консультациялар өткізу.

Мемлекеттік қызмет көрсету көрсеткішінің құрамы анықталатын критерийлер мыналар болып табылады:

– уақыттылығы;

– сапасы;

– қол жетімділігі;

– шағымдану үдерісі;

– сыпайылығы.

Көрсетілген критерийлер мемлекеттік қызмет көрсету тұтынушыларына ұшырасатын ең маңызды деген мәселелерінен таңдап алынған.

Мемлекеттік қызмет сапасы мен қол жетімділігі көрсеткіштері жүйесін қалыптастыру мәселелері де туындайды.

Мұндайда мемлекеттік қызмет көрсеткішінің нысаналы мәні мемлекеттік органдардың шынайы мүмкіндіктері және мемлекеттік қызмет

тұтынушыларының күтулері мен жоғары бағалаулары арасындағы ымыраға келуімен анықталады.

Қызмет көрсетуді ұсыну үдерісінде орын алатын мәселелер мен оның өзгеше ерешеліктерінен шыға отырып, қызмет көрсетудің әр түрі үшін нақты көрсеткіштер жеке анықталады.

Қандай нысаналы көрсеткіштер ұсынылатынын қарастырайық.

Уақтылық. Жалпы жағдайда өтініш берген сәттен бастап қызмет алуға кеткен уақытты көрсетеді.

Уақтылық уәкілетті органдар, мекемелер мен жекелеген лауазымды тұлғалар өздері алған қызмет көрсету міндеттерін орындайды және соған байланысты процедураларды белгіленген нормативті-құқықтық актілері мерзімінде орындауды алдын ала қарастырады [3].

Жалпы көрсеткіштер құрамы:

– құжаттарды тапсырған сәттен бастап белгіленген мерзімде қызметті ұсыну оқиғаларының % (үлесі);

– қызмет алудың кезекте 40 минуттан аспайтын уақыт күткен тұтынушыларыдың % (үлесі).

Мемлекеттік қызмет көрсетуді ұсыну сапасы. Қызмет көрсету сапасы тұтынушының көрсетілген қызмет сапасына қанағаттануынан, сонымен қатар оның нәтижесінің дұрыстығы мен анықтығынан (дұрыс ресімделген (толтырылған) құжаттар, есептелген құралдар, аударылған салықтар және т. т.) байқалады.

Сапа көрсеткіштері көрсетілген қызмет түріне қарай берілгенді өңдеу дәлдігінің көрсеткіші, құжаттар ресімделуінің дұрыстығы, қызмет көрсету үдерісінің сапасын көрсете алады.

Жалпы көрсеткіштер құрамы:

– қызметті ұсыну үдерісінің сапасына қанағаттанған тұтынушылардың % (үлесі);

– дұрыс ресімделген құжаттар (жүргізілген төлемдер, есеп айырысулар және т.б.) % (үлесі).

Мемлекеттік қызмет көрсетудің қол жетімділігі. Қол жетімділік көрсетілетін қызметтің қарапайым бағалануы мен ұтымдылығында, қызмет көрсету процедурасы мен тәртібін түсіндіретін ақпараттың анықтығы мен сапасында. Әлемдік тәжірибеде қол жетімділік қызмет көрсету үдерісін реттейтін құжаттардың сапасымен және ақпараттандыру жүйесінің тиімділігімен, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін жасалатын жағдайлармен анықталады.

Қол жетімділік түрлі кеңістіктік уақытша параметрлермен анықталады. Оны бағалауға мүмкіндік беретін негізгі көрсеткіштер халыққа қызмет көрсету пунктерінің қашықтығы мен саны және жұмыс кестесі болып табылады.

Жалпы көрсеткіштер құрамы:

– қызметті ұсыну тәртібі туралы сапаға және ақпаратқа қанағаттанған тұтынушылардың % (үлесі);

– тұтынушы құжаттардың дұрыс толтырған және бірінші реттен тапсырған оқиғалардың % (үлесі);

– ғаламтор арқылы қол жетімді қызметтерінің ақпарат % (үлесі) [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Майдырова А.Б. Эффективный механизм осуществления общественного контроля за качеством государственных услуг // Тенденции развития государственного управления в Республике Казахстан: коллек. монография. – Астана, 2013. – С. 119-138.

2 Содействие разработке стандартов предоставления государственных услуг: проект ЕС // Модельные методические рекомендации по определению показателей стандартов государственных услуг / Агентство РК по делам государственной службы. – Астана, 2016. – 47 с.

3 Содействие разработке стандартов предоставления государственных услуг: проект ЕС // Модельные методические рекомендации по определению показателей стандартов государственных услуг / Агентство РК по делам государственной службы. – Астана, 2016. – 47 с.

4 Методика оценки эффективности деятельности центральных государственных и местных исполнительных органов областей, города республиканского значения, столицы по оказанию государственных услуг: утв. совместным приказом Председателя Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы 27 декабря 2010 года, №02-01-02/233 и Министра связи и информации Республики Казахстан 27 декабря 2010 года, №362.

ҒТАМР 06.52.25

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕР ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Ж. Абжанова
Магистр, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Мемлекет қызметтік тұрғыдан алғанда қоғамды басқаруды жүзеге асыратын және ондағы тәртіпті, тұрақтылықты қамтамасыз ететін саяси институт болып табылады. Ұйымдастырушылық тұрғыдан алғанда, мемлекет-бұл саяси қызметтегі басқа субъектілермен (мысалы, азаматтармен) қарым-қатынас жасайтын билік ұйымы. Осындай ұғымдар арқылы мемлекет әлеуметтік өмірді ұйымдастыруға жауапты және қоғам қаржыландыратын саяси институттардың (соттар, әлеуметтік қамсыздандыру жүйелері, әскери, бюрократия, жергілікті билік өкілдері және т.б.) жиынтығы ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: мемлекет, мемлекеттік қызмет, мемлекеттік қызмет көрсету, мемлекеттік функция, бюджеттік қызмет.

Мемлекеттік көрсетілетін қызмет – бұл орындаушы билік органдарының өздерінің құқықтарын, заңдық мүдделерін, немесе нормативті-құқықтық актілермен жүктелген міндеттіліктерін іске асыру мақсатында пайда болған құжаттық ақпараттардың немесе құқықтық қарым-қатынастардың өзгеруі немесе жойылуы бойынша ұйымның, немесе азаматтың жүгінуіне байланысты, іс әрекеттерді және (немесе) шешім қабылдауды анықтайтын қызмет.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтің маңызды белгілері мемлекеттік қызмет көрсетудің, мемлекеттік биліктегі атқарушы органдардың өкілеттілігінің қатарына жатудан шығады.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді қаржыландыру мемлекеттік және жергілікті бюджеттердің қаражаттары есебінен жүргізіледі [1].

Сондықтан жеке немесе заңды тұлғаның иемденетін заңдық мүдделері мен құқықтарын іске асыру бойынша, сонымен қатар міндеттіліктерінің орындалуы бойынша атқарушы биліктің құзыретті мемлекеттік органдарында құқық қолданатын қызметіне сай, бюджеттік қаражаттың есебінен қаржыландырылатын қызмет ретінде мемлекеттік көрсетілетін қызмет түсінігі нақтыланады.

Мемлекеттік көрсетілетін қызмет және мемлекеттік функция мемлекет пен қоғамның өзара байланыс үдерістерін көрсетеді, олардың негізгі ерекшеліктері – өзара іс-әрекеттің бастаушысында:

1) егер өзара іс-әрекеттің бастамшысы болып билік органы (мысалы, қандай да бір жалпы тариф есебін, бақылаулық тексерісті іске асыру және т.б.) болып табылса, онда өзара іс-әрекет мемлекеттік функция ретінде қарастырылады;

2) егер өзара іс-әрекеттің бастамашысы болып ұйым азаматы (мысалы, төлқұжат алушы, өз қызметін лицензиялаушы, жеке тариф есептілігі, жоғалған құжаттың дубликатын алушы, БАҚ үшін ақпарат сұраушы) болып табылса, онда мұндай өзара іс әрекет мемлекеттік қызмет көрсету болып табылады [2].

Айта кету қажет, қабылданған «Мемлекеттік көрсетілетін қызмет туралы» ҚР Заңына қарамастан, ғылыми басылымдарда осы күнге дейін мемлекеттік көрсетілетін қызмет пен мемлекеттік қызмет (функция) тақырыбына пікірталастар болып жатады. «Мемлекеттік көрсетілетін қызмет» терминінің өзі салыстырмалы түрде жаңа болып табылады және заңнамалар мен басқару тәжірибесіне жақыннан бастап кіре бастады. Соған қарамастан, «мемлекеттік көрсетілетін қызметке» кіретін түсінік бойынша, олар бұрыннан бастап бар. Расымен де, қандай да болмасын қоғамда мемлекет қамтамасыз етуді өзіне алатын, қоғамдық мәні бар мүдделер, қажеттіліктер қалыптасады.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тікелей түрде мемлекеттің жария болатын қызметтерімен байланысты, мемлекеттік құрылымдармен бұл қызметтерді көрсету – осы функцияларға негізделген және солардан шығып отырады [3].

Мемлекеттік қызмет (функция) – жоғары мемлекеттік (заңнамалық) билік қойған, логикалық тізбектелінген автономды міндеттердің жиынтығы.

2) мемлекеттік қызмет көрсетумен байланыспаған мемлекеттік функция.

Соңғы онжылдықта орын алған оқиғалар біздің қоғамымыздағы әлеуметтік экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайды түбегейлі өзгертті. Экономикадағы өзгерістер біздегі қалыптасқан мемлекеттің әлеуметтік қызметін іске асыратын әдістер мен басымдықтар және мақсаттар жайында түсінігімізді елеулі түрде өзгертті. Мемлекеттің негізгі бағыты болып билік ету емес, қызмет көрсету болып табылады. Осыдан барып көпшілікке қызмет көрсету пайда болады.

Мемлекеттің азаматтарға қызмет көрсетуі үшін құрылғанын, азаматтар қажеттілігін қанағаттандыру – мемлекеттің негізгі мақсаты екенін мойындау, мемлекеттік билік қызметінің мазмұны мен мағынасын анықтайтын жоғары құндылық ретіндегі адам құқықтарының басымдықтарын қамтамасыз етеді.

Көпшілікке қызмет көрсету өзіне жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді үйлестіре отырып, бұл санат тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің диалектикалық бірлігіне негізделеді.

Көпшілікке қызмет көрсетудің қазіргі кездегі түсінігі қоғам мүддесі үшін жалпы, мемлекеттік биліктің қамқорлығында болатындай іске асырылатын

қызметтің барлық түрін қамтиды. Көпшілікке қызмет көрсету қазіргі таңдағы әлеуметтік мемлекеттің функциясы ретінде қарастырылу қажет [4].

Көпшілікке қызмет көрсету бұл бір тарапынан мемлекетпен немесе мемлекеттің қарамағындағы басқа құрылымдармен және азамат немесе заңды тұлға болып табылатын екінші тарап арасындағы құқықтық қарым-қатынас ретінде қарастырылады. Осыған сәйкес оның айрықша белгілері болып келесілер жатады:

– бұл әрқашан да қоғамдық мүдделердің өкілі болып табылатын тұлғалардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған қызмет, немесе іс әрекеттердің жиынтығы;

– метериалдық бейнесі жоқ, бірақ тұтынушылық құндылықтарды құрайтын нақты нәтижелердің бар болуы.

Көпшілікке қызмет көрсетудің құқықтық түсінігін жоғарыда көрсетілген сипаттамаларды жинақтау негізінде тұжырымдауға болады: көпшілікке қызмет көрсету – бұл заңдық мүдделер мен құқықты қанағаттандыру бойынша, сонымен қатар, жеке немесе заңды тұлғалардың кейбір міндеттерінің орындалуын мемлекетпен кепілдендіріліп құқықтық шамада бейнеленген, мақсаты бағытталған қызмет [5].

Бюджеттік қызметтерге келесі белгілер тән болып келеді: орталықтандырылған бюджет, аймақтық бюджет, жергілікті бюджет немесе мемлекеттік бюджеттен тыс қорлардың бюджеті қаражаттары есебінен қаржыландыру; және заңмен айтылған, басқа нормативтік-құқықтық актілермен, қызмет көрсетуді жасауды құқықтық міндеттіліктермен және келісім шарттармен негізделініп, бар болуы. Бюджеттік қызмет көрсетулер мемлекеттік қызмет көрсетулерге жатады және бұрыннан қалған түсінік ретінде, сол қызмет көрсету түріне жатады.

Мемлекеттік және әлеуметтік қызмет көрсетулер – бұл қиылысатын түсініктер, яғни бұл екі қызмет көбінесе бір-бірінің көлеміне еніп кетуі. Кейбір әлеуметтік қызмет көрсетулер мемлекеттік қызмет болып табылады және кейбір мемлекеттік қызмет көрсетулер әлеуметтік қызметтер болып табылады.

Мемлекеттік, көпшіліктік және әлеуметтік қызмет көрсету түсініктерін араластыру дұрыс болмайды, себебі, олардың мазмұны әр түрлі және қызметтерді әр жақтан сипаттайды. Мемлекеттік қызмет көрсетулердің ерекше белгісі болып, оны ұсынатын субъект болып, көбінесе мемлекеттік органдар табылады. Осыған қарамастан, А. Нестеровтың пікірі бойынша, жергілікті өзін–өзі басқару органдары, мемлекеттік қызмет көрсететін субъект ретінде қарастырылмайды. Мемлекеттік қызмет көрсетуді тек мемлекеттік билік органдары ғана ұсына алады деп бекіткенде, мемлекеттік қызмет көрсетуді мемлекеттік функцияның бір түрі ретінде қарастырады, яғни мемлекеттік билік органдарының ажырағысыз бір бөлігі болып табылады.

Бірақ, функция – түсінік ретінде, кейбір өнімдерді түрлендіре алатын қабілеті бар элементтер тобының ерекшеліктері. Мемлекеттік билік органдарының функциясы бұл нормативті-құқықтық актілерге сәйкес берілген функция, сондықтан да басқа да субъектілерге беруге болады.

Осыған байланысты, жергілікті өзін-өзі басқаратын органдармен ұсынылатын қызмет көрсетулер, егер олар заңнамалы түрде белгіленген болса, оларды да мемлекеттік қызмет көрсетулерге жатқызуға болады. Бірақ оларды заңдық қызметтер (заңға сәйкес көрсетілетін, қызмет көрсетуді ұсынушыға міндетті болып табылатын) деп атаған дұрыс болар еді.

Кейбір сарапшылардың ойынша, көпшілікке қызмет көрсетуді мемлекеттік ұйымдармен қатар, биліктің басқа да органдары, сонымен қатар, мемлекеттік емес құрылымдар да көрсете алады. Көпшілікке қызмет көрсетудегі бастысы болып, олардың көмегі арқылы қоғамдық мүдделер қанағаттандырылады.

Көпшілікке қызмет көрсетудің ерекшелігі болып, мемлекетпен анықталған, олар үшін уақыт тәртібінің белгіленуі және қызметтерді көрсетудегі мемлекеттік қадағалау болып табылады [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Содействие разработке стандартов предоставления государственных услуг: проект ЕС // Модельные методические рекомендации по определению показателей стандартов государственных услуг / Агентство РК по делам государственной службы. – Астана, 2016. – 47 с.

2 Новак А. Проблемы применения в практике управления регионом экономических знаний государственных служащих // Транзитная экономика. – 2018. – №3 (66). – С. 40-44.

3 Содействие разработке стандартов предоставления государственных услуг: проект ЕС // Модельные методические рекомендации по определению показателей стандартов государственных услуг / Агентство РК по делам государственной службы. – Астана, 2016. – 47 с.

4 Методика оценки эффективности деятельности центральных государственных и местных исполнительных органов областей, города республиканского значения, столицы по оказанию государственных услуг: утв. совместным приказом Председателя Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы 27 декабря 2010 года, №02-01-02/233 и Министра связи и информации Республики Казахстан 27 декабря 2010 года, №362.

5 Добролюбова Е. Показатели эффективности реформ государственного управления // http://www.politanaliz.ru/articles_568. html.

6 Майдырова А.Б. Эффективный механизм осуществления общественного контроля за качеством государственных услуг // Тенденции развития государственного управления в Республике Казахстан: коллек. монография. – Астана, 2013. – С. 119-138.

ҒТАМР 82.13.01

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ САПАСЫН АРТТЫРУ БОЙЫНША МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ САЛАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ

А.М. Мұхтарова
Оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Әкімшілік реформаны іске асыру мемлекеттік басқару саласында инновациялық технологияларды қолданумен тығыз байланысты. Ғылыми әдебиетте инновацияны анықтау тәсілдерінде белгілі бір айырмашылықтар бар. Сонымен қатар көптеген авторлар инновацияның мазмұнын өзгерістерді құрайтындығымен және инновациялық қызметтің басты функциясы өзгерту функциясы екендігімен ерекшелейді. Жалпы түрінде инновация – адам мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын, сонымен бірге әлеуметтік және басқа да өзгерістерді тудыратын жаңа құралды (жаңалықты) жасау, тарату және қолдану.

Түйін сөздер: менеджмент, қоғам, мемлекет, билік, инновация.

New Public Management (NPM) – бұл қоғамдық басқаруды реформалаудың заманауи моделі. Әлемнің 70-тен астам елінде NPM қағидаттарына негізделген реформалар жүргізілуде. Оның ішінде әлемнің экономикалық дамыған елдерінің көпшілігі де қоғамдық басқаруды ұйымдастыру мәселелерінде мемлекеттік және жергілікті деңгейде де алға жылжыды.

NPM аудармада жаңа қоғамдық басқару немесе жаңа басқару дегенді білдіреді.

NPM идеясы 80-жылдардың соңында пайда болды, кейінірек оның қалыптасуы мен апробациясы орын алды. NPM – теориялық ізденістердің өнімі емес, осы елдерде саналы болған практикалық тәжірибені жинақтау нәтижесі.

Жетпісінші жылдары көптеген еуропалық елдер мен Америкада, Германияда жалпыға ортақ қайырымдылық бағытындағы мемлекет, яғни көптеген әлеуметтік функцияларды орындайтын мемлекет қалыптасты. Бұл қоғамға және жеке адамға қатысты патронаж функцияларын орындайтын мемлекет, яғни кез келген функциялар мен міндеттердің массасын шешуді өзіне алатын мемлекет екенін білдіреді. Бұл көптеген қиындықтар тудырды. Біріншіден, бюджет тапшылығы пайда болды, өйткені бұл функциялардың

барлығын мемлекет енді қаржыландыруы тиіс. Екіншіден, мемлекетке осындай әлеуметтік функцияларды орындау үшін шенеуніктердің үлкен штаты талап етіледі. Бұл басқару аппаратының өсуіне алып келді.

Сонымен қатар мемлекетте әлеуметтік даму жоғарылады. Атап айтқанда, қоғам даму шамасына қарай пайда болатын проблемалар санының өсу жылдамдығы мемлекеттің осы проблемаларға деген реакциясының жылдамдығынан әлдеқайда көп болды. Нәтижесінде қоғамның наразылығы артты. Сын келесі бағыттар бойынша жүргізілді:

– мемлекеттік аппаратты қаржыландыру шығындары тым қымбат болды, өйткені мемлекеттік аппарат үлкен;

– мемлекеттік қызметтердің сапасы төмен әрі қымбат;

– мемлекет адам мен қоғамның жеке өмірін шамадан тыс регламенттейді.

Сын қалыптасқан жағдайды қайта ойластыру талпыныстары, «қоғамды басқаша қалай басқаруға болады?» деген сұраққа жауап беру талпыныстары жүзеге асырыла бастауына алып келді.

Сол кезде NPM құру мен енгізудің алғашқы тәжірибесі пайда болды. NPM-де барлық елдерде жұмыс істейтін қандай да бір стандартты үлгі жоқ екенін бірден айту керек. Бұл тек жалпы көзқарастар, жалпы идеология, жалпы ережелер, ал әрбір ел өзінің ерекшелігін ескере отырып, оларды іске асырудың өзіндік тәсілдерін іздейді. Алайда әртүрлі елдерде NPM енгізу бірдей мақсаттарға ие.

Бірінші мақсат – қоғамдық басқаруды оңтайландыру. Бұл – мемлекеттің оңтайлы функцияларын анықтау кезінде пайдалану қажет тәсіл.

NPM – тиімділікті арттыру. Қоғамдық басқаруға жіберілетін шығындар оңтайлы болуы тиіс, яғни аз шығынмен барынша көп нәтиже алу керек.

NPM – бұл икемділік. Қоғамдық басқару тым күрделі болды, яғни өте ұзаққа созылды және бұл «пілдің әрекеті» тез, динамикалық өзгерістер талап еткен кезде жаңа шындыққа сай келмеді.

Қоғамдық басқаруды жетілдіру үшін экономикалық секторда коммерциялық кәсіпорындар тәжірибесі қолданылды, өйткені ол оңтайландыруға, тиімділікке және икемділікке бағытталған. Яғни бірінші тәсіл – қоғамды басқару үшін коммерциялық жеке сектордың тәжірибесін пайдалану. Бұл үшін, біріншіден, мемлекеттік сектордың ішінде реттілікті тігінен де, көлденең де сипат бойынша функцияларды ажырату әдісімен бағыттау қажет. Қайта тоғысқан, айқасқан, қайталанатын, артық мемлекеттік функциялар болмауы тиіс. Егер барлық функциялар жақсы ажыратылса, онда анық ағындар бар.

Бұл ретті мемлекетті құруға талпыныс үш негізгі салдарда көрініс табуы тиіс:

а) реттелген функциялар мен өзара қарым-қатынастарда;

б) қаражатты үнемдеуде, өйткені бәрі қалай жасалғаны түсінікті болса, жаңа құрылымдар мен тетіктерді құру қажет емес;

в) тұрғындардың өздері үшін барынша жағымды әсер, яғни мемлекет барлық функцияларды қоғамның өз ішінде ғана орындауы тиіс.

Неғұрлым тиімді мемлекетке өту тетігі субсидиарлық қағидатының атауын алды. Субсидиарлық қағидасы – көпшілік билігінің функциялары олар барынша сапалы орындалатын деңгейде бекітілуі тиіс деп болжайды. Функциялардың берілуі жоғарыдан төмен емес, төменнен жоғары болуы керек. Яғни, алдымен, азаматтың өзі не істей алатынын, өз жауапкершілігімен шешу керек және онда ешкімге араласудың қажеті жоқ. Екіншіден, ұйым және азаматтар қауымдастығы өз жауапкершілігімен шеше алатын мәселелер ретіне мемлекетке араласудың қажеті жоқ.

Функцияларды бөлу жүйесі, әрине, қаржымен байланысты, яғни жергілікті деңгейде әскерді қаржыландыра алмасаңыз, бірақ ықтимал қауіптен қорғану керек болса, онда сіз бұл функцияны орындау үшін ұлттық үкіметке жүгінесіз және өз салықтарыңыз арқылы ол қызметті қаржыландырасыз.

Құзырет деңгейлері халыққа, осы қызметті алушыға барынша жақын болуы тиіс. Бізде функциялар мен әлеуметтік қызметтер мемлекеттік деңгейге бекітіліп, одан кейін төмен деңгейге беріледі. Мұның барлығы қаржыны деңгейден деңгейге берумен қатар жүреді. Сонымен қатар неміс тәжірибесі көрсеткендей, тіпті Германияда да, қаржыны қатаң бақылау, қаржыны деңгейден деңгейге беру кезінде, ешбір ұрлықсыз соманың 15 %-і жоғалады, бұл беру процесінің өзін қамтамасыз етуге байланысты.

Көптеген елдерде елеулі қолдау тапқан NPM-нің тағы бір қызықты элементі, бұл – ваучерлерді қолдану. Басқа елдерде ваучер сөзі – бұл бәсекелестік ортаны құру және қоғамдық қызметтерді ұсынудың өте қызықты жүйесі. Қызметті әрбір алушы бұл құжатты белгілі бір қызметті алу кезінде ұсынуы керек. Яғни ол қандай да бір басқа қызметтерге пайдаланыла алмайды. Оны сатуға, беруге болмайды, себебі ол нақты азаматқа тиесілі. Ол атаулы және нақты қызметке тіркелген. Ал бұл қызметті кім ұсынатындығын таңдау азаматқа тиесілі. Осы қызметті көрсете алатын кәсіпорындар тізбесімен танысып, азамат осы ваучерлер шығарған органға жүгінеді және осы ваучерлердің саны бойын ша қаржылар органга бағытталады. Бұл жағдайда, сапасы мен құны бойынша үздік қызметтер ұсынатын кәсіпорындар даму үшін қосымша қаражатты алады. Бұл жағдайда муниципалитет қолда бар бюджет қаражаты есебінен, жасанды түрде бәсекелестік, нарықтық ортада қызметінің тиімділігін арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Шамхалов Ф. Основы теории государственного управления. Экономика, 2003.

2 Бердалиев К.Б. Стратегиялық менеджмент: оқулық. – Алматы, 2011.

3 Жұмамбаев С.К. Өндірістік менеджмент: оқулық. – Алматы: Дәуір, 2011.

4 Инновациялық менеджмент: оқу құралы / К.Б. Бердалиев, Т.С.Сатқалиева. – Алматы: Экономика, 2010.

ҒТАМР 06.35.31

МҰНАЙ-ГАЗ КОМПАНИЯЛАРЫНДАҒЫ АКТИВТЕРДІҢ ҚҰНСЫЗДАНУЫ

Г.К. Ажигалиева
Доцент, С. Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті, Атырау қ
Ә.Ә. Шыңғалиева
Студент, С. Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті, Атырау қ,

Мұнай-газ өндіруші компаниялардың бухгалтерлік есебінің ерекшелігінің ең өзекті мәселелерінің бірі активтерді өтеу мәселесі болып табылады. Бұл мәселе ерекше назар аударуды талап етеді және аудиторлар ұзақ мерзімді активтер сипатындағы қалдықтардың маңыздылығына, құнсыздану мәніне талдау жүргізу кезінде пайдаланылған жорамалдардың субъективтілігінің жоғары деңгейіне, сондай-ақ қолданылатын пайымдаулар мен бағалаулардың маңыздылығына байланысты негізгі мәселе ретінде жиі ерекшеленеді. Бұл мақалада мұнай-газ компанияларында активтердің құнсыздану белгілері, оларды тестілеу қажеттілігі жөнінде айтылған.

Түйін сөздер: Активтердің құнсыздануы, ақша қаражатын генерациялайтын бірліктер, тестілеу, құнсызданудың ықтимал белгілері.

Активтердің құнсыздану мәселесі әсіресе мұнай-газ өндіру саласындағы компаниялар үшін өзекті болып табылады. Мұндай кәсіпорындар өз қызметінің ерекшелігіне байланысты негізгі құралдарға және басқа да ұзақ мерзімді активтерге ірі инвестицияларды жүзеге асырады. Дәл кәсіпорынның ұзақ мерзімді активтермен қарулануы салалардағы құнды құру процесін құруға мүмкіндік береді: геологиялық барлау мен өндіру барысында да, тасымалдау, өңдеу және өткізу кезінде де компанияға өндірістік қуаттар қажет.

Мұнай-газ саласы талап етілетін күрделі шығындардың едәуір көлемімен және шикізат тауарларына тұрақсыз бағалармен ерекшеленеді [1].

Негізгі құралдарға салынған инвестициялардың үлкен шығындары саланы қолайсыз экономикалық жағдайлардың әсеріне ұшыратады, бұл құнсызданудан болатын шығындарды есепке алу қажеттілігін тудырады. Мұнай-газ активтері олардың құнының ықтимал төмендеу белгілері болған кезде «Активтердің құнсыздануы» ХҚЕС құнсыздануға тестілеуге жатады (ХҚЕС (IAS) 36). Бұл активтерге, барлаумен және бағалаумен байланысты активтерді топтастыруды қоспағанда, халықаралық қаржылық есептеме стандартында ашылған ақша қаражатын генерациялайтын қолданыстағы

өндіруші бірліктермен (АҚГБ) құнсыздануды бағалаудың әдеттегі ережелері қолданылады [2].

ХҚЕС бойынша ақша қаражатын генерациялайтын бірліктердің баланстық құны оның өтелетін құнынан асып кеткен жағдайда құнсызданудан болған залал танылады. Өтелетін құн – бұл екі шаманың ішіндегі ең үлкені: шығуға жұмсалған шығындарды шегергендегі активтің әділ құны немесе оны пайдалану құндылығы.

Құнсыздану белгілері компаниялар құнсыздану белгілерінің болуын бағалау үшін кәсіби пайымдауды қолдануы керек. Егер осындай белгілердің болуы туралы қорытынды жасалса, онда кәсіпорын «Активтердің құнсыздануы» ХҚЕС (IAS) сәйкес құнсыздануға тест жүргізуі қажет. Мұнай-газ секторының компаниялары активтердің құнсыздануына тест жүргізу кезінде кен орындарын барлау және бағалау шығындарына қатысты ҚЕХС 36-дан басқа, олар «Минералдық ресурстарды барлау және бағалау» ҚЕХС (IFRS) басшылыққа алуға тиіс. Мұнай-газ секторы үшін құнсыздану белгілері мұнай мен газға ұзақ мерзімді нарықтық бағаларды төмендетуді, қорларды елеулі азаю жағына қарай қайта қарауды, салық салудағы өзгерістер мен реттеуді қатаңдатуды, қызметті жалғастыру қауіпсіз болмайтын дәрежеге дейін жергілікті жағдайлардың нашарлауын, сондай-ақ активтердің экспроприациясын қамтиды.

Мұнай-газ саласындағы құнсыздану типтік ықтимал белгілеріне мыналар жатады:

– бағалау резервтерінің айтарлықтай төмендеуі;

– бір тауарды өндіретін компанияның және басқа кәсіпорындардың нарықтық капитализациясының айтарлықтай төмендеуі;

– мұнай мен газдың ұзақ мерзімді нарықтық бағасының төмендеуі;

– шетел валютасы бағамының елеулі теріс өзгеруі;

– өндіріс шығындарының айтарлықтай өсуі;

– жаңа ұңғымаларды игеру және салу кезіндегі артық шығындар сияқты күрделі салым жобасы бойынша бюджеттің айтарлықтай асып кетуі;

– елеулі күрделі салымдарды қажет ететін операциялық мәселелер;

– объектілерді демонтаждау және олардың аймағындағы табиғи ресурстарды қалпына келтірудің сметалық құнының айтарлықтай өсуі, әсіресе кен орындарын игеру кезеңінің соңына қарай;

– кен орнын игеру жоспарын айтарлықтай қайта қарау;

– болжамды ықтимал қорлардың айтарлықтай төмендеуі;

– мұнай өндірумен байланысты қиындықтар;

– нарыққа жеткізу мақсатында қажетті инфрақұрылымды қамтамасыз ету проблемалары;

– қоршаған ортаны қорғау саласындағы нормативтік-құқықтық база мен заңнамадағы теріс өзгерістер, оның ішінде салық ауыртпалығы мен төленген роялти мөлшерінің айтарлықтай артуы;

– аймақтағы қауіпсіздік тәуекелінің немесе саяси тәуекелдің артуы.

Құнсыздану көрсеткіштері ішкі сипатта да болуы мүмкін. Активтердің немесе ақша қаражатын генерациялайтын бірліктерінің жарамсыз немесе ескіргенінің дәлелі құнсыздану белгісі болуы мүмкін: мысалы, өрттен зақымданған мұнай өңдеу зауыты бухгалтерлік есеп тұрғысынан құнсызданған актив болып табылады. Ұңғыманы бұрғылау кезіндегі қателерді айтарлықтай түзету немесе пайдаланудан шығару шығындарының айтарлықтай өсуі сияқты кен орнын игеру шығындарының өзгеруі де құнсыздану көрсеткіштері болуы мүмкін. Құнсыздану басқа кең таралған белгілері ақша қаражатын генерациялайтын бірліктер сату немесе қайта құрылымдау туралы шешім қабылдау немесе қаржылық нәтижелер бұрын күтілгеннен нашар екендігі туралы ақпаратты қамтуы мүмкін [3].

Басшылық АҚГБ деңгейінде құнсыздану белгілерін мұқият қадағалап отыруы тиіс: мысалы, автожанармай құю станцияларының біріндегі өрт туралы ақпарат құнсыздану белгісі болуы мүмкін, өйткені бұл станция жеке АҚГБ болып табылады. Алайда, әдетте, кәсіпорындардың басшылығы жергілікті басшылардың қаржылық-экономикалық қызметті басқаруды қаншалықты тиімді және сәтті жүзеге асыратындығына сүйене отырып, аймақтық немесе аумақтық негізде құнсыздану белгілерін анықтауға бейім. Егер құнсыздану белгісі белгіленсе, басшылық құнсыздануға арналған тестті, тіпті бұл белгі неғұрлым жоғары деңгейде белгіленсе де, жеке АҚГБ деңгейінде өткізуі тиіс.

Ақша қаражатын генерациялайтын бірліктер (АҚГБ) – «Активтердің құнсыздануы» ХҚЕС (IAS) сәйкес басқа активтерден немесе активтер топтарынан ақша қаражатының ағынынан едәуір дәрежеде тәуелсіз ақша қаражатының ағынын генерациялайтын активтердің ең аз сәйкестендірілетін тобы. Өндіруші кәсіпорын иелік ететін кен орны мен оның қызметін қамтамасыз ететін инфрақұрылым объектілері көбінесе АҚГБ ретінде анықталады. Мұнай өндіру және онымен байланысты ақша ағындары жеке ұңғымаларға апарылуы мүмкін. Алайда, кен орнына қатысты инвестициялық шешім қабылдау жеке ұңғыманы емес, бүкіл кен орнын өндірудің күтілетін көлеміне негізделеді, ал барлық ұңғымалар әдетте осы кен орнының инфрақұрылым объектілеріне байланысты болады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 https://cyberleninka.ru/article/n/postroenie-modeli-obestseneniya-dlya-kompaniy-neftegazodobyvayuschey-otrasli-na-primere-pao-nk-rosneft.

2 «Активтердің құнсыздануы» 36 (IAS) Қаржылық есептіліктің халықаралық стандарты.

3 https://www.almau. edu.kz/images/uploads/files/9942ed052ef5af5bdf68506a3bd6b2ab. pdf.

4 https://www.unicon.ru/upload/iblock/855/uchet-neftegaz-po-msfo. pdf.

ҒТАМР 83.77.01

ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫН СТАТИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

М.А. Абдурахманов
Э.ғ.к., профессор, Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Барша қоғамдық құбылыстар өзара байланыста болуы келесі оқиғаны өзгертеді немесе жаңа оқиға пайда болуына себеші болады. Статистиканың негізгі міндеті қоғамдық құбылыстардың өзара байланысын зерттеу болып саналады. Әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды зерттеу нәтижесінде құбылыстар арасындағы қатынастың себеп-салдары анықталады.

Түйін сөздер: Құбылыс, функционалдық байланыс, себептік және нәтижелік белгілер, регрессиялық, корреляциялық талдау, көп өлшемді.

Қоғамдық құбылыстар ортасындағы байланысты анықтау алдымен теориялық талдауға негізделеді, ал келесі кезеңде оқиғалар байланысының үлгісі құрастырылады. Құбылыстың сапалық ерекшіліктері ескеріліп сосын зерттеу нәтижелеріне түсініктемелер беріледі, оларда себептік және нәтижелік белгілер қатысады. Өзімен байланысты белгілерді өзгертетін яғни ықпал етуші себептік белгілер әсерінен өзгеретін нәтижелік белгі пайда болады. Осы белгілер арасындағы байланыстар сипатына қарай функционалдық және корреляциялық байланысқа бөлінеді. Себептік белгінің бір мәніне нәтижелік белгінің бір немесе бірнеше анық мәні әрқашан сәйкес келіп тұрса, онда бұл функционалды байланыс саналады.

Функционалдық байланыстың маңызды ерекшелігі, онда барлық себептік белгілердың толық тізімін және олардың нәтижелік белгімен байланысын бейнелейтін теңдікті бейнелеуге болады.

Себептік белгілердың санына қарай функционалдық байланыстар бір немесе көптік байланыстар болып келеді. Функционалдық байланыстар табиғи құбылыстар ортасында жиі кездеседі, сондықтан олар анық пәндер саласында көбірек қолданылады.

Байланыс өзгерістің бағыттарына қарай дұрыс, не кері болып бөлінеді. Егер белгінің көбеюіне (азаюына) қарап, нәтижелік белгі де көбейсе (азайса), онда олардың арасындағы байланыс дұрыс байланыс болып табылады.

Талдау өрнектерінің көрінісіне орай байланыстар түзу сызықты және қисық сызықты болады. Егер байланыстың теңдеуінде себептік (факторлық) белгілер (x_1, x_2, ... x_k) тек бірінші деңгеймен ғана қатысып, олардың жоғары деңгейлері мен аралас көбейтінділері қатыспаса, яғни

$$y = a_0 + \sum_{i=1}^{K} a_i x_i$$

көрінісінде болса, онда ол сызықты байланыс деп, немесе себептік белгі жалғыз болған жағдайда түзу сызықты байланыс деп аталады.

Өрнегі түзу сызықты теңдеу емес байланыс қисық сызықты (сызықты емес) байланыс деп аталады:

Парабола $y = a_0 + a_1 x + a_2 x^2$ немесе

$$y = a_0 + \sum_{i=1}^{K} a_i x_i + \sum_{i=1}^{K} b_i x_i^n \quad n = \overline{1,..,s}$$

Гипербола $y = a_0 + \frac{a_1}{x}$ немесе $y = a_0 + \sum_{i=1}^{K} \frac{a_i}{x_i}$

Көрсеткішті $y=a_0 x^a$ немесе $y = a \prod_{i=1}^{K} x_x^{a_i}$

және басқа көріністер бойынша өрнектелетін байланыстар сызықты емес байланысқа мысал болады.

Статистикада зерттелетін құбылыстардың арасындағы өзара байланыстарды, олардың сипатын, даму бағытын айқындау үшін арнайы әдістер пайдаланылады.

Соның ішінде функционалдық байланыстарды тексеру үшін баланстар мен индекстер әдісі, ал корреляциялық байланыстарды үйрену үшін паралель қатарлар, талдамалық топтастыру, дисперсиялық талдау, регрессиялық және корреляциялық талдау әдістері кең қолданылады.

Жоғарыда аталғандарды қорыта отырып мысалы, баланс әдісі статистикада құбылыстар байланыстарын талдау, салалар, аймақтар арасындағы байланысты сипаттау үшін ғана қолданылмайды. Бұл әдіс экономикалық көрсеткіштердің, яғни қаржы құралдарының, негізгі капиталдың және тағыда басқа көрсеткіштердің қозғалыстарын зерттеумен бірге ол мәліметтерді тексеруге және белгісіз көрсеткіштерді анықтауға да мүмкиндік береді.

Нарықтық жағдайда экономиканы макродеңгейде сипаттау, талдау үшін экономиканың халықаралық статистикалық үлгісі – ұлттық шоттар жүйесінде баланс әдісі кеңінен қолданылады. Осы жүйедегі экономикалық баланстардың ішінде ең күрделісі салааралық баланс болып саналады (1–сызба).

Көп олшемді салааралық байланыстарды матрицалық талдауда сызықықтық алгебраик теңдеулер жүйесін қолдау арқылы шешуге болады. Мысалы, үш өлшемді теңдеулур жүйесі мынадай болды:

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 = y_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 = y_2 \\ a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 = y_3 \end{cases} \qquad (1)$$

Матрицалық теңдеулер жүйесін шешу үшін матрица әдісін қолданылады. Бұл теңдеулер жүйесінің белгісізденрінен анықталған (A, X және Y) матрицасы

мынадай: $A=\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}$, $X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}$, $Y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix}$ (2)

Немесе векторлық байланыс бойынша келесіндей: $A*X = Y \Longrightarrow X = Y/A$

Салааралық байланыстың мәліметтерін жолдар бойынша қарағанда әр саланың өнімін келесі теңдеу арқылы анықтауға болады:

$$x_i = \sum_{j=1}^{n} a_{ij} x_j + y_i; \qquad (3)$$

Мұнда: x_i – a_{ij} – j саласының бір өніміне жұмсалған і саласының өнімінің тура шығындарының коэффициенті.

x_j – j саласынын өнімі;

y_i – і саласының өніміне деген сұраныс (ақырғы тұтыну, жалпы қорлану, экспортпен импорт сальдосы).

(3) теңдеу әр саланың өнімі аралық және ақырғы тұтыну, қорлану, тағы да басқа мақсаттарға қалай жұмсалғанын сипаттайды.

Матрицалық моделдерде тура шығындар коэффициенті маңызды рөл атқарады.

Салалар арасындағы тура шығындар коэффициенттері мынадай есептеледі.

$$a_{ij} = x_{ij} / x_j \qquad (4)$$

Мұнда салааралық байланыстар (x_{ij})

$$x_{ij} = a_{ij} * x_j \qquad (5)$$

осы (5) формула арқылы табылады.
(3) теңдеудің матрицасын былайша жазуға болады:

Салалар	C_1	C_2	....	C_j		C_n	Қосынды	Шығарылған	Жалпы өнім
C_1	X_{11}	X_{12}	…	X_{1j}	…	X_{1n}	$\sum_j X_{1j}$	Y_1	X_1
C_2	X_{21}	X_{22}	…	X_{2j}	…	X_{2n}	$\sum_j X_{2j}$	Y_2	X_2
....	…	…	I квадрант				…	II квадрант	
C_i	X_{i1}	X_{i2}	…	X_{ij}	…	X_{in}	$\sum_j X_{ij}$	Y_i	X_i
....	…	…	…	…	…	…	…	…	…
C_n	X_{n1}	X_{n2}	…	X_{nj}	…	X_{nn}	$\sum_j X_{nn}$	Y_n	X_n
Барлығы	$\sum_k X_{k1}$	$\sum_k X_{k2}$	…	$\sum_k^n X_{kj}$	…	$\sum_k X_{kn}$	$\sum_j \sum_k X_{kj}$	$\sum_k Y_k$	$\sum_k X_k$
Шығындар	V_1	V_2	…	V_i	…	V_n	$\sum_j V_j$	IV квадрант	
			III квадрант						
Жалпы өнім	X_1	X_2	…	X_i	…	X_n	$\sum_j X_j$		

$$\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \dots \\ x_n \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11} \dots a_{1j} \dots a_{1n} \\ a_{21} \dots a_{2j} \dots a_{1n} \\ \dots \dots \dots \dots \dots \\ a_{n1} \dots a_{nj} \dots a_{nn} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \dots \\ x_n \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \dots \\ xy_n \end{pmatrix} \qquad (6)$$

Немесе X = A*X + У (7)

Мұнда, X – шығарылған өнім векторы;
У – ақырғы пайдалану векторы;
А – тура шығындар коэффициенттерінің матрицасы.
Осы матрица арқылы салалар арасындағы тура байланысты есептеуге болады.

Толық шығындар коэффициенттерінің матрицасы болып табылатын тура шығындар коэффициенттерін қолдана отырып { a_{ij} } матрицасы мынадай

өрнектермен есептеледі

$$A = \{ a_{ij} \} = (E - a).$$

Мұнда: a_{ij} – тура шығындар коэффициенттері;
Демек, $\{a_{ij}\}$ матрица негізінде толық шығындар коэффициенттерінің матрицасы есептелінеді, ол арқылы ақырғы өнімге жұмсалған тура шығындарды да, жанама шығындарды да көруге болады. (7) формуладан пйдаланып ақырғы пайдалану векторын анықтаймыз:

$$У = X - AX \qquad (8)$$

Немесе

$$У = (E - A)*X \qquad (9)$$

(9) теңдеуден пйдаланып $X = (E - A)^{-1} У$ (10)

Мұнда: $(E - A)^{-1}$ – толық шығындар коэффициенттерінің матрицасы.

(10) салааралық байланыстың негізгі теңдуі болып саналады. Яғни толық шығындар коэффициенттері матрицасының (элеметтерін) мәліметтерін пайдаланып, ақырғы пайдалану векторын өзгертіп әр түрлі болжам жасауға болады [7].

Салааралық байланыстың мәліметтерін бағандар бойынша әр саланың өнімін келесі теңдеу арқылы анықтауға болады:

$$x_j = \sum_{i=1}^{n} a_{ij} x_i + z_j \qquad (11)$$

Мұнда, x_j – j саласының өнімі;
z_j – j саласының жалпы қосылған құны ($j = \overline{1,n}$).

Көп өлшемді индекстер әдісі құбылыстар арасындағы байланысты зерттеу үшін қолданылады. Бұл әдіс құбылыстардың динамикасын және сонымен зерттелтін құбылысқа әсер ететін себептік белгілердің ықпалын да айқындайды. Өзара байланысты экономикалық көрсеткіштердің индекстері мынадай жүйені құрайды екен. Мысалы, тауарлардің физикалық көлемінің жалпы индексі мен тауарлар бағасының жалпы индексінің көбейтіндісі тауар айналымының жалпы индексіне тең блады:

$$I_{qp} = I_p * I_q = \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0} * \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_1} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} \qquad (12)$$

Мұнда: I_q – тауарлардің физикалық көлемінің жалпы индексі;
I_p – бағаның жалпы индексі;
I_{qp} – тауар айналымының жалпы индексі.

Осылайша өндіріс шығындары арасында да жоғарыда аталған жүйеге ұқсас келесідей байланыс болады:

$$I_{zq} = I_z * I_q = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} * \frac{\sum q_1 z_0}{\sum q_0 z_0} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_0 z_0} \qquad (13)$$

Мұнда шығынның жалпы индексі, өнімнің өзіндік құны мен шығарылған өнім көлемі жалпы индекстерінің көбейтіндісіне тең болады.

Зерттелетін құбылыстарға, яғни іс жүзінде нәтіжелік белгіге әсер ететін себептік белгілер үш, төрт немесе оданда көп болыуы мүмкін. Мұндай жағдайда жалпы индекс көп өлшемді индекстерге жиіктеледі [4, 193 б.].

Мысал. Кәсіпорынның негізгі көрсеткіштері өткен және ағымдағы жылдар үшін мына 1 – кестеде берілген.

Кесте 1. Кәсіпорынның негізгі көрсеткіштері бойынша статистикалық мәліметтер.

Көрсеткіштер		Өткен жыл	Есепті жыл
1	Жалпы өнім млн теңге	634 872	713 248
2	Жұмыскерлердың орташа тізімдік саны,адам	960	1000
3	Оның ішінде жұмысшылар саны	780	820
4	Жұмысшылардың істеген күндері (а/к)	21 907	19 188
5	Жұмысшылардің істеген іс сағаттары (а/с)	15 115	1 485
6	Жұмыстан тыс уақытта істелінген сағаттар	43. 8	3. 8

Кесте 2. Еңбек өнімділігі және жұмыс уақтын пайдалану көрсеткіштерін анықтау алгоритмі.

Белгілер	Көрсеткіштер
а	Бір сағаттық еңбек өнімділігі, мың теңге (1жол * 1000): 5 жол
б	Жұмыс күнінің ұзақтығы, сағатта (5 жол – 6 жол): 4 жол
в	Жұмыстан тыс уақытта істелінген сағаттар коэффициенті 5 жол: (5 жол – 6 жол)
г	Бір жұмысшы үшін жұмыс күнінің орташа ұзақтығы, күн есебінде (4 жол: 3 жол)
д	Жұмысшылардың үлесі, коэффициенті (3 жол: 2 жол)
е	Бір жұмыскерге жалпы өнім, мың теңге (1 жол * 1000): 2 жол

Жалпы өнім көлемі келесі себептік белгілердің әсерінде төмендегідей өзгереді.

$$J = \frac{\sum a_1 б_1 в_1 г_1 д_1 е_1}{\sum a_0 б_0 в_0 г_0 д_0 е_0} = \frac{713248}{634872} = 1.123, \ \Delta J = 78\ 376$$

Яғни жалпы өнім 12,3 % ға немесе 78 376 мың теңгеге өскен.

Өнім өндіруге ықпал ететін себептік белгілердің әсерін есептеу төмендегидей:

$$J_a = \frac{\sum a_1 б_1 в_1 г_1 д_1 е_1}{\sum a_0 б_1 в_1 г_1 д_1 е_1} = 1.143. \quad \Delta J_a = 713\,248 - 624\,098 = 89\,150$$

Бір сғаттық еңбек өнімділігі «а» өзгеруы есебінен жалпы өнім 14,3 % ға немесе нақты 89 150 мың теңгеге өскен $(а_1\text{-}а_0)$ $б_1$ $в_1$ $г_1$ $д_1$ $е_1$.

$$J_б = 1.152, \quad \Delta J_б = 624\,098 - 541\,570 = 82\,528$$

Жұмыс күнінің ұзақтығы «б» есебінен жалпы өнім 15,2 % ға немесе 82 528 мың теңгеге өскен $(б_1 - б_0)$ $а_0$ $в_1$ $г_1$ $д_1 е_1$.
Осылайша жалпы өнімге әсер етуші белгілерді (3 – кесте) анықтаймыз [5, 165-169 б.].

Кесте 3. Себептік белгілердің күштерін нақты және салыстырмалы шамаларда анықтау.

Белгілер	**Нәтижелік белгіге әсер етушы себептік белгілер тізімі**	**Жалпы өнім көлемінің өзгерісі**	
		Мың теңге	**% да**
а	Бір сағаттық еңбек өнімділігі өзгеруы есебінен	89 150	14,3
б	Жұмыс күнінің ұзақтығы есебінен	82 528	15,2
в	Жұмыстан тыс уақытта істелінген сағаттардің өзгеруы есебінен	– 14 579	– 2,6
г	Бір жұмысшы үшін жұмыс күнінің ұзақтығы есебінен	– 111 705	– 16,7
д	Жұмысшылардың үлесінің өзгеруынен	6 108	0,09
е	Жұмыскерлер санының өзгеруы есебінен	26 874	4,2
∑		78 376	14,3

Кестеде нәтижелік белгіге ықпал етуші себептік белгілердің күштері нақты және салыстырмалы шамаларда анықталған, яғни себептік бегілердің нақты алынған нәтижелерінің қосындысы есепті жылдағы жалпы өнімнің өткен жылменен салыстырғанда 78,376 мың теңгеге артықан бұл нәтижені келесідей есептеуге болады.

$$\Delta J = \Delta J_a + \Delta J_б + \Delta J_в + \Delta J_г + \Delta J_д + \Delta J_е = 78{,}376.$$

Осылайша жалпы өнімнің көлемін салыстырмалы түрдеде анықтаймыз

$$J = J_а * J_б * J_в * J_г * J_д * J_е = 1{,}123$$

немесе жалпы өнімнің көлемі 112,3 %-ға орындалған, өткен жылменен салыстырғанда өнім көлемі 12,3 % ға жоғарлаған.

Осылайша, нәтижелік белгіге ықпал ететуші белгілердің әсерін көп өлшемді индекстер әдісі арқылы анықтауға болады екен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Абдурахманов М.А. Статистика негіздері. Монография. – Нұр-Сұлтан: ҚазЭҚХСУ, 2021. – 214 б.

2 Абдурахманов М.А. Экономикадағы статистикалық әдістер: Оқу құралы. – Астана: ҚазЭҚХСУ БПО, 2019. – 310 б.

3 Абдурахманов М.А. Қурилиш статистикаси. Уқу қолланма. – Ташкент: 2004. – 160 б.

4 Болч Б., Хуань К. Многомерные статистические методы для экономики / Пер. с англ. – М.: Статистика, 1979. – 317 с.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 34.05.17

БИОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТ САБАҒЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

М.Б. Атаханова
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
Н.Н. Салыбекова
PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Бұл мақалада биологияны оқытуда интерактивті оқыту әдістерін қолданудың маңызы мен ерекшелігі қарастырылған. Сонымен қатар, биологиялық білім беруде оқушылардың құзыретілігін қалыптастыру жолдары зерттелген. Тірі табиғаттың заңдылықтарын оқып білу үрдісінде, тірі нысандарды бақылау және биологиялық тәжіибелер жүргізуде танымдық қызығушылықтарын, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуда, экологиялық және жалпы мәдениетке, өзінің және өзгелердің денсаулығына жауапкершілікпен қарауға, адам өмірі ең жоғарғы құндылық екендігін жетік түсінуге тәрбиелеудің маңызы сараланған.

Түйін сөздер: Интерактивті оқыту, таным процесі, әрекет, әдістеме, ізгіліктендіру, диагностика.

Интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен студент пен мұғалімның қарым-қатынасы тікелей жүзеге асатын сұхбаттасып оқыту болып табылады.

Интерактивтік оқыту – бұл танымдық әрекеттің арнаулы ұйымдастыру формасы. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын-ала болжауға болатын оқыту түрі. Осындай мақсаттардың бірі студент өзінің жетістіктерін, интелектуалдық белсенділігін сезетіндей, оқу барысының өнімділігін арттыратын оқытудың жинақы (компактный) шарттарын жасау. Интерактивтік оқытудың мәнісі аудиториятағы барлық студент таным процесімен қамтылады, олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге (рефлектироват) мүмкіндік алады. Таным процесінде, оқу материалын игеруде, студенттердің біріккен әрекеттері мынаны білдіреді: әр студент өзіне тән ерекше еңбегін сіңіреді, білім, идея, әрекет ету тәсілдерін алмасу үздіксіз жүреді. Сонымен қатар, бұл процес өзара қолдау және қайырымдылық атмосферасында жүреді. Яғни, жаңа білім алып қана қоймайды, танымдық процестің өзін дамытады, оны әлдеқайда жоғары топтасу мен еңбектесу дәрежесіне көтереді.

Интерактивтік оқыту формаларына нені жатқызуға болады? Бүгінгі күні әдіскерлер мен шығармашыл-мұғалімдер топтық жұмыстың көптеген түрін жасап шығарды. Олардың ішіндегі кең таралғандары – «үлкен шеңбер», «аквариум», «мыйға шабуыл» (мозговой штрум), «дебаттар». Алдынғы сабақтардағы білімдері немесе өмірде алған тәжрибелері негізінде аздаған хабары бар қандайда бір мәселе толығымен талқыланатын болса ғана, интерактивтік оқыту формасының тиімділігі жоғары болады. Одан басқа, қарастырылатын тақырып жабық немесе тар мағаналы болмау керек. Мысалы, ұрлық үшін жауапкершілік қандай болу керек немесе салық мөлшері қанша болу керек деген сияқты сұрақтарды топ алдында талқылаудың мағанасы жоқ. Талқыланатын мәселенің деңгейі тар экономикалық (құқықтық, саяси, тарихи, т.б.) сұрақтардан мәселені кеңінен қоюға көшуге мүмкіндік жасайтындай болу керек [1-3].

Интерактивтік оқыту технологиясы мен концепциясы интеракция (ағлш. Interaction – өзара әсер, бір-біріне әсер ету) құбылысына негізделген. Оқыту барысында жеке тұлғалар ара(сында танымдық қарым-қатынас орнап, оның субъектілерінің бәрі өзара қатынасқа түседі. Әр студенттің жеке жұмысы мен оның жеке тұлғасын дамыту адамдардың бір-бірімен сөйлесу және өзара әрекеттесу барысында жүзеге асады.

Ситуацияның жиі қолданылатыны және ыңғайлы түрі оқу интербелсенді ойындары болып табылады, оқушыларды белсенділікке қатыстыру нәтижелерін көрсететін мүмкіндік береді, Сонымен қатар интербелсенді шараларда барынша эмоциялық-тұлғалық әсер ету, коммуникативті біліктілік пен дағды қалыптастыру, қарым-қатынас құндылығы сияқты мүмкіндіктер бар. Сондықтан оқудың интербелсенді әдістерін қолдану мектеп дарынды оқушыларының жеке және тұлғалық сапаларын тәрбиелеуге қолайлы [4-6].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына орай жалпы білім беретін мектептің құрылымы, әр сатысының оқу-тәрбиедегі қызметі өзгереді. Ал, қазіргі мектепте оқытылып жүрген биология пәні әдістемесінің негізгі құрамдас бөліктері мақсаты, мазмұны, әдістері, оқу жұмысын ұйымдастыру түрлері, құралдары түбегейлі өзгеріске түскен жоқ, ескі базисте сақталып отыр. Осының бәрі жалпы білім беретін мектептегі биология пәні әдістемесін түбегейлі жаңартып, қайта құру қажеттігін көрсетеді [4, 7, 8].

Биологиядан жалпы білім берудің мақсаты, мазмұны, құрылымы, ең алдымен қоғамның әлеуметтік сұранысына, қазіргі заманғы биология ғылымының жүйесі мен әдіснамасының ұсыныстарына және орта буын сыныптары оқушыларының жас ерекшелігімен байланысты таным мүмкіндігіне сай анықталады. Қазіргі мектептегі биология курсы XX ғасырда биология ғылымдарында болған, танымдық, білімдік және тәрбиелік жағынан аса маңызды деген өзгерістерді жеткілікті дәрежеде игермеген. 5-8 сыныптардағы өсімдіктану жануартану пәндерінде тірі ағзалар топтарының жекелеген өкілдерінің аттарын атап, сыртқы, ішкі құрылысын толықтай сипаттауға, жіктеп топтастыруға өте көп көңіл бөлінеді де, экология, диалектикалық көзқарас қалыптастыру мәселелеріне жете мән берілмейді. IX сыныптағы

тәнтану пәнінде адам омыртқалы жануарлардың тіршілік үрдістерін зерделеудің моделі ретінде қарастырылып, оның әлеуметтік мәні, дүниенің ғылыми бейнесіндегі орны, өмір сүру мақсаты, құндылығы, салауатты өмір, т.б. қазіргі заманғы адамтанудың аса маңызды мәселелері мектептегі бүкіл білім мазмұнынан тыс қалған [9-11].

Мектептегі биологиялық білім беру мазмұнының ізгіліктендіру ұстанымын жүзеге асыратындай, оқушыларда тіршіліктің біртұтас ғылыми бейнесін қалыптастыратындай, экологиялық сауаттылығын арттырып, мәдениеттілікке тәрбиелейтіндей ойлауын дамытуымыз керек. Қазіргі заманда ғылыми білімнің қуатты кіріктіру кезеңі жүріп жатыр. Мектепте білім мазмұнын пәндерге жіктеп оқыту басымдылығы берік сақталған. Орта, жоғарғы сыныптарда пәндік оқытуға мән берілуі қажет, онсыз оқушыларға қазіргі заманғы ғылым негіздерінен тиянақты білім беру мүмкін емес [9, 10, 12].

Пәндік оқытудың гипертрофиясы биологияның басқа пәндермен байланысын былай қойғанда, өз ішіндегі салалық бөлімдері арасындағы байланыстың үзілуіне әкеп соқтырған. Мысалы: тіршіліктану курсы бір-бірімен байланысы аз цитология, эволюциялық ілім, экология және генетика сияқты: тіпті әрқайсысы өз ғылыми пәнін де қажетті деңгейде бейнелей алмайтын жеке-жеке бөлімдерден тұрады. Тіршілік жүйесінде жүретін физикалық-химиялық заңдылықтардың негізін түсінуге көмектесетіндей алдын-ала дайындау пәндер оқытылмайды. Мысалы, диффузия, адсорбция, сәуле-жарық, ионды алмасу, қысым, т.б. туралы қарапайым мәліметтері жоқ. 5-8 сынып оқушылары өсімдік, жануар, адам ағзасында жүретін тіршілік үрдістері туралы (қоректену, тыныс алу, көбею, өсу, даму, қозғалу т.б.) материалдарды жаттанды оқуға мәжбүр болады. Мектептегі басқа пәндер сияқты биологиядан да оқушыларға көп жағдайда, дайын білім ұсынылады. Оқыту әдістері оларды өздігінен жаңа ақпараттарды іздестіруге, оқу тапсырмаларын өздігінен шешуге талпындырмайды, яғни оқыту әдістемесі, догмалық ойлау типі басым, дайын нұсқауларды бұлжытпай орындаушылар тәрбиелеуге бағдарланып құрылған. Еліміз тәуелсіз даму жолына түсіп отырған жағдайда оқушылардың өз еліне, туған табиғатқа, жеріне терең, аялы сезімін оятып, патриоттық рухта тәрбиелейтіндей, эстетикалық талғамын қалыптастыратындай материалдар, ұлттық мәдениетіміздің элементтері биология пәні мазмұнында жеткіліксіз.

Оқытудың мақсаты мен білім мазмұнының негізіне алынған дамыта оқыту идеясына, оның ұстанымдарына сәйкес білім мазмұнының төмендегідей құрылымы анықталады: – Тірі табиғат туралы білім. Бұл тірі табиғаттың ғылыми бейнесін көрсететін қазіргі заманғы биологиялық ғылыми білім жүйесін және осыны толықтырып, оған әлеуметтік-мәдени фон беретін тірі табиғаттың көркем моделі мен ол туралы әртүрлі мифтік, діни мағлұматтарды қамтиды.

Тірі табиғаттың ғылыми бейнесіне:

а) биологиялық обьектілер мен құбылыстар (өсімдік, жануар, адам тіршілігі) туралы түсініктер;

б) түрлі обьектілердің, оларда жүретін үрдістердің және тіршілік қызметінің қасиеттері, құрылымы, қарым-қатынастық байланыстары, т.б. басты сипаттамалары;

в) биологиялық, теориялар, т.б. туралы білім кіреді.

Оқушылар меңгеруі тиіс әрекет түрлері туралы білім. Ғылыми-зерттеу, көркем қабылдау, құрастыру, технологиялы практикалық сипаттары және тірі табиғатқа қатынасты, оның мәдениеттегі орнын түсініп бағалауға арналған адамгершілік сипаттағы оқу тапсырмаларын шешуге бағытталған әрекет түрлері жатады [13, 14, 16].

Биологияны оқыту мақсаты педагогикалық психологияда анықталғандай, орта буындағы сынып оқушысында теориялық ойлаудың даму мүмкіндігінің жоғары болуы жаңа білім мазмұны негізін дамыта отырып, оқыту идеясын игеру қажеттігін көрсетеді. Бұл идеяның негізгі ұстанымдарының бірі – білімнің теориялық деңгейін көтеру екені белгілі. Мектептің негізгі сатысында жалпы биологиялық білімнің аяқталған сипаты болуы қажеттігіне орай, білімнің теориялық деңгейін көтеру бұрын. Мұның өзі мектепте оқытылатын биологиямен сәйкес ғылымның моделі ретінде қарастырып, жүйелілік, полицентризм, себептілік, тарихилық ұстанымдары тұрғысынан біртұтас курс түрінде құруға және оның мазмұнында тіршіліктің үш деңгейі туралы білімді қамтуға мүмкіндік береді тіршіліктің біртұтастығын, дүниенің бейнесіндегі орнын, биологиялық үрдістер мен құбылыстардың мәнін саналы түсінуге аса қажетті жалпы биологиялың заңдылықтарымен оқушыларды ертерек таныстырып, мектептің негізгі сатысының өзінде-ақ олардың жалпы білімділік дайындығының толық болуын қамтамасыз етеді [5, 15, 7].

Әдіснамалық ұстанымдардың ролі білім мазмұнын, құрылымын, құрамын, оқыту әдістерін анықтауға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың өзі білім мазмұнының құрамдас бөлігі бола отырып, биологиялық білімді дүниетанымдық жүйемен ұштастырады. Соның нәтижесінде «Оқушылардың тірі табиғатқа деген ғылыми көзқарасын қалыптастыру» талабы тек сөз жүзінде қалмай, мазмұны арқылы жүзеге асырылады. Бұл орта буын кезеңіндегі 10-16 жастағы оқушыда жетекші орынға шығатын құндылық бағдарлы әрекеттің қалыптасуына елеулі ықпал етіп, соның негізінде өмірдің мәнін іздестіру, дүниеге көзқарасын, адамгершілік сезімін, ұстанымын, эстетикалық талғамын айқындау бағытындағы талпынысы мен мүддесіне сай келеді. Дамыта отырып оқыту идеясы мектеп биологиясының әдістемесінде тірі табиғаттың біртұтастығы, онымен әрекеттік қарым-қатынасын, оқушы тұлғасы дамуының ерекшелігі мен оқу пәні қисынының бірлікте қарастырылуы, биологиялық білімінің жалпы мәдениеттегі орнын анықтайтын ізгіліктендіру идеялары арқылы нақтыланып, биологиялық білім мазмұны құрылымы, құрамы, оны оқыту әдістері осы идеяларға негізделеді [17, 11, 12].

Биологиялық білім беруде оқушылардың құзыретілігін қалыптастыру.

Биологияны оқытудың негізгі мақсаты мен міндеттері оқушыларды қазіргі биология ғылымының даму тенденциялары мен жетістіктерімен таныстыру, болашақ кәсіби іс-әрекеттері үшін оқушылардың биологиялық

білім мен биологиялық талдау әдістерін меңгеруді негіздеудің маңыздылығы болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін білім беру бағдарламасындағы оқу материалдарының орналасуы орталықтандырылған тәсіл бинтербелсендіша құрылуы тиіс. Мұнда бір объектіні оқу жай қайталана бермейді, оның мазмұнында берілетін білім оқушылардың алғашқы қабылдауынан толық меңгеруіне дейін кеңейтіліп, тереңдетіледі. Биологияны оқыту мазмұны оқушылардың біртұтас дүниетанымдық ұстанымды дамытуға бағытталған, сондай-ақ оқушылардың жоғары деңгейдегі жалпы мәдениетті және өз бетінше және кәсіби бағытын анықтайтын білім, дағды жүйелерін меңгеруге талпыныс жасауын қолдайды. Сонымен қатар биологиялық білім беру биология ғылымының негізгі категорияларын қарастыруға, мектептің бастауыш сатысында алған алғашқы биологиялық мәліметтерді теориялар шеңберінде жүйелеуге бағытталған және де оқушыларды биологиялық білімнің дамуымен, оның қазіргі ғылымдағы орнымен және рөлімен таныстырады. Биологияны оқыту жалпы білім берудің маңыздылығын ескере отырып, мазмұны бүгінгі күнгі жетекші биологиялық ғылым мен биологиялық проблемаларды бейнелейтін оқытуды ұсынады. Мемлекеттің эканомикалық және әлеуметтік жетістіктері, ең алдымен олардың білім жүйесімен, азаматтардың білім деңгейін анықталатыны белгілі. Көптеген білім беру мекемелері үздіксіз ізденіс үстінде және олар көптеген болжам болжап болмас жағдайларға тап болып отыр. Мұндай жағдайлардың көпшілігі бірінен бұрын білім беруді дамытудың перспективасы мен мәселелерін дұрыс болжай алмай отырған ұстаздар еңбек ететін ұжымдары көрініс табуда. Қазіргі мектептерде жұмыс істеудің жаңа әдістері мен үлгілерін қолдану әрекеті сыныптық сабақтық жүйенің шеңберінен шықпайды [4, 9, 18].

Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы оқу материалдарының мазмұнына болашақ ұрпақтың биологиялық сауаттылығын, биологиялық мәдениетін көтеруге ықпал ететін маңызды білім мен біліктіліктер енгізілген. Жаратылыстану-математикалық бағытта оқушылардың биологиялық мәдениетін қалыптастырушы білім, біліктіліктермен қатар, олардың білімін ары қарай жалғастыруға және кәсіби мамандыққа даярлауға қажетті білім мен оқушылардың жеке тұлғалық іс-әрекетіне көп көңіл бөлінген [6].

Тірі табиғат нысандары туралы білімді өздігінен меңгеруді және оны тірі табиғат процестерін, құбылыстарын, заңдылықтарын түсіндіру және практикада қолдану үшін біліктіліктерін қалыптастыру; жаратылыстанымдық білім алуын жалғастырып, өздігінен білім алу мотивациясын жоғарылату. Биологиялық білім беру барысында оқытудың міндеттері:

– биосферадағы тұрақты тепе-теңдікті сақтау үшін адамның антропогенді іс-әрекеттерінің салдарын бағалауда биологиялық білімдерді қолдану;

– әлеуметтік, экологиялық және технологиялық проблемаларды шешу үшін биология ғылымының негізгі жетістіктері туралы ақпараттарды пайдаланудағы біліктер мен дағдыларды қалыптастыру [16, 19]. Тірі табиғаттың заңдылықтарын оқып білу үрдісінде, тірі нысандарды бақылау және биологиялық тәжірибелер жүргізуде танымдық қызығушылықтарын,

интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту. Экологиялық және жалпы мәдениетке, өзінің және өзгелердің денсаулығына жауапкершілікпен қарауға, адам өмірі ең жоғарғы құндылық екендігін жетік түсінуге тәрбиелеу. Биологияны оқыту арнайы жабдықталған сынып бөлмесінде және жалпы қолданылатын оқу-көрнекілік құралдар мен жабдықтар, көрсетілімдік және лабораториялық аспаптар мен стендтер (құрылғылар), баспа құралдары, диапозитивтер мен диа-, кино-, және бейнефильмдер, кино-, және бейнефрагменттер, техникалық оқыту және т.б. құралдармен дұрыс жабдықталған жағдайда жүзеге асырылады [14, 20, 21]. Биологияны оқыту барысында оқушылардың проблемаларды шешу, ақпараттық және коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруға жағдай жасау. Оқушылардың ғылыми-жаратылыстанымдық білімін және өздігінен білім алуды жалғастыру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету [22, 23]. Білім туралы (эмпирикалық, теориялық, практикалық, білік, дағдылар) және оны меңгерту тәсілдері туралы (логикалық: талдау, синтез, жалпылау, салыстыру ғылыми, бақылау, тәжірибе, эксперимент, модельдеу т.б.) білімді қамтиды. Білім берудің мақсатына орай, оқушының жасына байланысты таным ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылардың бәрінің білім алуына тең мүмкіндік берілуі қажет дейтін дидактикалық ұстанымға сүйенгенде, сонымен қатар біздің мектептерімізде берілетін биологиялық білім деңгейінің алдыңғы қатарлы елдерден төмен болмауын көздегенде, ең алдымен, әр оқушыға мектеп ұстанатын оқу материалының базалық (өзгеріссіз) деңгейі, яғни базалық білім мазмұны анықталуы тиіс. Бұл деңгей қандай типті екеніне қарамастан мектептің негізгі сатыда әр оқу үшін ұсынатын білім мазмұнын толық ашады және оқу бағдарламалары осы мазмұнға құрылады. Біздің пікірінше, биология мазмұнының салалық бағыттары бинтербелсендіша алғанда базалық білім мазмұнына мынадай мәселелер кіреді. Биология пәні, құрылымы, әдістері, ғылымының даму кезеңдері. Тіршілік, оның қасиеттері, үрдістері тірі ағзалардың табиғаттағы, адам өміріндегі маңызы. Биологиялық обьектілермен, құралдармен жұмыс істеудің қауіпсіздік ережелері [24, 25].

Оқушылардың даралық ерекшеліктеріне қарай білім мазмұнын көп деңгейлі етіп құруға ерекше маңыз беріледі. Мұны оқу бағдарламасында екі деңгейлі, оқушының білім, білік, дағдыларына қойылатын талаптар түрінде көрсетуге болады:

1. Мүмкіндік деңгейлер – базалық білім мазмұны ауқымында анықталады;

2. Міндетті деңгей – оқушы меңгеруі тиіс білім, білік дағдының ең аз мөлшерін көрсетеді.

Бұл талаптарды оқушылар «Үрдісті немесе құбылысты ашып түсіндір», «салыстыр», білімді пайдалан, «қорытынды жаса», «негіздеме бер», тәжірибе қой, жаса», «обектіні анықта» т.б. сияқты алуан түрлі оқу әрекеті әдіс-тәсілдерін қолдана отырып орындайды. Соның нәтижесінде, оқушы оқу әрекетінің әдіс-тәсілдерін меңгереді. Әрі солар арқылы оның белсенділігі артады және саналы, берік биологиялық білім алады.

Биологияны нәтижелі оқытуда оқушылардың білімін бақылап, бағалаудың белгілі бір жүйесі, әдістері елеулі ролі бар екенін атап көрсету керек. Қазіргі мектепте басым қолданылып жүрген бес балдық бағалау жүйесі бүгінгі күнгі дамыта отырып оқыту идеясы талаптарына сай келмейді. Жүйе негізінен, оқушыларды «нашар», «жақсы» оқитындар деп жіктеуге көбірек баға жинақтап, соның орташа көрсеткішімен қорытынды жасауға бағытталған, оқу материалынан барлық оқушылардың алған білім, білік дағдыларының обьективтілігіне кепілдік бере алмайды: дамытушылық, тәрбиелік, диагностикалық қызметі жоқтың қасы: бағалау мұғалімнің пікірімен ғана жүргізіледі, оқушылар қатыспайды. Қазіргі кезеңде, кейбір мектеп тәжірибесінде оқушы білімін бақылап, бағалаудың әр түрлі әдіс-тәсілдері, жолдары қолданылып жүр. Солардың ішінен жаңа деп бір-бірімен байланысты жүргізілетін тест-тапсырманы айтуға болады.

Тест-тапсырма сыныптағы бүкіл оқушылар білімін тұтас пән немесе үлкен тақырыптар, көлемі шағын материалдар интербелсендіа бір мезгілде түгел бақылап, бағалауға мүмкіндік береді, бұған уақыт көп кетпейді. Бағалаудың бұл түрі туралы:

1. Оқушы дұрыс жауапты кездейсоқ табуы мүмкін;
2. Мазмұндағы мәселелерді түгел қамти алмайды;
3. Оқушы өз интербелсенді, пікір қисынды тұрғыдан талдап, дәлелдеп толық айта алмайды деген сын-пікірлер бар.

Мұндай тестерді, негізінен, күнделікті бақылау-бағалау жұмыстарында кең қолдануға болады. Мұнда да дұрыс жауапты оқушы әрі ойланбай, кездейсоқ оғай таба алады деуге болмайды және әр жауапты ойлана отырып, ой елегінен өткізетін болады. Тапсырма шарты – жауапты дұрыс табу. Оқушылар білімінің міндетті деңгейдегі талаптардан төмен еместігін анықтауға берілетін тест-тапсырмалар осы деңгейде білім, білік, дағдыларды толық қамтитындай етіп құрылады және білімнің тұрақтылық ролін атқара алады, бағдарламада осындай тест-тапсырмалардың үлгілерін берген жөн [6, 5, 16].

Оқушы білімін күнделікті тексеріп-бағалауға, әрине оның өз ой-пікірін білдіріп, талдап дәлелдеуіне мүмкіндік беретін еркін жауаптарын, тәжірибе қою, нәтижесін баяндау, бақылау қорытындысынан есеп беру т.б. пайдаланылады. Мектептегі биологиялық білімнің мазмұнын, құрылымын, құрамын оқыту әдістерін мүндай бағыттарда жаңарту, оның құралдарын қайта қарап, жетілдіруді талап етеді. Ең алдымен оқу әдістемелік құралдар қажет [26, 27].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Муртазин Г.М. Активные формы и методы обучение биологии. – Москва, 1989. – 20-25 б.

2 Мягкова А.И., Сивоглазов З.И. Планирования учебного процесса по общей биологий. – Москва, 1990.

3 Қасымова Т., Аманжолова Л. Әкімов Ж., Сәтімбекұлы Р. Тіршіліктану. 1997. – 30 б.

4 Исманбетова М. Модульді оқыту. Биология және салауаттылық негіздер. 2006. №3. – 30-34 б.

5 Жүнісқызы Г. Биология оқыту әдістемесі. Биология және салауаттылық негіз. 2003. №4. – 9-17 б.

6 Жылыбаев Ж.О. Педагогические условия формировние здорового образа жини учащеихся иннавационных школ. Автореферат канд. дисс. – Астана, 2004.

7 Сапаров Қ. Жалпы цитология негіздері. – Алматы, 1994. – 110-111 б.

8 Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. – Астана, 2000.

9 Кеңесбаев С.М. Жоғарғы педагогикалық білім беруге болашақ мұғалімдерді жаңа ақпараттың технолгияны пайдасына білуге даярлаудың педагогикалық негіздері. Автореферат канд. дисс. – Түркістан, 2006.

10 Biology – 2. Osman ARPACI. Musa Ozet J. ELKS. – 45-50 б.

11 Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Солтүстік Қазақстан газеті, 2004. – 29 қазан.

12 «Биология в школе» журналы. 1990, №5, 1995 №1, 1991 №3.

13 Таубаева Ш.Т. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. – Алматы: «Ғалым», 2001. – 50 б.

14 Сағындықов Е. Ұлттық интербелсендідарды оқу-тәрбие процесінде пайдалану. – Алматы: Рауан, 1993. – 76 б.

15 Реймерс Н.Ф. Негізгі биологиялық терминдер мен түсініктер. – Москва, 1986. – 45-50 б.

16 Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: «Академия», 1999. – 10-15 б.

17 Қуанбаев Б. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдірудің дидактикалық негіздері. Автореферат канд. дисс. 2006. – 10 б.

18 Булашбаева А. Жаңа технологиялар әдістері. Биология және салауаттық негізі. 2006. №6, – 39-40 б.

19 Шуркова Н.Я. Педагогическая технология. – М.: «Педагогическое общество России», 2002. – 101 б.

20 Педагогикалық ізденіс. Құраст. И.Н. Баженова. – Алматы: Рауан, 1990 – 574 б.

21 Бозбаева Г. Әдіс тәсілдерінің тиімділігі. Биология және салауаттылық негіз. 2006. №5. – 48-51 б.

22 Барбара Шварц. Обучение с помощью игры. – Вашингтон, 1997. (перевод с англ.) – 120 б.

23 Жикалкина Т.К. Биологиядан интербелсендідар мен қызықты тапсырмалар. – Алматы: Рауан, 1992. – 64 б.

24 Абдуллаева Ұ., Тіленбаева М. Ұлттық интербелсендідар арқылы еңбекке тәрбиелеу // Бастауыш мектеп. – 2005, №9. – 28-30 б.

25 Дубинина Н.П. «Общая биология». – Москва, 1988. – 530 б.

26 Заверзин А.А., Харазова А.Д. «Основы общей цитологий». Ленинград, 1982.

27 Юсопова М.М. Адам анатомиясының практикумы. – Алматы: «Мектеп», 1979. – 120-125 б.

28 Мұқанов М. Ақыл-ой өрісі. – Алматы, 1980. – 143 б.

29 Булашбаева А. Жаңа технологиялар әдістері. Биология және салауаттылық негіз. 2006. №6. – 39-40 б.

ҒТАМР 27.17

ДӘРЕЖЕ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖҰП ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ БІР ЖАСАНДЫ ТӘСІЛІ

Ж. Қырғызбаев
Ф-м.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
Б.Т. Алимкулова
Магистр, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Ұсынып отырған жұмыста дәрежелері жұп (2, 4, 6, 8) алгебралық теңдеулер қарастырылады және оның түбірлерін табудың бір жанама әдісі келтіріледі.

Түйін сөздер: дәрежелі теңдеу, жанама әдіс,

Егер квадрат теңдеу берілсе

$$ax^2 + bx + c = 0 \quad (1)$$

онда бұл теңдеуді белгілі формуласымен (мектепте)

$$x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$$

шешу тәсілі белгілі. Ал теңдеу төртінші дәрежелі болса

$$ax^4 + bx^2 + c = 0 \quad (2)$$

онда

$$y = x^2 \quad (3)$$

түріндегі белгілеу арқылы теңдеу (2)-ні квадрат теңдеуге келтіріп, оның түбірлерін тауып (3)-ке қайта келіп екі теңдеуді шешуге тура келеді. Егер теңдеу алтыншы немесе сегізігші дәрежелі болып келсе, онда оның шешімдерін анықтау курделі болады.

Біз ұсынып отырған тәсіл берілген жұп дәрежелі теңдеуді бірден екі есе дәрежеге төмендетуге болады.

Сонымен, бізге квадрат теңдеу берілсін:

$$ax^2 + bx + c = 0,\ \ a, b, c - \text{белгілі сандар.}$$

Осы теңдеуді шешу үшін төмендегідей кесте құрайық

$$\begin{vmatrix} ax & k \\ x & d \end{vmatrix} = 0 \quad (4)$$

Мұндағы k мен d әзірге белгісіз.

Бұдан

$$ax \cdot x + ax \cdot d + kx + kd = 0$$

немесе

$$ax^2 + (ad + k)x + kd = 0$$

теңдеу құрайық.

Соңғы теңдеу (1) – теңдеумен эквивалент болу үшін

$$ad + k = b$$
$$kd = c \quad (5)$$

шарттары орындалуы керек. Енді соңғы теңдеудің түбірлерін табу үшін (4)-тен төмендегідей екі сызықты теңдеу құрамыз

$$\begin{cases} ax + k = 0 \\ x + d = 0 \end{cases} \quad (6)$$

Соңғы теңдеуден k мен d –ны табамыз, олар берілген теңдеудің түбірлері болады.

Енді осы тәсілді пайдаланып бірнеше мысалдар қарастырайық:

$$25x^2 - 30x + 9 = 0$$

Бұдан $\begin{vmatrix} 5x & -3 \\ 5x & -3 \end{vmatrix} = 0$

шарт (6) бойынша

$$5x - 3 = 0$$
$$5x - 3 = 0$$
$$x_1 = x_2 = \frac{3}{5}$$

Табылған $x_1 = x_2 = \frac{3}{5}$ мәндері теңдеудің шешімі болады. Тексеріп көруге болады.

Соңғы есепті басқа түрде де шығарып көрсетуге болады

$$\begin{vmatrix} x & -\frac{3}{5} \\ 25x & -15 \end{vmatrix} = 0 \quad (7)$$

Бұдан

$$x - \frac{3}{5} = 0$$

$$25x - 15 = 0$$

$$x_1 = x_2 = \frac{3}{5}$$

$$3x^2 - 20x + 17 = 0$$

$$\begin{vmatrix} 3x & -17 \\ x & -1 \end{vmatrix} = 0$$

$$3x - 17 = 0 \qquad x_1 = \frac{17}{3}$$

$$x - 1 = 0 \qquad x_2 = 1$$

Мұнда берілген квадрат теңдеуді шешпей-ақ тікелей екі сызықты теңдеуге келтіру арқылы түбірлерін анықтадық.

$$x^4 + 2x^3 - 4x^2 - 5x - 6 = 0$$

Теңдеуді түрлендіру арқылы

$$x^4 + 2x^3 + x^2 - 5x^2 - 5x - 6 = (x^2 + x)^2 - 5(x^2 + x) - 6 = 0$$

түрге келтіреміз.

$$\begin{vmatrix} x^2 + x & -6 \\ x^2 + x & 1 \end{vmatrix} = 0$$

Таблицасын құру арқылы

$$x^2 + x - 6 = 0$$
$$x^2 + x + 1 = 0$$

Бірінші теңдеуден $x_1 = -3,\ x_2 = 2$

екінші теңдеуден $x_{3,4} = \frac{-1 \pm i\sqrt{3}}{2}$

түбірлерін аламыз.

$$(x^2 + 4x)^2 - 2(x^2 + 4x) - 15 = 0$$

Бұдан

$$\begin{vmatrix} x^2 + 4x & 3 \\ x^2 + 4x & -5 \end{vmatrix} = 0$$

$$x^2 + 4x + 3 = 0 \qquad x_1 = -3, \qquad x_2 = -1$$

$$x^2 + 4x - 5 = 0 \qquad x_3 = 1, \qquad x_4 = -5$$

$$x^6 - 9x^3 + 8 = 0.$$

$$\begin{vmatrix} x^3 & -8 \\ x^3 & -1 \end{vmatrix} = 0$$

$$x^3 - 8 = 0, \quad (x - 2)(x^2 + 2x + 4) = 0$$

$$x^3 - 1 = 0, \quad (x - 1)(x^2 + x + 1) = 0$$

Бірінші теңдеуден

$$x_1 = 2, \qquad x_2 = -1 - i\sqrt{3},\ x_3 = -1 + i\sqrt{3}$$

екінші теңдеуден

$$x_4 = 1, \qquad x_5 = \frac{-1 - i\sqrt{3}}{2} \quad x_6 = \frac{-1 + i\sqrt{3}}{2}$$

$$x^8 - 15x^4 - 16 = 0.$$

$$\begin{vmatrix} x^4 & -16 \\ x^4 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

Бұдан

$$x^4 - 16 = 0,$$
$$x^4 + 1 = 0,$$

Бірінші теңдеуден

$$(x^2 - 4)(x^2 + 4) = 0$$

$$x_1 = -2, \qquad x_2 = 2, \;\; x_3 = -2i, \;\; x_4 = 2i$$

екінші теңдеуді түрлендіру арқылы

$$x^4 = -1, \;\; x^4 = i^2 \,,$$

мұнда

$$i = \left(\frac{\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}\right)^2$$

ендеше

$$x^4 = \left(\frac{\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}\right)^4$$

$$x^4 - \left(\frac{\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}\right)^4 = 0$$

немесе

$$x^2 - \left(\frac{\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}\right)^2 = 0$$

$$x^2 + \left(\frac{\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}\right)^2 = 0$$

Бірінші теңдеуден

$$x_5 = \frac{-\sqrt{2}-i\sqrt{2}}{2}, \; x_6 = \frac{\sqrt{2}-i\sqrt{2}}{2}$$

екінші теңдеуден

$$x^2 = -\left(\frac{\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}\right)^2 = \left(\frac{\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}\right)^2 i^2$$

Олай болса

$$x_7 = \frac{-\sqrt{2}+i\sqrt{2}}{2}, x_8 = \frac{\sqrt{2}-i\sqrt{2}}{2}$$

Соңғы теңдеуден бізге белгілі тәсіл бойынша $x^4 = y$ деп белгілеп y бойынша квадрат теңдеуге келтіріп y -ті тауып, одан соң орнына қойып, төрт дәрежелі теңдеу алып тағы да белгілеу арқылы квадрат теңдеуге келтірген болар едік. Біз ұсынған тәсіл бойынша ешқандай белгілеудің қажеті жоқ. Сондықтан есептер қысқа және әдемі түрде шешіледі.

Енді есеп көрсеткіш түрде берілсін:

$$4^{x+\sqrt{x^2-2}} - 5 \cdot 2^{x-1+\sqrt{x^2-2}} = 6$$

Бұл теңдеуді ықшымдау арқылы

$$\left(2^{x+\sqrt{x^2-2}}\right)^2 - \frac{5}{2} \cdot 2^{x+\sqrt{x^2-2}} - 6 = 0$$

осы теңдеуден таблица құрсақ

$$\begin{vmatrix} 2^{x+\sqrt{x^2-2}} & \frac{3}{2} \\ 2^{x+\sqrt{x^2-2}} & -4 \end{vmatrix}$$

бұдан

$$2^{x+\sqrt{x^2-2}} = -\frac{3}{2}$$
$$2^{x+\sqrt{x^2-2}} = 4$$

Осы екі түбірдің біреуі ғана дұрыс, сол себепті

$$2^{x+\sqrt{x^2-2}} = 2^2$$
$$x + \sqrt{x^2-2} = 2, \;\; x = \frac{3}{2}$$

Бұл есептерде белгілеу алмай-ақ тікелей белгісіз x таптық.

Жоғарыда келтірілген тәсілді көпмүшеліктерді көбейткіштерге жіктеуге де қолдануға болады. Кейбір есептерді әдеттегі жіктеуге қарағанда жеңіл және ыңғайлы.

Мысал келтірейік (В.Н. Литвиненко, А.Г. Мордкович)

Көпмүшеліктерге жіктеңіз:

$$f(a,b) = 4a^2 - 12ab + 5b^2$$

Шешуі: Екі көпмүшелікті $4a^2 - 12ab$ толық квадратқа толтырамыз.

$$(2a)^2 - 2(2a)(3b) + (3b)^2.$$

Сонда

$$f(a,b) = (4a^2 - 12ab + +9b^2) - 9b^2 + 5b^2 = (2a - 3b)^2 - (2b)^2$$
$$= (2a - 3b - 2b)(2a - 3b + 2b) = (2a - 5b)(2a - b)$$

Енді ұсынылып отырған тәсіл бойынша:

$$f(a,b) = 4a^2 - 12ab + 5b^2$$
$$\begin{vmatrix} 2a & -5b \\ 2a & -b \end{vmatrix} \Rightarrow 4a^2 - 10ab - 2ab + 5b^2 = 4a^2 - 12ab + 5b^2$$

Таблицадан $(2a - 5b)(2a - b)$.
Мұнда ешқандай түрлендірудің қажеті жоқ, әрі қысқа және ыңғайлы.
Дәл осылай етіп бірнеше есептерді шығарып көрсетейік:
Осы әдісті үшінші дәрежелі теңдеулердің де түбірлерін табуға болады.

$$f(a) = a^3 - 5a^2 - a + 5$$

$$\begin{vmatrix} a^2 & -1 \\ a & -5 \end{vmatrix} \Rightarrow (a - 5)(a^2 - 1)$$

$$f(a) = a^4 + 4a^2 - 5$$

$$\begin{vmatrix} a^2 & -1 \\ a^2 & 5 \end{vmatrix} \Rightarrow (a^2 - 1)(a^2 + 5) = (a + 1)(a - 1)(a^2 + 5)$$

$$f(a) = a^5 + a^3 - a^2 - 1$$

$$\begin{vmatrix} a^3 & -1 \\ a^2 & 1 \end{vmatrix} \Rightarrow (a^3 - 1)(a^2 + 1)$$

Егер $f(a) = a^2(a^2 + 14) + 49$, мұндағы a –тақ сан болса, онда $f(a) \vdots 64$ болатынын дәлелдеңдер.

Шешуі: $f(a) = a^4 + 14\mathrm{a}^2 + 49$ онда

$$a^4 + 14\mathrm{a}^2 + 49 = \begin{vmatrix} a^2 & 7 \\ a^2 & 7 \end{vmatrix} = (a^2 + 7)(a^2 + 7)$$

Сонымен $f(a) = (a^2 + 7)(a^2 + 7)$;

Шарты бойынша $a -$ тақ, мұнда $a = 1$, онда $f(a) = (8)(8) = 64 \vdots 64$ бөлінеді. $a = 3$ болса, онда $16 \cdot 16 = 16 \cdot 4 \cdot 4 = 64 \cdot 4 \vdots 64$ бөлінеді т. с. с.

Оқулықта берілген есепті мына түрде шешеді: $f(a) = a^4 + 14a^2 + 49 = (a^2 + 7)^2$ екендігін анықтадық. a – тақ болғандықтан, онда $a = 2n - 1$, мұндағы $n \in N$. Онда $f(a) = f(2n - 1) = ((2n - 1)^2 + 7)^2 = (4n^2 - 4n + 8)^2 = 16(n^2 - n + 2)^2$. Алынған өрнек 16-ға бөлінеді. Сондықтан, $f(a) \vdots 4$ дәлелдеу үшін, $(n^2 - n + 2)^2 \vdots 4$ дәлелі жеткілікті.

Бұл істің екі мүмкіндігін қарастырамыз:

1) n– жұп сан және 2) n – тақ сан деп алсақ,

1) Егер n -жұп сан болса, n^2– жұп сан болады, сондықтан

$$n^2 - n + 2 = f(a) \vdots 4.$$

2) Егер n -тақ болса, n^2– сондай-ақ тақ, бірақ онда $n^2 - n$ –тақ және $n^2 - n + 2$ – тақ болады, бұл жағдайда $f(a) \vdots 64$.

Егер $a \epsilon N$ болса, онда $f(a) = (2a^3 + 3a^2 + a) \vdots 6$ дәлелдеңіз.

$$2a^3 + 3a^2 + a = \begin{vmatrix} a^2 & a \\ 2a & 1 \end{vmatrix} = a(a + 1)(2a + 1)$$

1) $a = 1$, онда $1 \cdot 2 \cdot 3 : 6$ – бөлінеді;

2) $a = 2$, онда $2 \cdot 3 \cdot 5 : 6$ – бөлінеді;

3) $a = 3$, онда $3 \cdot 4 \cdot 7 = 12 \cdot 7 : 6$ – бөлінеді т. с. с.

$$f(a) = a^8 + a^4 + 1$$

он жағын мына түрге келтіреміз:

$$a^8 + 2a^4 + 1 - a^4 = \begin{vmatrix} a^4 & 1 \\ a^4 & 1 \end{vmatrix} - a^4 = (a^4 + 1)(a^4 + 1) - a^4 = (a^4 + 1)^2 - (a^2)^2$$
$$= [(a^4 + 1) - a^2][(a^4 + 1) + a^2] = (a^4 - a^2 + 1)(a^4 + a^2 +).$$

$$f(a) = a^{12} - 2a^6 + 1$$

$$\begin{vmatrix} a^6 & -1 \\ a^6 & -1 \end{vmatrix} \Rightarrow (a^6 - 1)(a^6 - 1) = (a^6 - 1)^2 =$$
$$= (a^3 - 1)(a^3 + 1)(a^3 - 1)(a^3 + 1)$$
$$= (a - 1)^2(a + 1)^2(a^2 + a + 1)^2(a^2 - a + 1)^2;$$

Егер $a \epsilon N$ болса, онда $f(a) = (a^4 + 6a^3 + 11a^2 + 6a) \vdots 24$ дәлелдеңіз.

$$f(a) = a(a^3 + 6a^2 + 11a + 6) = a(a^3 + a^2 + 6a + 6 + 5a^2 + 5a)$$
$$= a(a^3 + a^2 + 6a + 6) + a \cdot 5a(a+1) = a\begin{vmatrix} a^2 & 6 \\ a & 1 \end{vmatrix} + 5a^2(a+1)$$
$$= a(a^2 + 6)(a+1) + 5a^2(a+1) = a(a+1)(a^2 + 6 + 5a)$$
$$= a(a+1)(a+2)(a+3).$$

Пайымдау: Қатарланған натурал сандардың төртеуінің кем дегенде біреуі 3-ке бөлінеді, ал екеуі жұп сандар, яғни олардың біреуі 4-ке бөлінеді, демек, төрт санның қосындысы $3 \cdot 2 \cdot 4$-ке бөледі, яғни F(a)⋮24.

Мұнда дәл сол жіктеу әдісі, бірақ берілген әдіс бойынша көбейткіштерге жіктегенде, мысалдарда көрсетілгендей есептердің шешімі қысқа әрі тез табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. Практикум по решению элем. задач, 1984.

2 Виленкин Н.Я., Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. Элементарная математика, 1970.

3 Мохно К.У. Как готовится к приемным экзаменам в ВУЗ по математике. – Минск, 1973.

4 Литвиненко М. Практикум по элементарной математике. – М.: Наука, 1991.

5 Абылкасымова А.Е. Математикадан есептер жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991.

6 Вересова Е.Е. Практикум по решению математических задач. – М.: Просвещение, 1979.

ГРНТИ 31.19.01

О ПЕРИОДИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЯХ СИСТЕМ МАССОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ С ПЕРИОДИЧЕСКИМИ ПАРАМЕТРАМИ

А.Б. Ахмедов
К.ф.-м.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент
З. Маханова
К.п.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, г. Шымкент

В этой статье статье рассматривается система массового обслуживания с периодическими параметрами. В системе массового обслуживания имеется n приборов обслуживания и m мест ожидания. В систему массового обслуживания поступает нестационарный пуассоновский поток требований. Требования обслуживаются каждым прибором по экспоненциальному закону. Система массового обслуживания рассматривается в дискретные моменты времени. Расстояние между дискретными точками равно периоду. Доказывается,что в этих дискретных точках система образует неприводимую и непериодическую цепь Маркова. Как известно неприводимая и непериодическая цепь Маркова имеет асимптотическое стационарное распределение . Если L (t) и M (t) имеют непрерывные плотности $\lambda\,(t)$ и $\mu\,(t)$,тогда для них выполняются соотношения $\lambda\,(t)=\lambda\,(t+T)$, $\mu\,(t)=\mu\,(t+T)$. Переходные вероятности $P_{ij}\,(t)$ цепи Маркова удовлетворяют классическим уравнениям Колмогорова. В простейшем случае получены явные решения.

В работе [1] с помощью методов качественной теории обыкновенных дифференциальных уравнений доказана существование периодических решений у системы массового обслуживания в случае периодичности интенсивностей. В дальнейшем рассмотрены более общие задачи на спектральном подходе [2], [3], [4]. Большой круг задач в этом направлении поставлен в работе [5].

Рассмотрим систему массового обслуживания с потерями, состоящую из n одинаковых обслуживающих приборов и m мест ожидания. На приборы поступает нестационарный пуассоновский поток вызовов с периодической ведущей функцией

$$L(t_1)-L(t_2)=L(t_1+T)-L(t_2+T) \quad (1)$$

Требования обслуживаются каждым прибором по квазиэкспоненциальному закону:

P (обслуживание началось в t_1 кончится после t_2) $=e^{M(t_2)-M(t_1)}$

с периодической характеристикой

$$M(t_1)-M(t_2)=M(t_1+T)-M(t_2+T) \quad (2)$$

Положим P_0, P_1,... P_n, P_{n+1}, ... P_{n+m} – вероятности того, что в начальный момент в системе находится

0,1, ... n, n+1, ... n+m требований,$P_0(t)$, $P_1(t)$

$P_n(t)$,… . $P_{n+m}(t)$, – вероятности того, что в момент времени t в системе находится 0; 1; ... n; n+1, ... n+m требований [6].

Обозначим через Pij (t) вероятность Pj (t) при условии Pk $=\delta_{ki}$. Тогда Pj (t) будут выражаться следующим образом

$$P_j(t)=\sum_i P_i P_{ij}(t)$$

Положим также

$$P_{ij}=P_{ij}(T) \quad (3)$$

Теорема: Существуют такие $\bar{P}_j$ (t) (j= 0, 1, ... n+m), что

$$\bar{P}_j(t) = \bar{P}_j(t+T)$$

и

$$\lim_{t\to\infty}\left|P_{ij}(t) - \bar{P}_{ij}t\right| = 0$$

Доказательство. Рассмотрим положение системы в последовательные моменты времени

$$0, T, 2T, \dots KT, \dots$$

Из (1) и (2) следует

$$P_j(kT) = \sum_i P_i\{(k-1)T\}P_{ij}$$

Таким образом, положения системы в последовательные моменты времени 0, T, 2T, ... KT, ... образуют цепь Маркова с конечным числом состояний. Покажем, что эта цепь является неприводимой и непериодической.

В самом деле, для любых i, j имеем

1) $j > i$

$P_{ij} = \sum_{k=0}^{\infty} P$ (за время T при начальном числе требований i в системе произошло ровно к обслуживаний и поступило ровно j=i+k требований)> 0

2) i ≥ j

$P_{ij} = \sum_{k=0}^{\infty} P$(за время T при начальном числе требований i в системе поступило ровно k требований и произошло ровно i-j+k обслуживаний) ≥ P(за время T при начальном числе требований i в системе не поступило ни одного требования и произошло ровно j-i обслуживаний) > 0

Неприводимая непериодическая цепь Маркова с конечным числом состояний имеет асимптотическое стационарное распределение $\bar{P}_0, \bar{P}_1, \ldots \bar{P}_n, \bar{P}_{n+1}, \ldots \bar{P}_{n+m}$, не зависящее от начального, причем $\bar{P}_0, \bar{P}_1, \ldots \bar{P}_n, \bar{P}_{n+1}, \ldots \bar{P}_{n+m}$, однозначно определяются из системы уравнений

$$\bar{P}_j = \sum_i \bar{P}_i P_{ij} \qquad (4)$$

Положим теперь

$$\bar{P}_j = \sum_i \bar{P}_i P_{ij}(t)$$

Из доказанного следует, что

$$\bar{P}_j(kT) = \bar{P}_j$$
$$P_j(kT) \to \bar{P}_j .$$

Так как

$$\bar{P}_j(t) = \sum_i \bar{P}_i([t]_T) P_{ij}(t - [t]_T) = \sum_i \bar{P}_i P_{ij}(t - [t]_T)$$

$$P_j(t) = \sum_i P_i([t]_T) P_{ij}(t - [t]_T).$$

имеем

$$\bar{P}_j(t) = \bar{P}_j(t + T),$$

$$\lim_{t\to\infty} \left| P_j(t) - \bar{P}_j t \right| = 0$$

Пусть L (t) и M (t) имеют непрерывные плотности $\lambda(t)$ и $\mu(t)$ соответственно. Тогда для плотностей справедливы следующие соотношения

$$\lambda(t) = \lambda(t + T)$$
$$\mu(t) = \mu(t + T)$$

Для $P_{ij}(t)$ справедлива система дифференциальных уравнений [7].

$$\frac{dP_{io}}{dt}=-\lambda P_{i0}+\mu P_{i1},$$

$$\frac{dP_{i1}}{dt}=\lambda P_{i0}-(\lambda+\mu)P_{i1}+2\mu P_{i2},$$

$$\frac{dP_{in-1}}{dt}=\lambda P_{in-2}-(\lambda+(n-1)\mu)P_{in-1}+n\mu P_{in},$$

$$\frac{dP_{in}}{dt}=\lambda P_{in-1}-(\lambda+n\mu)P_{in}+n\mu P_{in+1},$$

$$\frac{dP_{in+1}}{dt}=\lambda P_{in}-(\lambda+n\mu)P_{in+1}+n\mu P_{in+2},$$

$$\frac{dP_{in+m-1}}{dt}=\lambda P_{in+m-2}-(\lambda+n\mu)P_{in+m-1}+n\mu P_{in+m},$$

$$\frac{dP_{in+m}}{dt}=\lambda P_{in+m-1}-n\mu P_{in+m},$$

при начальных условиях

$$P_{ij}(0)=\delta_{ij}$$

Литература

1 Гнеденко Б.В., Макаров И.П. Свойства решений задачи с потерями в случае периодичности интенсивностей. – Дифференциальные уравнения, 1971, т. 7, 9. – С. 1696-1698.

2 Ахмедов А.Б. О существовании периодических решений системы уравнений Колмогорова с переменными параметрами. – Тез. докл. 4 Международной Вильнюсской конф. по теории вероятностей и математической статистике. – Вильнюс, 1985, т. 1. – С. 46-47.

3 Ахмедов А.Б. О периодических решениях вероятностных дифференциальных уравнений. – Изв. АН УзССР. сер. физ. -мат. н., 1986. – С. 11-14.

4 Ахмедов А.Б. О предельных периодических состояниях вероятностных систем. – Тез. докл. 8 республ. межвузовской научной конф. по математике и механике. – Алма-Ата, 1985. – С. 2.

5 Гнеденко Б.В., О задачах теории массового обслуживания. Тр. 3 Всесоюз. школы-совещания по теории массового обслуживания. Пущино-на-Оке, 1974. – С. 41-51.

6 Гнеденко Б.В., Коваленко И.Н. Введение в теорию массового обслуживания. – М.: Наука, 1996. – 431 с.

7 Феллер В. Введение в теорию вероятностей и ее приложения. – М. Мир, т. 1, 1964.

ҒТАМР 57.45.77

ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМЫТУДАҒЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ РӨЛІ

А.Е. Смагулова, И.Б. Тыныштықбай
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада әлемде жасыл экономиканы дамыту перспективаларының бірі ретінде өсімдіктерді қорғаудың биологиялық әдісінің маңыздылығы қарастырылған. Экологиялық таза ауылшаруашылық өндірісіне көшу үшін аграрлық ғылымның қазіргі заманғы даму бағыттары талданады. Тарихи аспектіде биологиялық препараттар мен биологиялық агенттерді қолдану тәжірибесі қарастырылады. Химиялық өңдеулерді тағайындауға сараланған тәсіл ұсынылады, оларды тек зиянкестердің таралу орталықтарында, шекаралас жерлерде және аулау аймағында ғана жүзеге асыру, бұл пестицидтерді қолдануды екі есеге жуық азайтуға мүмкіндік береді. Суармалы агроландшафттарда пайдалы энтомофаунаның кеңістіктік таралуын зерттеу бойынша далалық зерттеулердің нәтижелері ұсынылған, агроценоздар мен табиғи агроландшафттағы энтомокомплекстің пайдалы түрлерін қайта бөлу есебінен агроценоздардағы түрлердің әртүрлілігі мен пайдалы жәндіктердің (энтомофагтар мен паразиттер) санын арттыру жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: жасыл экономика, пестицидтер, фитофаг, энтомофаг, агроландшафт, агроценоздар, аттрактанттар, репелленттер препараттары, фитосанитарлық жағдайлар.

Пестицидтерді қолдануға рұқсат беру мүмкіндіктерінің жоғалуы және қоршаған ортаның ластануы зиянкестермен табиғи күресті сақтайтын балама құралдар мен әдістерді іздеуге назардың артуына әкелді. Өсімдіктерді қорғау жүйелерін қайта бағдарлау ауыл шаруашылығының мамандануы мен климаттық ерекшеліктерін ескере отырып, аймақтық деңгейде нақтылануы керек. Дүние жүзінің көптеген елдеріндегі мамандардың көпшілігі агроценоздардағы зиянкестер санының тұрақты төмендеуіне зиянкестермен күресуді қарастыратын өсімдіктерді кешенді қорғау арқылы ғана қол жеткізуге болады деп есептейді. Әртүрлі бағалаулар бойынша зиянкестерден өнімнің жоғалуы жыл сайын 20-35% жетеді [1]. Өсімдіктерді кешенді қорғау барлық белгілі және дамыған әдістердің (химиялық, ұйымдастырушылық-экономикалық, агротехникалық, иммунологиялық, биологиялық және т.б.) үйлесімді үйлесіміне негізделген, ал қазіргі жағдайда биологиялық ресурстарды

барынша пайдалануға баса назар аударылады. Өсімдіктерді кешенді қорғаудың негізгі мақсаттарының бірі танаптарда пайдалы фауна үшін оңтайлы биоценоздық ортаны құру болып табылады, бұл ең алдымен жыртқыштар мен паразиттердің рөлін арттыру болып табылады. Бұған агробиоценозға белгілі бір мақсатты әсер ету арқылы қол жеткізуге болады.

Қазіргі уақытта Қазақстандық инфрақұрылымды жетілдіру, қорлардың тиімділігін арттыру,халықтың әл-ауқатын жақсартуды болжау мақсатында «Жасыл ел» экономиканы дамытудың жеті негізгі бағыты қарастырылған. Олар:

Бірінші бағыт – жаңартылатын энергия көздерін енгізу.

Екінші бағыт – тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығындағы энергия тиімділігі.

Үшінші бағыт – ауыл шаруашылығындағы органикалық егін шаруашылығы.

Төртінші бағыт – қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру.

Бесінші бағыт – су қорларын басқару жүйелерін жетілдіру.

Алтыншы бағыт – «таза» көлікті дамыту.

Жетінші бағыт – экожүйелерді сақтау және тиімді басқару ауылшаруашылық өндірісінде экологиялық егіншілік технологияларын әзірлеуге және қолдануға көбірек көңіл бөлінуде.

Мақалада ауыл шаруашылығындағы органикалық егін шаруашылығы бағытын дамыту туралы айтатын боламыз. Әлемнің барлық елдерінде экологиялық таза өнімге сұраныс артып келеді. Ғылыми әдебиеттерде генетикалық түрлендірілген синтетикалық өсу реттегіштерін қолдануға және органикалық егіншілікте пестицидтерді қолдануға жол берілмейтіні атап өтілген. Жоғарыда айтылғандардың барлығы өсімдіктерді қорғаудың биологиялық құралдарын қолдануды кеңейтуді болжайды [2, 3].

Қазақстандық ауыл шаруашылығы ғылымы да жоғары өнімді және экологиялық таза ауыл шаруашылығы өндірісіне көшуді оның дамуының басым бағыттарының бірі ретінде анықтайды, бұл сөзсіз өсімдіктерді қорғаудың экологиялық таза әдістерін пайдалану негізінде жаңа сапалы және қауіпсіз азық-түлік өнімдерін әзірлеумен байланысты. өнімдер. Жыл сайын таза органикалық немесе биологиялық егіншілікпен біріктірілген алқаптардың ұлғаюы байқалады. Әртүрлі меншік нысанындағы шаруа қожалықтарында ауыл шаруашылығы өндірісінде жаңа қауіпсіз биопрепараттарды қолдану, олардың тиімділігі жаңа ғылыми зерттеулердің нәтижелерін енгізу есебінен жыл сайын артып келеді, ауыл шаруашылығы ландшафттарының химиялық заттармен ластануын азайтуға мүмкіндік береді. өсімдіктерді қорғау құралдары, жәндік зиянкестердің инсектицидтерге төзімділігі мәселесін шешу. Биологиялық препараттарды қолданудың кеңеюімен топырақтың супрессиялық қабілетін қалпына келтіруге және арттыруға, ауылшаруашылық ландшафттарында топырақ микробиоценозын жақсартуға болады. Осының барлығы органикалық егіншілікті дамытуға және экологиялық таза өнім өндіруге негіз қалайды.

Өсімдіктерді қорғаудың биологиялық әдістерін одан әрі дамытуда, олардың ішінде пайдалы буынаяқтылар (жыртқыштар мен паразиттер) жетекші рөл атқаратын биологиялық сипаттамаларды әсерін зерттеуге байланысты ғылыми зерттеулерді кеңейту ерекше маңызды. Күрделі эпифитотикалық, инвазиялық және эпизоотиялық орта жағдайында буынаяқтылар, нематодтар, пайдалы микрофлора сияқты биологиялық агенттерді пайдалану, сондай-ақ экологиялық-биологиялық сипаттамаларын зерттеу бойынша ғылыми зерттеулердің нәтижелері де маңызды болады. Пайдалы жануарларды қорғау талабы, әдетте зиянкестерді ғана емес өлтіретін пестицидтермен жұмыс істегенде өте маңызды. Ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің зиянкестерінің ішінде басым көпшілігін жәндіктер құрайды. Қазіргі уақытта жәндіктердің миллионға жуық түрі бар, бірақ шын мәнінде олардың кем дегенде 1,5 миллионы болуы мүмкін. Жәндіктердің табиғаттағы, халық шаруашылығындағы және адам өміріндегі маңызы зор. Буынықталардың көптеген пайдалы түрлері шөпте және жерде өмір сүреді. Бұл жәндіктердің ең көп топтары – қоңыздар, гименоптера, шыбындар, сондай-ақ өрмекшілер, олардың арасында адам тұрғысынан пайдалы, биоценоздар түрлердің ең көп саны бар [5].

Биологиялық организмдердің жыртқыштар мен паразиттер ретінде қатысуы, сонымен қатар олардың зат алмасу өнімдерін синтетикалық аналогтарымен бірге пайдалану өсімдіктерді қорғаудың биологиялық әдісінің жетекші бағыттарының бірі болып табылады. Биологиялық әдістің мақсаты – химикаттарды қолданбай-ақ фитофагтардың, ауыл шаруашылығы дақылдарының қоздырғыштарының, арамшөптердің популяциясының тығыздығын азайту. Алғаш рет 1880 жылдары дәнді қоңыздарға (*Anisoplia austriaca Hbst.)* қарсы зең споралары қолдануды И. И. Мечниковпен ұсынылды. *Bacillus thuringiensis* негізіндегі бұл препарат алғаш рет Францияда коммерциялық түрде шығарылды. Ал қазір осындай 20-дан астам дәрі шығарылуда. Шамамен сол уақытта биоәдіс Америка Құрама Штаттарында тарала бастады. 1872 жылдан бастап Калифорнияға кездейсоқ енгізілген мақта жастық шкаласы (*Icerya purchasi Maskell*) цитрус плантацияларына айтарлықтай зиян келтірді. 1889 жылы ағаштарды Icerya сатып алуынан қорғау үшін Австралиядан өз елінде осы зиянкестің тиімді жыртқышы болып табылатын *Rodolia cardinalis* (*Mulsant*) әкелінді. Родолияның белсенді жыртқыштық белсенділігі нәтижесінде Icerya сатып алуының зияндылығы айтарлықтай төмендеді. Дәл осылай, Icerya purchasi зиянды фитофагтардың бірі болған әлемнің 50 елінде бұл әдіс сәтті қайталанды [4].

Егістік дақылдарының агроценоздарында арамшөптермен биологиялық күресуде патогенді саңырауқұлақтардың споралары негізіндегі микогербицидтер қолданылады. Қазіргі уақытта пайдалы түрлерді биологиялық зертханаларда өсіру бағыты (мысалы, *Trichogramma және Cryptolaemus montrouzieri (Mulsant*) түрлері), кейіннен табиғатқа жіберілуде. Аттраканттар мен репелленттер де кеңінен қолданылады. Жәндіктердің зиянкестерінің популяциясын бағдарсыздандырудың қызықты және перспективалы әдісі

стерильденген аталықтардың көп санын жабайы табиғатқа шығару болуы мүмкін.

Ғылыми әдебиеттерде *Orobanche spp.* зиянды тұрақты арамшөптермен күресу туралы ақпарат берілген. *Fusarium* және *Phytomyza orobanchiae Kaltus* түрлері. Айта кету керек, биологиялық әдісті қолдану кезінде оның ерекшеліктерінің бірі биологиялық агенттер мен олардың жауларының қатаң өзара әрекеттесуі болып табылады, яғни. биологиялық агенттің немесе биологиялық өнімнің белгілі бір түрі арамшөптердің, жәндіктердің немесе қоздырғыштардың белгілі бір түрін бақылауға арналған. Жақында ғана фитофагтардың бір емес, бірнеше түрінің популяциясын азайтуға қабілетті, айтарлықтай полифагиялы энтомофагтар кеңінен қолданыла бастады. Соңғы жылдары шетелде ауылшаруашылық өндірісінде биологиялық әдістің рөлі үнемі өсіп келеді. АҚШ-та егіс алқабының 8% биологиялық агенттерді қолдану арқылы дақылдарды қорғау жүзеге асырылады, ал Қытайда мақта плантациялары биологиялық әдістің арқасында пестицидтерді қолдануды 90% азайтты. Ресейде биологиялық әдісті қолдану аясы да кеңейіп келеді, атап айтқанда, елімізде орман екпелерін қорғау негізінен биологиялық әдіспен жүзеге асырылады. Осылайша, Bacilus thuringiensis тобындағы бактерия штаммдары ең қауіпті орман зиянкестері – сібір жібек құртына (*Dendrolimus sibiricus Tschetv.*) қарсы күресте кеңінен қолданыла бастады. Өсімдіктерді қорғаудағы биологиялық әдістің жетістігін инвазивті фитофаг түрлерімен күресумен түсіндіруге болады. *Cactoblastis cactorum (Berg)* көбелегі Австралияда *Opuntia* түрлерінің көбеюін шектеу және *Salvinia molesta* L-ді басу үшін пайдаланылғаны белгілі. *Cyrtobagous salviniae Calder* және *Sands* арамшөптері пайдаланылды. Өсімдіктерді қорғауда биологиялық әдістерді қолдану аясын кеңейту ауылшаруашылық ландшафттарына химиялық жүктемені азайтуға, ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасын және бәсекелес нарықта ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің тұрақтылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Агроландшафттарға пестицидтік жүктемені азайтудың тағы бір жолы – химиялық өңдеуді тағайындаудағы сараланған тәсіл және оларды тек зиянкестердің таралу ошақтарында, шекаралас жерлерде және аулау аймағында ғана жүргізу, бұл бірқатар авторлардың пікірінше, пестицидтерді пайдалануды екі есе азайтуға мүмкіндік береді. Өсімдіктерді қорғаудың кешенді жүйелерін енгізген кезде пестицидтерді тұтыну 50-70%-ға төмендейді. Шығындарды айтарлықтай үнемдеумен қатар, мұның барлығы экологиялық тұрақтылық үшін маңызды. Бүкілресейлік суармалы егіншілік ғылыми-зерттеу институтында жүргізілген қырық жылдан астам зерттеулер суару кезінде егістік дақылдардың энтомокомплекстеріндегі пайдалы түрлер мен биологиялық әртүрлілікті кеңейту арқылы биологиялық әдістің тиімділігін арттыру мүмкіндігін анықтады.

Жыртқыштар мен паразиттердің санын бақылау агроценоздар мен агроландшафттардың табиғи биотоптары арасында пайдалы жәндіктердің кеңістікте қайта бөлінуінің арқасында мүмкін болады. О.Г. Гусева,

А.М.Шпанева, А.Г. Коваль зерттеулерінде табиғи және антропогендік тегі бар аймақтар (шекаралық аумақтар мен орман жиектері) пайдалы жәндіктердің биоәртүрлілігін арттыруға ықпал ете алатыны анықталды. Ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру кезінде және суару жағдайында антропогендік әсердің дәрежесі энтомофаунаға айтарлықтай әсер етеді. Шөптік дақылдарда жасалған оңтайлы микроклимат, ең аз өңдеу, бір жерде бірнеше жыл бойы ұзақ мерзімді тұрақты өсу жәндіктерге көпжылдық шөптердің дақылдарында (негізінен жоңышқа және бұршақ-көк шөп қоспалары) қолайлы тіршілік ету жағдайларын табуға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары әлемде биологиялық препараттар, аттрактанттар мен репелленттер көбірек қолданыла бастады, жыртқыштар мен паразиттердің шығарылуы да артты. Биологиялық өнімдер мен биологиялық агенттерді пайдалану ауылдық жерлерде органикалық егіншілікті ілгерілетудің және жасыл экономиканы дамытудың перспективалы бағыттарының бірі болып табылады. Химиялық өңдеулерді тағайындауға сараланған тәсіл және оларды зиянкестердің таралу орталықтарында, шекаралас жерлерде және аулау аймақтарында ғана жүргізу пестицидтерді қолдануды екі есеге дерлік қысқартуы мүмкін. Өсімдіктерді қорғаудың кешенді жүйелерін енгізген кезде пестицидтерді тұтыну 50-70 %-ға төмендейді. Шығындарды айтарлықтай үнемдеумен қатар, мұның барлығы экологиялық тұрақтылық үшін маңызды.

Суармалы ауыспалы егістіктерде пайдалы насекомдардың биологиялық алуантүрлілігінің, көптігінің және біркелкі таралуының өсіп келе жатқан көзі көпжылдық дәнді дақылдар болып табылады. Олар антропогендік жүктеме неғұрлым қарқынды болатын аймақтарға жақын орналасуы керек. Сонымен қатар, энтомофагтар мен паразиттердің көршілес егістік дақылдарға көлденең қоныс аударуы атап өтілді, бұл биоәртүрлілік пен пайдалы түрлердің санын арттыруға мүмкіндік береді. Осылайша, бұл ауылшаруашылық ландшафтының фитосанитарлық жағдайының тұрақтылығының артуына және пестицидтік жүктеменің төмендеуіне әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Иванцова Е.А., Новочадов В.В., Онистратенко Н.В., Постнова М.В. Болгариялық ауылшаруашылық сахнасының журналы. 23(5). – С. 834-842

2 Хатт С., Осава Н. Биобақылау. 2019, 64(4). – С. 343-355.

3 Баранек Дж., Конецка Э., Казновский А. Био бақылау. 62 (5).

4 Еникеев А.Г., Еникеева Л. Ю. ЖОО жаңалықтары-қолданбалы химия және биотехнология. 2019, 9 (4). – С. 694-702.

5 Поспелов С.М., Арсеньева М.В., Груздев Г.С. Защита растений. 1979. – С. 13-28.

ҒТАМР 34.29.35

ЖЫЛЫЖАЙДА АНЫҚТАЛМАҒАН ҚЫЗАНАҚ СОРТТАРЫН ӨНДІРУ ӘДІСТЕРІ

А.Е. Смагулова, А.П. Полатбек
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада жылыжайда қызанақ өсіру техникасы жазылған. Қызанақты алуымыздың себебі, қызанақ сұрыптары басқа жемістерге қарағанда тез пісетіндер. Сонымен қатар,қызанақтың құрамындағы дәрумендердің адам ағзасына тигізетін пайдалы жақтары өте көп. Қызанақ көптеген ауруларға ем. Қызанақтың құрамында В1, В2, В5, В6 және А, Е, С сияқты дәрумендер бар. Қызанақ әртүрлі ауруларға ем, мысалы псориаз, экзема, катаракта және де иммундық жүйені нығайтып, жүректің жұмысын да жақсартады.

Түйін сөздер: Қызанақ, жылыжай, сорт, суару, тамшылау әдісі, телу әдісі.

Қызанақ – жылыжайларда өндіру үшін өте танымал дақыл. Қияр мен салатқа қарағанда қызанақты өсіру оңай, ал кірістілік өте жоғары болуы мүмкін. Қызанақтың отаны – Оңтүстік Американың солтүстік-батыс жағалауында орналасқан Эквадор мемлекеті болып табылады. Ең алғаш Еуропаға XVI ғасырдың ортасында Испания, Португалия, кейін Италия мен Францияға да жеткен. Қызанақтың құрамында В1, В2, В5, В6 және А, Е, С сияқты дәрумендер бар. Қызанақты үнемі пайдалана отырып, иммундық жүйені нығайтып, жүрек қызметін жақсартып, ас қорытуды реттеп, холестеринді азайтуға болады. Сонымен қатар, қызанақ көптеген ауруларға ем. Атап айтқанда псориаз, экзема сияқты түрлі тері аурулары. Бұл аурулармен ауырғанда адам күніне бір рет қызанақ жеу керек. Содан кейін теріде оң өзгеріс болады [1].

Алдымен, ең қолайлы сортты таңдау. Қызанақ өндірушілер қызанақтың сорттарын сатып алатын кезде қалаған қызанақтың түрін есте ұстауы керек. Қызанақтың сортын таңдауда ескеретін жайттар-қызанақтың өлшемі, пішіні және түсі (қызыл, қызғылт, сары немесе басқа да түстер). Әдетте, қызанақтың жылыжай сорттары өсу әдеті бойынша белгісіз (олар өсіп келе жатқанда негізгі сабақтың бойымен гүлдер мен жемістер шығарады). Нәтижесінде, жылыжай қызанақ зауыты 10 айлық маусымда ұзындығы 30-дан 40 футқа дейін жетуі мүмкін.

Қызанақтың заманауи сорттары – бұл ескі ашық тозаңдандырылған түрлерге қарағанда ауруға төзімді будандар. Гибридті сорттар Америка Құрама Штаттарындағы қызанақ өндірісінің барлық ірі аудандарында ашық тозаңдандырылған сорттарды алмастырды. Флоридада дәстүрлі тамыз–маусым айларында қызанақ сорттары жақсы жұмыс істеуі үшін олар қыста жемістерді жақсы баптайды. Жаңа сорттарды тұқым компаниялары үнемі шығарады, сондықтан өндірушілерге жаңа сорттардың болуын анықтау үшін білімді маманмен байланысуға кеңес беріледі. Жылыжайларда өсірілетін қызанақ әдетте екі санатқа бөлінді:анықтаушы және анықталмайтын [2].

Детерминантты қызанақ, қасиеттері мен ерекшеліктері. Латын тілінде «анықтаушы» шектеулі дегенді білдіреді. Детерминантты типтегі қызанақ бұталары-өсуі шектеулі. Яғни олардың өсу уақыты мен биіктігі шектеулі. Осы типтегі анықтаушы сорттар мен будандардың көпшілігінде ерте пісетін кезеңдер бар. Олардың негізгі жеміс беру кезеңі, әдетте, қысқа 3 аптаға дейін. Олар бірге егін береді. Қызанақтың бұл түрі жақсы өседі. Күнделікті өмірде оларды «бұта»деп атайды. Детерминантты қызанақтың бәрі аз мөлшерде деп саналады.

Анықталмаған қызанақ, қасиеттері мен ерекшеліктері. Қызанақтың бұл тобы алдыңғы топтан ерекшеленеді, өйткені өсімдіктер жақсы жағдайда өсіп, жеміс бере алады – бір жыл немесе одан да көп. Бұталардың биіктігі іс жүзінде шектеусіз, бірақ әдетте – 200 см-ден (ашық жерде) 300 см-ге дейін (жылыжай жағдайында). Бұл қызанақтың сорттарына жылу мен жарық жеткілікті болса, маусым бойына жеміс береді. Анықталмаған қызанақтың басты ерекшелігі – сабақтың шексіз өсуі. Анықталмаған қызанақ детерминанттыдан 30-35 күн кеш піседі. Тиісінше, мұндай сорттар субтропикалық климаты бар оңтүстік аймақтарға өте қолайлы. Онда оларды көшеде де, үйде де отырғызуға болады [3].

Қызанақ өндіру үшін сіз бірнеше өндірістік жүйелерді сәтті пайдалана аласыз. Әр жүйеге арналған дақылдар жоғары сапалы трансплантациядан басталады. Әрбір жүйе үшін қызанақ трансплантациясының жалпы аспектілері төменде сипатталады. Алдымен біз қызанақтың ұрығын арнайы касетаға отырғыздық. Ұрықтан өскіндері өсіп шыққаннан кейін,шымтезек араласқан топыраққа немесе басқа топырақты қоспаларға отырғызып алдық. Өсімдіктерді негізсіз қоспаға орнатпас бұрын, қоспаны мұқият ылғалдандыру үшін су немесе сұйылтылған қоректік ерітінді қолданылады. Бұл операция отырғызудан бірнеше сағат бұрын қажет болуы мүмкін. Отырғызғаннан кейін өсімдіктерді дұрыс отырғызбаған кез келген адамды байқау керек,себебі,дұрыс орнатылмаған қызанақты ауыстыру қажет болады [4].

Сурет 1. Тұқымды арнайы касетаға отырғызу сәті.

Трансплантациядан кейін бірден өсімдіктердің пайда болуын бақылауға және өсімдіктердің максималды өсуі үшін жылыжайдың қоршаған ортасын бақылауға күш салынады. Жылыжайдағы қызанақ әдетте қыркүйек айында трансплантацияланғандықтан, басты назар салқындатуға аударылады. Жылыжайды көлеңкелеу өте маңызды және желдеткіштерді 85^0-тан 90^0-қа дейін ұстап тұру керек. Өсімдіктерді жәндіктер мен аурулардан сақтауымыз қажет. Өндірушілер қызанақ мәдениеті үшін зиянды жәндіктер мен ауруларды анықтауды үйренуі керек. Дамудың алғашқы кезеңдерінде проблемаларды бақылау өте маңызды және дұрыс сәйкестендіру маңызды. Біз қызанақты отырғызғаннан кейін түсімі жақсы болуы үшін арнайы құралға дәрілік сұйықтықты құйып,өсімдіктерге себу арқылы оларды жәндіктерден қорғадық.

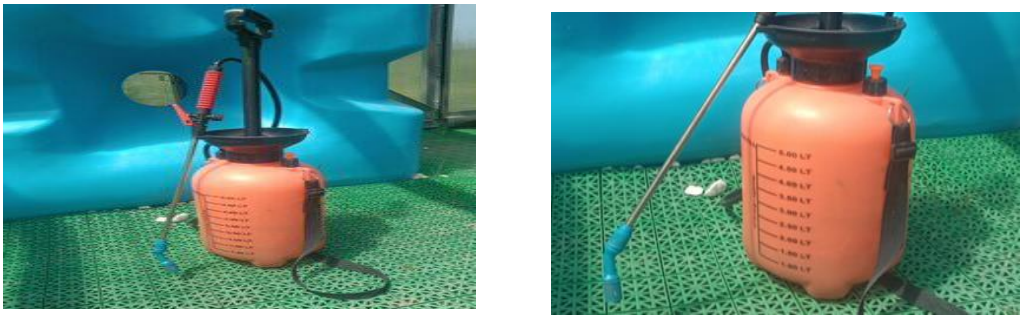

Сурет 2. Минералды тыңайтқыштар араластыратын құрал.

Температураны басқару сәті қызанақ дақылдары үшін өте маңызды. Нашар бақыланатын температура жағдайлары ауру проблемаларын арттырып, жемістердің түсі мен сапасына зиянын тигізуі мүмкін. Қызанақ 38 градус температурада өседі. Шамадан тыс жоғары температура жемістердің нашар түсіміне әкелуеді (қою қызыл түстің орнына қызғылт сары). Температураны бақылауға әртүрлі жүйелер, соның ішінде жылыту пештері, сорғыш желдеткіштер, буландыратын салқындатқыш жастықшалар және көлеңкелі маталар арқылы қол жеткізіледі. Жылыту пештері автоматтандырылған,қыста жылыжай жылыту пештері арқылы жылытылады,температура қатты көтеріліп кеткен жағдайда,пеш өзінен-өзі сөнеді.

Қыста жарықтың төмен қарқындылығы дақтардың жетілуіне әкелуі мүмкін. Жылыжайда жарықтың шағылысуын барынша арттыру үшін жылыжай жабыны пленкасын таза ұстау керек. Қыста жарық деңгейінің төмендеуінің тағы бір факторы – жылыжайдың пластикалық қақпағының ішкі жағында конденсация пайда болуы. Конденсация тамшылары жарықтың өтуін азайтады. Бұл проблемамен күресу үшін өндірушілер конденсатқа қарсы пленкаларды таңдай алады немесе ішкі қақпаққа боялған конденсатқа қарсы химиялық материалдарды қолдана алады. Шамадан тыс жарықтың өзі проблема емес, бірақ жоғары сәулелі энергиямен байланысты шамадан тыс жылу жоғарыда талқыланған жылу проблемаларын тудыруы мүмкін. Осы проблемалық кезеңдерде жылыжайды көлеңкелеу керек. Көлеңкелі қосылыстар жылыжайдың сыртына немесе ішіне орнатуға болады. Жылыжай ішіндегі көлеңкелі мата жүйесі жақсы таңдау болып табылады, өйткені мата салқындауға жету үшін таусылуы керек ауа көлемін азайтады. Көлеңке маталарын қолмен ашуға және жабуға болады немесе оларды пирометр арқылы жұмыс істейтін реттегіштің белгілі бір түрі арқылы автоматты түрде басқаруға болады [5].

Қызанақтар жоғары өнімділігін қамтамасыз ету үшін тыңайтқыштарға мұқият назар аудару қажет. Тыңайтқыштарды басқарудың жалпы принциптері және қызанақ үшін нақты рецепттерді білікті мамандарпдан сұрап білген жөн. Тыңайтқыштарды дұрыс пайдаланбау сапаның күрделі проблемаларына әкелуі мүмкін, оны түзету ұзақ уақытты қажет етеді. Жақсы басқару, сондай-ақ өндірушілер ағынды суларды кәдеге жарату тыңайтқыштар үшін таңдаулы әдістерге жатады. Қызанақ түсімін бере бастағанда,бұтақтарында сыну қаупі болды,біз сынған немесе үзіліп кеткен қызанақтарды телу әдісі арқылы қайта қалпына келтірдік. Әрине,бұл ұзақ күтімді талап етті.

Жылыжай қызанақтары өсу кезеңінде күніне бір өсімдікке 1-ден 2 литрге дейін суды пайдаланып, көп мөлшерде суды қажет етеді. Қызанақтарға көп мөлшерде су қажет болса да, олар су тасқынының зақымдалуына өте сезімтал. Егер қызанақтың тамыры су астында қалса (бірнеше сағат болса да), тамырларға зақым келеді және денеге Pythium тамыр шірігі жұқтыруы мүмкін. Суаруды сәтті басқарудың кілттерінің бірі-суды дұрыс беру уақыты. Қолдану саны мен жиілігі жыл мезгіліне байланысты өзгереді. Өсімдіктерді жиі тамшылау әдісі арқылы суару керек. Қазіргі кездегі жылыжайларда барлығы автоматтандырылған.

Сурет 3. Тамшылау әдісі.

Суару өсімдіктер орнатылған кезде басталуы керек. Құбыр жүйесіне арналған таймерлер 9 немесе 10 минутқа және 5-тен 6 минутқа дейін орнатылуы керек. Өсімдіктер дамыған сайын уақыт тізбегі өзгереді. Аптасына екі рет суарады,күн қатты ыстық болса үш рет суарған жөн. Суару автоматты түрде жүреді.

Қызанақтың сорттары шексіз өсе береді,өсуін тоқтату үшін қызанақтың өсу нүктесін кесіп тастайды. Қызанақтың бірінші маусымын тамыз айында отырғызып бастайды,жемістер қазан айында пісіп-жетіледі. Екінші маусымын қаңтар айында отырғызып бастайды, ол төрт ай өткеннен кейін піседі.

Сурет 4. Қызанақтың өсу кезеңі.

Сурет 5. Қызанақтың пісу кезеңі.

Мақала барысында қызанақты өсіріп, Алматы қаласындағы жылыжайларда өсірілетін қызанақ түрлерін зерттеп кейбір ауруға шалдыққан қызанаққа күтім жасадым. Қызанақ өсімдігінің өсінділерін қыркүйек айының басыннан бастап күтіп, баптап, қараша айының соңыда отырғызуға дайындадым. Қоршаған орта мен қызанақ пайдасын ұрпақтан ұрпаққа паш ету оны әліде университет қабырғасында зерттеу жұмыстарымды жасғастыруды көздеп отырмын. Негізінен, анықталмаған қызанақты өсіру барысында көкөніс өсіруші өз аймағында климаттық жағдайды, отырғызылатын жерді таңдауды, егін жинаудың мақсатын және басқа факторларды ескере отырып, олардың қайсысын өз алаңында өсіруді таңдауды шешуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Өтешқалиев А.Ө. Көкөніс өсіру технологиясы. – Алматы: Білім, 2008.

2 Әрінов Қ.К., Мұсынов Қ.М., Апушев А.Қ., Серекпаев Н.А. Өсімдік шаруашылығы. – Алматы, 2011.

3 Щепетков Н.Г., Ысқақов М.Ә. Жеміс – көкөніс шаруашылығы. – Алматы, 2011.

4 Ысқақов М.Ә. Көкөніс шаруашылығы практикумы. – Астана, 2004.

5 Шепетков Н.Г., Өзбеков Б.М., Ысқақов М.Ә., Жумагулов И.И. Көкөніс шаруашылығы. Астана, 1998.

ГРНТИ 27.41.15

ПРОГРАММНО-ИНСТРУМЕНТАЛЬНАЯ СИСТЕМА ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ ДЛЯ ОНЛАЙН-КУРСОВ ПО ДИСКРЕТНОЙ МАТЕМАТИКИ

Э. Урунбаев
Д.ф.-м.н., доцент, Самаркандского государственного университета им. Ш.Рашидова, г. Самарканд, Узбекистан
А.А. Байжұманов
К.ф.-м.н., ст.преп., Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент

В статье рассматривается разработка системы обратной связи и программного обеспечения для организации онлайн-курсов по дискретной математике с использованием веб-и сетевых технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: сетевые технологии, онлайн-курсы, дискретная математика, обратная связь, практическая база, интерактивное программирование.

Целью данной работы является создание системы обратной связи и разработка программного обеспечения для организации онлайн-курсов по предмету дискретной математике применением веб и сетевых технологий в образовательном процессе.

Организация онлайн-курсов по естественным наукам в образовательных учреждениях и введение обратной связи по этим курсам является актуальным вопросом.

Для организация системы обратной связи в онлайн курсах необходимо:

− электронная организация системы учета личных мнений пользователей о курсах и обеспечение объективной оценки в системе онлайн-образования;

− разработать методические рекомендации по повышению качества онлайн-курса на основании представленных требований и предложений, а также устранить недостатки для пользователей онлайн-курса;

− разработка системы статистического анализа степени обеспеченности курсов необходимыми учебными материалами, электронными учебниками, мультимедиа и практическими занятиями;

− определить качество онлайн-курса в результате анализа голосов пользователей курса и подготовить инструкцию автору.

Организация системы обратной связи и разработка программного обеспечения состоит из следующих этапов:

1. анализ и изучение теоретической и практической базы внедрения обратной связи для онлайн-курсов на основе веб и сетевых технологий;
2. выбор современного языка программирования и сетевых технологий при разработке программного обеспечения;
3. формирование базы данных и разработка пользовательского интерфейса;
4. связывание языка программирования и базы данных, разработка структуры и динамики пользовательского интерфейса;
5. создание форм запросов, алгоритмов и интерфейсов статистического анализа в виде таблиц и диаграмм;
6. подготовить инструкции и рекомендации по использованию созданного программного обеспечения.

В процессе создания программного обеспечения онлайн курса по дискретной математики использовался PHP в качестве языка программирования, MySQL для баз данных, элементы дизайна CSS2, CSS3 для интерфейса, а также веб-технологии JavaScript и JQuery для динамики программного обеспечения.

Разработанная система включает в себя следующие функции:

– авторизация пользователя;
– настройка окно программы для слушателя курса, автора курса и администраторов в зависимости от типа пользователя;
– онлайн-опрос по форме курса;
– табулировать результаты ответов в цифрах и процентах;
– статистический анализ и отображение результатов на диаграммах;
– публикация дополнительных требований и предложений по курсам;
– адаптация страниц программы к печатной версии;
– предложить интерфейс программы на нужных языках.

В этой системе важную роль в организации самостоятельного обучения студентов играют создание виртуальных лабораторий, имитация процессов, автоматизированные системы обучения и контроля.

Для этого необходимо создать интерактивное программное обеспечение, которое «обучает» и контролирует выполнение всех этапов процесса практического обучения. В качестве проекта создания таких систем предлагается следующая функциональная схема.

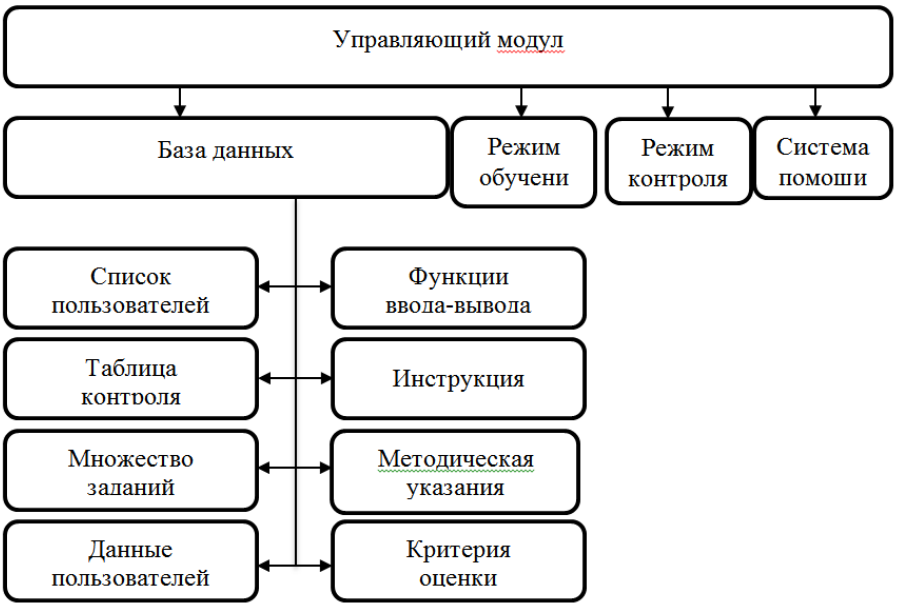

В базе данных хранится следующая информация:

– *список пользователей:* формируется преподавателем или пользователи регистрируются в установленном порядке;

– *контроль учета:* форма учета формируется преподавателем и фиксируются результаты режима контроля;

– *комплекс задач:* представлен учителем;

– *информационный лист пользователя:* собирается информация о дате, времени входа в программу, какими режимами он пользовался и какие материали использовал;

– *Критерии оценки:* сведения о проценте правильного выполнения каждого этапа задания, процент скидок, применяемых в случае ошибок и использования дополнительных средств или системы помощи;

– наиболее важные теоретические понятия, необходимые для освоения темы;

– методические рекомендации для практической работы;

– инструкции по использованию программы.

Рассмотрим суть системы через программу, созданную для обучения и контроля операций над формулами алгебры логики.

Программа имеет следующие функции для ввода, вывода и редактирования данных:

– палитры для логических операций ввода формул и вспомогательных символов;

– синтаксический анализ введенных формул;

– формирования таблицы истинности формулы;

– создание бинарные компоненты формулы;

– статистическая обработка результатов.

Модуль управления управляет работой режимов использования интерактивного ПО. Предусмотрена два режима, а именно тренировочный режим и режим контроля.

Известно, что если пользователи хотят самостоятельно выполнить процесс построения таблицы истинности формул алгебры логики, они должны знать следующие важнейшие этапы:

− определения порядк выпольнения операций в формуле и разделить ее на элементарные части;

− формирование набора значений переменных, участвующих в формуле;

− правило вычисления элементарных операций.

В тренировочном режиме пользователь программы отслеживает полные этапы процесса выполнения практических упражнений с использованием программы. При необходимости справочная система предоставляет теоретические материалы и пояснения, относящиеся к содержанию реализации каждого этапа.

Этапы, которые будут демонстрироваться в тренировочном режиме:

1. Из базы данных выбирается задания различных уровней сложности;

2. отображается тренировочный процесс по выбранному заданию на основе программы. Для этого в диалоговом окне создаются два раздела:

− в первой разделе фрагменты элементарных операций составляющие заданную формулу, фрагменты объясняется на основе комментариев;

− фрагмент каждойоперации пронумеруется;

− во второй части создается таблица истинности, а набор значений переменных и соответствующие им значения записываются в первой столбце таблицы;

− фрагменты элементарных операций ставится в заглавие следующих столбцов таблицы истинности;

− результаты вычисления записываются в столбцы, соответствующие фрагментам.

В последней столбце окончательный результат, т.е. значения данной формулы.

В режиме контроля результат сформированных пользователем проверяется в двух разных вариантах. То есть в варианте треннинга и в варианте контроля.

В варианте треннинга весь процесс, указанный в режиме обучения с помощью программы, выполняется пользователем самостоятельно. Все действия, совершаемые пользователем, оцениваются на основе установленных в программе критериев, а результат выражается в процентах. Если во время выполнения упражнения произойдет обращения к системы помощи, то вычитывается баллы в установленном порядке.

В варианте контроля пользовател выбирает из базы данных подходящий для себя вариант и самостоятельно выполняет все действия построения таблицы истинности. При этом формы описанные в режиме обучения, подготавливаются программой, только поле данных в ней заполняется

пользователем. При этом все действия оцениваются на основе критериев, установленных в программе, а результат выражается в процентах. При неудовлетворительном результате пользователям будет предоставлен повторные шансы, только по количеству повторений задания будут вычеты баллы.

Литература

1 Лаура Томсон, Люк Веллинг. Разработка веб-приложений на PHP и MySQL. ДиаСофт. – Санкт-Петербург, 2003.

2 Иванов Н. Дискретная математика. Алгоритмы и программы. Учебное пособие. – М.: Лаборатория Базовый Знаний, 2003. – 288 с.

3 Дискретная математика для программистов / Ф.А. Новиков – СПб: Питер, 2000. – 304 с.

4 Громов Ю.Ю., Иванова О.Г., Кулаков Ю.В., Гриднев В.А. Дискретная математика. Издательство ФГБОУ ВПО «ТГТУ». – 2012.

ҒТАМР 27.23.17

СЫЗЫҚТЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУ ӘДІСІН *N* БЕЛГІСІЗДІ ДИОФАНТТЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУГЕ ҚОЛДАНУ

Ш. Алтынбеков
Ф-м.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, Шымкент қ.
А.Д. Ниязымбетов
Ф-м.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты, Шымкент қ.

N белгісіз сызықтық Диофант теңдеулерін шешуге сызықтық теңдеулерді шешу әдістерін қолдану.

Бұл жұмыста *n* белгісізді теңдеулерді, яғни $a_1x_1 + a_2x_2 + \cdots + a_nx_n = b$ түріндегі теңдеулерді шешу қарастырылады. Бұл проблемамен көптеген ғалымдар айналысқан. Мысалы: А.О. Гельфонд [1], В. Серпинский [2], И.В.Арнольд [3]. Проблема сандар теориясымен, кейбір физикалық теориялармен және топологиямен байланысқан. В. Серпинский бұндай есептердің шешімінің бар болуының қажетті және жеткілікті шарттарын алған, санның бөлінгіштік белгілерін негізге ала отырып ондай есептерді шешу алгоритмін құрған.

Негізі бұл жұмыста В.С. Ленёвтың сызықты дифференциалдық теңдеулерді шешу әдісін n белгісізді диофанттық теңдеулерді шешуге қолдану әдісін түсіндіру қарастырылған. Мұндай әдіске А.О. Гельфондтың *ax+by=c* теңдеуін шешуі алғы шарт болған. Оның жалпы шешімі, шектелген тізбекті бөлшектер теориясын (А.Я. Хинчин [6]) пайдаланып, *ax+by=0* біртекті теңдеудің жалпы шешімінің және бастапқы біртексіз теңдеудің дербес шешімінің қосындысы ретінде көрсетіледі.

Біздегі қарастырылған жұмыс А.С. Леневтың [5] жұмысында келтірілген теориялардың практикалық қолданыстары қарастырылады. Атап айтқанда, сол теориялар арқылы диофанттық теңдеулерді шешу көрсетіледі.

Бар болудың негізгі теоремасы.

«n» белгісізді және бүтін коэффициентті сызықты біртексіз теңдеуді мына түрде жазайық:

$$a_1x_1 + a_2x_2 + \cdots + a_nx_n = b$$

(немесе $a_ix_i = b$) (1)

Мұндағы $a_i \neq 0, i = \overline{1,n}$, b-бүтін сан $(\mathrm{b} \neq 0)$, ал оған сәйкес біртекті теңдеуді мына түрде:

$$a_1x_1 + a_2x_2 + \cdots + a_nx_n = 0 \qquad (2)$$

(2) теңдеу $a_ix_i\,(i = \overline{1,n})$ мүшесін алмастыру арқылы анықталады делік. Ал мұндай теңдеулердің жалпы саны n! және олардың шешімі жалғыз.

В. Серпинский (1) теңдеудің шешімі бар болуы үшін бос мүше b ЕҮОБ $(a_1, a_1, \dots a_1) = d$-ға бөлінсе, сол қажетті және жеткілікті екендігін дәлелдеді. Одан әрі осы шарт орындалады деп есептейміз.

Теорема 1. (1) теңдеудің жалпы бүтін шешімінің құрылымы:

$$x_i = x_{i0} + x_{ib},\ i = 1,2, \dots n, \qquad (3)$$

Мұндағы x_{i0}-(2) теңдеудің бүтін жалпы шешімі, x_{ib}-(1) теңдеудің бүтін дербес шешімі.

Дәлелдеу. Алдымен (3) (1) теңдеудің шешімі екенін дәлелдейік. Ол үшін (3)-ті бірдің сол жағына қоямыз $\rightarrow a_ix_i = a_i(x_{i0} + x_{ib}) = a_ix_{i0} + a_ix_{ib} = b \rightarrow$ демек (3) шешім болады. Енді (1) теңдеуінің кез келген бүтін шешімі (3) түрінде берілетіндігін дәлелдейік. Айталық $x_i,\ i = 1,2, \dots n$ (1) теңдеудің кейбір шешімі, ал x_{ib}– (1) теңдеудің белгілі дербес шешімі болсын. Сонда $a_ix_i = b$ және $a_ix_{ib} = b$ аламыз. Бұл теңдіктерді мүшелеп азайтсақ: $a_ix_i - a_ix_{ib} = 0$ немесе $a_i(x_i - x_{ib}) = 0 \rightarrow x_{i0} = x_i - x_{ib}$– біртекті теңдеудің шешімдерінің бірі.

Демек, (1) теңдеудің кез келген шешімі $x_i = x_{i0} + x_{ib}$ түрінде өрнектеле алады. Теорема дәлелденді.

(2) теңдеуінің көптеген шешімдері бүтін сандар жиынындағы n-өлшемді кеңістің құрайтынын ескереміз.

Біртекті (2) теңдеудің жалпы шешімінің бүтін санды құрылымы.

(2) теңдеумен байланысқан бейнелеуді қарастырамыз:

$$a_i \rightarrow a_i; x_i \rightarrow y^{(n-i)}(t).$$

Мұндағы $i = \overline{1,n}$; $y^{(j)}(t)$-кейбір y(t) функциясының *j*-шы *(j=n-i)* туындысы. Сонда келесі сызықты біртекті дифференциалдық теңдеуді аламыз:

$$a_1y^{(n-1)} + a_2y^{(n-2)} + \cdots + a_{n-1}y' + a_ny = 0 \qquad (4)$$

Оның жалпы шешімі $y = y(t, C_1, C_2, \dots, C_{n-1})$ (2) теңдеудің кейбір бүтін санды шешімдерін құрайды, ол a_ix_i мүшелерінің қосындысы ретінде жазылған (2) жазбада фиксациялық келтірілген алмастырулар арқылы анықталған және әрбір жеке теңдеуге берілген әдісті қолданамыз. Бұл шешімдерді

$t = t_0, C_1, C_2, \dots, C_{n-1}$ сәйкес таңдауда алуға болады. (4) теңдеуді арнайы шешу арқылы (2) теңдеудің бүтін санды шешімдерін алу үдерісін жаңғыртамыз. Алдымен харакеристикалық теңдеудің түбірлері әр түрлі рационалды жағдайымен шектелеміз:

$$a_1\lambda^{(n-1)} + a_2\lambda^{(n-2)} + \dots + a_{n-1}\lambda + a_n = 0 \quad (5)$$

Сонда оның дифференциалдық салдарларымен жалпы шешімі келесі қатынастар болып табылады.

$$\begin{cases} y(t) = C_1e^{\lambda_1 t} + C_2e^{\lambda_2 t} + \dots + C_{n-1}e^{\lambda_{n-1} t} \\ y'(t) = C_1\lambda_1e^{\lambda_1 t} + C_2\lambda_2e^{\lambda_2 t} + \dots + C_{n-1}\lambda_{n-1}e^{\lambda_{n-1} t} \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ y^{n-1}(t) = C_1\lambda_1^{n-1}e^{\lambda_1 t} + C_2\lambda_2^{n-2}e^{\lambda_2 t} + \dots + C_{n-1}\lambda_{n-1}^{n-1}e^{\lambda_{n-1} t} \end{cases} \quad (6)$$

t=0 болғанда, олар мынадай түрге енеді:

$$\begin{cases} x_n = y(0) = C_1 + C_2 + \dots + C_{n-1} \\ x_{n-1} = y'(0) = C_1\lambda_1 + C_2\lambda_2 + \dots + C_{n-1}\lambda_{n-1} \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ x_1 = y^{n-1}(0) = C_1\lambda_1^{n-1} + C_2\lambda_2^{n-2} + \dots + C_{n-1}\lambda_{n-1}^{n-1} \end{cases} \quad (7)$$

Енді бүтін санды шешімді анықталған C_j констуркцияны (1-кесте) таңдағанға байланысты (7) жүйе беруі мүмкін, мұндағы $u_1, u_2, \dots, u_{n-1}$– тәуелсіз бүтін параметрлер.

Кесте 1.

C_j Сызықты тәуелсіз шешімдердің құрамдас бөлігі.	C_1	C_2	…	C_{n-2}	C_{n-1}
1	$a_1^{n-1}u_1$	0	…	0	0
2	0	$a_1^{n-1}u_2$	…	0	0
……					
n-1	0	0	…	0	$a_1^{n-1}u_{n-1}$

Демек, шешімнің векторлары *n-1* өлшемді векторлық кеңістік құрайды. Бұл жағдайда мына теорема орынды.

Теорема 2. (2) теңдеудің жалпы шешімі келесі түрде ұсынылған болуы мүмкін:

$$\begin{gathered} x_1 = a_1^{n-1}(\lambda_1^{n-1}u_1 + \lambda_2^{n-1}u_2 + \cdots + \lambda_{n-1}^{n-1}u_{n-1}) \\ x_2 = a_1^{n-1}(\lambda_1^{n-2}u_1 + \lambda_2^{n-2}u_2 + \cdots + \lambda_{n-1}^{n-2}u_{n-1}) \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ x_n = a_1^{n-1}(u_1 + u_2 + \cdots + u_{n-1}) \end{gathered} \quad (8)$$

Сонымен мұндай шешімдердің n! данасы жинақталады:

$$\begin{gathered} x_i^1 \\ x_i^2 \\ \dots \\ x_i^{n!}, \qquad i = \overline{1,n} \end{gathered}$$

Нәтижеде, біртекті (2) теңдеудің жалпы шешімі табылады. Енді біртексіз (1) теңдеудің дербес шешімін анықтау қажет. Бұл процедураны $\alpha x_k + c x_l = b$ түріндегі теңдеуді шешуге түйістірсек болады, i=k және i=l-ден басқа x_i-дің барлығын нөлге теңестіріп және бөлшектік қатарға жіктеу әдісімен шешімін алу ([1], [6]).

(7) жүйеге оралып, (5) теңдеудің түбірлері ақиқаттық әртүрлі болатын жағдайды талдаймыз. Сонда қажетті (n-1) бүтін сызықты тәуелсіз шешім алу үшін C_j-ді $C_{jk} = a_1^{n-1}\lambda_j^k$ түрінде алу керек, мұндағы k-сызықты тәуелсіз шешімнің нөмірі $(k = 1, \overline{n-1})$, ол 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2.

C_j Сызықты тәуелсіз шешімдердің құрамдас бөлігі.	C_1	C_2	…	C_{n-2}	C_{n-1}
1	$a_1^n\lambda_1$	$a_1^n\lambda_2$	…	$a_1^n\lambda_{n-2}$	$a_1^n\lambda_{n-1}$
2	$a_1^{n+1}\lambda_1^2$	$a_1^{n+1}\lambda_2^2$	…	$a_1^{n+1}\lambda_{n-2}^2$	$a_1^{n+1}\lambda_{n-1}^2$
……					
n-1	$a_1^{2(n-1)}\lambda_1^{n-1}$	$a_1^{2(n-1)}\lambda_2^{n-1}$	…	$a_1^{2(n-1)}\lambda_{n-2}^{n-1}$	$a_1^{2(n-1)}\lambda_{n-1}^{n-1}$

Кестеден көрініп тұрғандай (2) теңдеудің сызықты тәуелсіз шешімдерінің векторларын мынадай түрде жазсақ болады:

$$v_1 = (x_n = a_1^n \sum_{i=1}^{n-1} \lambda_i; x_{n-1} = a_1^n \sum_{i=1}^{n-1} \lambda_i^2; \dots; x_l = a_1^n \sum_{i=1}^{n-1} \lambda_i^n),$$

$$v_2 = (x_n = a_1^{n+1} \sum_{i=1}^{n-1} \lambda_i^2; x_{n-1} = a_1^{n+1} \sum_{i=1}^{n-1} \lambda_i^3; \dots; x_l = a_1^{n+1} \sum_{i=1}^{n-1} \lambda_i^{n+1}),$$

$$\dots\dots\dots

$$49896y'(t) + 26460y(t) = 0 \qquad (3)$$

Мұндағы $y(t) = e^{\lambda t}; y'(t) = \lambda e^{\lambda t}$ -(3) теңдікке қойып, теңдеуді шешеміз:

$$49896\lambda e^{\lambda t} + 26460e^{\lambda t} = 0$$

$$e^{\lambda t}(49896\lambda + 26460) = 0$$

$e^{\lambda t} \neq 0$, себебі нөлге тең болса теңдіңтің шешімі болмай қалады, ал

$$49896\lambda + 26460 = 0, \lambda = -\frac{26460}{49896}$$

Енді тоериядағы (6) формуланы пайдаланамыз, сонда

$$\begin{cases} y(t) = C_1 e^{\lambda_1 t} \\ y'(t) = C_1 \lambda_1 e^{\lambda_1 t} \end{cases}$$

t=0 болғанда (7) формула бойынша

$$\begin{cases} x_2 = y(t) = C_1 \\ x_1 = y'(t) = C_1 \lambda_1 \end{cases}$$

1-кесте бойынша $C_1 = a_1^1 u_1$ болады.

2-теоремадан (8)-формуланы пайдаланып теңдеудің шешімін мынадай болады деп анықтайыз:

$$\begin{matrix} x_1 = a_1^1 \lambda u_1 \\ x_2 = a_1^1 u_1 \end{matrix} \Leftrightarrow \begin{matrix} x_1 = 49896\left(-\frac{26460}{49896}\right)u_1 \\ x_2 = 49896u_1 \end{matrix} \Leftrightarrow \begin{matrix} x_1 = -26460u_1 \\ x_2 = 49896u_1 \end{matrix}$$

Мұндағы $u_1 \in (0; +\infty)$.

Енді 2-кесте бойынша $C_1 = a_1^2 \lambda = 49896^2\left(-\frac{26460}{49896}\right) = -49896 \cdot 26460$ болады.

$$v = (x_2 = a_1^2 \lambda;\ x_1 = a_1^2 \lambda^2) \Leftrightarrow$$

$$v = (x_2 = 49896^2\left(-\frac{26460}{49896}\right);\quad x_1 = 49896^2\left(-\frac{26460}{49896}\right)^2)$$

$$\Leftrightarrow v = (x_2 = -49896 \cdot 26460; x_1 = 49896 \cdot 26460^2)$$

(1) теңдеудің $v_b(x_1, x_2 \dots, x_n)$ дербес шешімін $ax_0 + cy_0 = b$ теңдігін пайдаланып, таңдап алу әдісімен анықтаймыз. Сонда (1) теңдеудің шешімі мынадай болады: $x_1 = 17$; $x_2 = -32$

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Гельфонд А.О. Решение уравнений в целых числах. Госиздат физ-мат литературы. – М., 1952.

2 Серпинский В. О решении уравнений в целых числах. Госиздат физ-мат литературы. – М., 1961.

3 Арнольд И.В. Теория чисел. Учпедгиз. – М., 1939.

4 Ленёв В.С. Решение некоторых диофантовых уравнений с привлечением методов решения дифференциальных урванений. Городская научно-практическая конференция, посвященная 85-летию МГСУ-МИСИ. Сборник секционных научных трудов. – Москва, 2006.

5 Сборник трудов международный конференций: «Интеграция, партнерство и инновация в строительной науке и образований» Том 2. – Москва, 2010. – С.702-705.

6 Хинчин А.Я. Цепные дроби. Госиздат физ-мат литературы. – М., 1961.

ГРНТИ 27.41.17

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИНЕЙНЫХ ФОРМ ПРИ РЕШЕНИЙ СИСТЕМ ЛОГИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ ВТОРОЙ СТЕПЕНИ

А.А. Байжұманов
К.ф.-м.н., ст.преп., Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г. Шымкент

С целью упрощения записи и сокращения времени решения системы уравнения предлагается метод, являющийся оптимальным при решении отдельного класса систем нелинейных уравнений второй степени. В таком классе систем нелинейных уравнений логические формулы разбиваются полностью или частично на некоторые линейные множители.

Ключевые слова: Полином Жегалкина, линейные булевы функции, однородные единичные матрицы, длина полинома, дизъюнктивные нормальные формы.

Пусть дана система нелинейных уравнений второй степени:

$$\sum a^{(1)}_{ij}\, x_i\, x_j \oplus \sum_{i,j=1}^{n} b^{(1)}_{ij}\, x_i = \alpha_1 \qquad (1)$$

$$\sum a^{(m)}_{ij}\, x_i\, x_j \oplus \sum_{i,j=1}^{n} b^{(1)}_{i}\, x_i = \alpha_m$$

где коэфициенты $\alpha_{к,}$ $b^{(k)}_{i,}$ $a^{(k)}_{ij} \in E^2_n=\{0,1\}$, $k=1,\ldots,m$; $i,j=1,\ldots,n$. Причем $i \le j$ и имеет место $x_i \cdot x_i = x_i$.

С целью упрощения записи и сокращения времени решения системы уравнения (1) предлагается метод, являющийся оптимальным при решении отдельного класса систем нелинейных уравнений второй степени. В таком классе систем нелинейных уравнений высказывания разбиваются полностью или частично на некоторые линейные множители.

Идея упрощения записи систем уравнений (1) заключается в группировке элементов x_i, x_j и выделений линейных форм вида $x_{i1} \oplus x_{i2} \oplus \ldots \oplus x_{ik}$, которые участвуют в различных уравнениях системы.

Обозначим через $Yi_1\ldots,i_k$ сумму $x_{i1}+\ldots+x_{ik}$: $Y_{i1\ldots ik} = x_{i1} +\ldots+ x_{ik}$, здесь $1 \le k \le n$; $x_{ij} \in X^n = \{x_1,\ldots,x_n\}$, $1 \le j \le k$.

Нетрудно заметить, что в системе (1) имеется множество вариантов вынесения за скобки различных сумм $Yi_1,\ldots,i_k$

Пусть {Y} – множество всех возможных группировок в системе (1). Допустим, после некоторой группировки элементов высказываний системы (1) получено

$$\sum a^{(1)}_{ij} z_i z_j \underset{i,j=1}{\overset{t}{=}} \alpha_1 \qquad (2)$$

$$\sum a^{(m)}_{ij} \underset{i,j=1}{\overset{t}{z_i z_j}} = \alpha_m$$

здесь $i \le j$; $z_i,z_j \in \{Y\}$; t – мощность множества {Y} использующихся в системе (2). Число $\Psi = \sum \varphi_Y |Y|$ назовем сложностью системе (2), где φ_Y – количество Y, $Y\in\{Y\}$ участвующих в (2) и |Y| -число элементов в Y

Задача группировки заключается в том, чтобы среди всех возможных систем (2) найти такую, которая дает максимальную φ_Y.

Каждое высказывания системы уравнений (1) можно задавать в отдельности как матрицу $//a_{ij}//_{nxn}$ (табл. 1).

Таб. 1.

a_{11}	a_{12}	a_{13}	…	a_{1n}
a_{21}	a_{22}	a_{23}	…	a_{2n}
.	.	.	…	.
a_{n1}	a_{n2}	a_{n3}	…	a_{nn}

В табл. 1 $a_{ij} = 1$, если в соответствующем уравнений системы (1) участвуют слагаемые $x_i\ x_j$, в противном случае $a_{ij} = 0$.

Пусть $B =//a_{ij}//_{nxn}$ – матрица соответствия некоторого уравнения системы (1).

Теорема 1. Если a_{ij}, $i=i_1,\ldots,i_k$; $j=j_1,\ldots,j_t$ – однородно – единичная подматрица матрицы B, соответствующей высказыванию $f(x_1,\ldots,x_n)$ из системы (1), то $f(x_1,\ldots,x_n) = Y_{i1\ldots ik} \cdot Y_{j1\ldots jt} \oplus f^2(x_1,\ldots,x_n)$.

Доказательство. Пусть выполнено условие теоремы. Тогда нетрудно заметить, что в B существуют две симметричные однородно – единичные подматрицы a_{ij} и b_{ji} ($i=i_1,\ldots,i_k$; $j=j_1,.\ .,i_n$), имеющие одинаковые свойства. Поэтому нам достаточно рассмотреть одну из них.

Существование подматрицы a_{ij}, $i=i_1,\ldots,i_k$; $j=j_1,\ldots,j_t$ означает, что в $f(x_1,\ldots,x_n)$ имеются такие множители:

$f^1 = x_{i1}x_{j1}\oplus x_{i1}x_{j2}\oplus\ldots\oplus x_{i1}x_{jt}\oplus x_{i2}x_{j1}\oplus x_{i2}x_{j2}\oplus\ldots\oplus x_{i2}x_{jt}\oplus\ldots\oplus x_{ik}x_{j2}\oplus\ldots\oplus x_{ik}x_{jt}$, что $f = f^1 \oplus f^2$. Отсюда $f^1 = (x_{i1}\oplus x_{i2}\oplus\ldots\oplus x_{ik})(x_{j1}\oplus x_{j2}\oplus\ldots\oplus x_{jt}) = Y_{i1\ldots ik} \cdot Y_{j1\ldots jt}$.

Следовательно, $f = Y_{i1\ldots ik} \cdot Y_{j1\ldots jt} + f^2$.

Теорема доказана.

Следствие 1. Если $a^{\tau 1}_{ij}(i=i_1,\ldots,i_k\ ;\ j=j_1,\ldots,j_t\ ;\ \tau_1 = 1,\ldots,T_1)$,

$b^{\tau 2}_{ln}(l = l_1,\ldots,l_Q\ ;\ n=n_1\ ;\ \tau_2=1,\ldots,T_2)$, $c^{\tau 3}_{mr}$ $(m=m_1;r=r_1\ ;\ \tau_3=1,\ldots,T_3)$ – все однородно-единичные подматрицы матрицы B, то $f = (Y_{i1\ldots ik} * Y_{j1\ldots jt})^{\tau 1} + (x_{n1}Y_{l1\ldots lQ})^{\tau 2} \oplus (x_{m1}\cdot x_{r1})^{\tau 3}$, где T_1, T_2, T_3 – число различных групп.

Положим {B} – множество всех однородно-единичных подматриц матрицы B.

Алгоритм упрощения записи системы (1) строим в два этапа:

1-этап. Находим $\widetilde{B} \in \{B\}$ такое, что $/\widetilde{B}/ = \max /B'/$, где $B' \in \{B\}$, /A/ – число элементов матрицы A.

2-этап. В матрице B удаляем все элементы подматрицы $\widetilde{B}$.

Если в B нет единичных элементов, то алгоритм заканчивает работу. В противном случае переходим к первому этапу.

Пусть после работы алгоритма получены однородно–единичные подматрицы $B_1,B_2,\ldots,B_l$, где $\{B_1,B_2,\ldots,B_l\} = \{B\}$ и $/B_1/ > = /B_2/ >= \ldots >= /B_l/$.

Отсюда нетрудно заметить, что на основе следствия 1. легко построить оптимальную группировку элементов высказываний системы (1).

Пусть $L^2_ж$ и L^2_D длины (количество э.к.) полинома Жегалкина второй степени и ее д. н. ф., соответственно. Очевидно, что

$L^2_ж \leq C^2_n + n$, $L^2_D \leq 2^{(C_n^2+n-1)}$.

Если через $L^2_{жу}$, $L^2_{D_y}$ обозначим длины полинома Жегалкина второй степени и ее д. н. ф. после работы алгоритма упрощения, то легко доказать, что имеет место

$$L^2_{жу} \leq n,\ L^2_{D_y} \leq 2^{n-1}$$

Отсюда нетрудно заметить, что задача группирования элементов уменьшает максимальную длину полинома Жегалкина второй степени на C^2_n и сокращает ее д. н. ф. в $2^{(C_n^2)}$ раза.

В результате работы алгоритма получаем систему:

$$Ю_1\ (x, Y(x)) = \alpha_1$$

$$Ю_m\ (x,Y\ (x)) = \alpha_m$$

где $Ю_i(x,Y(x))$– полином Жегалкина второй степени группированного вида (i = 1,2,…,m).

Пусть теперь

$$T = Y_{1,2,\ldots,k}\ (Y_{1,2,\ldots,k} \oplus Y_{k+1,\ldots,t}) = 1.$$

Если существует набор α такой, что $Y_{k+1,\ldots,t}(\alpha) = 1$, то $T(\alpha) = 0$ независимо от значения $Y_{1,2,\ldots,k}(\alpha)$. Действительно, если $Y_{1,2,\ldots,k}(\alpha) = 0$, то $T(\alpha) = 0(0 \oplus 1) = 0$. Если $Y_{1,2,\ldots,k}(\alpha) = 1$, то $T(\alpha) = 1\ (1 \oplus 1) = 0$.

T = 1 имеет место тогда и только тогда, когда существует набор α такой, что $Y_{1,2,\ldots,k}(\alpha) = 1$ и $Y_{k+1,\ldots,t}(\alpha) = 0$.

Следовательно, решение уравнения (2) торжественно решению системы

$$Y_{1,\ldots,k} = 1$$
$$Y_{k+1,\ldots,t} = 0.$$

Литература

1 Яблонский С.В. Введение в дискретную математику. – Москва: Наука, Главная редакция физико-математической литературы, 1986.

2 Байжуманов А.А., Ибрагимов О.М. Дискретная математика және математикалық логика. Оқулық. –Алматы: ЭСПИ, 2020.

3 Супрун В.П. Основы теории булевых функций. – М.: Ленанд/ URSS, 2017. – 208 с.

4 Марченков С.С. Замкнутые классы булевых функций. – М.: Физматлит, 2000.

5 Леонтьев В.К. Симметрические булевы полиномы. // Ж. вычисл. матем. и матем. физ. 2010. Т. 50. № 8. – С. 1520-1531.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

AGRICULTURAL SCIENCE

ҒТАМР 65.63.33

КАЛИЙ ГУМАТЫ ҚОСЫЛҒАН ЙОГУРТ ӨНІМІН ЖЕТІЛДІРУ

А.М. Турбаева
Магистрант, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада жан-жақты зерттеу қарастырылған. Біріншісі, ол йогурт сүтқышқылды өнімін гуматпен байыту арқылы функционалды бағыттағы өнім алу. Екіншісі, жаңа өнім технологиясын жетілдіру. Гумат – табиғи шыққан экологиялық таза өнім. Гуминді заттар биологиялық белсенді қосылыстар болып табылады, сондықтан өңделген кезде олар әртүрлі жаңа биологиялық белсенді заттардың көздеріне айналады. Гуминдік заттармен байытылған сүзбені алу барысында, қалдықсыз технологияны негіздей отыра, сүзбенден алынған сарысуды пайдаланып жаңа өнім технологиясын жетілдіру.

Түйін сөздер: калий гуматы, йогурт, гуминдік заттар, концентрация, гумат.

Гумат – табиғи экологиялық таза өнім. Ол органикалық және минералды табиғаттағы заттардың кең классына қарсы жоғары белсенділік танытады, метаболизмді, көмірсулар мен ақуыздар алмасуын белсендіреді, азықтағы қоректік заттардың пайдалану жылдамдығын арттырады. Ішек микрофлорасының өмірлік белсенділігін ынталандырады. Организмнің өсуі мен дамуын жеделдетеді, өнімділік пен өнім сапасын арттырады. Организмнің табиғи төзімділігін арттырады, синтез реакциясын ынталандырады және организмдегі қышқыл балансын қалыпқа келтіреді [1].

Қазақстанда калий гуматын дайындаудың отандық технологиясы жасалды, оның өсімдіктердің ауыл шаруашылығы дақылдарына тиімділігіне ауқымды зерттеулер жүргізілді [2-3]. Алайда, бұл препараттың қоспа немесе емдік препарат ретінде тиімділігіне талдау жүргізілген жоқ.

Жануарлар мен адам ағзасындағы метаболикалық процестерге әсер ету арқылы көрінетін гуматтардағы биологиялық белсенділіктің кең спектрінің болуы туралы бірқатар жарияланымдар бар. Гуматтардағы органикалық қышқылдардың кең құрамы ферменттердің әсерінен басқа тағам бөлшектерін ыдыратуға көмектеседі. Гумат ауруға тиімді қарсы тұруға мүмкіндік беретін иммундық жүйені байытатын микроэлементтермен қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, гумин қышқылдары патогендік бактериялар мен зеңдердің өсуін тежейді,

микотоксин деңгейін төмендетеді, ақуыздың қорытылуын және кальцийдің, микроэлементтер мен қоректік заттардың сіңуін жақсартады. Нәтижесі жоғары дене жағдайы және ауруға қарсы иммунитет пайда болады [4].

Гуминді заттар биологиялық белсенді қосылыстар болып табылады, сондықтан өңделген кезде олар әртүрлі жаңа биологиялық белсенді заттардың көздеріне айналады. Ең танымал мысал клиникалық тәжірибеде кеңінен қолданылатын сорбент «медициналық лигнин» немесе полифепан [5].

Гумин қышқылдары негізінде жасалған отандық препараттардың микробқа қарсы және биорегуляциялық қасиеттерін талдау нәтижелері олардың микробқа қарсы белсенділігін, биологиялық белсенділігін және зертханалық зиянсыздығын көрсетті. Бұл мәліметтер гумин қышқылдарының экологиялық қауіпсіз отандық препараттарын қолданудың перспективалы екендігін көрсетеді [6].

Ғылыми зерттеудің мақсаты – Қазақстанда өндірілетін көмірді, оның ішінде Сарыадыр кен орнының көмірін тотықтырумен «Көмір химиясы және технологиясы институты» ЖШС қазақстандық ғалымдары алған «Қазгумат» препаратынан калий гуматы негізінде йогурт алудың рецептурасы мен технологиясын жасау болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттер жүктелді:

– Гуминдік заттарды ғылыми негіздеу және физика-химиялық қасиеттерін зерттеу нәтижесінде йогурт өндіру технологиясында тиімді қолдану арқылы функционалды бағыттағы өнім алу;

– Йогурт өнімінің сапалық көрсеткіштерін және гуминдік заттардың әсерін зерттеу;

– Гуминдік заттармен байытылған йогурт өнімінің химиялық құрамын, энергетикалық құндылығын, микробиологиялық және pH көрсеткіштерін анықтау;

– Дайын өнімнің экономикалық тиімділігін анықтау.

Йогурт – бұл сүт пен қышқыл негізінде дайындалған дәмді және пайдалы ашытылған сүт өнімі. Сусынды жүйелі түрде қолдану ас қорыту жолын қалыпқа келтіруге, иммунитетті нығайтуға және жалпы әл-ауқатты жақсартуға көмектеседі. Йогурттың құрамында ағзаның толыққанды жұмыс істеуі үшін қажетті минералдар, белсенді тірі бактериялар, дәрумендер мен май қышқылдарының көп мөлшері бар. Резервуарлы тәсілмен йогурт өндіру технологиясын қолдана отырып 4% майлылықтағы йогурт өндіріп алынды. 1-суретте йогуртты резервуарлық тәсілмен алу үрдісі көрсетілген.

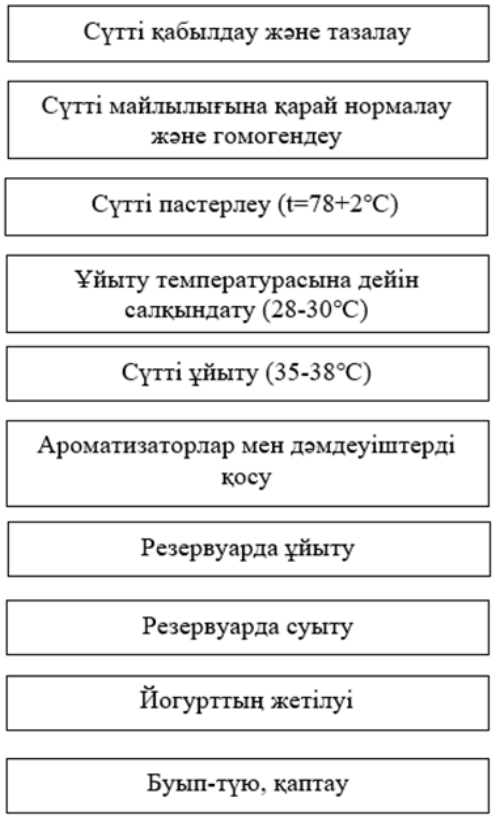

Сурет 1. Йогурт өндіріудің резервуарлық үрдісі.

Дайын өнімге 0,1%, 0,5%, 1% концентратта калий гуматын қосып, органолептикалық көрсеткіштеріне зерттеу жұмысы жүргізілді. Зерттеу нәтижесі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Калий гуматымен байытылған йогурт.

Көрсеткіштер	**0,1%**	**0,5%**	**1%**
Органолептикалық	I	II	III
Майлылығы	3,2	3,2	3,2
Қышқылдылығы	16	16,7	17,4
ph	7	6,5	5
Түсі	Ақ	Сүтті	Ақ-сары

Алынған зерттеу тәжрибеден ең оңтайлы 0,5% гумат қосылған сынаманың химиялық құрамын зерттеуге «Нутритест» ЖШС-не жіберілді. Зерттеу нәтижесі 2-суретте көрсетілген.

Испытательная лаборатория ТОО «НУТРИТЕСТ»

KZ.T.02.E0177
TESTING

Республика Казахстан, 050008, г. Алматы, ул. Клочкова, 66,
телефон/факс: (727) 375 82 23, (727) 375 00 34

Аттестат аккредитации № KZ.T.02.E0177 от 06 мая 2021 г.

ПРОТОКОЛ ИСПЫТАНИЙ № 330К от 23 февраля 2022 г.

Дата поступления в лабораторию: **16.02.2022 г.**
Наименование и адрес заявителя: **ЧЛ Турбаева Айжана Майлиевна, Республика Казахстан, Мангистауская область, Мунайлинский район, с. Мангистау, ул. Квартал 15, дом 105, к.13**
Наименование и обозначение испытываемого образца: **Йогурт м.д.ж. 0,5% с добавлением гумата**
Серия (№ лота): -
Размер партии: -
Дата изготовления: **16.02.2022 г.**
Срок годности: -
Изготовитель (страна, фирма): **Республика Казахстан, ЧЛ Турбаева Айжана Майлиевна**
Количество образцов, поступивших на исследование: **300 г**
Обозначение НД на продукцию: -
Дата начала испытания: **16.02.2022 г.** Дата окончания проведения испытания: **23.02.2022 г.**
Вид испытаний: **Контрольный**
Условия проведения испытаний: **Температура 21-23°С; влажность 70-72%**

Наименование показателей, единицы измерений	Допустимые нормы по НД	Фактически получено	Обозначение НД на методы испытаний
1	2	3	4
Минеральные вещества, мг/100 г:			
Кальций (Ca)	-	170±34	ГОСТ ISO 12081-2013
Железо (Fe)	-	2,5±0,5	ГОСТ 26928-86

Исполнитель Тұрған Г.Н.

Заведующая ИЛ **Хаджибаева И.Ф.**

Протокол оформила Именова М.А.

Сурет 2. Зерттеу нәтижесі.

Зерттеу нәтижесі бойынша 0,5% гумат қосылған йогурттың құрамындағы минералды заттар өзгеріске ұшырады, яғни бақылау йогуртқа қарағанда минералды заттары көбейді. Соның ішінде бақылау йогуртында темір – 0,1 мг, кальций – 122мг құраса, ал 0,5% гумат қосылған йогуртта темір – 2,5 мг, кальций – 170 мг құрап тұр. Бұл нәтижеден минералды заттардың көбейгенін байқауға болады.

Алынған мәліметтер негізінде келесі қорытынды алынды:

1. Гумин қышқылдары негізінде йогурт алудың рецептурасы мен технологиясы жасалды. Әзірленген технология өндірісте оңай және қолдануға ыңғайлы; үлкен уақыт пен қаржылық шығындарды қажет етпейді.

2. Зерттеу нәтижесін жүргізе келе, калий гуматының 0,5% концентраты ең оңтайлы шешім болып табылады. Ғылыми-экономикалық тәжірибелер және алынған нәтижелер тәжірибе кезеңінде гуминдік заттармен байытылған йогурт өнімінің жанама әсерлер мен асқынулардың анықталмағанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Сафанов С.А., Ахмедов К.С. Совместня полимеризация крилонитрила с гуминовыми кислотами / В кн. Гуминовые удобрения, теория и практика их применения. – М.: Наука, 2010. – 125 с.

2 Li X., Xiao P., Jiang T., Wei S., Li M., Luo C. Adsorption behavior of lead ions on the complex colloid goethite and humic acid // China Environ. Sci. 2012. – Vol. 32, №7. – P. 1274-1279.

3 Ермгамбет Б.Т., Кухр Е.В., Нургалиев Н.У., Касенова Ж.М., Зикирина А.М. Эффективное применение гуминовых препаратов(на основе гуматов) в животноводстве и ветеринарии // Журнал «Достижения науки и образования». – №10 (11). 2016. – С. 16-19.

4 Kucukersan S., Kucukersan K., Colpan I., Goncuoglu E., Reisli Z., Yesilbag D. Theeffects of humic acid on egg production and egg traits of laying hen // Vet. Med. – Czech, 50, 2015 (9). – P. 406-410.

5 Barret E.P., Joyner L.C., Halenda P.P. The determination of pore volume and area distributions in porous substances. I.computations from nitrogen isotherms // J. Am. Chem. Soc., 1951, Vol. 73. № 1. – P. 373-380.

6 Wang Y., Song K.-Y., Kim Y. (2022). Effects of thermally treated mulberry leaves on the quality, properties, and antioxidant activities of yogurt. Journal of Food Processing and Preservation, 46, e16139.

ГРНТИ 68.01

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ПОТЕПЛЕНИЯ

Н.Е. Калимов
К.с-х.н., асс. проф., КРУ им. А. Байтурсынова, г. Костанай
В. Усанина
Магистрант, КРУ им. А. Байтурсынова, г. Костанай

В статье рассматриваются проблемы сельскохозяйственного производства Республики Казахстан в связи с наступлением эры глобального потепления. Особое внимание уделено на тенденцию потепления в нашей стране и приведены меры по адаптации к условиям производства в новых климатических условиях. Выделены задачи в системе селекции и семеноводства Республики Казахстан, эффективное решение которых сгладит риски связанные с повышением температуры, уменьшением влагообеспеченности основных полевых культур.

Ключевые слова: изменеие климата, глобальное потепление, адаптация сельского хозяйства.

Проблема изменения климата является одной из важнейших экологических проблем современности, которая выходит за рамки чисто научной проблемы и представляет собой комплексную междисциплинарную задачу, так как изменение климата влияет на экологические, экономические и социальные аспекты устойчивого развития любого государства.

Ученые еще недавно считали потепление на Земном шаре на +2°С по сравнению с доиндустриальным периодом безопасным пределом. Но последние исследования дают новую повестку: ограничить потепление климата +1,5 градусами, а потепление более чем на +2°С является «точкой невозврата» с глобальными необратимыми изменениями, прежде всего непредсказуемостью климата, смещением водных циклов и природно-климатических зон, ростом числа наводнений и засух, появлением новых инфекционных заболеваний. Ученые говорят также о сужении биоразнообразия в виде масштабного исчезновения тысяч видов растений и животных, в связи с быстрым изменением среды их обитания к которым они не успевают приспособиться [1].

Казахстан принял обязательства по достижению ЦУР, ратифицировал РКИК ООН и Парижское соглашение. Разрабатываются Доктрина по достижению климатической нейтральности к 2060 г. и Дорожная карта по

адаптации к изменению климата. Вопросы изменения климата были включены в недавно принятый Экологический кодекс Казахстана. В нем установлены требования по смягчению изменения климата и определены приоритетные сферы для адаптации к изменению климата: сельское хозяйство, водное хозяйство, лесное хозяйство, гражданская защита. Для Республики Казахстан переход к устойчивому развитию является насущной необходимостью. Рост экономики за счет эксплуатации природных ресурсов может происходить только на определенном этапе [2].

Казахстан, как и другие страны Центральной Азии, относится к группе стран, наиболее уязвимых от изменения климата. Связано это с засушливыми природными условиями, а также отсутствием выхода к океану, глобальному регулятору температуры. В последние годы изменение климата проявляется в регионе все заметнее, а именно растут колебания температуры, волны холода и жары, все чаще появляются засухи, увеличиваются нехватка воды.

В Казахстане к наиболее значимым последствиям изменения климата относятся растущий дефицит воды и усиление засухи. Водные экосистемы в Казахстане отличаются особой уязвимостью, поэтому, если не будут приняты своевременные меры, то трагедия Аральского моря может повториться на озере Балхаш, в дельте реки Урал, в других экосистемах, от состояния которых зависит благополучие многих миллионов проживающих там людей.

Адаптация помогает избежать или смягчить последствия изменения климата и находить решения, чтобы жить в новых климатических условиях. МГЭИК определяет адаптацию как «процесс приспособления природных и антропогенных систем в ответ на фактическое или ожидаемое воздействие изменений климата или его последствий, которое позволяет снизить вред или использовать благоприятные возможности»

Казахстан находится в зоне рискованного земледелия. Основная проблема современного сельского хозяйства нашей страны – это дегумификация почв и снижение ее плодородия.

Изменения климата и сокращение водных ресурсов во многом уже учтены в Национальном проекте на 2021-2025 гг. Меры, выполняемые в этом секторе, включают повышение эффективности орошаемого земледелия, диверсификацию сельскохозяйственных культур, модернизацию капельного орошения и инфраструктуры с учетом изменения и речного стока, переход к органическому земледелию и более эффективному управлению почвами, предотвращение чрезмерного выпаса скота и управление пастбищами. Запланировано также проведение климатического зонирования территории страны с учетом изменений условий выращивания сельскохозяйственных культур [3].

В дополнение к выполняемым проектам в Дорожной карте предложены следующие меры:

– разработка целевой программы по сохранению и восстановлению плодородия почв и предотвращению опустынивания как основы продовольственной безопасности страны;

– обводнение пастбищ и создание сети водопоев с использованием ВИЭ, а также внедрение современных методов и технологий улучшения продуктивности и кормовой емкости пастбищ;

– создание лесных полос и защитных зеленых насаждений для регулирования паводков и накопления влаги для производства продуктов питания;

– предотвращение загрязнения земель отходами производства и потребления;

– строительство завода по производству органических удобрений;

– планирование импорта-экспорта продовольственных и промышленных товаров с учетом их «водного и климатического следа»;

Стратегическим направлением в условиях роста дефицита воды и учащения засух является диверсификация культур с отказом или заменой водоемкой продукции на менее водоемкие, но более продуктивные культуры, увеличение доли устойчивых к засухе и болезням сортов, более адаптированных к климатическим изменениям. Для того, чтобы заниматься традиционными культурами без снижения сбора урожая нужно переходить на более засухоустойчивые сорта. Но если согласно климатическим прогнозам на данной территории без дополнительного полива уже ничего не вырастет, то целесообразно заменить пшеницу овощами или перейти к орошаемому земледелию. В случае же значительного сокращения водных ресурсов нужно также думать, как использовать эти земли в качестве пастбищ или для иных нужд.

Важным направлением адаптации аграрного сектора является развитие и широкое распространение среди фермеров климатически устойчивых технологий, к примеру, тепличных хозяйств с современными технологиями водо- и энергосбережения, позволяющих меньше зависеть от погодных условий, заморозков и засух.

Изменение климата в Казахстане.

Устойчивое повышение средней годовой температуры воздуха наблюдается на территории всех областей Казахстана. В среднем по территории Казахстана повышение среднегодовой температуры воздуха составляет +0,32 ºС каждые 10 лет. Во все сезоны, кроме зимнего, повышение температуры статистически значимое.

Все тренды среднего по территории Казахстана годового и сезонного количества осадков статистически незначимы. Наблюдается слабая тенденция к увеличению годовых сумм атмосферных осадков (на 2,6 мм за 10 лет), в основном за счет осадков весеннего сезона, когда увеличение в некоторых западных и северных регионах составляет 10-20 % за 10 лет. В осенний период количество осадков уменьшается, в некоторых западных и южных регионах на 2-12 % за 10 лет.

Анализ тенденций в экстремумах температуры приземного воздуха и количества атмосферных осадков показал, что за период 1961-2020 гг.:

– прослеживается устойчивое увеличение количества летних дней с температурами выше +25°С и +30°С, а также тропических ночей с температурами выше +20°С, особенно заметное на юге, юго-западе и западе республики;

– повсеместно происходит увеличение количества волн жары в теплое время года, общей продолжительности волн жары и продолжительности максимальной волны жары, увеличивается также продолжительность волн тепла в целом за год;

– наблюдается сокращение дефицита тепла в холодный период года и увеличение дефицита холода в теплый период, особенно на юго-западе и западе республики;

– повсеместно наблюдается устойчивое увеличение периода активной вегетации со среднесуточной температурой выше +10°С, а также суммы активных температур за этот период;

– сокращается количество суток с заморозками и с сильными морозами ниже минус -20 °С;

– наблюдается тенденция уменьшения количества осадков летом и осенью;

– наблюдается смещение климатических зон к северу, что приведет к расширению пустынных и полупустынных зон [4].

Климат на территории Казахстана более чувствителен к глобальному потеплению. Как показали расчеты, повышение температуры воздуха на территории Казахстана оказалось гораздо больше глобального. За последние 100 лет, по данным длиннорядных станций Казахстана, потепление в целом по Казахстану составило +1,37°С, при среднеглобальном потеплении, согласно Пятому оценочному докладу МГЭИК, +0,85°С.

Международные эксперты активно обсуждают необходимость «смены парадигмы» по отношению к мировому сельскому хозяйству и перехода к более продуктивным и инклюзивным сельскохозяйственным и продовольственным системам, более адаптированным к изменению климата.

Устойчивое сельское хозяйство – это такая система его ведения, которая обеспечивает постоянное и достаточное снабжение населения урбанизированных территорий продовольствием и промышленности сырьем при условии эффективности хозяйственной деятельности без ущерба для окружающей среды на основе передовых экологически ориентированных технологий [5].

Сельское хозяйство в широком смысле, в том числе лесное хозяйство, рыболовство и аквакультура, могут и должны играть центральную роль в решении проблемы изменения климата, особенно в части его адаптации к последствиям, таким как дефицит водных ресурсов, засоление почв или распространение болезней и вредителей растений и животных.

Вот те принципы, руководствуясь которыми, можно осуществить процесс перехода к более устойчивому производству продовольствия и ведению сельского хозяйства:

– Повышение эффективности использования ресурсов играет важнейшую роль в обеспечении устойчивости сельского хозяйства.

– Для обеспечения устойчивости необходимы решительные действия по сохранению, защите и улучшению природных ресурсов.

– Сельское хозяйство, которое не обеспечивает защиту и укрепление источников средств к существованию и социального благополучия жителей сельских районов, устойчивым не является.

– Повышение устойчивости социума и экосистем к внешним воздействиям – ключевой фактор обеспечения устойчивости сельского хозяйства.

– Для устойчивого производства продовольствия и ведения сельского хозяйства необходимы механизмы ответственного и эффективного управления.

Работая со странами в целях развития и применения этих принципов, ФАО стремится к формированию национальных, региональных и глобальных агропродовольственных систем, которые будут более устойчивыми с социальной, экономической и экологической точек зрения.

Задачи по управлению рисками в аграрном секторе Казахстана.

Минимизация климатозависимых рисков, связанных с обеспечением продовольственной безопасности, должна рассматриваться как важнейшая цель адаптации аграрного сектора экономики Казахстана к изменяющемуся климату.

Наиболее важными шагами должны быть, разработка правительственной программы по адаптации сельского хозяйства к изменению климата, включение адаптационных мер в программы стратегического развития экономики.

Также необходимо, принятие национальной стратегии по селекции селькохозяйственных культур. Разработка стратегического документа трансформации всей отрасли селекции сельскохозяйственных культур с единым проектным управлением под эгидой МСХ РК, формирование системы управления всей цепочки селекционно-семеноводческой отрасли, определение ориентиров и целевой траектории развития, с составлением перечня детальных индикаторов состояние отрасли и видения ее перспектив развития.

В целях адаптация к новым глобальным вызовам, разработка новых программы селекции сельскохозяйственных культур, в максимальной степени ориентированных на экономное потребление влаги и питательных веществ, экологическую пластичность и снижение затрат энергии на производство продукции с прицелом на ресурсосбережение и регенеративное сельское хозяйство.

На сегодня пшеница, являющаяся одной из превалирующих культур в Казахстане – одна из наименее технологически развитых культур. Причинами этого являются:

– сложный геном и биология культуры.

– неприятие рынком ГМ-пшеницы, которое приводит к потере интереса к пшенице со стороны частных инвесторов. Вследствие чего основная роль в селекции пшеницы в развитых странах, таких как США и Канада играют государственные селекционные учреждения [6].

Адаптация к изменению климата сельскохозяйственного сектора.

Изменение климата предполагает, как положительные, так и отрицательные последствия для сельского хозяйства Республики Казахстан.

Положительные последствия:

– повышение температуры воздуха в холодный период года;

– удлинение беззаморозкового периода;

– раннее начало весенней вегетации озимых культур;

– удлинение вегетационного периода;

– повышение фотосинтетической способности растений за счет увеличения содержания в атмосфере CO_2.

Отрицательные последствия:

– увеличение количества дней с высокой температурой воздуха;

– увеличение доли ливневых осадков;

– увеличение случаев выпадения града;

– увеличение межгодовой и внутрисезонной изменчивости режима погоды;

– сокращение периода со снежным покровом;

– увеличение повторяемости аномально холодных зим и жарких лет;

– усиление засушливости климата и увеличение повторяемости засух;

– сдвиг агроклиматических зон увлажнения на север;

– снижение урожайности сельскохозяйственных культур при малоэффективной технологии возделывания;

– снижение урожайности и раннее выгорание растительности на пастбищах.

– развитие инфекционных заболеваний и вредителей сельскохозяйственных культур, распространение сорной растительности;

– ужесточение условий летнего выпаса скота на равнинных пастбищах.

Адаптационные меры в сельском хозяйстве Казахстана.

Агротехнические меры:

– подбор более засухоустойчивых сортов сельскохозяйственных культур и многолетних насаждений;

– диверсификация структуры посевов полевых культур и посадки многолетних насаждений;

– корректировка сроков сева и полива культур, с целью повышения урожайности, сокращения водопотребления и повышения эффективности водопользования;

– применение удобрений, в том числе органических;

– ресурсосберегающие технологии обработки почвы;

– корректировка мероприятий по борьбе с вредителями и сорными растениями.

– применение технологий влагонакопления и влагосбережения.

Финансовые и управленческие меры:

– страхование урожая, хозяйства и доходов;

– диверсификация и увеличение доходов от несельскохозяйственной деятельности, к примеру агротуризм;

– привлечение инвестиций и экономия средств.

Технологические меры:

– создание новых сортов культур;

– повышение качества краткосрочных прогнозов погоды;

– инновации в области рационального использования природных ресурсов;

– повышение технической оснащенности аграрных предприятий;

Правительственные программы:

– разработка правительственной программы по адаптации сельского хозяйства к изменению климата;

– включение адаптационных мер в программы стратегического развития экономики;

– программы по предоставлению эффективных субсидий и поддержки аграрного сектора;

– программы по образованию и предоставлению информации;

– научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы;

– политика в области землепользования;

– политика в области страхования, создание государственных страховых агарных фондов.

– создание запасов и резервов продовольствия.

Литература

1 Щербак И. Климатически оптимизированное сельское хозяйство. https://agriecomission.com/base/29-klimaticheski-optimizirovannoe-selskoe-hozyaistvo.

2 Просто об изменении климата. Справочник по адаптации к климату в Казахстане. ПРООН, Нур-Султан, 2022. – С. 60.

3 Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы. Утвержден Постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 732.

4 Ежегодный бюллетень мониторинга состояния и изменения климата Казахстана: 2020 год. Министерство экологии, геологии и природных ресурсов. РГП КазГидроМет. Научно-исследовательский центр. Нур-Султан, 2021. – 67 с.

5 Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2006-2024 годы, одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 14 ноября 2006 года № 216.

6 Селекция – 2,0. Научный доклад НИУ ВШЭ и ФАС РФ. Под редакцией А.Ю. Иванова, Р.С. Куликова, М.М. Харченко. – Москва, НИУ ВШЭ, 2020. – С. 298.

ГРНТИ 65.63.29

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ МОЛОЧНОГО МОРОЖЕНОГО С ДОБАВЛЕНИЕМ НЕ АДСОРБИРОВАННОГО МАТОЧНОГО МОЛОЧКА

А.В. Семержинский
Магистрант, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

В современных условиях, для Казахстана является актуальным вопрос рационального использования сырья животного происхождения, как молоко, мед так и маточного молочка. Маточное молочко, польза которого неоспорима, включает более 400 активных компонентов, среди которых ценнейшие витамины, незаменимые аминокислоты, белки, ферменты, гормоны и другие ингредиенты. Маточное молочко оказывает полезное воздействие практически на все органы и системы человеческого организма. Применение молочка маточного пчелиного не адсорбированного обогащает продукт белковыми веществами, по биологической ценности в несколько раз превосходящими белок молока (казеин), в которых содержится больше незаменимых аминокислот.

Ключевые слова: функциональное мороженое, маточное молочко, молочная промышленность, производство мороженого, молочное мороженое.

Молочная промышленность оттачивает технологию производства мороженного не один десяток лет. На прилавках можно встретить разнообразие вкусов, цветовых гамм и форм мороженного продукта. Заметим, что мороженное употребляют все слои населения, о непереносимости мороженого вы сможете услышать только от определенно взятой личности. Из чего следует, что мороженное может стать эталоном функционального продукта.

Маточное молочко – продукт пчелиной жизнедеятельности. В процентном соотношении состав пчелиного маточного молочка следующий: 60-70% – вода; 30-40% – сухое вещество, представленное на 20-50% белками, на 10-40% углеводами, на 5-15% жирами, на 1,5-3% витаминами, минералами, гормонами, ферментами и прочими биологически активными веществами. Хранение маточного молочка строго в замороженном виде, ввиду быстрой окисляемости и потери полезных свойств [1].

В современных условиях, для Казахстана является актуальным вопрос

рационального использования сырья животного происхождения, как молоко, мед так и маточного молочка. Имеющиеся фермы позволяют вести промышленноепроизводство продуктов животного происхождения во многих регионах Казахстана. В некоторых регионах (например, в Северных областях) организованы хозяйства, занимающиеся разведением крупно-рогатого скота и сбором, реализацией молока. Пчеловодство развивающаяся сфера животноводства, которая преобладает в Восточных и Южных областях Казахстана. Производство мороженного налажено в каждом крупном городе, путем организации предпринимателями небольших цехов по выпуску продукции.

Маточное молочко обладает переменными характеристиками в зависимости от особенностей насекомых, их местоположения, сезона, цветения растений и других обстоятельств. Тем не менее полученная условная формула составлена настолько гармонично, что едва ли в природе найдёшь ей аналог – маточное молочко, польза которого неоспорима, включает более 400 активных компонентов, среди которых ценнейшие витамины, незаменимые аминокислоты, белки, ферменты, гормоны и другие ингредиенты. Маточное молочко оказывает полезное воздействие практически на все органы и системы человеческого организма:

– Нервная система – усиливает сопротивляемость стрессам, стимулирует рост и деление клеток спинного и головного мозга, ускоряет усвоение глюкозы, обеспечивает эластичность и целостность зрительных нервов, помогает надолго сберечь хорошую память;

– Сердечнососудистая система – устраняет явления вегето-сосудистой дистонии, гармонизирует артериальное давление (высокое снижает, низкое поднимает), укрепляет стенки сосудов и капилляров, регулирует состав крови, препятствует образованию тромбов и холестериновых бляшек;

– Эндокринная система – оптимизирует гормональный фон, стимулирует адекватную выработку гормонов корой надпочечников и щитовидной железой, улучшает репродуктивную функцию, препятствует возникновению аутоиммунных заболеваний.

Известна стандартная рецептура молочного мороженого, включающая молоко коровье цельное с массовой долей жира 3,2% и массовой долей сухого обезжиренного молочного остатка 8,1%-50,0%, масло коровье сливочное несоленое с массовой долей жира 82,5%-1,28%, молоко цельное сгущенное с сахаром с массовой долей жира 8,5%, массовой долей сухого обезжиренного молочного остатка 20,0 и сахарозы 43,5%-10,0%, молоко коровье сухое обезжиренное с массовой долей сухого обезжиренного молочного остатка 93,0-4,25 %, сахар-песок 11,15 %, агароид 0,3 %, ванилин 0,01%, воду питьевую 23,01 % [2]. Недостатком рецептуры такого мороженого является отсутствие профилактических свойств, что имеет первостепенное значение для здоровья населения экологически неблагоприятных районов, а также низкая структурная устойчивость, низкая сопротивляемость таянию, посторонние привкусы, отсутствие общеукрепляющего действия.

В ходе расчетов пищевой и энергетической ценности продукта были выявлены следующие закономерности: предлагаемый объем добавления не адсорбированного маточного молочка не влияет на пищевую и энергетическую ценность на готовый продукт по сравнению с базовым молочным мороженным. Однако, это дает большее предпочтение готовому продукту, ввиду его прямого функционального назначения. Калорийность продукта и баланс БЖУ не изменяется, а вот витаминный состав и состав микроэлементов уже отличается, по некоторым витаминам на 10-37% в зависимости от концентрации не адсорбированного маточного молочка в готовом продукте.

Применение молочка маточного пчелиного не адсорбированного обогащает продукт белковыми веществами, по биологической ценности в несколько раз превосходящими белок молока (казеин), в которых содержится больше незаменимых аминокислот; углеводами, представленными всеми видами сахаров: глюкозой, фруктозой, ксилозой, крахмалом, являющихся натуральным энергетическим материалом для питания клеток организма человека; жирами, являющимися необходимой основой для синтеза клеточных мембран, стероидных гормонов в организме.

Литература

1 Книженко В., Ёлкин В. Лекарства из улья. «Клуб Семейного Досуга». – С. 200.

2 Арсеньева Т.П. Справочник технолога молочного производства. Технология и рецептуры. Т 4. Мороженое. – Спб.: ГИОРД, 2003. – С. 104-105.

ГРНТИ 65.63.33

ТЕХНОЛОГИЯ ПОЛУЧЕНИЯ ТВОРОЖНОГО ДЕСЕРТА С ДОБАВЛЕНИЕМ ОВСЯНОГО ЖМЫХА

З.Е. Мусинова
Магистрант, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан
С.Б. Байтукенова
К.т.н., Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Нур-Султан

В производстве переработки растительного сырья для выработки напитков растительного происхождения, в частности овсяной крупы, жмых представляет собой побочный продукт, который утилизируется или отправляется на удобрение растений. Эти отходы представляют собой ценное сырье для выработки продуктов питания. Данная статья посвящена рациональному использованию вторичного растительного компонента в качестве полноценной добавки в рецептуру технологии получения десерта.

Ключевые слова: овсяный жмых, десерт, пищевая ценность, вторичное сырье, каррагинан.

Овес – сельскохозяйственная культура многофункционального использования в различных сферах человечества. Овес является источником белка и лизина. В странах СНГ использование овса ограничивается исключительно зернофуражными целями, тогда как зарубежом овес перерабатывают для изготовления продуктов функционального назначения, в том числе и диетического питания.

Овес богат β-глюканами, которые по своей природе относятся к пищевым волокнам. Его свойства помогают работе желудочно-кишечного тракта и используют в качестве противоопухолевого средства.

По сравнению с другими зерновыми культурами овес превосходит по многим показателям, таким как сбалансированность аминокислотного состава, макро и микроэлементами, жирами, которые хорошо усваиваются организмом. В составе овса содержится 7-9% свободных липидов [1].

В соверменных реалиях чаще всего предпочтение даются разработкам ассортимента творога, ориентированных на создание пищевой и биологически сбалансированной продукции функцианальной направленности.

По сравнению с творожными десертами и пудингами, основные сегменты рынка хорошо сформированы. Аналитики прогнозирует спрос творожных десертов с добавлением растительных компонентов, обогащенными различными микро и макроэлементами, которые благотворно будут влиять на организм человека в целом. Это обуславливается растущим интересом потребителей в сторону сбалансированного питания.

В последнее время наблюдается тенденция роста людей с нехваткой белков, содержащих незаменимые аминокислоты. В этой связи разработка творожных десертов с добавлением растительных компонентов является актуальным направлением в пищевой промышленности [2].

Целью данной статьи является обогащение творожного десерта путем внесения вторичного растительного сырья, а именно овсяного жмыха для предотвращения нерационального использования побочного продукта из растительных напитков, а также обогащения продукта необходимыми для огранизма человека элементами.

Объекты исследования – молоко, творог, овсяный жмых и каррагинан.

Творожный десерт получают смешиванием компонентов, таких как творог, сливки или сметана, сахар-песок и пищевые наполнители. Готовый продукт должен соответствовать требованиям ГОСТ.

По органолептическим характеристикам согласно ГОСТ 31453-2013 «Творог. Технические условия» творожный продукт должен соответствовать требованиям таблицы 1 [3].

Таблица 1. Органолептические характеристики творожного продукта по ГОСТ 31453-2013.

Наименование показателя	**Характеристика**
Консистенция и внешний вид	Мягкая, мажущаяся или рассыпчатая с наличием или без ощутимых частиц молочного белка. Для обезжиренного продукта – незначительное выделение сыворотки
Вкус и запах	Чистые, кисломолочные, без посторонних привкусов и запахов. Для продукта из восстановленного молока с привкусом сухого молока
Цвет	Белый или с кремовым оттенком, равномерный по всей массе

Смешивание компонентов для выработки десерта с добавлением овсяного жмыха происходит по схеме 1.

При изготовлении десертов важным компонентом при внесении в рецептуру является добавка стабилизирующих компонентов. Одним из распрастраненных видов стабилизаторов является каррагинан. Каррагинан улучшает реологические и органолептические свойства молочных продуктов. Использование каррагинана в 0,1-0,3% влияет на вид, текстуру и вкус молочных продуктов. В данной рецептуре использован каррагинан в качестве стабилизирующего агента [4].

Молоко принимают в соответствии со всеми требованиями, предъявляемыми сырому молоку, проводят очистку от механических примесей и нормализуют путем сепарирования молока. Далее для получения творога молоко заквашивают и получают обезжиренный творог. Тем временем охлажденное молоко смешивают с сахаром-песком и желатином для набухания смеси в течении 30-60 мин. После этого все компоненты смешиваются с добавлением овсяного жмыха и пастеризуются, и гомогенизируются [5]. Готовый продукт упаковывается в тары и охлаждается до 30-35 ^{0}С. Технологическая схема изготовления творожного десерта с добавлением овсяного жмыха описана в схеме 1.

Схема 1. Технологическая схема творожного десерта с добавлением овсяного жмыха.

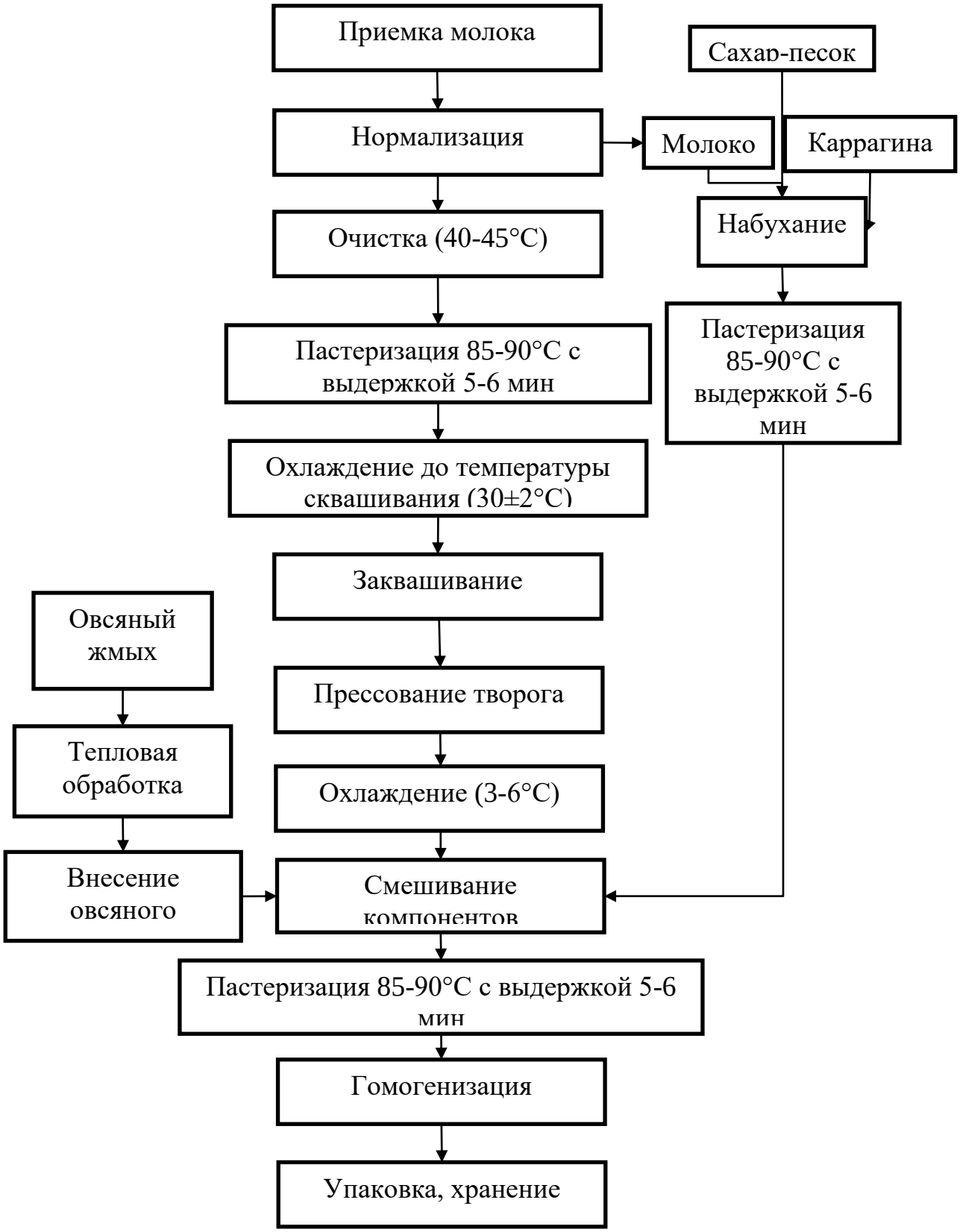

Результаты исследования.

Согласно литературному обзору добавление овсяного жмыха оптимальнее всего в условиях смешивания всех компонентов при изготовлении творожного десерта. Дальнейшая пастеризация позволит увеличить срок годности вырабатываемого продукта, а процесс гомогенизации позволит добиться однородной консистенции и приданию продукта необходимых структурно-механических свойств.

Предварительное набухание желирующего компонента позволяет в полной мере добиться нужной консистенции готового продукта. Каррагинан состоит в основном из аминокислот, удерживаемых вместе пептидными связями без ковалентной поперечной связи. На прочность каррагинана влияет несколько факторов, включая pH, время схватывания, температуру и взаимодействие с другими ингредиентами. Аналогичным образом, эти факторы могут также влиять на другие характеристики структурообразователя. Например, температура плавления может изменяться в зависимости от условий схватывания, концентрации и других ингредиентов. Аналогичным образом, на вязкость могут влиять pH, температура и концентрация. Эти изменения температуры плавления и характеристик вязкости в конечном итоге влияют на вкус во рту и другие сенсорные характеристики [6].

Нами предложена технология творожного десерта с добавлением овсяного жмыха. Конечный продукт должен соответствовать всем требованиям пищевой безопасности.

Добавление овсяного жмыха позволит не только рационально использовать вторичное растительное сырье в качестве безотходного производства, а также обогатить творожный десерт, пищевыми волокнами и β-глюканами.

Литература

1 Лоскутов И. Овес: функциональные свойства и особенности использования // Хлебопечение/ Кондитерская сфера. 2016, №. 3. – С. 17-17.

2 Ключникова Д.В. Функциональный творожный продукт //Международный научно-исследовательский журнал. 2015, №. 3-1 (34).

3 ГОСТ 31453-2013. Межгосударственный стандарт. Творог. Технические условия. – ГНУ «ВНИМИ» Россельхозакадемии: Изд-во стандартов, 2013. – 3 с.

4 Tasneem M. Stabilizers: Indispensable substances in dairy products of high rheology //Critical reviews in food science and nutrition. 2014, Т. 54. №. 7. – С. 869-879.

5 Голубева Л.В., Долматова О.И., Бандура В.Ф. Изучение свойств творожного продукта с компонентами растительного происхождения // Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий. – 2015. – №. 2 (64). – С. 108-111.

6 Задорожный Е. Желатин в молочных продуктах // СФЕРА: Молочная промышленность. 2017, №. 1. – С. 36-37.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР САЛАЛАРЫ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ

TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE INDUSTRY

ҒТАМР 20.01.45

MOODLE ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ПЛАТФОРМАСЫ

А.К. Құдайбергенова
Магистрант, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.
А.У. Нуримбетов, М.Р. Кушербаева
Ғылыми жетекші, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Бұл мақалада Moodle қашықтықтан оқыту платформасын қолданудың маңызы, мүмкіндіктері, ерекшеліктері, сипаттамасы және элементтері қарастырылған. Цифрлық білім беру жүйесі аясында Moodle платформасында жасалған контенттің мазмұны мен құрылымы сипатталған. Сонымен қатар, *Moodle* қашықтықтан оқыту жүйесіне қойылатын талаптар және оны қолданудың әдістері көрсетілген.

Түйін сөздер: цифрлық білім беру ресурстары, Moodle қашықтықтан оқыту платформасы, цифрлық білім беру жүйесі, оқу контенті.

Қашықтықтан курстарды құру және құрылымдау үшін бірқатар функцияларды орындайтын көптеген виртуалды орталар бар. Бұл орталар LMS (learning management system – оқытуды басқару жүйесі) немесе оқытуды басқару жүйелері ретінде белгілі. Осындай онлайн курстарды жасау және басқару үшін пайдаланылатын орталарға: Moodle, TelEduc, BlackBoard, WebCT, Toolbook, TopClass Server және т.б. жатады. Бұл орталар жасалған программалау тілдеріне немесе әрқайсысы ұсынатын мүмкіндіктер мен функцияларына байланысты көптеген жолдармен ерекшеленеді [1].

LMS электрондық оқыту арқылы оқыту мен оқуды басқаруды орталықтандыру және жеңілдету сияқты негізгі мақсатты көздейді. Бұл жүйе оқытушылардың, әкімшілер мен әкімшілік бөліктердің және студенттердің интерфейсін қолдана отырып, қашықтықтан оқытудың барлық процесін қамтиды [2]. Бұл тұрғыда қызметкерлер мен студенттерге оқу процестерін жоспарлауға көмектеседі және ақпарат пен білім алмасу арқылы бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Цифрлы білім беру платформаларының негізгі ерекшеліктеріне икемділік, қолжетімділік, студентке бағдарлану, ресурстарды үнемдеу немесе ұтымды ету, студенттердің интерактивтілігі мен біліктілігінің артуын жатқызуға болады.

Moodle – сабақты жүргізу мен оқытушылардың веб-сайттарды ұйымдастыруына арналған онлайн платформа. «Moodle» сөзі – «Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment» сөздерінің қысқартылған

аббревиатурасы. Moodle – бұл өте танымал және кеңінен қолданылатын қашықтықтан оқыту жүйесі, аталған жүйеде оқыту курсын әзірлеуге, жүйенің сыртқы түрін редакциялауға және шаблондарды құруға құрал – саймандардың көптеген жиынтығы бар. Жүйені кез келген жеке web-парақшаларды құруға арналған PHP (Personal Home Page) бағдарламасы орнатылатын операциялық жүйелерде: Unix, Linux, Windows-та қолдануға болады. Бағдарлама оңай орнатылады, орнатылуы мен бағдарламаның жаңа нұсқаға көшу барысында өңделуі қиындық тудырмайды [3].

Moodle жүйесі студенттерді қолдау және интерактивті өзара байланысу үшін маңызды, бұл білім беру агенттерін тікелей оқытуды, компьютерлік оқытуды аралас оқытумен үйлестіре алатын және сапалы оқуға мүмкіндік беретін әртүрлі оқу орталарының байланысуын қамтамасыз етеді. Дәстүрлі түрде онлайн-бағалауда қолданылатын Moodle жүйесінің функционалдығының бөлігі болып табылатын құралдар бар. Бұл құралдар анағұрлым маңызды оқытуға ықпал ететін, икемді және бейімделген бағалау модельдерін жасауға көмектесетін қызықты баламаларды ұсына алады [4].

Moodle қашықтықтан білім беру жүйесі оқыту үдерісін толықтай басқару үшін кең спектрлі мүмкіндіктерді ұсынады, атап айтқанда оқу материалдарын ұсынудың түрлі тәсілдерін, сабақ үлгерімін бақылау мен білім сапасын тексеру және басқа да кең ауқымды операцияларды басқаруға мүмкіндік береді. Жүйе өзінің қызметтік мүмкіндіктері және ұсынылатын электрондық оқыту жүйесінің қолданушыларға арналған оқып-үйренудегі қарапайымдылығы мен қолдануға ыңғайлылығы бойынша көптеген талаптарды қанағаттандырып, бүгінгі күні жүйені қолданудың аясы кеңеюде. Қазіргі уақытта оны әлемнің ірі жоғары оқу орындары қолдануда. Жүйе толыққанды қашықтықтан оқытуға қажетті барлық мүмкіндіктерге ие және білім алушылардың оқыту үрдісінде пайдалануға тиімді болып келеді [5].

Moodle жүйесі мүмкіндіктерінің сипаттамасы. Moodle – бұл сапалы қашықтан оқыту курстарын ұйымдастыруға арналған қашықтан оқыту жүйесі. Бұл программалық өнімді 100-ден аса әлем елдерінің жоғары оқу орындары, мектептері, ірі компаниялары және жоғары санатты тәуелсіз оқытушылары пайдаланады. Сонымен қоса жүйе нәтижелі ашық түрдегі алғашқы кодтарымен таралуымен ерекшеленеді, бұл оны кез келген арнайы түрде білім беретін жобаларда, жаңа қызметтермен толықтырып қолдануға мүмкіндік береді [6].

Moodle платформасында әртүрлі пайдалану және қол жеткізу мүмкіндіктерін қамтитын үш пайдалану деңгейі бар. Бұл қамқоршыға немесе әкімшіге (платформа әкімшісіне), оқытушыға (жаттықтырушы, промоутер сияқты басқа атаулармен де аталуы болуы мүмкін) және студентке (студент, қатысушы және т.б.) қатысты.

Moodle ақпараттық порталға ұқсас қарапайым интерфейстен тұрады; әдетте курс беттері оқытушы немесе курс қосатын күнтізбе, желідегі пайдаланушылар, әрекеттер тізімі және т.б. сияқты элементтер арқылы бапталатын үш бағанға бөлінеді. Бұл элементтер экранның оң және сол жағындағы бағандарға орналастырылған, пайдаланушы бір жерден екінші

жерге оңай ауыса алады. Орталық бағанда сабақтың нәтижесі болып табылатын апта сайын нөмірлеген немесе күнмен белгілеген тақырыптар тізімі немесе контентті, ұқсас әрекеттерді топтастыру аймақтары болатын параметрлер жинағын табамыз. Moodle виртуалды орта ретінде пайдаланатын курстардың орталық бағанында әдетте курс туралы жаңалықтарды жазуға арналған аймақтар, талқылау форумдары, мәтін енгізуге арналған контент аймақтары, тақырып бойынша суреттер мен презентациялар бар. Орындалатын немесе мұғалімге жеткізілетін тікелей тапсырмаларды бағыттауға немесе орталық бағанға тасымалдауға болады, орталық баған – ресурстар мен әрекеттердің қол жетімді ортасы [39].

Moodle жүйесінде курстар форматының үш түрі бар: форум, құрылым (күнтізбеге байланыссыз оқыту модулі), күнтізбе (күнтізбеге сәйкесінше оқыту модулі). Курста кез келген мәліметтер санымен (веб-беттер, кітаптар, файлдарға сілтеме, катологтар) және кез келген курстың белсенділік элементтерінің саны болуы мүмкін [7].

Бұл элементтерге мына элементтер жатады:

– **Wiki** – браузер терезесінде қарапайым тілді белгілеу арқылы бірден бірнеше адамдарға құжат жасауға мүмкіндік беретін қызмет түрі, яғни аталған элементтің көмегімен студенттер бірігіп жұмыс істей алады және құжат мазмұнын өзгертуге, кеңейтуге, мәліметтер қосуға мүмкіндіктері бар.

– **Сауалнама** – бұл элемент зерттеудің қашықтықтан оқу курстарында оқудың жағдайын бағалаудың бірнеше тиімді әдістерін ұсынады. Бұл модуль курсты бағалау немесе оқу сауалнамасы сияқты толтыруға арналған сауалнаманы жасауға мүмкіндік береді. Мұнда жауаптардың жасырын болуын таңдауға болады.

– **Чат** – сөйлесу модулі, қатысушыларға нақты уақытта синхронды пікірталас жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл бір-бірін басқа қырынан түсінудің пайдалы әдісі, мұнда сөйлесу бөлмесін пайдалану режимі әдеттегі интернет форумдарынан ерекшеленетіндігімен талқыланатын тақырып өзгешеленеді. Чатта чат талқылауларын басқаруға және қарауға арналған бірқатар функциялар бар.

– **Сөздік.** Глоссарий арқылы қолданатын бағдарламалар туралы негізгі мәтіндік түсінік құрастырылады, сонымен бірге әрбір дәрістің негізгі терминдеріне де мәтін құрылады. Глоссарий қатысушыларға терминдер мен анықтамалар тізімін жасауға және жүргізуге мүмкіндік береді. Оны пайдалы веб-сайттардың немесе жиі қойылатын сұрақтардың аннотацияланған тізімін жасау үшін пайдалануға болады. Анықтамаларды әртүрлі пішімдерде табуға немесе көруге және сайттың басқа жерлеріне сілтеме жасауға болады.

– **Тапсырма** оқытушыға есеп құруға мүмкіндік береді және оның жауабын студенттер электронды түрде дайындап, сервиске жүктеуі керек. Тапсырмалар студенттерге жұмысты онлайн режимінде, соның ішінде кез келген файл түрін (Word құжаты, Powerpoint, бейнеклип және т.б.) жүктеп салуға мүмкіндік береді. Лекторлар бағалап, кері байланыс бере алады.

– **Жоспарлаушы –** курс нұсқаушысына кездесу уақыттарын жариялауға мүмкіндік беретін Moodle әрекеті болып табылады. Бұл кеңес беру күндері немесе қосымша жұмыс сағаттары сияқты студент пен мұғалімнің арасындағы міндетті кездесулер үшін пайдалы.

– Сұрақ қою. Сұрақ қоюды қолдану студенттер арасында дауыс берумен түсіндіріледі. Осы мүмкіндікте сапалы қойылған сұрақтың пайдалы жағы болуы мүмкін, яғни ынталандыру, идеяны немесе ортақ пікірді табу мүмкіндігі бар [8].

– Түсіндіру – бұл элемент мәтін мен кескіндерді басты бетке орналастыруға мүмкіндік береді. Осы жазулар көмегімен қандай да бір тақырыптың немесе қолданылатын құралдардың мағынасын анықтауға болады.

– Тесттер – бұл элемент мұғалімдерге тест сұрақтарын құрастыруға арналған. Сұрақтар жабық түрде болуы мүмкін, сәйкесінше дұрыс/дұрыс емес деген жауапты таңдау қажет, тест жауаптары қысқа мәтіндік түрде, сандық және есептеулер түрінде беріледі. Барлық сұрақтар мәліметтер қорында сақталады және сақталған мәліметтерді осы курстың (немесе басқа курстардың) соңында пайдалануға мүмкіндік туады.

Moodle тесттері әрбір оқытушы үшін тамаша ресурс болып табылады. Электрондық тесттер қағаз түрдегі тесттер орындай алмайтын көптеген нәрселерді жасай алады. Әртүрлі сұрақтар түрлерін жасап, топтастырылған сұрақтардан кездейсоқ сұрақтар алып, тест жасауға болады. Студенттерге тесттерді бірнеше рет тапсыруға мүмкіндік беруге болады, компьютер олардың барлығына автоматты түрде баға қояды. Бұл мүмкіндіктер қағаз түріндегі тесттер үшін іс жүзінде мүмкін емес мүмкіндіктердің әлемін ашады. Moodle тесттері екі құрамдас бөліктен тұрады: тест денесі және сұрақтар банкі [9].

– Дәріс (сабақ) – оқу материалдарын қызықты түрде ұсыну формасы. Ол бірнеше беттер жинағынан тұрады, әдетте әрбір бет оқыту пәніне байланысты сұрақтармен және бірнеше ықтимал жауаптармен аяқталады. Оған студенттер жауап беруі керек, студенттің жауап таңдауына байланысты жауаптың дұрыс немесе дұрыс еместігіне қарай студент келесі бетке көшеді немесе алдыңғы бетке қайтадан өтеді. Студенттер сұраққа жауап бергенде, олардың жауапқа негізделуі үшін келесі бетте не көрсеткіңіз келсе, сіз қалаған кез келген бетке қайта бағытталады. Бұл материалды оқу, қайта тапсыру және тестілеу үшін пайдалы құрал болуы мүмкін.

– **Мәліметтер қоры.** Мәліметтер қоры модулі оқытушыға және/немесе студенттерге тақырып бойынша жазбалар банкін құруға, көрсетуге және іздеуге мүмкіндік береді. Бұл жазбалардың пішімі мен құрылымын, суреттерді, файлдарды, URL-мекенжайларды, сандарды және мәтінді т.б. қамтуы мүмкін. Қазіргі уақытта мәліметтер қорында әртүрлі модульдер үшін мәліметтерді экспорттау қиындық тудырса да, кейде мәліметтерді сақтау және барлық қатысушылармен ортақ пайдалану ыңғайлы. Мәліметтер қоры бірнеше өрістерден жасалуы қажет. Сондай-ақ, басқа жазбаларды көру үшін әр қатысушы рұқсат етілген минималды және максималды жазбалардан қанша жазба жазу керектігін шешу үшін мәліметтер қорын орнату қажет.

– **Форумдар.** Форумдар асинхронды онлайн талқылау үшін пайдаланылады. Форумға жазылу арқылы қатысушылар әрбір жаңа хабарламаның көшірмесін электрондық пошта арқылы алады. Мұғалімдер қаласа, студенттердің барлығын форумға жазылуға мәжбүрлей алады және осылайша курстағы барлық студенттермен байланысу үшін форумды пайдалана алады. Олар орталық бөлікте студенттер мен мұғалімдерге пікірталасты имитациялау және ынталандыру үшін түсініктемелер (комментариялар) жариялауға мүмкіндік береді. Барлық Moodle курстары автоматты түрде жойылмайтын жаңалықтар форумымен бірге келеді және сол форумға кез келген нәрсе қосылған кезде барлық курс қатысушылары электрондық хат алады. Дегенмен, жаңа форумдарды да қосуға болады.

– **Hot Potatoes** модулі мұғалімдерге Moodle арқылы тесттерін басқаруға мүмкіндік береді.

– **Викторина** модулі оқытушыға викториналық тесттерді құрастыруға және орнатуға мүмкіндік береді және сұрақ түрлері мен есеп беру опцияларының ауқымын қамтиды.

– Жетілдірілген файлды жүктеп салу. Бұл опцияны студенттердің бірнеше файлдарды немесе әсіресе үлкен файлдарды жіберуін қалағанда пайдалану керек. Бұл ішкі модульде сіз ең үлкен файл өлшемін, сондай-ақ бір студентке жіберілетін файлдардың максималды санын орната аласыз және студенттердің топпен жұмыс істеуін, студенттердің файлдарды жүктеп салғаннан кейін оларды өшіру мүмкіндігін, студенттердің пікір жазу мүмкіндіктерін және тапсырманың қай уақытта салыну керектігін шеше аласыз. Сіз онлайн және тапсырманың қашан орындалатынын жазасыз. Сондай-ақ, студент файлды жіберген сайын электрондық хат алу керек пе, әлде жоқ па, соны да шеше аласыз. Бұл тапсырманың тағы бір ерекшелігі бар: мұғалімдер кері байланысты файл ретінде жібере алады, сондықтан түзетілген құжат немесе басқа бір студенттен көшірілген тапсырма кері қайтарылуы мүмкін.

– **Интернеттегі мәтін.** Бұл опция салыстырмалы түрде қысқа мәтіндік тапсырмаларға арналған. Мысалы, егер сіз студенттерден оқу тапсырмасы бойынша өз ойларын жеткізуді сұрағыңыз келсе, тапсырманың осы түрін пайдалануға болады. Студенттер өз компьютерінен файлдарды жүктей алмайды; олар жай ғана абзац көлеміндегі мәтіндік редактор терезесін көреді, онда олар желіде бірдеңені теріп, сізге жібере алады. Ішкі модульде тапсырмаларды тапсыру мерзімін, кешіктірілген тапсырмаларға рұқсат етілетінін не етілмейтінін, тапсырмаларды қайта жіберуге болатынын не болмайтынын және жіберілгеннен кейін электрондық пошта арқылы ескертулерді алуды қалайтындығы сияқты нәрселерді орнатуға болады. Сондай-ақ, түпнұсқа мәтінді немесе басқа түсте түсініктемені өңдеуге мүмкіндік беретін «Кірістірілген түсініктеме» опциясын қосу арқылы ұсыныстарды бағалауды жеңілдетуге болады. Сонымен қатар, студенттерді топтарға бөлуге болады, бірақ бұл әдетте өзіндік тапсырма.

– **Бір файлды жүктеп салу.** Студенттердің файлдарды жүктеп салуын, бірақ әр студенттің көлемі өте үлкен емес (Word құжаттары, Excel электрондық

кестелері және т.б.) бір ғана файлды жүктеп салуын қаласаңыз, әр студентке шектеуді санамағанда әлдеқайда қарапайым «Бір файлды жүктеп салу» опциясын пайдалана аласыз, ол «Жетілдірілген файлды жүктеп салу» опциясы сияқты жұмыс істейді. Оқытушы ретінде бағалау шкаласын, орындалу мерзімін, кеш жіберу саясатын, қайта жіберу саясатын және файлдың максималды өлшемін орнатуға болады. Сондай-ақ студенттерді топтарға бөліп, әр топтан бір тапсырманы жіберуді сұрай аласыз және файлдар жіберілген кезде электрондық пошта ескертулерін алғыңыз келмейтінін шеше аласыз.

– **Офлайн әрекет** пайдаланудың ең оңай нұсқасы. Мұнда кез келген түрдегі онлайн құжаттама жоқ; студенттерге белгілі бір күнде орындалатын белгілі бір тапсырма бар екенін еске салу ретіндегі әрекет. Бұл негізінен оқулықтағы немесе желіден тыс жұмыс парақтарындағы тапсырмалар үшін қолданылады. Бағалар шкаласын, аяқталу күнін және кеш тапсыру саясатын орнатуға болады, бірақ бұл студенттерге арналғандықтан, олар онлайн ештеңе жібермейді.

Moodle-де форумдағы хабарламалар көшірмесін, мұғалімдер пікірін e-mail пошта арқылы жіберу белсенді түрде қолданылады, кез келген топтағы курс қатысушаларында e-mail хабарламаларын жіберу мүмкіндігі бар.

Moodle веб-сайты платформаны қолданушыларға тегін сапалы қолдау көрсетеді. Осы жүйені қолданушыларға көптеген ұйымдар үлкен мүмкіндіктер ұсынуда [10].

Жоғары білім беруде Moodle жүйесімен оқыту. Қазіргі уақытта технологиялар мен ғаламторды қолдану арқылы оқытушылар білім берудің және оқытудың жаңа әдістерін ойлап табуда. Білімді жоғары деңгейге шығару үшін қолданылатын кең таралған оқыту әдістерінің бірі – интернетте қол жетімді оқыту және оқыту платформалары ретінде әртүрлі форматта қол жетімді виртуалды ортаны пайдалану әдісі болып табылады. Интернетке кіру және ноутбуктерді пайдалану оқытушылар үшін технологиялық жағдай жасады, ал студенттер интернеттегі ақпараттың, қарым-қатынастың, ынтымақтастықтың және басқалармен бөлісудің пайдасын көруде. Интернет-сервистерді оқыту практикасына интеграциялау тартылған агенттер үшін тақырыптық, әлеуметтік және цифрлық байытуды қамтамасыз ете алады [11].

Технологияларды қолдану арқылы білім беру саласы үлкен серпіліс жасады және оның парадигмаларын өзгертті: жабық үлгіден және мұғалімге бағытталған сыныптан ашық және студентке бағытталған модельге ауысты, мұнда мұғалім білім беру қызметінен әртүрлі курстар мен тәжірибелерді басқаруға қабілетті тәлімгерлік қызметке ауыса алады, сонымен қатар қолда бар ақпаратты өңдеуде студенттердің интеллектуалдық қабілеттерін ынталандырады. Желіде көптеген құнды ақпараттар бар, бірақ студенттерді оқытудың орнына шатастыратын қателер мен сәйкессіздіктер де көп. Осылайша, студенттер әдетте ақпаратқа қол жеткізе алады, бірақ онымен әрі қарай не істеу керектігін әрқашан біле бермейді.

Қазіргі уақытта білім мен оқуды таратуға бірнеше құралдар ықпал ете алады, көптеген әдістер жетілдірілді, мысалы, бұрын теледидар мен бейнемен

тығыз байланысты болған аудиовизуалды ресурстар кеңінен қолданылуда. Бүгінде олардың барлығы бір ортада – интернетте топтастырылған.

Интернет – бұл сабақта қолдануға болатын тамаша құрал, өйткені ол адамның ой-өрісін кеңейтуге мүмкіндік береді, оның көмегімен студенттер қарым-қатынас пен ынтымақтастықты үйренеді, ал бұл оқуға ықпал етеді. Интернеттің көптеген функциялары қолжетімді, олар ақпараттың шексіз көлемі болып табылады. Интернетті қалай пайдалану керектігін білу қажет, әйтпесе студент кез келген ақпаратты сақтамай, барлық сілтемелерді ашуға уақыт жұмсап отыра береді. Тиісті шара қолданылмаса, сабақ барысындағы іс-шаралар сәтті болмайды.

Интернетте әзірленген курстар басқа дәстүрлі қашықтықтан оқыту әдістеріне қарағанда әлемнің кез келген жеріндегі студенттерді контентпен жылдам қамтамасыз етудің артықшылығына ие. Сонымен қатар, Интернеттің коммуникациялық ресурстары оны басқа дәстүрлі әдістермен салыстырғанда мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынасты тиімдірек ете алады.

Moodle – бүкіл әлемде қолданылатын электрондық оқыту платформасы. Университеттер, қауымдастықтар, мектептер мен мұғалімдер оған өздерінің білім беру қауымдастығына ақпарат беру және жеткізу үшін қызмет етеді. Пайдаланушылар мен әзірлеушілерді бірлесіп жұмыс істеуге тартатын технологиялық мүмкіндіктер мен қанағаттанарлық білімге ие платформа Мартин Дугиамаспен әзірленген. Бұл платформаның үлкен жетістігі – бағдарламашыларға жаңа қосымшалармен жаңа үлестер қосуға мүмкіндік беретін ашық бастапқы жүйе. Осы жетістіктері арқылы ол қашықтықтан білім беру курстарында кеңінен қолданылатын платформаға айналды. Барлық шектеулерге және әртүрлі деңгейлерде жоқтығына, платформаға қол жеткізудегі қиындықтарға қарамастан пайдаланушылар көп болған кезде немесе Интернетке баяу қосылымы бар компьютерлер болмаған кезде серверлер ақпаратты басқара алмайды. Сондықтан мұндай платформаларды біріктіру ерекше назар аударуды және білім беру параметрлеріне қосылуды қажет етеді.

Диссертация тақырыбы бойынша Moodle платформасымен танысып, оның көптеген мүмкіндіктері пайдаланылды. Диссертациялық зерттеу жоспарына сәйкес www.ilais.kz хостингі жасалып, оған Moodle платформасы орнатылды. Платформаға оқытушылар мен оқушылар енгізілді, яғни әрбір адамға жеке логин мен құпия сөз ашылды. Одан кейін «Информатика» курсы ашылып, курстың контентін толтыру жұмыстары жүргізілді. Оқушыларға «рөл» беріліп, курсқа қатынас жасалды. Курстың контенті дәрістер, тапсырмалар, презентациялар, тесттер, сілтемелер және бейне сабақпен толықтырылды. Бұл курс жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11 сыныптың оқу мазмұнын қамтиды. Жұмыс оқу бағдарламасына сәйкес, 1-модульдің 6 тақырыбы қамтылған. Курстың жоғарғы жағына Жұмыс оқу бағдарламасы мен Силлабус, Хабарлама бөлімі және ортақ чат енгізілген.

Moodle платформасын қолдану бойынша зерттеу жүргізілді. Зерттеуге үш топ қатыстырылды, ондағы студенттер саны 81. Топтар эксперименталды және бақылау тобы деп бөлінді. Эксперименталды топтың құрамына 101, 107 топтар, ал бақылау тобының құрамына 109 топ енді. Эксперименталды топтағы студент саны 54, бақылау тобындағы студент саны 27-ні құрады (5-кесте).

Зерттеу кезеңіне дейінгі студенттердің Moodle платформасын қолдану деңгейі «төмен», «жақсы», «өте жақсы» көрсеткіштерімен анықталды. Эксперименталды топ бойынша 54 студенттің 19-ы төмен, 20-сы жақсы, 15-і өте жақсы көрсеткішті көрсетті. Ал, бақылау тобы бойынша 27 студенттің көрсеткіштері мынадай болды: 12 төмен, 4 жақсы, 11 өте жақсы. Барлығы: 31 төмен, 24 жақсы, 26 өте жақсы көрсеткішті құрады (6-кесте).

Зерттеу кезеңінен кейінгі студенттердің Moodle платформасын қолдану деңгейі мынадай болды: эксперименталды топ бойынша 54 студенттің 10-ы төмен, 25-сі жақсы, 19-ы өте жақсы көрсеткішті көрсетті. Ал, бақылау тобы бойынша 27 студенттің 3-і төмен, 9 жақсы, 15-і өте жақсы көрсеткішті көрсетті. Барлығы: 13 төмен, 34 жақсы, 34 өте жақсы көрсеткішті құрады (7-кесте).

Кесте 1. Студенттер саны.

Топ	Студенттер саны
Эксперименталды топтар – 101М-9/21, 107 М-9/21	54
Бақылау тобы – 109ЕФ-9/21	27

Диаграмма 1. Зерттеуге қатысқан студенттер мониторингісі.

Кесте 2. Зерттеу кезеңіне дейінгі студенттердің Moodle платформасын қолдану деңгейі.

Топ	Төмен	Жақсы	Өте жақсы	Барлығы
Эксперименталды топ	19	20	15	54
Бақылау тобы	12	4	11	27
Барлығы	31	24	26	81

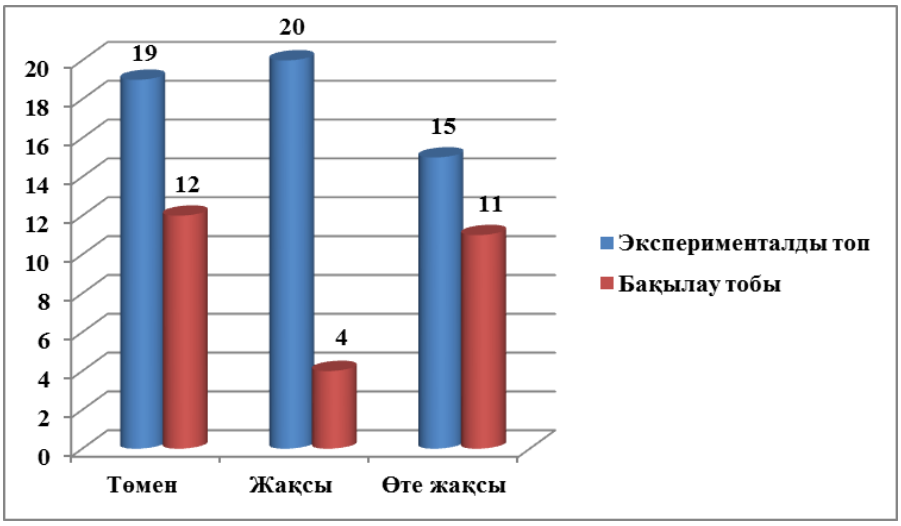

Диаграмма 2. Зерттеу кезеңіне дейінгі студенттердің Moodle платформасын қолдану көрсеткіші.

Кесте 3. Зерттеу кезеңінен кейінгі студенттердің Moodle платформасын қолдану деңгейі.

Топ	Төмен	Жақсы	Өте жақсы	Барлығы
Эксперименталды топ	10	25	19	54
Бақылау тобы	3	9	15	27
Барлығы	13	34	34	81

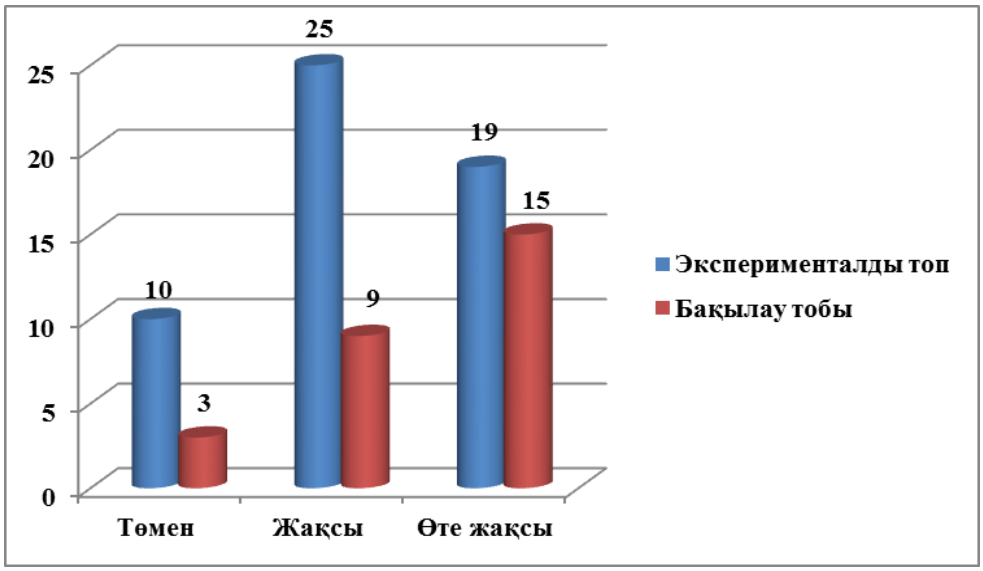

Диаграмма 3. Зерттеу кезеңінен кейінгі студенттердің Moodle платформасын қолдану көрсеткіші.

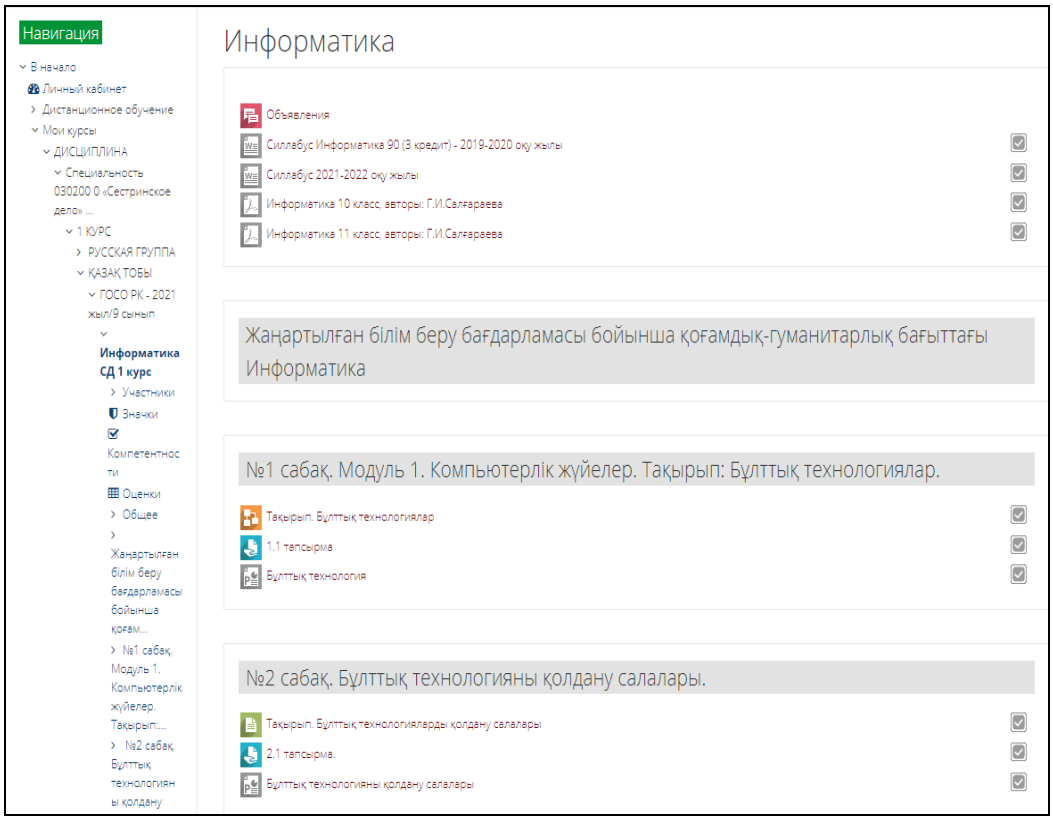

Сурет 1. Информатика пәні бойынша Moodle платформасындағы контент.

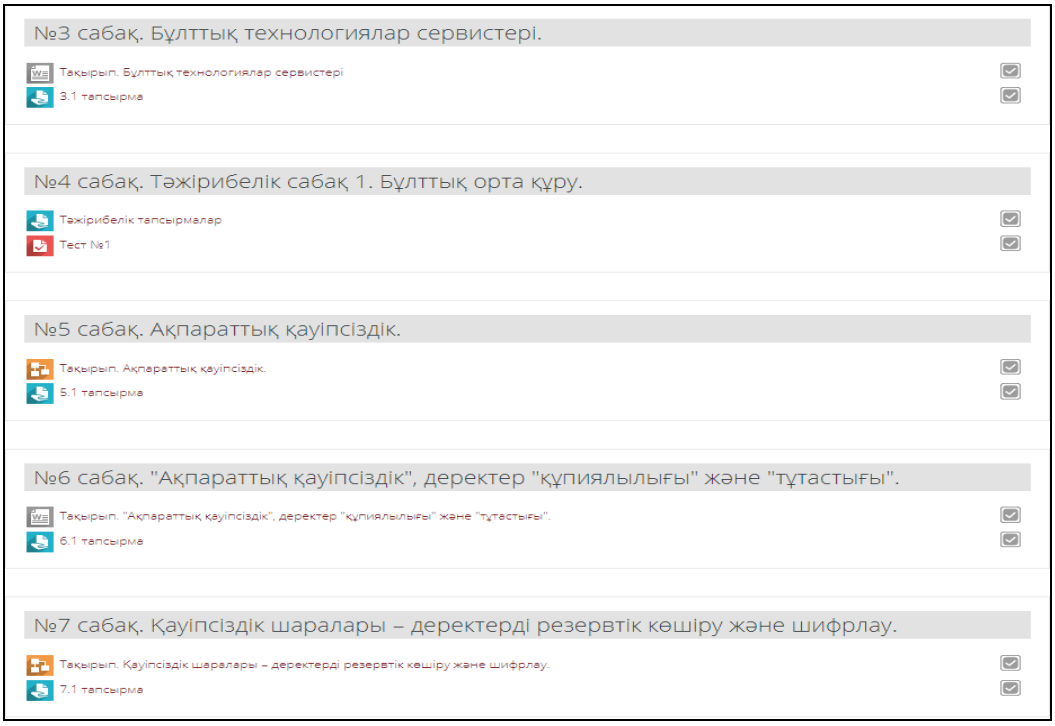

Сурет 2. Moodle платформасына студенттердің кіру көрсеткіштері.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Содикова Ф.С. Обучение с Moodle в высшем образовании / Ф.С.Содикова, Р.Б. Сариев. Молодой ученый. – 2019, № 19 (257). – С. 19-22. URL: https://moluch.ru/archive/257/58547/.

2 Susan Smith Nash. Moodle 3x Teaching Techniques – Third Edition. May 2016.

3 Жиембай М., Елбасы «Цифрлық Қазақстан» мақсатты бағдарламасын нақтылады // Kazinform. – 2017.

4 Абибулла Н. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: білім беру жүйесі жаңашылдыққа тез бейімделуі қажет. URL: https://baq.kz/news/bilim-beru-zhuyesi.

5 http://www.intuit.ru – сайт дистанционного образования в области информационных технологий

6 https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовый_открытый_онлайн-курс.

7 http://window.edu.ru – образовательные ресурсы ведущих вузов.

8 https://zerde.gov.kz.

9 Gavin Henrick, Karen Holland. Moodle Administration Essentials: Learn how to set up, maintain, and support your Moodle site efficiently. Packt Publishing (July 23, 2015).

10 Alexander McAuley, Bonnie Stewart, George Siemens and Dave Cormier «The mooc model for digital practice» – 2014. №12. – p. 87.

11 Жайлаубаева К.А., Цифрландыру бүгінгі білім берудегі жаңа негізгі бағыт // Edunews. – 2019.

ҒТАМР 20.51.23

КӨП ДЕҢГЕЙЛІ СЕМАНТИКАЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ МОДЕЛЬДІ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ЕНГІЗУ

Л.М. Кыдыралина
PhD-доктор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.
А.С. Шаригатова
Магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Бұл мақалада студенттердің үлгерімін бақылаудың тиімді және сапалы моделін жасау бүгінгі таңда білім беру саласындағы өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Осыған байланысты күрделілігі әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар мен сұрақтарды қамтитын көп деңгейлі жүйені құру, сол арқылы оқушыны алған білімін қолдануға дайындау қажет болады. Оқушылардың оқу жетістіктерін сапалы және тиянақты талдаудың компьютерлік моделін жүзеге асыру үшін оның көп деңгейлі семантикалық ақпараттық моделін жасау қажет. Семантикалық-ақпараттық модель құрылымдау және абстракциялау механизмдерімен жабдықталған, оны табиғи тілге де оңай түрлендіруге болады, мәліметтерді іздеу режиміне өту мүмкіндігі бар. Сондықтан бұл модельді компьютерде іске асыруға болады.

Түйін сөздер: фреймворк, icons, веб қосымша, agile моделі.

Ұсынылған білімді бақылау моделі негізінде компьютерлік тестілеу жүйесі әзірленді, оның мақсаты оқушының меңгерген білім деңгейін анықтау, белгілі бір оқыту әдісінің тиімділігі мен кемшіліктерін талдау, теориялық және практикалық сабақтардың тиімділігін арттыру болып табылады.

Жүйе веб-қосымша ретінде жасалған және үш деңгейлі архитектураның талаптарына жауап береді. Үш деңгейлі архитектура – бағдарламалық пакеттің архитектуралық үлгісі, онда үш компоненттің болуын болжайды: клиент, қолданбалы сервер (клиент қосымшасы қосылған) және дерекқор сервері (қосымша сервер жұмыс істейді).

Қолданбаның бұл түрінің көптеген артықшылықтары бар:

– тестті кез келген жерде ұйымдастыру мүмкіндігі – жалғыз талап www серверіне кіру мүмкіндігі бар жергілікті желіде жұмыс істейтін компьютерлермен жабдықталған зертханалық сынып;

– тестке рұқсатты оқытушы қашықтан басқара алады;

– жүйедегі әрбір өзгеріс зертханалық жұмыс станцияларында орнатуды қажет етпейді;

– барлық сынақ деректері өте жақсы қорғалған серверде сақталады.

Серверде авторизацияны басқару элементтерін орнатуға болады, осылайша тек сәйкес кіру құқықтары бар клиенттер деректерге қол жеткізе алады.

Қолданбаның бұл түрінің кейбір кемшіліктері:

– қолданбаның графикалық интерфейсі веб бет ретінде жүзеге асырылады, сондықтан өзара әрекеттесу және графика интернет-браузердің мүмкіндіктерімен шектеледі;

– емтихан кезінде компьютерлер желіге қосылған болуы керек;

– кез келген желілік қате емтиханды жазу процесін бұзады;

– жүйе хакерлердің шабуылдарына бейім: жалғандық және фишинг.

Әзірлеу барысында келесі технологиялар қолданылды:

1) серверлік сценарийлер үшін Python 3.7 тілі;

2) Django 3.0.5 фреймворк;

3) SQLite қозғалтқышы деректер қоймасы ретінде;

4) GUI көрінісі үшін HTML5 және CSS3;

5) GUI интерактивтілігін қамтамасыз ететін jQuery кітапханасы.

Жақында веб-әзірлеудің және онымен байланысты технологиялардың қарқынды дамуы бағдарламалау тілдерінің функционалдығы мен тұжырымдамасына әсер етті. Әрине, бұл бағдарламалау тілдеріне де қатысты. Егер 2012 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде C# және Java сияқты бағдарламалау тілдері қолдануда жетекші орындарды иеленсе, соңғы 2 жылда Python тіліне ауысу болды. Машиналық оқыту, деректерді талдау және өңдеу, веб-бағдарламалау, кәсіпорынның бағдарламалық жасақтамасын әзірлеу, есептеу техникасы және ғылымның көптеген басқа салаларында Python тілі қолданылады. Танымал бағдарламалау тілін тарату қызметі TIOBE [1]. Python тілін Java және C-тен кейінгі үшінші ең танымал бағдарламалау тілі ретінде бе а) тілде есептерді шешуге арналған көптеген дайын кітапханалар бар. Мысалы, Pygame, NumPy, Pandas, SQLAlchemy және т.б.;

б) көптеген танымал компаниялар мен ұйымдар Python пайдаланады:

1) Instagram және Youtube қолданбалары толығымен Python тілінде жазылған;

2) Disney анимация үшін сценарий тілі ретінде Python тілін пайдаланады;

3) Python үлкен деректерді талдау және ұсыныстар жүйесін құру үшін Spotify және Amazon пайдаланады;

4) NASA үшін WAS процесті автоматтандыру жүйесі Python құралдары арқылы жасалды.

с) Python машиналық оқытумен және үлкен деректермен жұмыс істеуге арналған ең жақсы бағдарламалау тілі болып саналады.

Python тілінің жоғарыда аталған артықшылықтарына қоса, ол динамикалық, масштабталатын веб-қосымшаларды жасау үшін де кеңінен қолданылатынын атап өткен жөн. Python ортасын объективті кітапханалармен

және фреймворктармен оңай кеңейтуге болады. Фреймворк – бұл веб-сайттарды жылдам және оңай жасауға көмектесетін компоненттер жиынтығы. Ең жиі қолданылатын Python фреймворктары: Django, Flask, Pyramid және TurboGears (1-сурет).

Осы жоба үшін қол жетімді фреймворктарды мұқият талдағаннан кейін көп функциялы серверлік веб-фремворкті – Django пайдалану туралы шешім қабылданды. Веб-жүйеде қолданылатын Django артықшылықтары:

– авторизациялау және қауіпсіздік тетіктерін қолдану;

– SQLite деректер қорымен интеграция;

– дайын деректер құрылымдарының және мәтінді өңдеу алгоритмдерінің бай жиынтығы;

– Python тілі толығымен объектіге бағытталған.

Сенімді деректер базасы тест сұрақтарын, сондай-ақ мұғалім мен студент деректерін сақтау үшін әзірленіп, сақталуы керек. Бұл жағдайда программалау тілдеріндегі сияқты қазіргі заманғы ДҚБЖ ауқымы бірнеше типтермен шектелмейді. Айта кету керек, танымал сұраныстарда сіз Oracle, MySQL, SQLite, PostgreSQL, MongoDB және т.б. сияқты ДҚБЖ-ны көбірек таба аласыз. Оқу жетістіктерін бақылаудың көп деңгейлі семантикалық моделін жасау үшін SQL пәрмендерінің жеткілікті толық жиынтығын қолдайтын Django құрылымына енгізілген кросс-платформалық SQLite дерекқорын пайдалану туралы шешім қабылданды.

SQLite – бұл жылдам, дербес, жоғары сенімді SQL дерекқор механизмін жүзеге асыратын C кітапханасы. SQLite барлық ұялы телефондарға және көптеген компьютерлерге орнатылған және көптеген басқа қолданбалармен бірге келеді.

Жобаны әзірлеудің ажырамас бөлігі графикалық интерфейсті жобалау және құру болып табылады.лгіледі. Мұның бірнеше себептері бар:

GUI – компоненттері графикалық кескіндер мен элементтер түрінде жасалған пайдаланушы интерфейстерінің бір түрі [2]. Басқаша айтқанда, бұл интерфейсте бар барлық негізгі объектілер функционалдық түймелер, белгішелер, сілтемелер, мәзір объектілері және т.б. бейнелер түрінде жасалған. Әдетте, графикалық интерфейсте әрбір графикалық элемент түсінікті кескін арқылы функцияның мағынасын береді, бұл пайдаланушыға белгілі бір бағдарламалық қамтамасыз етуді басқаруды және тұтастай операциялық жүйемен өзара әрекеттесуді жеңілдетеді. Бірақ графикалық интерфейс веб-жүйенің бір бөлігі ғана екенін түсіну маңызды. Ол деректерді визуализациялау деңгейінде жұмыс істейді және пайдаланушымен бірдей жолмен байланысады.Front-end әзірлеу үшін HTML гипермәтіндік белгілеу тілі және CSS каскадты стиль кестелері пайдаланылды. Интерактивтілікті және веб-беттерді жобалаудың заманауи әдістерін қосу үшін jQuery кітапханасы пайдаланылды.

Жобаны іске асыру сынақтарды орындау үшін қажетті кодты жасау үшін доменге тән тілдер тұжырымдамасын пайдаланады. Бұл тәсіл нұсқаушының (тест авторының) да, сынақ субъектілерінің де бағдарламалық жасақтаманы

әзірлеуде тәжірибесі болмауы керек деп болжайды. Емтихан қабылдаушы MS Front Page сияқты HTML редакторы мүмкіндіктерінің шектеулі жиыны немесе Блокнот сияқты қарапайым мәтіндік редактор сияқты қарапайым интерфейсті пайдаланып тест жазады. Python сценарийлері екі нысанның жұмыс істеуі үшін қажетті кодты жасайды: агентті тексеру және агентті бағалау. Сынақ агенті сынақтарды жеткізу үшін пайдаланылатын Python, Django және HTML файлдарының жинағы болып табылады. Бұл жергілікті желідегі емтихан веб-бетінде жарияланған және экранда тесттерді көрсету және жауаптарды енгізу үшін қажетті барлық кодты қамтитын файлдар. Сынақ агенті параметрлік сұрақтарда қажетті параметрлерді құруға да жауап береді. Сынақ жауаптарды жинау және оларды тексеру үшін стандартты HTML және Django пішіндерін пайдаланатын белсенді бет ретінде жүзеге асырылады. Бетте арнайы HTML пішінінің нысандары болуы мүмкін, атап айтқанда мәтін ұялары, құсбелгілер және радио түймелер. Браузер арасындағы тасымалдануды қамтамасыз ету үшін беттер стандартты HTML функциясын ғана пайдалануы керек.

Студенттің оқу жетістіктерін бақылауға арналған веб-жүйенің GUI-де үш негізгі панель бар:

а) Әкімші тақтасы: тек оқытушы тіркелгілерінің әкімшілігін қамтамасыз етеді (құпия сөздерді жасау, жою, қалпына келтіру).

б) Мұғалімдер тақтасы: авторизациядан кейін мұғалім:

1) сұрақ санаттарын басқару: санат параметрлерін өзгерту, сұрақтарды қосу, жою және өзгерту;

2) сынақтарды басқару: санаттардан тест құрастыру, барлық тестті жазу уақыты немесе жеке сұрақтарға жауап беру уақыты сияқты параметрлерді орнату, құпия сөздерді және қызметтің қолжетімділік сағаттарын орнату;

3) студенттерді басқару: топтарды ұйымдастыру;

4) нәтижелерді қарау, экспорттау және мұрағаттау.

в) Студенттік комиссия – емтихан тапсыру үшін:

1) аутентификация (пайдаланушы аты мен пароль арқылы);

2) сұрақтарға жауап беру қабілеті;

3) қайтару мүмкіндігі бастапқы тест уақытша желілік немесе компьютерлік қателер.

Көшкен кезде веб-шолғышта пайдаланушылар көреді бірнеше базалық компоненттерін тән көптеген қазіргі заманғы веб-қосымшалар. Басты бетінде орналасқан, мәзір сілтемелер қойындысының туралы ақпарат жүйесі мен жалпы қағидалары (1-сурет).

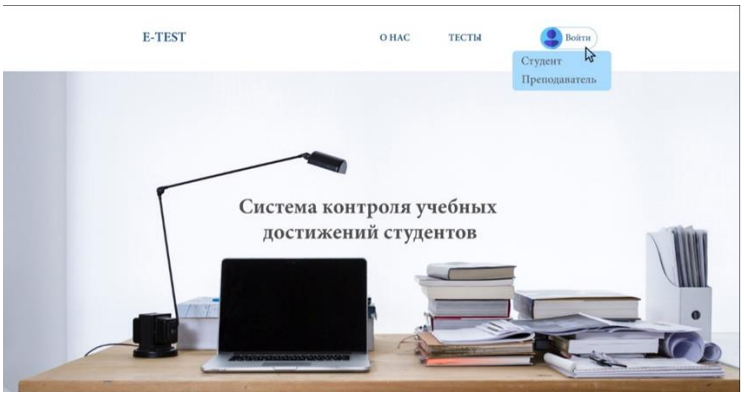

Сурет 1. Басты бет веб-жүйесі.

Сондай-ақ, қарастырылған мәзірдің «ТЕСТІЛЕР», онда жиналған барлық тестілер ашық қол жеткізуді, студенттер кез келген уақытта тексеруге, білімдерін белгілі бір пәні бойынша. Соңғы мәзірінде көрсетілген сілтеме түрінде icons – пайдаланушы жүргізетін басқару тақтасына жеке кабинеттер, студенттің және оқытушы.

Оқытушылары өтіп, авторизация алады өзінің электрондық кабинетіне рұқсаты бар, онда олар қосу мүмкіндігі және оқу материалдар, тесттер құруға, жасауға кестесін жүргізу үшін тестілеу. 2-суретте бейнеленген логикалық құрылымы, басқару панеліндегі оқытушы, ол туралы ақпаратты оқытушы мен бөлімдерді орындау үшін тікелей функцияларын веб-жүйесі.

Студенттер үшін жеке кабинет, ролін атқарады, ақпараттық тақталар, онда олар көруге қосылған оқытушы дәріс, сабақ материалдары, білу туралы жақын орналасқан бақылау тестілер мен емтихандар, сондай-ақ тестілеуден (2-сурет). Студенттер үшін жеке кабинет, ролін атқарады, ақпараттық тақталар, онда олар көруге қосылған оқытушы дәріс, сабақ материалдары, білу туралы жақын орналасқан бақылау тестілер мен емтихандар, сондай-ақ тестілеуден (3-сурет).

Сурет 2. Логикалық құрылымы, жеке кабинеті оқытушы.

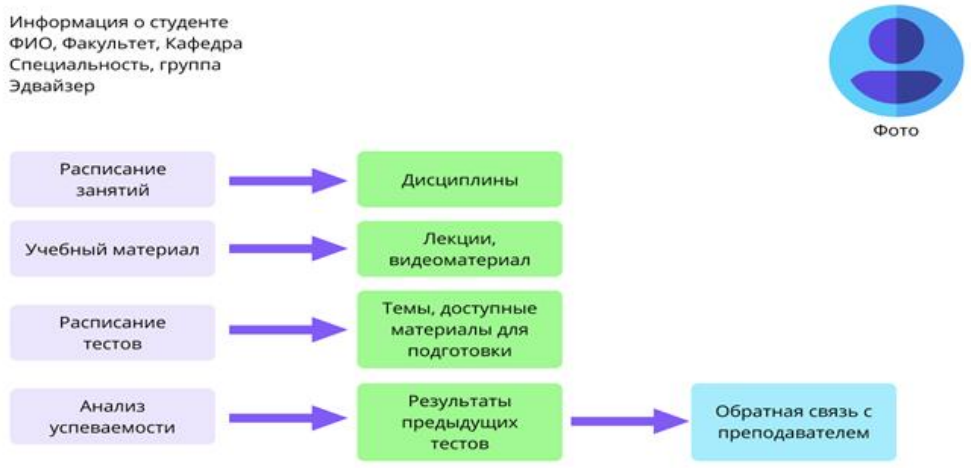

Сурет 3. Логикалық құрылымы.

Логикалық құрылымы, жеке кабинеті студенттің нәтижесінде әзірленген бізбен веб-негізделген жүйе көп деңгейлі семантикалық ақпараттық модельдер, уақтылы және тиімді талдау жүргізу, білім алушылардың академиялық үлгірімі, сондай-ақ ұсынады оқытушыларға және студенттерге ыңғайлы және көп функциялы интерфейс қолдау кері байланыс.

Білім беруді ақпараттандыру процесі жаңартады әзірлеуді тәсілдерді пайдалану ақпараттық технологиялар әлеуетін дамыту үшін білім алушылардың тұлғалық деңгейін арттыру, оның шығармашылық қабілеттерін дамыту, баламалы ойлау дағдысын қалыптастыру бейімді шешімдер іздестіру ретінде оқу және практикалық міндеттерді шешу, болжауға іске асыру нәтижелері, қабылданған шешімдердің негізінде модельдеу зерттелетін объектілер, құбылыстар, процестер, олардың өзара байланысы.

Зерттеу барысында қалыптастыру біз гипотеза деп әзірлеу көп деңгейлі семантикалық модельдер, білім алушылардың оқу жетістіктерін бақылау жоо-да тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, теориялық және практикалық сабақтарды оқытушылардың жоо-арқылы бақылау деңгейін меңгерген студенттің білімін, іскерлігін және дағдыларын қалай кері байланыс арасындағы, оқытушы мен білім алушыларға куәлік алды.

Осылайша, автормен әзірленген көп деңгейлі семантикалық ақпараттық моделі оқу жетістіктерін бақылау және веб пайдалану жүйесінің көп деңгейлі ақпараттық моделі білім алушылардың оқу жетістіктерін бақылау ЖОО-да бар практикалық маңыздылығы: жоғары оқу орындарына арналған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Khan Salahuddin. Teaching Professionalism and Students Academic Achievements. Researchon Humanities and Social Sciences. 2017. – P.48-52.

2 Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 18 марта 2008 года № 125 (в редакции приказа МОН РК от 25.09.2018 № 494).

3 Лаврентьев Г.В., Лаврентьева Н.Б. Инновационные образовательные технологии в профессиональной подготовке. – Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2002. – 146 с.

4 Трубилин А.И., Григораш О.В. Система оценки знаний и рейтингового тестирования студентов. Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета, № 116, 2016. – С.1038-1050.

5 Hettiarachchi Enosha, Huertas Maria, Mor Enric. E-Assessment System for Skill and Knowledge Assessment in Computer Engineering Education. International Journal of Engineering Education. 31. 2015. – P. 529-540.

6 Мусин Е.А., Сактаганова Г.З. Система высшего образования в условиях кредитной технологии обучения в Республике Казахстан // Вестник КарГУ. – 2008. № 2. – С. 3-5.

7 Шихнабиева Т.Ш. Методические основы представления и контроля знаний в области информатики с использованием адаптивных семантических моделей. – Москва, 2009. – 357 с.

8 Bennett R.E. Inexorable and inevitable: the continuing story of technology andassessment. Journal of Technology, Learning and Assessment 1. Available online at: http://www.bc.edu/research/intasc/jtla/journal/pdf/v1n1_jtla.pdf.

9 Sommerlad E., Pettigrew M., Ramsden C., Stern E. Synthesis of TLTP annual reports (London, Tavistock Institute), 1999.

10 Bull J., McKenna C. Blueprint for Computer-Assisted Assessment. Routledge Falmer, NY. 2004.

11 Jackowska-Strumillo Lidia, Bieniecki Wojciech, Saad Marwah. (2015). A Web System for Assessment of Students' Knowledge. 10.1109/HSI.2015.7170638.

ҒТАМР 45.41.31

СЫМ СОЗУ ОРНАҒЫНЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЭЛЕКТР ЖЕТЕГІ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ

Б.Ж. Нышан
Магистрант, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.
Ж.С. Шыныбай
PhD-доктор, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ.

Технологиялық ауысымдардың (қозғалтқыш моменті, жылдамдық, созу күші, қарсысозылу) функционалды және құрылымдық қарым қатынастары жеке тік орамды созу орнағының электр жетектеріне анықталды. Математикалық сипаттама құрастырылды, оның негізінде тік орамды созу орнағының электр жетек сұлбаларының қатынастары көрсетілген. Сонымен қатар барабан арасындағы салыстырмалы сымның майысулары, жинақтау және тарқату бөліктерінде, сымның моналитті созбадағы деформация ерекшеліктері ескерілді. Тік орамды созу орнағының басқару объектісі ретінде ортақталған динамикалық моделіне сым арқылы бір-бірімен байланысқан электр жетектерді программалық модуль мен визуалды SIMULINK программалау математикалық түрі MATLAB программасында іске асырылды.

Түйін сөздер: созу орнақтары, электр жетектері, жиілік түрлендіргіші, асинхронды қозғалтқыш,тиристорлы түрлендіргіш-қозғалтқыш жүйесі, математикалық модельдеу.

Созу орнағының математикалық моделі.

Тік орамды созу орнағының созу блогы электр қозғалтқыштардың жетегі тартылу барабанынан тұрады, ол созба алдында және өңделген сым арасында орнатылған. Созу процессі кезінде сымға T_i – созу күші әсер етеді, және Q_i – қарсысозылу күші.

Созушы блоктағы болып жатқан физикалық процесстердің электромеханикалық жүйе ретінде талдау арқасында, математикалық сипаттаманы құрастыру үшін, оны келесідей бөліктерге (1 сурет) бөлуге болады: электромеханикалық түрлендіргіш (асинхронды қозғалтқыш, жиілік түрлендіргіштің күштік құрылымы немесе тұрақты тоқ қозғалтқышы, тиристорлы түрлендіргіштің күштік құрылымы); барабан арасындағы аралықтар (тарту барабандары және редукторлар кіреді); деформация ошағы.

Модельді пайдалану ыңғайлы болу үшін – барабан аралық шекаралар арасы былай белгіленген: басы – алдыңғы барабаннан түсетін сымның сыртқы қимасы, соңы – әзіргі барабандағы сымның түсіретін нүктесі.

Сонымен, математикалық модель құрамына: кіріс әсерлер, кернеу түрінде жиілікті түрлендіргіштің тиристорлы түрлендіргіш кірісіне қосылып басқарылатын, сымның жылдамдығы, оның кеспе қимасы мен беріктілік шегі блокқа кірісінде; толғандырушы әсерлер тарту барабанының шығысында серпіліс түрінде; төрт шығыс координаталарының тарту барабанның шығысындағы сымның жылдамдығы, алдыңғы және қарастырылып отырған созба блоктары арасындағы серпіліс, кеспе қимасы мен сымның беріктілік шегі – деформация ошағының шығысында қарастырылып отыр. Созу блогының құрылымдық моделі ішінде барлық логикалық байланыстар бөліктері кіріс және шығыс координаталары болуы керек, бір-бірімен сапалық және көлемдік қатынастарда сәйкестендіріледі.

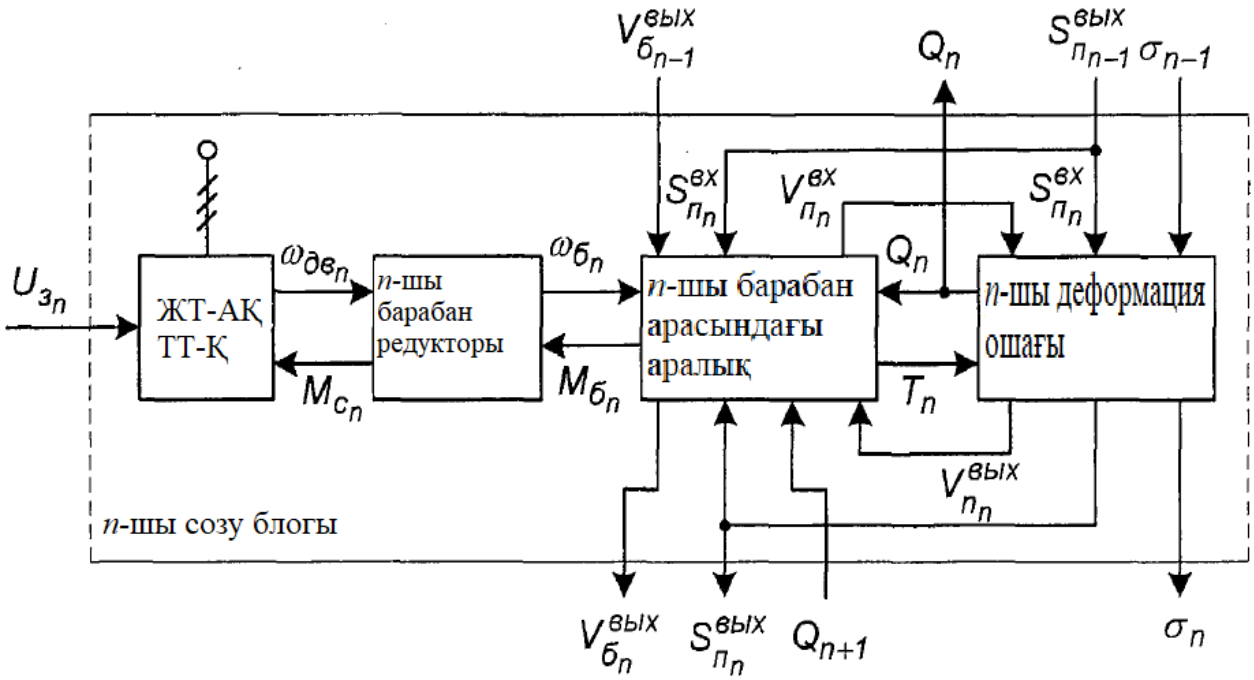

Сурет 1. Созу блогының электромеханикалық жүйе ретінде үлкейтілген құрылымдық сұлбасы.

Электр жетегі түрлерін таңдау.

Тік орамды созу орнағының электржетек блоктарына қойылатын технологиялық талаптарды қазіргі уақытта келесідей электржетек түрлері қамтамасыз ете алады:

1. Реттелетін тұрақты тоқ электржетегі, тиристорлы түрлендіргіш – қозғалтқыш *(ТТ–Қ)* жүйесінде жұмыс атқаратын.

2. Асинхронды реттелетін электржетек жиілікті түрлендіргіш тұрақты тоқ түйінімен (кең–импульсті модуляциясы бар автономды инвертор) – асинхронды қозғалтқыш–қысқа тұйықталған роторымен *(ЖТ–АҚ)*.

Осы кезеңге дейін көптеген тік орамды созу орнағының электржетек жүйелері тек қана тұрақты тоқ қозғалтқыш негізінде құрылып отырған. Бұған себеп, беріктілігі жоғары мықты жиілікті түрлендіргіштердің болмауы. Алайда *ТТ–Қ* жүйесі келесідей кемшіліктерге ие:

– автоматты басқару жүйесінің жылдам әсер етуін төмендететін әрекеттерге әкелетін электржетек инерция моментінің аса жоғары болуы, якорь тоғының жоғарылау темпінің шектеуі;

– массагабаритті көрсеткіштердің жоғары болуы;

– жөндеу жұмыстарының ыңғайсыздығы.

Көрсетілген кемшіліктердің негізі болып бұл қондырғыларда коллектордың бар болуы, коммутация процессінің төмендеуі болып тұр. Асинхронды қозғалтқыштар негізінде құрастырылған электр жетекте мұндай кемшіліктер жоқ.

Қазіргі уақытта өндірістік режимде қолданылып жүрген *ЖТ–АҚ* жүйесіне жеткілікті тәжірибелер жиналды, оның қуат көлемдері 35-100 кВт өлшемдерін қамтып отыр. 1-кестеде мұндай электржетектердің сатылым бағалары келтірілген.

Кесте 1. 35-100 кВт көлеміндегі электржетек жүйелерінің сатылым бағалары.

Өндіруші	Электржетек жүйесінің бағасы млн. теңге/кВт	
	ЖТ-АҚ	ТТ-Қ
Siemens	3,6	4,8
ABB	4,6	6,2
Control Techniques	4,3	5,7
Omron	4,3	-
Hyundai	4,7	-
Mitsubishi Electric	3,4	-
LG	3,6	-
Орташа сатылым көрсеткіш бағасы	4,1	5,6

Сонымен қатар, *ЖТ–АҚ* электржетек жүйесі белгілі кемшіліктері де бар. Оның ішінде қорек көзінің кернеуін екі рет түрлендіру болып тұр, салдарынан П. Ә. К. төмендейді және жалпы электржетек жүйесінің де өнімділігі азаяды. Одан бөлек, шығыс кернеуіндегі жиілікті 10 Гц-тен төмен кезде сатылық реттеу мүмкіндігі орын алады.

Жоғарыда талданған мәселелерді ескеретін болсақ, тік орамды созу орнағының электржетек блогтарына автоматтандырылған жүйе ретінде *ЖТ–АҚ-тың* жеке блок қозғалтқыштарын инвертор және ортақ түзеткіш қолдану керек.

Тік орамды созу орнағына математикалық модельдің құрылымдық сұлбасы.

Құрастырылған математикалық модель негізінде тік орамды созу орнағын басқару объектісі ретінде комплексті математикалық моделі жинақталды. Модельдің үлкейтілген құрылымдық сұлбасы 2– суретте көрсетілген. Жүйенің математикалық сипаттамасы *ЖТ-АҚ (Жиілікті Түрлендіргіш-Асинхронды Қозғалтқыш)* немесе *ТТ-Қ (Тиристорлы Түрлендіргіш-Қозғалтқыш)* түрлерінде қарастырылады.

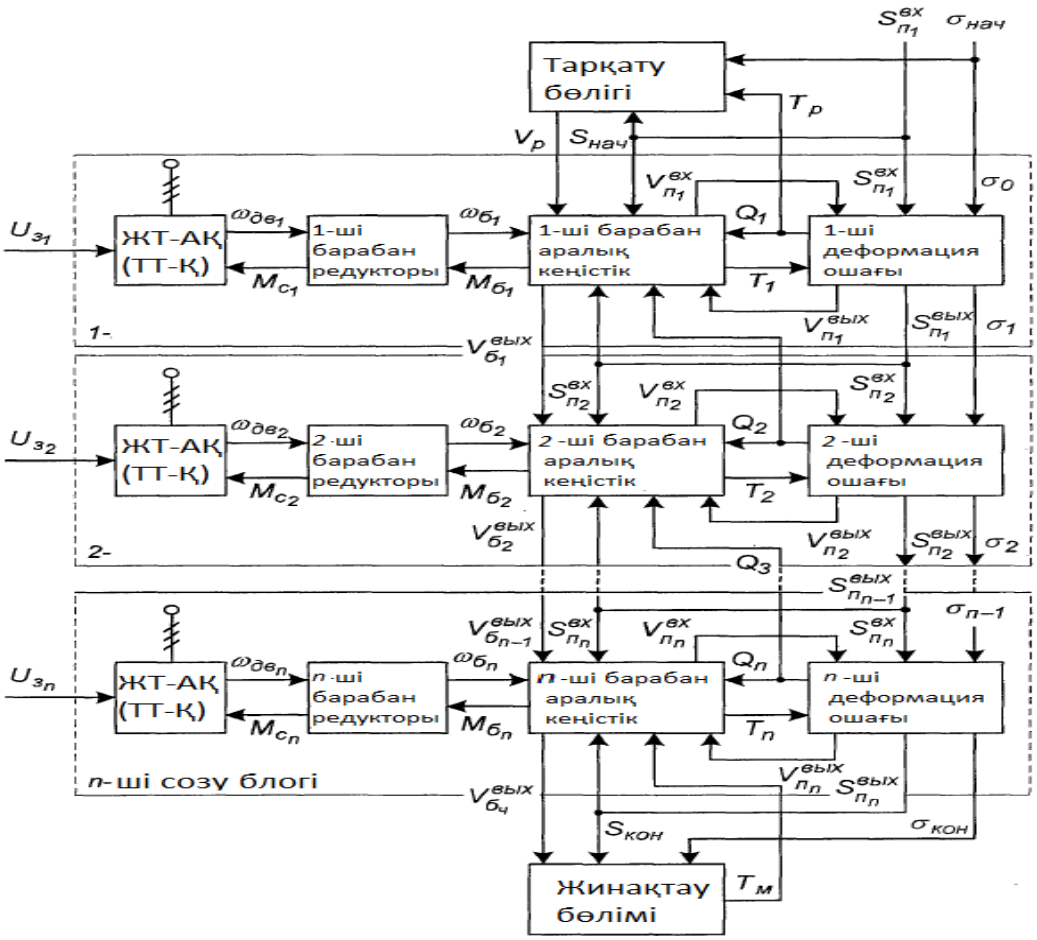

Сурет 2. n – еселегіш тік орамды созу орнағының басқару объектісі ретінде комплексті математикалық моделінің үлкейтілген сұлбасы.

Модельдің іске асуы программалық модульдер түрінде визуалды программалау жинағы SIMULINK, математикалық жиынтығы MATLAB программасында орындалды.

Құрастырылған модельді тік орамды созу орнағының электр жетектерімен бірге қалай жұмыс істейтінін талдап, бір-біріне деген әсер күштерін бағалап, басқару жүйесінің құрастырылуына қажет етуге болады.

Тұрақты тоқ қозғалтқыштарының якорьлерін параллель немесе тізбектей жалғану сипаттама сұлбаларын салыстыратын болсақ, динамикалық жұмысы параллель жалғанған кезде едәуір жақсы істейді. Алайда статикалық жұмыс

режимінде бұл электржетек жүйесінде қарсысозылудың едәуір ауытқулары бар екеніне көз жеткізілді.

Жеке жалғанған (оның ішінде ЖТ-АҚ жүйе негізінде) және параллель жалғанған қорек көзі сұлбаларын салыстырмалы талдау жасау кезінде, тік орамды созу орнағының жиілікті электромеханикалық сипаттама жүйесі бір-біріне ұқсас екенін білдік.

Салдарынан, қазіргі уақытта тік орамды созу орнағының тарту блоктарының электр жетек жүйесінде қарсысозылуды қажет басқару дәлдігін қамтамасыз ете алмайды, бұған дәлел ретінде өнеркәсіптегі ұқсас орнақтар болып табылады. Алынған сараптамаларды қарастырсақ, автоматтандырылған электр жетек жүйелеріне зейін салып құрастыруды қажет етеді, себебі көрсетілген жетіспеушіліктер көлемін азайту керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Модернизация электроприводов намоточных устройств волочильных станов / Е.Я. Омельченко, А.В. Фадеев, В.В. Бакаржи и др. // Труды V Междунар. (XVI Всерос.) конф. по автоматизированному электроприводу «АЭП-2007», г. Санкт-Петербург. – СПб., 2007. – С. 341-344.

2 Омельченко Е.Я., Моисеев В.О. Методика экспериментального определения момента сопротивления и момента инерции механизма // Вестник МГТУ. – Магнитогорск, 2012. №2(38). – С. 74-76.

3. Горловский М.Б., Меркачев В.Н. Справочник волочильщика проволоки, 1993.

4 Коковихин Ю.И. Технология сталепроволочного производства. – Киев, 1995.

5 https://extxe.com/23168/volochilnye-stany-oborudovanie-instrumenty-materialy-dlja-volochenija/

6 https://cyberleninka.ru/article/n/povyshenie-kachestva-volochilnogo-instrumenta-tehnologicheskim-obespecheniem-ego-vyhodnyh-parametrov/viewer.

ҒТАМР 67.13.51

ТҰРҒЫН ҒИМАРАТТАРДЫ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ КЕЗЕҢІНДЕ ЭНЕРГОТИІМДІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ

А.Б. Бакижанова
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Экономикалық өсудің маңызды факторлары ретінде ел экономикасы сияқты тұрғын үйлердегі энергия үнемдеу мен энергия тиімділігінің рөлі зерттелді. Таңдалған тақырыптың өзектілігі электр энергетикасы мен энергия үнемдеу саласы халық шаруашылығының өте маңызды салалары болып табылатындығына байланысты. Қазақстандағы электр энергетикасы қызметінің қазіргі кезеңі энергия өндіру тиімділігінің төмендеуімен сипатталады деген пікір бар. Ел экономикасын технологиялық жаңғыртуға және инновацияларды енгізуге қалыптасқан сұраныс жағдайында энергия тиімділігін арттыру векторы технологиялық дамудың және ұйымдастыру процестерін жетілдірудің маңызды бағытына айналып отырғаны айтылған.

Түйін сөздер: энергия үнемдеу, энергияны үнемдейтін тұрғын үй құрылысы, үнемділік, қабырғаларды жылыту, тиімділік, жылу шығыны.

Энергетикалық ресурстарды үнемдеуді қазіргі уақытта дамыған елдер аса маңызды ұлттық экологиялық және экономикалық проблема ретінде қарастырады, өйткені энергия үнемдеуді қамтамасыз ететін іс-шаралар энергия ресурстарын ұлғайтумен салыстырғанда неғұрлым жоғары рентабельділік пен экологиялық қауіпсіздікке ие.

Бүгінде ҚР энергия үнемдеу және энергияны тиімді пайдалану бағытында жұмыс жасауда. 2009 жылы ҚР Үкіметінің 30 қазандағы қаулысымен «Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын жаңғырту мен дамытудың қазақстандық орталығы» АҚ, ал 2010 жылғы 12 сәуірде «Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын жаңғырту мен дамытудың Қарағанды орталығы» ЖШС құрылды. Оның мақсаты жаңа ресурс үнемдеуші технологиялар мен басқарудың жаңа нысандарын енгізу арқылы ТКШ саласындағы кәсіпорындардың тиімділігін арттыру болып табылады. Қазіргі уақытта ең өзекті проблемалардың бірі қолданыстағы ғимараттардың энергия тиімділігін арттыру үшін энергия үнемдейтін іс-шаралар мен инженерлік шешімдерді іздестіру және құру болып табылады.

Қарағанды қаласының және жалпы Қазақстанның тұрғын үй қоры кеңес дәуірінің құрылыстары 90% құрайды. Сол кездегі ғимараттарды жобалау

кезінде күрделі құрылысқа жұмсалатын шығындарды азайту, яғни құрылыстың массивтілігін қамтамасыз ету мақсатында барынша арзандату негізгі міндет болды. Бірақ бір проблеманы шешу екіншісінің пайда болуына әкеп соқты-жоғары пайдалану құны.

Бұл мәселені шешу үшін құрылыс конструкцияларының жылу өткізгіштігінің кедергісін білу қажет. Әрине, қоршау конструкцияларын жобалау кезінде жылутехникалық есеп жасалады, бірақ құрылыс материалдары мен конструкцияларының нақты сипаттамалары пайдалану процесінде өзгеруі және олардың бастапқы сипаттамаларына сәйкес келмеуі мүмкін.

Жыл сайын Қазақстанда жылу қажеттілігіне климаты ұқсас еуропалық елдерге қарағанда жылу энергиясы шамамен 2-3 есе көп жұмсалады. Бұл тікелей жылытылатын ғимараттардың жылу қорғауының төмен деңгейімен түсіндіріледі.

Әр түрлі бағалаулар бойынша ЖЭО жылуының 40% дейін жылу орталықтарында және 30% үйлерде қабырғалардан, терезелерден, жертөледен, шатырдан және желдеткіштен өтіп жоғалады (1-1-сурет).

Сурет 1. Ғимараттағы жылу энергиясының шығындары.

Көптеген адамдар Кеңес Одағы кезінде салынған үйлерде тұрады. Сол кездегі ғимараттарды жобалау кезінде күрделі құрылысқа жұмсалатын шығындарды азайту, яғни құрылыстың массивтілігін қамтамасыз ету мақсатында барынша арзандату негізгі міндет болды. Сол кезеңде бұл өте сау тәсіл болды, бірақ өкінішке орай жобалау кезінде ғимаратты жылытуға жұмсалатын шығындар жататын пайдалану құны мәселесі ескерілмеген.

Қолданыстағы ғимараттарда энергияны пайдаланудың тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары мыналар болып табылады: жылу беруді жылыту және реттеуді енгізу. Бірінші бағыт энергия үнемдеудің пассивті әдістеріне, ал екіншісі – белсенділікке жатады.

Қазіргі уақытта ҚР-да белсенді әдіс қолданылады, яғни автоматтандырылған жылу пункттерін орнату (АТП). Бұл арзан (барлық ғимаратты жылытумен салыстыру) және АТП тез өтелімділігіне байланысты. Жылу беруді реттеудің автоматтандырылған жүйесін пайдалану энергияны

тұтынуды 15-20 %-ға азайтуға мүмкіндік береді. Алайда, Қарағанды қ. АТП орнату тәжірибесі кейбір жағдайларда энергияны тұтынудың азаюымен бірге ғимараттарда микроклимат параметрлері нашарлайтынын көрсетті. Оның себебі АТП, қажетті жылу мөлшерін анықтау кезінде, ғимараттың өзінің жылу шығынын ескермей, қоршаған ортаның жай-күйін ғана ескереді. Осылайша, АТП нормативтен тыс жылу шығындары бар ғимараттарда қолдануға болмайды. Алдымен ғимаратты жылытып, содан кейін ғана жылу беруді реттеу жүйесін орнату керек.

Мысалы, 2004 жылы Санкт-Петербург қаласында стандартты Хрущев панельді бес қабатты жылытылды. Жылу оқшаулағыш қабаттың қалыңдығы сыртынан стандартты 100 мм құрады. Нәтижесінде пайдалану шығындары бір шаршы метрге 600 киловаттан 340-ға дейін төмендеді. АҚШ – та жүргізілген зерттеулер ғимараттың жылу оқшаулағышының есебінен қабырғалар арқылы жылу шығыны 60%-ға айтарлықтай төмендейтінін көрсетеді. Ол үшін жылу өткізгіштік коэффициенті 0,2 Вт/м^2-тан төмен жылу оқшаулағыш материалдар қолданылады.

Қазіргі уақытта құрылыста қолданылатын жылу оқшаулағыш материалдардың кең спектрі шығарылады: минералды мақта, Шыны талшықтары мен шыны маталар негізіндегі жылытқыштар, полистирол, пенопласт, керамзитті гравий және т.б.

Қабырғаларды жылыту ғимараттың сыртынан да, ішінен де орындалады. Сыртқы жылу оқшаулағышты орындау керек, өйткені олай болмаған жағдайда үй-жайлардың пайдалы ауданы қысқарады, конденсаттың түсу және зеңнің пайда болу ықтималдығы бар. Қабырғалардың ішкі жылу оқшаулағышы әдетте сәулет ескерткіштері болып табылатын ғимараттар үшін жүргізіледі.

Кесте 1. Қабырғаларды жылыту.

Қабырғаларды жылыту әдісі Жылытылмаған қабырға	Сипаттамасы
	1. Температура өзгеруі қабырғаларға әсер етеді. 2. Шық нүктесі қабырға ішінде, конденсаттың түзілуіне не әкеледі және біртіндеп конструкциялардың бұзылуына әкеп соғады. 3. Жылу шығыны 80% дейін жетуі мүмкін. Жылудың айтарлықтай жоғалуы орын алады.

Қабырғалар ішінен жылытылған	
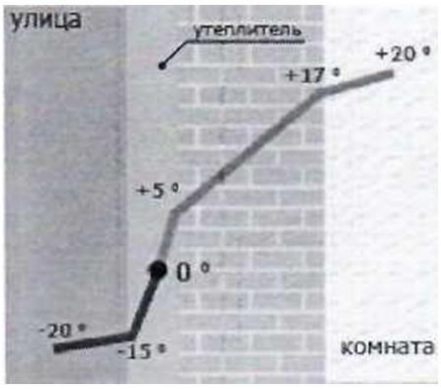	1. Қабырғалар жылуды жинамайды әрі сақтамайды, температура өзгеруіне байланысты қатуы мүмкін. 2. Ішкі қабырға мен жылу оқшаулағыш қабаттың арасында су буының конденсация аймағы пайда болады. 3. Шық нүктесі қабырғадан тыс, бірақ айырмашылыққа байланысты жылу оқшаулағыш пен қабырға арасындағы температура ылғал пайда болады, бұл саңырауқұлақтың пайда болуына әкелуі.
Қабырғалардың сырты жылытылған	
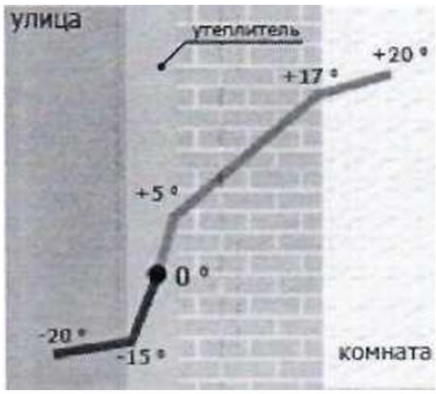	1. Қабырғалар температураның өзгеруіне байланысты өзгермейді 2. Қабырғалар құрғақ әрі конденсатқа ұшырамайды. Жылу шығыны айтарлықтай қысқарды.

Қабырғаларды жылытудың сыртқы тәсілі:

– қабырғаны түрлі атмосфералық әсерлерден қорғау, мысалы, қату және еріту;

– шық нүктесін сыртқы жылу оқшаулағыш қабатқа жылжытыңыз, осының арқасында қабырғаның ішкі бөлігінің қызуын болдырмауға болады;

– жол алынып тасталсын жарықшақтардың негізінен алқабында қабырғалары, осылайша ұлғайтып, ұзақ мерзімділік қабырғалар;

– қабырғаның бу өткізгіштігінің шарттары бойынша қолайлы жұмыс режимін жасау;

– үй-жайдың қолайлы микроклиматын қалыптастыру;

– қасбеттің сыртқы түрін жақсарту.

Қарағанды қаласында кеңінен қолданылатын ғимараттар қабырғаларының жылу қорғанысын арттырудың 4 тәсілін қарастырайық:

– желдетілетін қасбеттің құрылғысы

– сылақпен қосымша сыртқы жылылау

– жылы сылақ

– ғимарат қабырғаларын термокраскамен жылыту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Стенин В.А. Определение чувствительности ограждающих конструкций при оценке их энергоэффективности // Промышленное и гражданское строительство. – М., 2002.

2 Щеколов Я.М. Об энергетических параметрах жилых зданий. Экспресс–информ, №04, 2011.

3 Андрежевский А.А., Володин В.И. Энергосбережение и энергетический менеджмент // Высшая школа. – Минск, 2005.

4 Данилов Н.И., Щеколов Я.М. Основы энергосбережения // Учебник. – Екатеринбург, 2006.

ГРНТИ 73.47.10

СНИЖЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ И НЕФИЗИЧЕСКИХ БАРЬЕРОВ КАК УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ТРАНСКАСПИЙСКОГО МЕЖДУНАРОДНОРОДНОГО ТРАНСПОРТНОГО МАРШРУТА

Ж.Ж. Абдраимов
Старший преподаватель, Баишев Университет, г. Актобе

На фоне антивоенных санкции возникла потребность в альтернативных транспортных маршрутах в обход России. Основным потенциальным конкурентом российскому маршруту является Транскаспийский Международный Транспортный Маршрут (ТМТМ). Целью этого исследования было выявление основных препятствий увеличения пропускной способности ТМТМ. В процессе исследования были сделаны выводы, что для дальнейшего развития маршрута необходимы инициативы по улучшению качества транспортной инфраструктуры, а также дальнейшему снижению физических и нефизических барьеров.

Ключевые слова: КНР, Центральная Азия, Российская Федерация, пропускная способность, Европа, Транскаспийский транспортный маршрут, Альтернативный маршрут.

Активизация проекта Транскаспийского транспортного маршрута напрямую связана с введением США и ЕС антироссийских санкций. Доступность и эффективность этого коридора делают его привлекательным и позволят нынешним и будущим заинтересованным сторонам стать более продуктивными.

Рисунок 1. Транскаспийский международный транспортный маршрут.

С геополитической точки зрения страны ТМТМ и прилегающие к ним регионы сталкивались с постоянной агрессивной внешней политикой региональных гегемоний и разрушительными локальными конфликтами и кризисами. В течение последних нескольких десятилетий Российская Федерация играла доминирующую роль в этом регионе. В настоящее время растущее влияние КНР в Центральной Азии обостряет конкуренцию между Российской Федерацией, США и другими крупными державами за их интересы. Глобальный экономический проект «Один пояс один путь» потенциально может положительно повлиять на региональный экономический рост и тем самым смягчить серьезные политические конфликты [1]. Маршрут ТМТМ увеличивает связность между странами Евразии и дает постсоветским республикам больше торговой автономии на Южном Кавказе и в Центральной Азии. Общий объем торговли между КНР и Центральной Азией увеличился с менее чем 1 миллиарда долларов в год до 41,7 миллиарда долларов в год в период 1990–2018 годов [2]. ТМТМ представляет собой неотъемлемую часть обширной транспортной системы, которую КНР ассимилировала в рамках «Один пояс один путь», что позволяет КНР иметь более существенное присутствие среди стран Евразии.

Страны Центральной Азии не имеют выхода к морю и береговой линии. Таким образом, Транскаспийский транспортный маршрут будет играть важную роль в облегчении трансграничной логистики в ЦА, особенно с использованием наземного транспорта.

Казахстан стремится диверсифицировать транзитные маршруты по всей своей территории, и Транскаспийский транспортный маршрут обладает большим потенциалом в качестве альтернативного маршрута в Южную Европу и на Ближний Восток [3].

Как страна, в которой транзитные грузы в КНР и из КНР перенаправляются по различным направлениям, Казахстан играет ведущую роль в развитии ТМТМ [3].

Объем перевалки грузов по ТМТМ значительно увеличился из-за пандемии, а тесное сотрудничество между портами привело к перемещению грузов без каких-либо задержек [4].

Основными препятствиями для увеличения пропускной способности на Каспий и вдоль коридора являются неопределенность расписания железнодорожных паромов и нехватка пропускной способности на Каспии, частично устаревший паромный парк, отсутствие железнодорожных контейнерных терминалов, отсутствие складов класса А и практическое отсутствие современных логистических центров. Кроме того, железнодорожные вагоны имеют приоритет перед грузовыми автомобилями и нефтью перед другими грузами для транскаспийских перевозок, а также трудоемкие маневровые работы, сортировка, погрузка и разгрузка паромов, относительно высокая стоимость железнодорожных перевозок и дорожных сборов, отсутствие соглашений о сотрудничестве и т.д.

Соответсвенно ТМТМ в силу своей пропускной способности не способен стать полноценной альтернативой маршрута через Россию. Но при устранений указанных барьеров ТМТМ имеет потенциал в качестве альтернативного маршрута в Европу и из Европы, особенно в Восточную и Южную Европу, без прохода через территорию Российской Федерации.

Рекомендаций [5] которые предлагаются для устранения некоторых из этих препятствий для увеличения пропускной способности транскаспийских перевозок, развития внутренних сухих портов и контейнерных терминалов, зон свободной торговли, открытия коридора для частного бизнеса и сокращения государственная монополия в эксплуатации коридора, принятие программы Уполномоченного экономического оператора (УЭО) во всех странах коридора для устранения проблем с визами, содействие эффективной обработке и стандартизации по вопросам обкатки и количества вагонов, гармонизация стандартов ремонта вагонов, среди прочих.

Теоретический анализ литературы показывает, что проблема рассматривалась достаточно широко, большинство проблем развития среднего коридора выявлены. В то же время ряд конкретных вопросов остается не до конца изученым. Прежде всего, влияние коррупции и политизация данного проекта. С этой точки зрения потребуются дальнейшие исследования, включая имитационный анализ всего маршрута ТМТМ между КНР и Европой.

Литература

1 Jopp, M., Kuhn T., Schulz J. 2018. Preface–Why Focusing on the South Caucasus and Central Asia?» L'Europe en Formation 1. – p. 3-6.

2 Umarov T. 2020. China Looms Large in Central Asia. Carnegie Moscow Center. URL: https://carnegie.ru/commentary/81402.

3 Shibasaki R., Arai H., Nishimura K. 2019. Impacts of Eurasian Transport Connectivity Enhancement on Russia. E3S Web of Conferences 135(2): 02001.doi: 10.1051/e3sconf/201913502001.

4 Meretkylichev M. 2020. Caspian Ports discussed joint measures to combat COVID-19 pandemic. PortNews. 26 May. https://en.portnews.ru/news/296342.

5 Tamar Berdzenishvili. 16-20 November 2020. Virtual Workshop on Trans-Caspian Transport Corridor: Infrastructure and Trade, CAREC Corridor Performance Measurement and Monitoring (CPMM): Trade Impediments of CAREC Trans-Caspian Corridors.

6 Доган Гурсой, Левент Алтынай. 2021. Журнал «Индустрия услуг». Том 41, Вып. 7-8. Шелковый путь и сфера услуг. 2021. – С. 441-445.

ГРНТИ 20.53.01

ОСОБЕННОСТИ ВОДЯНЫХ ЗНАКОВ НА ЦИФРОВОМ ВИДЕО

Н.А. Рай
Студент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан
К.М. Сагиндыков
Научный руководитель, к.т.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

В настоящее время цифровое видео выполняет важные функции в нашей жизни. Цифровое видео можно использовать в нескольких приложениях, например, в гражданских и военных приложениях. Кроме того, цифровое видео можно отправлять и получать с помощью современных средств связи. В связи с наличием цифровое видео через незащищенный канал связи (интернет) и наличие современных приложений, любой может воспользоваться этой ситуацией, редактировать или просматривать цифровое видео легко. Поэтому владельцы цифровых роликов в дальнейшем не доверяют каналу связи. Этот случай повлияет на приложения, зависящие от цифрового видео. Метод цифровых водяных знаков является одним из нескольких методов, с помощью которых мы можем преодолеть вышеуказанные проблемы. В этом исследовании представлена информация, такая как требования к технике нанесения водяных знаков на цифровое видео, некоторые методы аутентификации видео и водяных знаков авторского права, возможные атаки на водяные знаки на видео.

Ключевые слова: водяные знаки, защита авторских прав на видео, целостность видео, аутентификация видео, методы аутентификации.

Цифровое видео – это серия цифровых фотографий, которые быстро просматриваются с цифровым звуком, также это представление движения визуальных изображений таким образом, что цифровые данные кодируются [1]. Передача видео через Интернет может быть небезопасной, так что любой желающий может иметь дело с видео (смотреть или манипулировать им с помощью некоторых инструментов редактирования видео). Видео может быть подделано любым человеком, который профессионально занимается видеомонтажом. Существует способ защитить видео от несанкционированного доступа и мошенничества с помощью цифровых водяных знаков. Цифровые водяные знаки – это способ скрыть водяной знак (текст, изображение, аудио,

видео) в сообщении (текст, изображение, аудио, видео), чтобы сохранить целостность сообщения.

Подлинность видеоданных имеет существенное значение в некоторых приложениях, таких как видеонаблюдение, уголовное расследование, владение контентом и правоохранительные органы, например, если видео используется в качестве доказательства в суде, оно должно быть проверено на точность, что означает, является ли оно надежным или нет. Злоумышленник может легко манипулировать видео, используя некоторые инструменты для редактирования видео. Он может удалить важных людей, события, сцены или набор кадров, также может вставлять в видео объекты, события или людей, которые никоим образом не связаны с видео по криминальным мотивам. такие, как [2]:

1. Видеоклипом можно манипулировать разумным образом, чтобы разрушить репутацию человека.

2. Некоторые преступления не могут быть окончательно доказаны в суде. Из-за этого злоумышленники освобождаются от наказания.

3. Еще один случай, когда мы не можем гарантировать, что видео, воспроизводимое по телевизору, взято с надежного новостного канала. В таких случаях подделка документов не допускается.

Следовательно, существует необходимость в аутентификации видео и методах защиты авторских прав. Итак, аутентификация видео – это процесс, используемый для проверки надежности цифрового видео. Другими словами, система аутентификации видео поддерживает целостность цифрового видео и подтверждает, что используемое видео не является подделкой [3]. В то время как защита авторских прав – это метод, используемый для включения водяного знака в видео, чтобы сохранить его право собственности.

Существует несколько требований к идеальной технике нанесения водяных знаков. Зависит от приложения, для которого он используется. Но между этими требованиями должен быть баланс, потому что между ними существует взаимосвязь, при которой увеличение одного может привести к уменьшению другого. В приложении для защиты авторских прав это касается надежности среди требований, в то время как в приложении для аутентификации основное внимание уделяется местоположению поврежденной области.

Этими требованиями являются [4]:

1. Надежность: это степень устойчивости водяного знака к любой атаке. Степень надежности зависит от используемого приложения. Для применения в области защиты авторских прав требуется высокая устойчивость к любым видам атак. В то время как для приложения аутентификации ему не требуется высокий уровень надежности.

2. Точность: Одним из основных требований к водяным знакам является точность. Идеальная техника нанесения водяных знаков должна обладать высокой точностью. Помехи, создаваемые путем встраивания водяного знака, не должны превышать определенного уровня, который может быть понятен зрителю.

3. Скорость: Меньше беспокоится о требованиях к водяным знакам из-за эволюции физических компонентов и вычислительных методов.

4. Емкость: это количество битов водяного знака, которое разрешено включать в видео. И из-за большого размера видео емкость также не является главной проблемой. Размер водяного знака зависит от приложения, которое определяет тип данных водяного знака и стратегию встраивания.

5. Использование ключа: Повышение безопасности с помощью секретного ключа включает в себя методы шифрования, которые повышают надежность алгоритма водяных знаков.

6. Безопасность: только авторизованный пользователь может получить доступ к водяному знаку.

7. Однозначность: для применения авторских прав водяной знак должен содержать четкую информацию о владельце видео.

Методы нанесения цифровых водяных знаков классифицируются на основе нескольких точек зрения [5]:

1. Основанный на человеческом восприятии:

С человеческой точки зрения существует два типа водяных знаков:

а. Видимые водяные знаки: информация о водяном знаке видна. Эта информация в основном представляет собой логотип или текст, который определяет владельца носителя.

б. Невидимые водяные знаки. Водяной знак скрыт на носителе, чтобы сделать его невидимым для злоумышленника в целях защиты содержимого. Он используется в процессах аутентификации и защиты авторских прав.

2. На основе области встраивания: Все методы нанесения водяных знаков работают в двух областях:

а. Пространственная область:

Эти методы встраивают водяной знак непосредственно в данные, не преобразуя их в другой домен. Он прост в применении и быстрее, чем методы переноса домена

б. Преобразованный домен. Эти методы используются более широко по сравнению с методами пространственной области. Здесь водяной знак не скрывается непосредственно в обложке, а изначально преобразуется в коэффициенты и скрывается в ней.

Существует много предложений по нескольким технологиям водяных знаков, которые используются для защиты авторских прав и аутентификации контента (Таблица 1) [6].

Таблица 1. Анализ некоторых предыдущих исследовательских работ по нанесению водяных знаков на цифровое видео.

№	Авторы	Приложение	Выполненные атаки	Домен водяных знаков для видео
1	Shih – Wei Sun and Pao-Chi Chang	Безопасность видео	транспонирование, удаление и вставка.	Пространственная область

2	Gwena el Do¨err and Jean-Luc Dugelay Senior	Безопасность видео	нападения по сговору	Пространственная область
3	Siyue Chen and Henry Leung	Аутентификация	Сжатие JPEG, медианная фильтрация и повышение контрастности	Частотная область: DCT
4	Srinivasa Rao, Dr. Rajasekhar R Kurra	Аутентификация	отбрасывание кадров, усреднение и сжатие с потерями.	Частотная область: DCT
5	Chhaya S. Gosavi and Suresh N. Mali	Защита авторских прав	атаки на обработку сигналов, обработку видео и атаку на видеокамеру	Частотная область: DCT

В этом обзорном документе делается вывод о важности водяных знаков цифрового видео в области цифровых коммуникаций для защиты авторских прав пользователей на их соответствующие мультимедийные активы. В этой статье обсуждаются приложения и особенности водяных знаков цифрового видео, которые во многих аспектах превосходят другие методы шифрования. Хотя встроенные водяные знаки могут быть атакованы, но обсуждаются определенные методы, которые противодействуют атакам для лучшей защиты данных. Следовательно, все еще требуется внедрение более надежных и незаметных водяных знаков цифрового видео на основе сжатого домена, которые должны охватывать совместные атаки в сжатом домене.

Литература

1 Christian Aldrina, Ravi Sheth. «Digital Video Forgery Detection and Authentication Technique-A Review». International Journal of Scientific Research in Science and Technology (IJSRST) 2. 6 (2016). – p. 138-143.

2 Samuel W.T. Penzhorn, Digital watermarking for copyright protection, 7thAfricon Conference in AfricaVol 2, 2004. – p. 953-957.

3 Parmar Zarna, Saurabh Upadhyay. «A review on video/image authentication and temper detection techniques. « International Journal of Computer Applications 63. 10 (2013).

4 Arti Bhardwaj, Ajay Khuteta. Digital Video Watermarking Techniques: A Review, International Journal of Engineering and Computer Science,Vol6, Issue 5, 2017. – p. 21328-2133.

5 Mahajan Dipali Latesh, Suvarna Amit Gogate. «Overview of Digital Watermarking and its Techniques». KHOJ: Journal of Indian Management Research and Practices (2016). – p. 197-204.

ҒТАМР 50.33

ЭЛЕКТРОНДЫҚ КОММЕРЦИЯДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПТЕР

А.Н. Ахметов
Магистрант, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан қ.

Осы мақалада цифрлық технологиялардың дамып, біздің күнделікті өмірімізге енуі қаратырылған. Сонымен қатар, электрондық коммерцияның қарқынды дамуы, және ақпараттық қауіпсіздік тұрғысынан қауіптерден сақтанудың жолдары туралы ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: интернет, цифрлық технологиялар, киберқылмыс, электрондық коммерция, алаяқтық.

Соңғы жылдары әлем жаңа типтегі экономикаға қарай бет бұруда, оны қалыптастырудың негізгі құралы ретінде цифрлық технологиялар көрініс табуда. Мұндайда жеке және мемлекеттік сектор жұмысындағы ақпараттық технологиялар рөлінің арта түсуі – цифрлық мемлекетке көшудің бірден бір негізі. Цифрлық технологиялар өмірімізге белсенді түрде енуде. Интернет заттарын алу әдепкі құбылысқа айналды: барлығымыздың үйлерімізде дерлік ақылды құрылғылар бар және олардың әлем бойынша саны 26 млрд бірлікті құрауда [1].

Жаһандық деңгейдегі цифрландыру өмір мен өндірістің әртүрлі сфераларына енетін цифрлық технологияларға негізделген экономикалық қызметтің тұжырымдамасын құрайды. Жаңа цифрлық технологиялар елдердің және интеграцияланған макроөңірлердің экономикалық өсімін ынталандыруда маңызды рөл ойнайды, мұндайда цифрлық экономика дәстүрлі экономикаға қарағанда жылдам қарқынмен дамиды. Бұл даму заманауи технологияларға, қарқынды түрде дамып жатқан ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларға негізделген. Заманауи, жоғары жылдамдықтағы кең жолақты желілер жүз жыл бұрын өндіріске электр және транспорт желілерінің ықпалы секілді үлкен әсер етуде. Олар электронды денсаулық сақтау, «ақылды» қалалар және өндіріс, т.б. инновациялық қызметтерге жол салуда.

Цифрлық, технологиялармен бақыланатын экономиканы құру әлемнің көптеген елдері қажет ететін экономикалық өсімнің қозғаушы күші бола алады. Өндірістік және экономикалық қызметті цифрландырудан келіп түсетін әлеуетті экономикалық пайда – жоғары. Бұл, бірінші кезекте, кірістің жаңа

көздерін қалыптастыру және елдің экономикалық мүмкіндіктерінің шегін кеңейту. Аталмыш экономикалық өсім жаһандық бәсекеге қабілеттікке, сондай-ақ халықтың өмір сүру жағдайының жақсаруына алып келеді.

Интернет-технологиялар жақсара түскен сайын бизнесте онлайн-магазиндерді ұйымдастыру мүмкіндіктері арта түседі. Өз тауарларын онлайн сату мүмкін емес деп санайтын компаниялар өздерінің бәсекелестері секілді нарыққа шығу және тұтынушылардың көп бөлігін өздеріне тарту мүмкіндігінен айрылуда. Аталған сервистер азаматтардың өмірін жеңілдетеді [2].

Сонымен қатар электронды сауда көбіне мобильді құрылғылар арқылы іске асуда. Мобильді құрылғыларды пайдаланудың өзіндік ерекшеліктері бар. Басты ерекшелігі – ақпараттық қауіпсіздікке төнетін қауіп.

Бүгінгі таңда Қазақстан электронды коммерцияның жоғары қарқынмен дамуын бастан кешіруде. 2020 жылы шағын-орта кәсіпкерлік өкілдері алғаш рет онлайн саудаға шығып, ал тәжірибелі интернет сатушылар сауда-саттық каналдарын маркетплейсте орналастыру негізінде оларды кеңейте түсті.

PwC Kazakhstan зерттеулерінің деректеріне сәйкес, Қазақстандағы бөлшек электрондық коммерция нарығының көлемі 2020 жылдың алғашқы 9 айында 2019 жылдың аталмыш кезеңімен салыстырғанда 93%-ға – 198 млрд теңгеден 382 млрд теңгеге дейін артты. Теңге бойынша орташа чек 63%-ға, ал транзакциялар саны 18%-ға өсті [3].

Ақпараттық технологиялардың өмірімізге белсенді түрде енуі жаңа қауіп түрін – киберқылмыстардың пайда болуына әкелді. Бұл бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Киберқылмыс – қылмыстық әрекет, оның мақсаты – есептегіш технниканы, компьютерлік желіні немесе желілік құрылғыны заңсыз пайдалану. Әдетте пайдаланушылардың өздері қылмыскерлердің қолына түсіп қалады. Бұл не себепті орын алуда? Бұл – кибергигиенаның қарапайым қағидаларын орындамау салдары. Кейде кибершабуыл ақпараттық объектіге бағытталады.

Компьютерлік инциденттерге әрекет ету қызметімен ұсынылған статистикаға назар аударатын болсақ, 2020 жылдың қараша айында ақпараттық қауіпсіздік бойынша 1 453 инцидент анықталып, тиісті жұмыс жүргізілді. 2019 жылдың осы секілді мерзімінде фишингтік шабуылдар саны 83%-ға, ал тіркелген зиянды бағдарламалық жасақтамалар саны 93%-ға артты. 2019 жылдың қараша айында фишингтік шабуылдар саны 19 болса, 2020 жылы аталмыш көрсеткіш 115-ке жетті. Зиянды бағдарламалық жасақтамалары саны 2020 жылы 145, ал 2019 жылы бар болғаны 10 инцидентті құрады [4]. Соңғы үш жылда ақпараттық қауіпсіздік инциденттері саны артуда, және оны бірнеше фактормен түсіндіруге болады: Интернет-пайдаланушылар санының қарқынды өсуі, әлеуметтік желілердің және басқа да интерактивті онлайн-платформалардың әсерінің артуы, төлемдердің қарқынды дамуы және нарықтың жетекші қатысушыларының электрондық коммерцияның жаңа технологиялық платформаларына көшуі.

ҚР Ішкі істер министрлігінің деректері бойынша, 2020 жылы Қазақстанда 14 мың интернет қылмыс тіркелді, ал 2021 жылы бұл көрсеткіш 21 мыңнан артты. 2022 жылдың қаңтар айында 1 177 қылмыс жасалды.

Интернет-қылмысты жасаудың ең көп таралған түрі – хабарландыру бойынша тауар не қызметке алдын ала төлем алу. Интернет арқылы жасалған барлық қылмыстардың жартысы – 8 200 қылмыс осылай жасалады.

Сондай-ақ қазақстандықтардың дербес деректерін алғаннан кейін банк шоттарынан ақшалай қаражаттарды жымқыру бойынша қылмыстар өте жиі кездесуде. Олардың саны (өткен жылы) 2,3 мыңды құрады. Көптеген жағдайларда аялақтар банк қызметкерлері ретінде өзге нөмірлерден хабарласқан. Шамамен 2 мың алаяқтық ақшаны әртүрлі жобаларға, ойындарға, инвестицияларға, ставкаларға салу және т.б. тиімді салым салу айласымен жасалған [5].

Алаяқтар *olx* және *krisha* сайттарында төмен бағамен пәтерді жалға беру жөнінде хабарландыру орналастырады. Әлеуетті клиенттермен әңгіме барысында алаяқтар бастапқы кепілақыны шотқа жіберуді сұрап, ақшаны алғаннан соң телефонды сөндіріп, хабарландыруды өшіреді.

Мұндайда мемлекеттік органдар аталмыш әрекеттерге көз жұмып қарамауы тиіс әрі алдын алу бойынша жұмыстар жүргізуі қажет. Осылайша, осы тектес жағдайлар бойынша арыздар да аз түсіп, құқық қорғау органдарының кейбір қызметкерлерін осы тектес істерді қарастырудан босату мүмкін болар еді.

Біріншіден, дербес деректерді, пластикалық карталар реквизиттерін ешкімге айтпау керек, ақшалай аударымдар бойынша түбіртектерді, әсіресе код, код сөздерін өздерін банк, полиция және т.б. органдардың қызметкерлері ретінде таныстыратын тараптарға да хабарламау қажет.

Екіншіден, дербес деректерді белгісіз, тексерілмеген сайттарға және басқа да негіздерге енгізбеу қажет. Тексермей тұрып алдын ала төлем жасауға болмайды. Тауарды алғаннан кейінгі төлем жасауға келісіп алу қажет.

Үшіншіден, күмәнді келісімдер бойынша ақшалай қаражатты аударудың қажеті жоқ, кіріс көзі анық емес қаржы схемаларынан аулақ болу қажет [6].

Қосымшаларды орнату үшін App store, Play market және т.б. осы секілді ресми негіздерді қолдану қажет. Сатып алу үшін бағыттайтын сілтемелер бойынша өтудің немесе белгісіз контактілерден келген СПАМ-рассылкалардағы сілтемелерге немесе жаңа беттерге өтудің қажеті жоқ. Әдетте алаяқтар фишингтік болып табылатын сілтемелер бойынша өтіп, төлем жасауды сұрайды. Сонымен қатар банкинг қызметінде парольдерді тұрақты негізде өзгертіп тұру қажет. 3D-қорғанысты және өзге де қауіпсіздік шараларын қолдану қажет. Қазақстандықтарға өз шоттарындағы ақшаларды жиі тексеріп тұруды кеңес береміз. Мұндай шаралар алаяқтық әрекеттерін болдырмай, өз ақшаларыңызды сақтап қалуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 https://dankonoy.com/ege/ege10/archives/2408.
2 https://strategy2050.kz/ru/news/51190/.
3 https://aifc.kz/ru/press-relizy/e-commerce-in-kazakhstan-on-the-wave-of-growth.
4 https://sts.kz/2020/12/10/.
5 https://kapital.kz/gosudarstvo/102872/kak-kazakhstantsev-obmanyvayut-internet-moshenniki.html.
6 https://www.kaspersky.ru/resource-center/threats/what-is-cybercrime.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 14.35.07

ТӘЖІРИБЕ НЕГІЗІНДЕ АЛЫНҒАН НӘТИЖЕЛЕРДІ ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ

А.Т. Бекболатова, Н.Ж. Қажкен, Ғ.Е. Ташев
Нұр-Сұлтан қаласындағы Халықаралық мектеп, Нұр-Сұлтан қ.

Білім берудегі ғылымның негізгі мақсаты – тәжірибелік мәліметтермен жұмыс істеу барысында оқушыларды сыни тұрғыдан ойлауға үйрету. Ғалымдар, инженерлер және өмірдің барлық салаларындағы азаматтар деректерді сыни тұрғыдан талдай алуы, қорытындылардың дәлелдермен расталғанын анықтауы, өлшеу қателіктерін анықтай алулары өте маңызды.

Түйін сөздер: сыни ойлау, білім беру, тәжірибелік жұмыс, Lesson study.

Оқушылардың ойлаудың бұл түрін меңгеру қаншалықты қиын екенін көптеген зерттеулер дәлелдейді. Әсіресе сыни тұрғыдан ойлауға үйрету жаратылыстану ғылымының, әсіресе оның зертханалық бөлігінің негізгі мақсаты. Сыни тұрғыдан ойлау жалпы құзіреттілік бола отырып, адам өмірінің әртүрлі кәсіптерінде және салаларында қолданылады. Көптеген мамандықтарда мәселелерді шешу және шешім қабылдау қабілеті шешуші рөл атқарады. Егер сізге шешім қабылдау қажет болса, бұл дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін – сыни ойлау. Сонымен қатар, қазіргі уақытта ақпаратты табу қабілетінен гөрі оны мағыналы өңдеу мүмкіндігі маңыздырақ. Сыни тұрғыдан ойлауға түсіндіру, талдау, бағалау, қорытынды жасау және өзін-өзі реттеу сияқты жоғары дәрежелі танымдық операциялар кіреді. Физика сабақтарының ажырамас элементі сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту. Мектеп сабағында сыни тұрғыдан ойлауды дамыту үшін мұғалімдердің бұл үдеріске дайын болуы және оқушылардың белсенді жұмыс істеуі үшін жеткілікті идеялар болуы қажет.

Тәжірибелік жұмыс физиканы оқыту процесінде маңызды рөл атқарады, өйткені ол абстрактілі ұғымдарды оқушылардың өмірлік тәжірибесіне айналдыруға көмектеседі [2]. Тәжірибелік жұмыс – оқушыларға теориялық фактілерді зертхананың ішінде және сыртында бар кез келген құралдарды пайдалана отырып сынауға және қолдануға мүмкіндік беретін оқу процесінің бөлігі. Ал, мұғалім тек білімді жеткізіп қана қоймайды, сонымен бірге

ынтымақтастық пен сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытатын оқу ортасын құруға ықпал етеді. Мұғалім нұсқаушы және кеңесші рөлін атқарады [5].

Оқушылардың нәтижелерді талдай отырып, олардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту мақсатында 9 «А», 9 «В», 9 «С» сыныптарында Lesson study шеңберінде зерттеу жұмысын жүргіздік. «Тәжірибе негізінде алынған нәтижелерді талдау арқылы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін арттыру» деген мәселе айқындалып, сабақты бірге жоспарлап және қорытынды бағалаудың критерийі анықталып және т. б талдаулар жүзеге асырылды. Сонымен қатар, оқу мақсатын Блум таксономиясы негізінде анықтау сабақта жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану және оқушыларды топқа бөле отырып топтық жұмыстар жүргізу, саралап оқыту орын алды. Оқу барысында CLIL элементтері, диалогтық оқыту, ИКТ қолдану, топтық жұмыс жүргізу жүзеге асырылды.

Сабақ барысында оқушылардың бұрын алған білімдерін, білім, білік және дағдыдағы олқылықтарды анықтауға, сондай-ақ үйренуді және зерделеуді қажет ететін сұрақтарды тұжырымдауға болатын әдістемелер жүзеге асырылды. Бұл кезеңде барлық оқушылардың зейінін белсендіретін «Миға шабуыл» әдісі қолданылды. Оқу кезеңінде оқушылар бұрынғы білімдерін пайдалана отырып, гипотеза құрастырады және осы сабақтың оқу мақсаттарын өз бетінше анықтайды. Бұл әдістеме әртүрлі типтегі сұрақтар қоюға, гипотезаларды алға тартуға, өз көзқарасын дәлелдеуге, қорытынды жасауға коммуникативті дағдыларды дамытуға көмектеседі. Бұл әдістеменің мақсаты – қысқа уақыт ішінде оқушылардың алдына қойылған мәселені шешудің көптеген идеяларын, ұсыныстарын, жолдарын алу [3]. Оқушылар неғұрлым көп идеяларды тапса, соғұрлым олардың арасында мәселені шешу үшін оңтайлы идея болуы ықтимал. Физика сабақтарында біз бұл әдісті келесі сұрақтарды талқылағанда қолдандық: – Дөңес линзадан қандай кескін алуға болады? Көз ақауын түзету мақсатында не себепті линза қолданылады?

Білім белсендірілгеннен кейін біз оқушыларды сабақтың негізгі бөліміне енгіздік, оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту үшін эксперименттік жұмыстың нұсқауларына көштік. Деректер нәтижелерін талдау, жалпы алғанда, эксперименттік сыныптағы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеті басқа сыныптарға қарағанда жоғары екенін көрсете бастады. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттері бақылау парақтарынан тестке дейін де, сынақтан кейін де анықталады, сонымен қатар эксперименттік жұмыс нәтижелері бойынша жоғары баға көрсеткіші бар. Бақылау тізімдерінің нәтижелерін талдау эксперименттік сыныптағы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерінің қарапайым сыныпқа қарағанда жақсы екенін көрсетеді. Барлық көрсеткіштер бойынша жүргізілген жұмыстардың нәтижелері де барлық көрсеткіштер бойынша эксперименттік сынып оқушыларында деректерді терең талдауға, айнымалыларды салыстыруға және нәтижені бейнелеуге қабілетті сыни ойлаудың басым екендігін көрсетеді. Зертханалық жұмыс арқылы оқу әрекеті оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға үлкен ықпал етті. Бақылау

құралдары сыни тұрғыдан ойлаудың эксперименттік сыныпта айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді.

Оқушыларға арналған сауалнама мен бақылау парағының нәтижелеріне сүйене отырып, оқушылардың сабақты түсінгенін байқауға болады. Сонымен қатар олар айнымалылар арасындағы байланысты түсінеді, тәжірибелік құралдардың қызметін біледі, тәжірибелік деректерді зерттеп, талдай алып, тәжірибе нәтижелерін анық және дұрыс ұсына алады.

Зерттеу соңында оқушылардан сұхбат алып, сауалнама өткізіліп, қорытынды шығарылды. Оқушылардан сұхбат алу кезінде төмендегі сауалнама қолданылды:

– Сізге сабақта не ұнады?

– Сіз не үйрендіңіз? Бұрын не істей алмаған болсаңыз, енді не істей аласыз?

– Оқудың қай бөлігі сіз үшін ең тиімді болды?

– Дәл осы сабақ басқа сыныпта өтілсе, онда нені өзгертер едіңіз және неге?

Оқушылармен жүргізілген сұхбаттардың, сауалнама нәтижелері бойынша олар тәжірибелік жұмыстарды жүргізудің артықшылығын сезінеді, сонымен қатар: мәселелерді түсінуде сыни көзқараспен қарау, концептуалды түсінуді әлі де болса жақсарту қажет екендігін түсінеді.

Қорытындылай келе, Lesson Study жүргізудің өз ерекшеліктері және қиыншылықтары да орын алды деп атап айтсақ болады және оны төмендегі(*Кесте 1*) кестеден көре аламыз.

Кесте 1. Lesson study жүргізуге арналған SWOT кестесі.

Мықты тұстары	**Әлсіз тұстары**
– Мұғалімдер арасындағы қарым-қатынастың нығайуы. – Мұғалімдер сабақ барысын емес, балалардың сабақтағы іс-әрекетін жоспарлау керектігін түсінеді. – Өткен сабақтардағы кемшіліктер мен қателерді ескере отырып, бірлескен сабақты жоспарлау. – Мұғалімнің кәсіби даму динамикасын көруге болады. – Тәжірибе алмасу, оқу мен оқытудың жаңа тәсілдерін енгізу және қолдану. – Сабақты сапалы бақылау және талдау.	– Кейбір мұғалімдердің ескі әдіспен жұмыс істеуге болады деген сенімі, жайлылық аймағынан кеткісі келмеуі. – Көптеген оқушылар топта жұмыс жасауды білмейді.
Мүмкіндіктер	**Қауіп-қатер**
– Мұғалімдердің бірлесіп талқылауға және жоспарлауға уақыт тапшылығы. Сабақ кестесіне байланысты мұғалімнің LS бойынша әріптестерінің сабағына қатысуға әрқашан мүмкін бола бермеуі	– Оқушылардың бақылаушылардың сұрақтарына жауап беруге құлықсыздығы. Күн тәртібін реттеу.

Зерттеу барысында және талқылау барысында мұғалімдер жаңа тәсілдер туралы көбірек білді, оларды оқу үдерісіне енгізу қажеттілігін түсінді, сонымен қатар теорияны тең дәрежеде игеріп, тәжірибеде қолданды. Lesson Study циклі тәжірибеден үйренуге және оны іс жүзінде қолдануға көбірек мүмкіндіктер берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразоват. учреждений. – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.

2 C Friedel, V Tech, and E Eckhardt. 2008. Overtly teaching critical thinking and inquiry-based learning: a comparison of two undergraduate biotechnology classes vol. 49, № 1.

3 Thaiposri P., Wannapiroon P. 2015. Enhancing Students' Critical Thinking Skills through Teaching and Learning by Inquiry-based Learning Activities Using Social Network and Cloud Computing (Procedia – Soc. Behav. Sci., vol. 174). – p. 2137-2144

4 Duran M. 2016. The effect of the inquiry-based learning approach on student's critical-thinking» (vol. 12, №12) – p. 2887-2908.

ҒТАМР 14.25.09

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АТА-АНАЛАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҮДЕРІСІНДЕ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ҚИЫНДЫҚТАРЫН ЖЕҢУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Г.М. Есенғали
Студент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Б.О. Арзанбаева
Ғылыми жетекші, п.ғ.к., доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Дүниеге келген жас нәрестенің алғашқы тәрбиешісі – әкесі мен шешесі. Ана-баланың жан досы, сырласы, жақын жанашыры, «қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай» аялайтың қорғанышы. Ана сүйіспеншілігі, оның сөзі мен астарласып, нәр алған сезімінен хабар беріп, бала құлағына жететін жылы дауыс, жұмсақ алақан нәрестенің жан дүниесін, қоршаған ортаны түйсініп, одан хабар беретін басты мәлімет көзі. Қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасы, алдымен ата-ана, одан соң қалған отбасы мүшелері арқылы қалыптасатыны белгілі.

Түйін сөздер: эмоционалдық қиындық, білім беру жүйесі, педагогикалық шарт, бастауыш сынып оқушылары, ата-аналармен қарым-қатынас.

Ана болып, дүниеге нәресте әкелу табиғат берген асыл қасиет, табиғаттың ең асыл сыйы, әлеуметтік құндылық. Дүниеге келген ұрпақты қоғамның адал азаматы етіп тәрбиелеп жеткізсе, бұл құндылықтың бағасы одан да арта түспек. Жалпы адам табиғаттың ең бағалы туындысы болса білімді, тәрбиелі адам қоғамның ең қымбат байлығы. Ғұлама-ғалым Әл-Фараби [1], тәрбиелі адам – қоғамының байлығы деген.

Отбасы тәрбиесіндегі ата-ананың орны туралы Абай Құнанбайұлы [2], адамның адамдық қасиеттерге ие болмағы, әуелі, ақыл ғылыммен болса, ол қызығу, денсаулыққа байланысты, қалғаны «жақсы ата, жақсы ана» үлгі, өнегесі деген. Бұдан ұғатынымыз баланың бойында адамдық жақсы қасиеттердің болуы ата-ананың ықпалына әбден тәуелді екені. Сонда осы ықпал дегеніміз не? Ықпал – бір адамның екінші бір адамға, не бір заттың екінші бір затқа ететін әсері. Ықпал сөзінің мәнісі осы бір адамның екінші бір

адамға әсерінен соңғы оның салдары болса, тағы бір мәні ол себеп те бола алады.

Демек ықпал, тек әсер ету үрдісі ғана емес, сонымен бірге, оның салдары кейде себепте бола алады. Осы сөздердің мәнісін талдай келе ықпал ету арқылы, бір заттың не адамның екіншісіне ықпалы тиген не әсері адам немесе зат жаңа сапаға ие болуы, өзгеруі заңды құбылыс. Мұндай өзгерістер көбінесе сол заттың не адамның жаңа сапаға ауысып, жаңа болуымен белгіленеді, содан көрінеді.

Қазіргі кезде психологияда эмоция жайындағы ілім және оның теориялық дамуы жалпы психологияның өзге тақырыптарымен салыстырып қарағанда өзіндік сипаты бар күрделі мәселелер қатарына жатады. Эмоция мен сезім жеке үрдістер сипатында болғанымен, белгілі жағдайда біріне-бірі ұқсас, алайда олардың өзіндік мәндері ерекше және адамның жан дүниесінің әр алуан ерекшеліктерімен байланысты болады деп қарастырылады.

Жалпы эмоция дегеніміз (фр. *emotion*, лат. *Enoveo* – толғану) – адам мен жануарлардың сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсеріне реакциясы; қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде пайда болатын көңіл-күйі [3].

Эмоционалды қиындық бұл қақтығыстың салдарынан туындайтын ағзадағы өзгерістер өте көп. Әр адамда оған қарсы тура алушылық та әртүрлі. Қазіргі өмірде неше түрлі жағымсыз жағдайлар көптеп кездесіп тұрады. Эмоционалды қиындық адамның әлеуметтік ортаға бейімделуінің психологиялық механизмдерінің бұзылуы жайлы белгілер береді. Балалардағы эмоционалды стресс жиі жағдайда олардың мінез-құлық үлгісін қалыптастырып алуына байланысты туындайды.

Педагогиканың теориясы, тәрбиелеу әдістемесі, жаңа технологиясы, менеджмент, психология пәндеріне байланысты бір топ ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді зерттегенімізде, адамның адамға: ата-ананың балаға, ұстаздың тәрбиеленушіге, бір адамның екінші біріне еткен ықпалының педагогикалық сипаттамасының әлі күнге нақтыланбағанын көрдік.

Ата-ана мен баланың арасындығы қатынас (механизімдерін) тетіктерін И.С. Кон [4] мынадай үш түрлі сипатта бейнелейді:

1. Ата-ана мен баланың арасындағы қарым-қатынасты нығайту. Баланың жақсы жақтарын қолдап, жағымды қылықтары мен істерін қуаттау, он мінез-құлық үшін көтермелеу, ал теріс әрекеттерін ескерту, жаман мінез-құлықтары мен іс-әрекеттері үшін орынды, әрі әділ сөгіс бере отырып, оның санасына біртіндеп белгілі бір мінез-құлық нормалар жүйесін сіңіру. Сөйтіп, олар баланың ой елегінен өтіп, іс-әрекет, жүріс-тұрыс ережесіне айналады. Күнделікті өмірде көп рет қайталану барысында ол әдетке, ішкі жан-дүниесінін қажетті құрамдас бөлігі ретінде қалыптасады.

2. Баланың ата-анаға ұқсауға ұмтылуы, оны өздеріне ұқсастыру, бұл, баланың ата-анасына болған сүйіспеншілігі, оның беделіне құрметіне негізделеді. Бала әкесіне не шешесіне ұқсауды армандайды. Егер, ата-ананың баласы сыйлайтын қылығы болмаса, ата-ана беделін таяқтан қорқып қана

таныса, онда ұқсау міндеті орындалмайды, не болмаса әлгі жалған беделдің әсері ойға келмеген нашар салдарымен қорқынышты.

3. Ата-ана мен бала арасындағы өзара түсіністік. Өз баласының ішкі жан дүниесін, мінез-құлық ерекшеліктерін білу, оларға елгезектікпен жауап беріп отыру, баланың алдыңдағы қиыншылықтарға, онымен қоса төтеп беру арқылы ғана оны толыққанды тұлға етіп тәрбиелеуге болады.

Ол отбасында баланың ақыл-ойы, жүріс-тұрысы мен мінез-құлқына әсер ететін, оның бойындағы қабілет-қасиеттерін дамытуға мүмкіндік туғызатын отбасылық жағдайлар деуге болады. Ол жағдай жағымды болса, оның әсері де пайдалы тиімді, жағымсыз тәрбиесінде болса ол қауіпті, қатерлі. Осыған орай, отбасы ата-аналардың ықпалын арттырудың мынадай педагогикалық шарттарын белгілеуге бола алады.

Алдымен, ата-ана отбасы тәрбиесіндегі алдыға қоятын мақсатын анықтап алғаны жөн. Бұны баланың болашақ кәсібімен ғана байланыстыру жансақ. Педагогика ғылымының жүздеген жылдардан бергі тәжірибесіне сүйенетін болсақ, ол мақсат бүкіл адамзат үшін біреу ана-баланы адамгершілікті болуға тәрбиелеу, әрине, бұл қасиеттер өте қиын. Себебі қазіргі күні адамгершілікті құндылығы төмендеп, озбырлық, арсыздық, ұятсыздық, т.б. белең алып, осындай мінезі бар адамдардың жағдайы анау ұяты, ары барларға қарағанда тәуір секілді болып көрінеді. Бірақ, сырттан қарағанда олардың жағдайы жақсы болғанымен, әлемді ұстап тұрған жақсылық пен жақсы адамдар. Тіпті сол үстемдік көрсетіп отырғандардың көпшілігі осы жақсы адамдардың арқасында өсіп-өніп отырғанын ескеру керек. Ал, оның ғылым мен білім көзі екені белгілі. Сонымен, отбасы тәрбиесінде алдымен баланы тек жақсылыққа-қайырым, мейірім, ізгілікке тәрбиелеп, соны мақсат тұтса, ата-аналардың да болашағы нұрлы болмақ. Жақсы тәрбие көрген адамға өмір сүру қиын сондықтан баланы аздап жаман нәрселерге де үйреткен жөн деген ұғымнан үзілді кесілді бас тарту керек. Еш қам жемеңіз, өмірде жамандық сабақтары көп, оны өздері-ақ менгеріп алады. Бұл бірінші педагогикалық шарт.

Эмоционалды қиындықтарды айқындап алған соң, енді осы жақсылықтың үлгі өнегесін көрсету, ата-ананың жағымды ықпал етуінің *екінші педагогикалық шарты*. Бұны болашақтан үміті бар әр ата-ана өзінен бастауы керек. Айталық, отбасылық тәртіпті жүзеге асырудан бұрын тәртіптің не екенін және тәртіпті адам қандай болатынын мын ауыз «мыжың» сөзден гөрі ұрымтал іспен көрсету. Одан соң барып балалардан және басқалардан тәртіпті талап ету.

Үшінші, арнайы педагогикалық білімі жоқ адамдар, ата-аналар аздап болса да осы ілімнен хабардар болуға ұмтылғаны абзал. Бұл отбасы тәрбиесінде баланың мінез-құлық ерекшеліктері, ішкі жан дүниесі, қалауы мен сұрау-талаптарын дұрыс пайымдап, оларды қанағаттандырудың көмектеседі. мөлшері, жолдарын тура таңдап Бұл ретте, педагог ғалымдар, баланың алуға сұрау талаптарын қанағаттандырудың мөлшерден аспауын талап етеді, әйтпегенде, шегінен шығып кетсе пайдадан зияны көп болатыны психология-педагогикалық әдебиеттерде айтылып келеді.

Төртінші, ата-ана беделін орынды пайдалану. Осыған орай, аса дарынды педагог А.С. Макаренко, мынадай бедел түрлерін белгілеген:

– аулақтық бедел, өзімшіл, менмендік, өсиетшіл, қазымыр, тақуагершіл, сүйіспеншілік, кайырымды, достық, арқылы балалар алдында беделін сақтауға, сатып алу сол арқылы тәрбиелеуге ұмтылу. Осылардың ішіндегі ең тиімді, ықпалы қуаттысы – сүйіспеншілік, қайырым, достық арқылы пайда болған бедел.

Бесінші, отбасында орнаған тәртіп пен әдептілік салт-дәстүрі. Жалпы отбасы мүшелерінін қарым-қатынас сипаты (стиль). Ол, сый-құрметке, не айқай-ұйкайға, ұрыс-керіс пен балағат сөзге құрылған ба? Міне, осының өзі-ақ отбасы тәрбиесіндегі ата ананың рөлін көрсетеді. Егер, отбасының ересек мүшелері, ата-ана ұлттық салт-дәстүрге құрылған тәрбие сипатың ұстанса қалт кетпейді. Мұнда береке-бірлік, сый-құрмет, әр мүшеге тиісті болып, жағымды эмоциялық тыныс орнайды. Мұндай ата-аналардың болашағы нұрлы, балалары бақытты деуге болады.

Алтыншы шарт – отбасы мүшелерінің бақытты болуына тура жол көрсетеді. Ол, қуаныш сезімі. А.С. Макаренко «Хотите, чтобы были хорошие дети – будьте счастливы» деген. Ал, енді оның бақытты болу дегенін, қалай ұғыну керек? Негізгі бақыт дегенді біреу – байлық, біреу-мансап, десе, көпшілік адам өзіне не жетпесе соған мол қолы жетсе бақытты болар едім дейді. Ал, бақытты болудың басы қанағатшыл болу. Барына риза болып, денсаулық пен адал еңбектін өзі бақыт емес пе. Сондықтан барына Қуанып, отбасына да қуаныш орнату ата-ананың үлкен бір маңызды міндеті.

Е.Н. Ильин [5] өз еңбектерінде мектеп пен отбасының байланысы жөнінде жазған. Ол мектеп пен отбасының ынтымақтастығындағы тағы бір әдістің түрі «ашық хат» үлгісін алып көрсеткен. Осы «ашық хатты» қазіргі кезде де қолданысқа жеткізсек, мектеп пен отбасының ынтымақтастығы нығая түсуші еді. «Ашық хат»түрі мектеп пен отбасы ынтымақтастығын, сынып жетекшінің және тәрбиешінің ата-аналармен жұмыс істеуіне септігін тигізеді. Ашық хаттың мақсаты: оқушылардың ата-аналарына өз балаларының оқу-үлгерімі жайында мадақтап хат жіберу, сол арқылы ата-аналарды жиналысқа толық қатыстыру, мектеп пен отбасы ынтымақтастығын нығайту.

Балаларды тәрбиелеуде педагогикалық біліктілік пен дағды тікелей ата-аналар үшін практикум жұмысын ұйымдастыру негізінде қалыптасады. Практикум барысында ата-аналарға белгілі бір бағытта тапсырмалар берілуі қажет. Мәселен, оқушының отбасындағы күн тәртібін құру, өз баласының жек-дара ерекшелігін сипаттау; оқушының өзін-өзі тәрбиелеу немесе өзіне-өзі қызымет көрсету секілді мәселелерді талқылау және т.б. Практикум ата-аналарға баланың отбасындағы тәрбиесіне қатысты жан-жақты тәжрибе алмасуға мүмкіндік береді.

Ата-аналардың педагогикалық мәдениетін көтеруде ең көп тараған форма жалпы мектеп бойынша және сыныптағы ата-аналар жиналысы.

Мектеп оқу жылының басында негізгі пәндер бойынша әр баланың білім деңгей анықталады. Әр айда баланың білім деңгейінің өзгерісі бақыланып,

сарапталады. Ол үшін, пән мұғалімдері сынып жетекшісіне ай сайынжұмыстың нәтижесі, баланың үлгерімі жайлы есеп береді. Яғни, сынып жетекшісі ата-ана, оқушы, пән мұғалімдерін байланыстырушы ғана емес, қарым-қатынастарын басқарушы, бақылаушы, кеңесші.

Әр сынып оқушыларына қойылатын бірыңғай талаптарды басшылыққа алуға, оларға жеке қатынас жасауға тиіс мұғалімдердің белгілі ұжымы жұмыс жүргізеді. Бұл қжымның ұйымдастырушысы да, дем берушісі де сынып жетекшісі болып табылады. Ол мұғалімдердің оқу-тәрбие жұмыстарының ерекшеліктерін зерттейді, олардың оқушыларға деген талаптары мен және қарым-қатынастарымен танысады, жеке оқушылардың мінез-құлқы жайлы, оларға ықпал етудің әдістері туралы пікір алысады.

Отбасы өмірі, ондағы психологиялық ахуал, отбасы мүшелерінің көзқарасы мен қарым-қатынасы туралы ғылыми – теориялық хабар. Отбасы мүшелерінің өзара түсінбеушілігінің педагогикалық-психологиялық тұрғыдан түсіндірілуі. Ата-аналардың пікірлері мен жеке тәжірибелерін тыңдау. Олардың отбасы өмірін ұйымдастыруының әр түрлі қырын анықтауға арналған тестін немесе анкеталық сұрақтарға жауап алу. Солардан қорытынды шығару.

Мұнда қарастырылатын мәселелер: бүгінгі жеке бастың қалыптасуындағы қоғамның талабын қанағаттандыруда отбасы мүмкіндіктері мен ерекшеліктері. Ғылыми және халықтық, сондай-ақ әлемдік педагогика жетістіктерін тәрбиелеуде қолдану жоспарын қарастыру. Осы мәселені зерттеген ғалым педагогтар еңбектерімен танысу. Ата-аналаларды өз еліміздегі, қаламыздағы әр түрлі деңгейдегі тәрбие институттарының мүмкіншіліктерімен таныстыру. Ата-аналар тәжірибесінен пікірлерін тыңдап, ой бөлісу оларға отбасы өмірін ұйымдастыруды дұрыс әрекет етуге бағыт беру. Ұл балалар үшін әкелер жиналысы, қыз балалар үшін аналар жиналысы өте қолайлы. Осы жиналысқа байланысты отбасы тәрбиесі бойынша ата-аналардың білімін жетілдіру іс жүзінде мынадай сайыс өткізуімізге болады. Бұл – «Шаңырақ сыны» сайысы. Сайысқа ор отбасы балаларының жас ерекшеліктері 1-4 сынып аралығында болуы керек.

Өткізу мақсаты: Халық педагогикасын оқу-тәрбие барысында қолдану, ата-ана, оқушы, ұстаз ұжымын ынтымақтастыру. Ұлттық тәрбиенің мақсатын жүзеге асыру.

Өткізілу шарты: I – II турдан, 6 кезеңнен құралған.

I -тур. Мектеп ішіндегі отбасы сайысын өткізу және жүлдегерлерді анықтау.

II – тур. Мектептегі сыныптар арасындағы өткізілген сайыстардың жүлдегерлерінің қалалық көлемге ұсынылуы және өткізілуі.

I-кезең.

«Жеті атасын білген ер

Жеті жұрттың қамын жер».

(Әр отбасы өзін-өзі таныстыру, не өлеңмен, не қара сөзбсн).

II-кезең

«Атамұраң – асыл қазынаң».

(Салт – дәстүр, әдет – ғұрыптарға байланысты тапсырмалар)

III – кезең.

«Ата көрген оқ жонар,

Ана көрген тон пішер».

(Әр отбасының ата-анасына, баласына жеке тапсырмалар беріледі. Мысалы: анасы ою ояды, баласы бейнесөз шешеді, әкесіне қолөнерге байланысты тапсырмалар сұрақтар).

IY – кезең.

«Халық тәлімі – тәрбие бастауы».

(Бала тәрбиесіне байланысты сұрақтар мен тапсырмалар).

Y-кезең

«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің».

Әр отбасының балалары ортаға шақырылып, асықтар алып, сандар қасиетіне байланысты тапсырмаларын анықтайды.

Осылайша қорытындылай келе ой қорытсақ, ата-ана мен оқушылардың қарым-қатынасының эмоционалдық қиындығының шешудегі педагогикалық шарттарының сипаттамасын зерделеудегі басты мақсат – ата-аналардың тәлім-тәрбие ғылымына қатысты сауатын ашуда мәселенің түп тамыры, келіп шығу тегі туралы мағлұмат беру. Бұл ретте мынадай мәселелерге ерекше мән беру:

– бала мен ата-ана және отбасынын басқа мүшелері арасындағы эмоционалдық қиындықтың өзара тікелей қарым-қатынастын ықпалы пәрменді болатынына мән беру; қарым-қатынас орнатудың түрлері мағұлмат алмасу, сөз арқылы әсер ету, бірлескен еңбек, ынтымақтаса жүзеге асыратын іс-әрекет түрлерінін аса тиімді, жағымды ықпалын ескеру;

– ата-ананың көз көріну іс-әрекетінің бала үшін ықпалының қуатты әсерін назарда тұру;

– отбасындағы әке тәрбиесінің маңызы және ананың орыны – баланы кіші жастан отбасылық емірге бейімдеудің басты кепілі екенін қаперден шығармау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Әбу Насыр әл-Фараби. Әлеуметтік этикалық трактаттары.

2 Абай. Қалың елім қазағым: өлеңдер. – Алматы: Атамұра. 2002.

3 Сущность, функции и виды чувств и эмоций. http://www.grandars.ru/college/ psihologiya/emocii-i-chuvstva.html.

4 Кон И.С. Ребенок и общество. – Москва, 2016. – 269 с.

5 Ильин Е. Эмоции и чувства. 2-е, переработанное. – Питер, 2013. – С. 294-295.

ҒТАМР 14.25.09

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ КОМПЬЮТЕРГЕ ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ АЛДЫН АЛУ БОЙЫНША ОТБАСЫМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Б.К. Алиева
Магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

Қазіргі әлем – ақпараттық технологиялар әлемі. Адамды, оның ішінде баланы компьютерсіз елестету мүмкін емес. Компьютерді пайдалану бүгінгі балаға шексіз ақпарат өрісін пайдалануға, оның әлеуметтік шеңберін кеңейтуге, өзгермелі жағдайларға тез жауап беруге, қосымша білім беру ресурстарын пайдалануға мүмкіндік береді және т.б. Дегенмен, оң әсермен қатар, компьютерді пайдалану балаларға да үлкен кері әсер етеді.

Компьютер қазіргі заманғы адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналды, бірақ көбінесе ол тым көп уақытты алады және тіпті баланың нәзік психикасы мен жалпы денсаулығын бұзады; Бұл компьютерге тәуелділік туралы.

«Компьютерге тәуелділік» термині 1990 жылы пайда болды, бірақ бұл мәселенің ауырлығы өзінің өзектілігін жоғалтпайды, керісінше жоғарылайды [1].

Компьютерге тәуелділік – басқа адамдармен қарым-қатынасты шектейтін, барлық басқа әрекеттердің күрт төмендеуіне әкелетін компьютерді пайдаланумен байланысты әрекеттерге тәуелділік.

Компьютерге тәуелділік көбінесе балалық және мектеп жасында, әсіресе ұл балаларда кездеседі.

Жас ерекшеліктеріне байланысты балалар компьютерге тәуелділікке көбірек бейім. Балада оның пайда болу себептері ішкі, психологиялық және сыртқы факторлар болып табылады. Жоғарыда айтылғандардың барлығы жұмыс тақырыбының өзектілігін негіздейді. Кез келген мәселені оның бастапқы көріністері кезеңінде шешу оңайырақ, сондықтан балалардағы компьютерлік тәуелділік деңгейін диагностикалау маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, диагностика әртүрлі формалар мен әдістерді (жеке және топтық; тесттерді қолдану, сауалнамалар, бақылаулар және т.б.).

Балада компьютерге тәуелділік мәселесі асқынбау үшін, оның пайда болуының жүйелі алдын алып отыру керек. Компьютерлік тәуелділіктің алдын алуда белгілі бір іс-әрекеттердің әсері маңызды рөл атқарады, оларға баланың

бос уақытын ұйымдастыру, отбасында дұрыс тәрбие беру, төтенше жағдайда дұрыс ұйымдастырылған маманның көмегіне жүгіну.

Қазіргі уақытта ақпараттық қоғамда тек ересектер мен мектеп оқушылары арасында ғана емес, балалар арасында да компьютерге тәуелділік мәселесі бар.

Бұл факт баланың ақпараттық технологияларға көбірек сене бастайтын айналасындағы қоғамға қалыпты және тез қосылуы үшін немесе керісінше, ықпал етеді. Дегенмен оның бос уақытын дұрыс ұйымдастыру ата ананың негізгі міндетінің бірі.

Қоршаған ортаның қолайсыз факторларының әсеріне балалар ең сезімтал болғандықтан, бұл жаста оқушы компьютердің жағымсыз әсеріне бейім болып келеді [2]. Компьютерге тәуелділік баланың әлеуметтік-психологиялық жағдайының өзгеруіне әкеледі, ең алдымен, достық, ашықтық, қарым-қатынасқа деген ұмтылыс, жанашырлық сияқты әлеуметтік қасиеттерге әсер етеді.

Тәуелділік термині жиі қолданылады, ол алкогольге, есірткіге тәуелділік, тағамға тәуелділік немесе гипер-діншілдік болуы мүмкін. Компьютерлік тәуелділіктің табиғаты әртүрлі, психологиялық физиологиялық құрамдас бөлігі жоқ, бірақ ол айқын көрінеді [3].

Ең алдымен, тәуелділік ұғымының өзін қарастыратын болсақ. Л.Н.Юрьеваның түсіндірме сөздігінде. тәуелділік – бір нәрсеге (әдетте қауіпті, зиянды немесе одан бас тарту қиын) ауыр тәуелділік. Профессор Д.Н.Ушаковтың түсіндірме сөздігінде тәуелділігі – біреудің еркіне бағыну, біреудің еркі бойынша біреудің мінез-құлқының шарттылығы. Ол толығымен отбасына тәуелді болды. Демек, «нашақорлық» термині адамның бір нәрсеге тәуелділігін анықтайтынын көруге болады.

«Компьютерге тәуелділік» ұғымының өзін қарастырайық. 1980 жылдардың басында американдық ғалымдар алғаш рет «компьютерге тәуелділік» термині туралы айта бастады. Қазіргі уақытта психикалық бұзылулар мәселелерін зерттейтін көптеген ғалымдар «компьютерге тәуелділік» терминін әлі де мойындамайды, бірақ жыл сайын компьютерде шамадан тыс уақыт өткізу проблемасынан зардап шегетін адамдардың саны өсуде және мәселе барған сайын кең таралуда.

Балалардың психологиялық әл-ауқаты қазіргі уақытта мектеп оқушыларының сыртқы әлемге бейімделу процестеріне әсер етуі мүмкін қоғамның өткір мәселесі болып табылады. Бұл өмірдің айтарлықтай қарқынына, агрессивті сипаттағы ақпараттың артық болуына байланысты,отбасында салауатты өмір салты (СӨС) тұжырымдамасының болмауы да әсер ететін фактор. Мұндай мінез-құлықты ғылыми әдебиеттерде девиантты немесе тәуелділік деп аталады. Тәуелділік (тәуелділік) мінез-құлық күрделі әлеуметтік мәселе болып табылады, өйткені ол әртүрлі қажетсіз қызмет түрлеріне шамадан тыс тартылумен байланысты. Көп жағдайда тәуелділік кіші мектеп жасындағы оқушылар мен жасөспірімдерге әсер етеді.

Баланың дамуының алғашқы кезеңдерінде не болатынына оның психикасы, дүниетанымы, өмір салты, әлеуметтік ортасы көп жағдайда байланысты болады.

Аддиктивті мінез-құлық деп психикалық процестердің теңгерімсіздігі түрінде көрінетін қоғамда қабылданған нормаларға қайшы келетін әрекеттер немесе жеке әрекеттер жүйесі түсініледі.

Осындай кезеңдерде ата аналармен жүйелі жұмыстар жүргізілу жоспарланып өткізілуі тиіс. Ата-аналармен жұмыстарға төмендегідей әрекеттер жүргізу қажет деп санаймыз.

Ата-аналарға консультативтік көмек көрсету, қолдау топтарын ұйымдастыру, тәрбие жұмысы.

Өсіп келе жатқан тұлғаны тәрбиелеу – қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі. Біздің зерттеуімізде біз мектеп ұжымы үшін кіші жастағы оқушыларда интернетке тәуелділіктің алдын алу бойынша ең тиімді жұмыс бағыттарын анықтауға тырыстық, атап айтқанда:

1) нашақорлық бұзылыстарының алдын алуға көмектесетін жұмыс әдістерін үйрету түрінде мектеп мамандарының командасымен жұмыс істеу, қажет болған жағдайда қосымша кеңес беру, іріктеу және жеке тұлғалармен жұмыс істеудің типтік емес әдістерін ұйымдастыру, оның ішінде дене және әлеуметтік белсенділікке деген қажеттілікті қалыптастырудың мектепішілік тетіктерін құру, бұл ретте мұндай тетіктерге аддиктивті мінез-құлықты диагностикалаудың мониторинг әдістерін енгізу қажет;

2) мамандандырылған мамандардың кіші жастағы оқушылармен жұмысы, оған психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету, жеке тұлғаларда тәуелділіктің қалыптасу механизмін анықтау; топтық және жеке консультациялар, ұжымның жекелеген оқушылардың психологиялық жағдайын бақылауы, тренингтер өткізу;

3) бастауыш сынып тобындағы балалардың ата-аналарына кеңес беру, сондай-ақ мамандандырылған маманның бақылауына көшкенге дейін тәуелділік жағдайын қолдау:

– ата-аналарға өзара көмек көрсету бойынша қолдау тобының болуы туралы ақпаратты беру;

– ата-аналарды өзіне-өзі көмек көрсету тобының бөлігі ретінде тарту мамандандырылған мамандардың жұмысына көмектесе алатын балалармен және жалпы алғанда, ересек отбасы мүшелерімен жұмыс, тәуелділік бойынша кеңес беру.

Интернет – тәуелділіктің алдын алуды ұйымдастыруға бірқатар құзыретті мамандардың, баланың отбасының қатысуы мен, мектептерде отбасылық тәрбие беруді ұйымдастыруда мұқият жоспарланған кешенді жұмыстар өткізу қажет. Ата-аналар жиналысы мектеп пен оқушылардың отбасының өзара әрекеттесуінің және психологиялық-педагогикалық білімді насихаттаудың негізгі әмбебап нысандарының бірі болып табылады.

Психологтарда тренингтер ата-аналармен жүргізілетін жұмыс істеудің тиімді түрлерінің бірі болып табылады. Шығармашылық әрекеттерді, музыканы

және драматизацияны пайдалана отырып, дамытушы және коммуникативті түрде өткізіледі. Мектепте бала өзің емін еркін жүріп түруы үшін отбасымен көптеген жұмыстарды жоспарлап өткізу қажет.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың компьютерге тәуелділігін анықтау және алдын алу бойынша ата-аналардың іс-әрекетімен бірлесе отырып мұғалімнің жұмысына бағытталған ата-аналар жиналысы мен тренингтердің тезистерінен тұратын ата-аналармен жұмыс бағдарламасын жасаған тиімді. Отбасы өзінің құндылық бағдарларымен, тұлғааралық қарым-қатынас ерекшеліктерімен, бүкіл өмір салты мен өмір салтымен тікелей немесе жанама түрде көп немесе аз дәрежеде қалыптасуына әсер етеді. Баланың үйлесімді және салауатты тұлғасы, осылайша мінез-құлықтың тәуелді түрлерінен қорғау факторы болып табылады.

Қорыта келе, біз бүгінгі таңда бастауыш сынып оқушылар ата-аналарымен жүйелі ағартушылық, педагогикалық кеңестер пен кездесулер өткізілсе компьютерлікке тәуелділік саны азаяды деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Бабаева Ю.Д. Психологические последствия информатизации. Ю.Д.Бабаева, А.Е. Войскунский // Психол. журн. 1998. – Т.19, № 1. – С. 89-101.

2 Балыгин М.М. Образ жизни семьи, здоровья детей раннего возраста. // Здравоохранение. 2008, № 3. – С. 10-13.

3 Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте: Псих. исследование. – Москва: Просвещение, 2008. – 464 с.

ҒТАМР 15.41.49

ОТБАСЫЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНДА АТА-АНА МЕН ЖЕТКІНШЕКТЕР АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТАРЫН ТИІМДІ ШЕШУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

А.Б. Жумадинова
Магистрант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.
А.Ж. Аяғанова
Ғылыми жетекші, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Бұл мақалада отбасылық қарым-қатынастағы дағдарыс жағдайында жеткіншектерге педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету шарттары жазылды. Мақалада ата-ана мен жеткіншек жанжалдарын тиімді жеңудің педагогикалық-психологиялық шарттары сипатталған, оларды қолданудың тиімділігі негізделген. Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету туралы түсінік және оларды ұйымдастыру түрлері және ата-аналармен жұмыстардың барысы мен жүйелілігі жазылған. Біз бұл мақалада отбасылық қарым-қатынастағы дағдарыс жағдайындағы ата-ана мен жеткіншектер арасындағы қақтығыстарын тиімді шешудің педагогикалық-психологиялық шарттарының сипаттамасын және оны жүзеге асыру шараларын оқи аламыз.

Түйін сөздер: жеткіншектер мен ата-аналар қақтығысы, психологиялық-педагогикалық қысым жағдайларын жеңу.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының білім беру үдерісінде жаңа заңдар қабылданып жатырғаны белгілі. Осы қабылданып жатқан өзгерістер жастардың білімді терең деңгейде игеріп, оны тәжірибелік іс жүзінде пайдалана алуына жағдай жасау болып табылады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [1]. Осы міндеттерді шешу үшін әр педагог-психологтарда күнделікті ізденіс арқылы жаңалықтармен қатар тұру, өзгерістерге бейім жол ашарлық жаңа тәжірибе мен қарым-қатынасқа өту қажеттілі туындайды.

Жеткіншек пен ата-ана қақтығыстарының деструктивті әсерін жеңу жеткіншек пен ата-ананың өзара әрекеттесу кезеңіндегі маңызды міндет болып табылады. Отбасындағы қарым-қатынасты оңтайландыру және жеткіншек пен ата-ана қақтығыстарының әсерін жою үшін біз отбасылық жанжалдарының жеткіншектің эмоционалды – еріктік дамуына әсерін жеңу бағдарламасын жасалынды. Бағдарламаны іске асыру шеңберінде ата-аналармен мен жеткіншектер жұмысының негізгі бағыттары мынадай:

1. Жеткіншектер мен олардың ата-аналарының конфликт және стресс саласындағы құзыреттілік деңгейін анықтау және арттыру.

2. Жеткіншектер мен ата-аналардың сенімді қарым-қатынасын және бір-бірінің ішкі әлемі мен проблемаларын түсіну қабілетін дамыту. Ата-аналарды жеткіншектердің проблемаларын шешудің тәсілі ретінде белсенді тыңдауға үйрету және амалдарын табу.

3. Жеткіншектер мен олардың ата-аналарында стрессті басқару, жанжалды жағдайлардың алдын алу және сындарлы шешу, диструктивті мінез-құлықты жеңу дағдыларын дамытуға бағытталған тренингтер мен сабақтар өткізу.

4. Ата-аналарды жеткіншектердің педагогикалық-психологиялық ерекшеліктерімен, жеткіншектер отбасыларындағы қақтығыстардың негізгі себептерімен таныстыру оны тереңінен ұғындыру.

5. Ата-аналар жеткіншекті көтермелеу және жазалау мәселесі бойынша педагогикалық негіздерге оқыту және оны нақты түсіндіру. Жеткіншек пен ата-ана қақтығыстарының жеткіншектің эмоционалды – еріктік саласының дамуына әсерін жеңу бағдарламасын іске асыру нәтижелерін талдау айтарлықтай оң өзгерістерді көрсетуге мүмкіндік береді:

– демократиялық тәрбие стилі бар отбасылар саны ұлғаяды. Қалыптастырушы эксперименттен кейін мұндай отбасыларда деструктивті қақтығыстар болмайды;

– ата-аналар мен жеткіншектердің көзқарастары мынадай ұстанымдар бойынша айтарлықтай жақындайды: ата-аналардың өз талаптарындағы, жеткіншектерге қатысты жазалар мен көтермелеулерді қолданудағы тұрақтылығы мен дәйектілігі тұрақтанды; ата-ана мен жеткіншек арасындағы ынтымақтастық деңгейі қалыпқа келді, яғни жеткіншек ата-аналармен өзара бір іс-қимылға негізделеді,жеткіншек пен ата-ана қарым-қатынастарында өзара тең әріптес болып танылды; жеткіншекке қатысты бақылау деңгейі төмендейді. Бұл дегеніміз, ата-аналар кішігірім қамқорлықтан және шектеулерден бас тарту, ал жеткіншек пен ата-ана қарым-қатынасында жеткіншекке деген сенім және оған тәуелсіздік беру ниеті пайда болды [2, 3].

Нәтижелер негізінде біз жеткіншектер мен ата-аналар қақтығыстарының жеткіншектердің эмоционалды – еріктік дамуына әсерін тиімді жеңу келесі педагогикалық-психологиялық жағдайларда мүмкін болады деген қорытынды жасадық:

1. жеткіншектер мен ата-аналардың сенімді қарым-қатынасын және бір-бірінің ішкі әлемі мен проблемаларын түсіну қабілетін дамыту. Бұл шарт

жеткіншек пен ата-ана қақтығыстарының жеткіншектің эмоционалды – еріктік дамуына әсерін жеңудің негізгі жолдарының бірі болып табылады [4]. Ата-аналар жеткіншек жастағы балаларын тыңдауға және естуге, олардың проблемаларының мәнін білуге, ең бастысы, осы проблемалардың түпкі себебін көруге және түсінуге үйренуі керек. Жеткіншектер, өз кезегінде, ересектер әлемі жеткіншектер әлемінен қызықты екенін, ата-аналар жеткіншек жастағы балаларының болашағы үшін жауапты екенін, ата-аналардың жеткіншектердің өміріне қызығушылық танытуға құқығы бар екенін және бұл қызығушылық қарапайым қызығушылықтан емес, қиын жағдайда көмектесуге деген ниеттен туындағанын түсінуі керек;

2. өз мінез-құлқын және айналасындағы адамдардың мінез-құлқын бақылау және талдау мүмкіндігі. Осы мінез-құлықтың көмегімен ата-ана мен жеткіншек жанжалына қатысушылар өз ойларын, сезімдерін, тілектері мен сенімдерін тиімді және тікелей білдіре алады. Осылайша, ата-аналар мен жеткіншектер бір-бірінің құқықтарын бұзбай, өз құқықтарын қорғайды. Бұл бір-біріне қатысты мәлімдемелердегі дұрыстығын, олардың іс-әрекеттері мен басқа адамдардың іс-әрекеттерін моральдық норманы сақтау тұрғысынан бағалауды білдіреді;

3. жеткіншек кезіндегі педагогикалық-психологиялық даму заңдылықтарын ата-аналардың білуі. Ата-аналар жас жеткіншектің психологиясы мен педагогика негіздерін білмейді, сол себепті жеткіншектің дамуының негізгі заңдылықтары мен жағдайларын білуі тиіс. Негізінде ата-аналар сонымен қоса жыныстық жетілу кезінде жеткіншекте не болып жатқанын түсінбейді, оның тітіркенуі, агрессивтілігі, оқшауланыу, ересектерге жақындығы және жеткіншекке тән басқа көріністері айқын байқала бастайды. Жас психологиясы мен педагогикасының негіздерін білу ата-аналарға жеткіншекпен тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді, сонымен жеткіншек дамуының педагогикалық-психологиялық заңдылықтарын білмеу нәтижесінде пайда болатын нәтижесіз қақтығыстардың санын азаяды;

4. жеткіншектер мен олардың ата-аналарының конфликт саласындағы құзыреттілік деңгейін арттыру. Конфликт негіздерін білу әр отбасы мүшесіне отбасылық қатынастарды үйлестірудің бір тәсілі ретінде қажет. Өзіңізбен және отбасы мүшелеріңізбен үйлесімді өмір сүруге мүмкіндік беретін сәтті өмірлік стратегияны жүзеге асыру үшін қақтығыстар туралы білім алу қажет. Егер жеткіншек пен ата-ананың конфликт туралы білімі болса, олар жанжалды жағдайға мақсатты түрде әсер ете алады және оны дер кезінде тоқтата алады. Негізі қақтығыстардың пайда болу, даму, аяқталу заңдылықтарын және қақтығыс жағдайында динамикасын болжау, деструктивті әрекеттерге жол бермеу, екі тарап үшін де ең аз шығындармен жанжалды аяқтау мүмкіндігін білуді қамтиды [5]. Жеткіншектің ата-аналық қақтығыстарының жеткіншектің эмоционалды – еріктік дамуына әсерін жеңу үшін біз әзірлеген бағдарлама мәселенің осы түсінігіне негізделген;

5. жеткіншек пен ата-ананың қарым-қатынасында ынтымақтастық стратегиясын қолдану, ең алдымен, бір-бірін түсінуге деген ұмтылысты, екінші

тараптың ұстанымын қабылдауға, сындарлы диалог жүргізуге, қиын жағдайларда қолдау көрсетуге, оның көрінісінің кез – келген түрінде зорлық – зомбылықтың толық болмауын білдіреді. Стратегияның негізі жанжалға қалыпты құбылыс ретінде қарау болып табылады, алайда оны мүмкіндігінше тезірек жою қажет. Ол үшін бір-біріне сеніммен қарау, әрбір тараптың тең құқықтылығын, олардың әрқайсысының өзінің заңды мүдделері мен көзқарастарының болуын тану қажет;

6. ата-аналарды көтермелеу мен жазалауды қолданудың педагогикалық негіздеріне оқыту. Осы әдіс жеткіншек пен ата-ананың қарым-қатынасын реттеуді оңтайландыру үшін қажет. Әрине, осы білім беру әдістері арасында тиімді тепе – теңдік сақталуы қажет. Ата-аналар бұл әдістерді бір жақты қолданады, яғни олар тек жазаны немесе тек ынталандыруды қолданады бірақ, олай болмайды. Мұндай білім беру стратегиясы бастапқыда тиімсіз және жеткіншек үшін деструктивті салдарға әкеліп соғуы мүмкін. Сол себепті ата-аналарға осы әдістерді дұрыс қолдануға үйрету керек, ол біз әзірлеген бағдарламада жеткіншектің эмоционалды – еріктік дамуы үшін ата-аналық қақтығыстарды жеңу үшін сәтті жүзеге асырылады;

7. тәрбиенің демократиялық стилі. Жүргізілген зерттеуде көрсеткендей, демократиялық стилі бар отбасында тәрбиеленетін жеткіншек балалар мен ата-аналар қақтығыстарының теріс әсеріне аз ұшырайды. Бұл осы тәсіл аясында жеткіншек өзара бағытталған диалогтың тең құқылы субъектісі ретінде қарастырылатындығына байланысты және бұл өз кезегінде отбасындағы сау «жақсы» қарым-қатынасқа ықпал етеді. Бұндай отбасында шешімдер бірге қабылданады, жеткіншекке өз пікірлері мен тілектерін білдіруге, тәуелсіз таңдау жасауға мүмкіндік беріледі, ата-аналар жеткіншектің пікірін тыңдайды, жеткіншектің пікірінің тәуелсіздігін дамытады;

8. жеткіншектер мен ата-аналардың стресске төзімділік деңгейін арттыру. Стресске қарсы тұру және жанжал жағдайларына бейімделу мүмкіндігі жеткіншек пен ата-аналарға оларға әсер ететін стрессті жеңуге көмектеседі, оларды психологиялық тепе – теңдікке әкеледі және бұл өз кезегінде жеткіншек пен ата-ананың қарым-қатынасын жақсартады және нығайтады. Осымен қоса бұл бала туу жанжалымен бірге жүретін алаңдаушылық немесе қорқыныш сезімін азайтуға көмектеседі, адамның сана-сезімін теріс тәжірибелерден қорғайды, дүниетанымның шекарасын үлкейтеді [6, 7];

9. ата-анамен жеткіншек арасындағы жанжалды жағдайларды тиімді шешу дағдыларын игеру. Жанжалды түпкілікті шешудің ең тиімді шеберлігі – ерікті ынтымақтастық аясында оның себептерін іздеу және жою. Ата-ана мен жеткіншекарасындағы қақтығысты тоқтату, бұл қақтығыста барлық тараптардың мүдделері ескеріледі. Жеткіншектер мен ата-аналардың ортақ мақсатын айқындалуы тиіс. Мұндай стратегия бәріне пайдалы. Бір жағынан, ол қарсыластарды серіктестерге айналдырады, ал екінші жағынан, отбасындағы жағдайды жақсартады. Бұл өзара әрекеттесу кезінде мәселе тереңге кетпейді;

10. ата-аналар мен жеткіншектердің отбасындағы жанжалды жағдайларды жеңу әдісін қолдана отырып өз бетінше алдын – алу мүмкіндігі. Бұл әдісте проблеманы шешуге және эмоцияларды бақылауға ғана емес әлеуметтік қатынастарды реттеу орталық мәнге ие, өйткені адамның денсаулығы мен өзін-өзі бағалауы негізінен әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы анықталады. Күресу әдісін қолдану өзін-өзі қанағаттандыруды, қол жеткізілген нәтижелерді, әлемнің сәтті дамуын және тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді. Күресудің міндеті – психикалық және физикалық денсаулықтың белгілі бір деңгейін қамтамасыз ету және қолдау;

11. жоғарыдағы қақтығыс жағдайында деструктивті әрекеттерге жол бермеу, екі тарап үшін тиімді аяқтау мүмкіндігі. Бұл іс-шаралар кешенінің көмегімен жеткіншектер мен ата-аналар қақтығысына қатысушылар жанжалды жағдайлар әсерінің деструктивті салдарын тиімді жеңеді. Сипатталып жатқан дағдылар жеткіншек пен ата-ана қақтығыстарын сәтті және тиімді жеңу үшін қолданылуы керек;

12. жеткіншектер мен ата-аналар жанжалдарының алдын алу үшін мектепте өткізілетін педагогикалық-психологиялық әсер және іс-шаралар жүйесі. Бұл шартты іске асыру жеткіншектер мен ата-аналар жанжалдарының жеткіншектің эмоционалды – еріктік дамуына әсерін еңсеру бағдарламасын енгізгеннен кейін, ата-аналардың да, жеткіншектердің де алған біліктері мен дағдыларын бекіту үшін байқалатын оң үрдістерді құзыретті және тиімді қолдау үшін қажет [8].

Қорытындылайтын болсақ, білім беру үдерісіне жеткіншектердің педагогикалық-психологиялық қолдау олардың ата-аналарының, педагогтардың, әкімшіліктің психологиялық мәдениетін жақсарту бойынша мақсатты жұмыс жүргізгенде тиімдірек болады. Жеткіншек кезінде бала ата-ана үшін ең маңызды дағдарысты бастан кешіреді. Дағдарыс көбінесе жеткіншектің қайта психологиялық туылуы ретінде белгіленеді. Сонымен қатар көптеген жеткіншектер сыртқы негативизм көріністерінде дағдарысты бастан кешіреді – басқа адамға қарсы тұруды әдетке айналдыруы мүмкін. Сондықтан жақын ересектер мен ата-аналар жеткіншектердің қиындықтарын түсініп, қолдау көрсетуге ниет білдіру басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы (01. 01. 2022 ж. жаңартылған).

2 Казанская В.Г. Подросток: Трудности взросления. Книга для психологов, педагогов, родителей. – СПб.: «Питер», 2008. – 283 с.

3 Интересы и потребности современных детей и подростков: Методическое пособие для педагогов и психологов / Под общ. ред. Н.Ю.Синягиной. – СПб.: «КАРО», 2007.

4 Психология подростка. Под. редакцией А.А. Реана. – М.: Прайм-Еврознак, 2013. – 512 с.

5 Евсеева А.Н. Психологический климат семейного общения как фактор развития Я-концепции ребенка: Дис. ... канд. психолг. наук: 19.00.01. – Новгород, 2000. – 212 с.

6 Дивношрцева С.Ю. Духовно-нравственное воспитание в теории и опыте православной педагогической культуры. – М.: ПСТГУ, 2010. – 240 с.

7 Грюнвальд Бернис Б., Консультирование семьи. Практическое руководство. – М.: «Когито-Центр», 2004. – 416 с.

8 Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во «Смысл», 2005. – 1136 с.

ҒТАМР 14.25.05

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Г.Б. Каримова
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Адамгершілік мәдениеті жеке тұлғаны жан-жақты дамыту жүйесінің бастаушы құрамдас бөлігі. Тәрбиеленушінің адамгершілік санасын, сезімдерін және мінез-құлықтарын қалыптастыру процесі ретінде, адамгершілік құндылықтарын сақтау, адамгершілік идеалдарын қайта мәнін түсіну қажеттіліктері пайда болған қазіргі таңда, оқушы-жастар тәрбиесінде оның маңызы одан да арта береді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы жастарда жоғары адамгершіліе сипаттарын белсенді түрде қалыптастыруды талап етеді [1]. Ұлттық мақтаныш сезімі, отансүйгіштік, адамдарға гумандық қарым-қатынас, өз мәдениетіне, халықтың өзіндік ерекшеліктеріне құрмет, адамгершілік мінез-құлық сияқты адамгершілік сипаттар жалпы білім беретін мектептерде оқушыларды тәрбиелеуге жаңа тұжырымдамалық қатынастарды талап етеді.

Қазақстан Республикасында 2025 жылға дейінгі білім беру дамуының тұжырымдамасы орта білімнің негізгі міндеттерін бірі ретінде «азаматтықты, адамдық құқықтары мен еркіндіктеріне құрмет, елжандыққа, өз Отанына сүйіспеншілікке тәрбиелеуді» қояды [2]. Бала тұлғасының алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ететін, оның қабілеттерін анықтау және дамытуға бағытталған орта білімнің бірінші сатысы-бастауыш білім, оның адамгершілік мәдениетін қалыптастырудың іргетасын қалайды.

Бастауыш сынып оқушыларының адамгершілік мәдениетін қалыптастырудың пәрменді факторы – қазақ халқы педагогикалық мәдениеті. Қазақ этнопедагогикасы ежелден келе жатқан ұлттық мәдениеттің бір бөлігі екендігі белгілі. Халқымыздың ғасырлар сынынан екшеліп, ұрпақтан-ұрпаққа ұласып келе жатқан салт-дәстүрлерінің озық үлгілері бала тұлғасының жан-жақты дамуына септігін тигізеді. Бүгінгі таңда қазақтың ұлттық педагогикасы элементтерін зерттеудің оның айналасындағы тәлім-тәрбиесі негізінде мектеп оқушыларын тәрбиелеудің қажеттілігі өсе түсуде. Сондай қажеттіліктердің бірі қазақ халық педагогикасы элементтерін бастауыш мектеп оқушыларын адамгершілік мәдениетін тәрбиелеуде тиімді пайдалана білу болып табылады. Қазақ халық педагогикасы құралдары арқылы оқушыларды адамгершілікке

тәрбиелеудің нәтижелі болуы ұлттық педагогикалық мәдениет элементтерінен оқу-тәрбие үрдісінде ғылыми негізде пайдалануды талап етеді. Халық педагогикасы құралдары сабақ барысында, сыныптан тыс тәрбиелік іс-шараларда жоспарлы, мақсатқа бағытталған, жүйелі түрде пайдалануы керектігін ғалымдардың еңбектерінде, озық педагогикалық тәжірибелерде дәлелдейді. Қай кезде де тәрбие мақсатын жүзеге асыратын орта және жоғары мектеп болып табылады. Оларда жастардың басым көпшілігі оқып өмірге жолдама алады. «Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасында» – «Жалпы білім беретін мектепмің мақсаты – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып оқыту, тәрбиелеу және шәкіртті жеке тұлға деп санап, оның жан-жақты дамуына мүмкіншілік жасау» – деп атап көрсетеді.

Сонымен, оқу орындарының мақсаты – жастарды жан-жақты, жарасымды етіп дамыту, олардың жоғары адамгершілік позицияларын қалыптастыру, өмірге, еңбекке әзірлеу. Бұл мақсаттар мынадай комплекстік міндеттерді талап етеді; дүниетанымы кең, ой-өрісі жоғары, жан-жақты дамыған адамның негізін қалыптастыру; еңбек, таным, қоғам, отбасы, уақытты пайдалана білу – секілді әлеуметтік функцияларды дұрыс қабылдап пайдалана білуге әзірлеу, кәсіп таңдау, өз тағдырын өзі шешуге мүмкіншілік жасау, жастардың өзін-өзі тәрбиелеуіне өз бетімен білім алуына мүмкіндік жасау.

Тәрбиенің нақты мақсаты:

– өз мүддесі мен қоғам мүддесін ұштастыра білетін, зиялы, адамгершілігі мол, денсаулығы мықты жастарды тәрбиелеу.

– оқушы санасына туған халқына деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялатын ұлттық рухты сіңіру, тіл мен әдебиетті, тарихы мен өнерін қастерлеп, салт-дәстүрлерін меңгерту;

– оқушыларды интернационалистік рухта, өзге халықтардың мәдениетін, дәстүрі мен тілін құрметтеуге баулу;

– әрбір оқушының бойына оқып үйренсем деген іздемпаздылық қасиет дарыту, оларға өз білімін толықтыру, тереңдету тәсілдерін үйрету, білуге құштарлығын ояту.

– адам, табиғат, қоғам туралы ең қажетті білімдерін қаруландыру, политикалық білім берудің қолданбалы бағытын күшейту.

– оқушыларды өздерінің әлеуметтік сұрныстарына сай етіп оқыту, саралап, даралап оқытуды кеңінен пайдалану, қаруларына қарай алғашқы кәсіптік және бастапқы арнаулы даярлықтан өткізу.

– бүгінгі күннің талаптарына сай нарықтық экономикалық элементтерін меңгерту, таланты мен қабілетін жетілдіру, ой-санасы мен еркін ұштап, өз мүмкіндігін барынша аша түсуге жәрдемдесу.

– жаңа экономикалық қатынастар, әлеуметтік сұраныс жас ұрпақты өмірге еркін араластыру үшін, оларға ұлттық, бүкіл адамзаттық рухани байлығымен таныстыру.

– ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлері жанартуға ұйытқы болатындай етіп тәрбиелеу;

– өмірде кездесетін өзгерістерге лайықты іс-әрекет жасауға дайындау,

– бұқаралық ақпарат мәліметтерін, шығармшылық одақтардың, көркем өнер ұжымдарының жұмыс нәтижелерін тәрбие жұмысына тиімді пайдалану;

– ата-аналармен байланысты жаңа сатыға көтеру, ол үшін педгогикалық озық дәстүрлерді тәрбие мақсаттарына орынды пайдалана білу.

Тәрбие жеке басты мақсатқа сәйкес қалыптастыру процесі. Мақсат дегеніміз – бірдемеге ұмтылу, бір нәрсені іске асыру. Бұл тұрғыдан алғанда тәрбие мақсты деп алдын-ала ойластырған жастарды өмірге әзірлеу, барысында жүргізілетін тәрбие жұмыстарының нәтижесінде олардың жеке басының дамуын қамтамасыз ету. Тәрбиенің мақсаты мен жүйесі әр бір қоғамдағы мемлекеттің саясаты мен экономикасына тәуелді және сол арқылы анықталады. Алғашқы қауымдық қоғамдық құрылыста балаларды еңбекке дағдыландыру үшін қауымның әдет-ғұрпын, салтын үйретуге тырысты. Құл иеленуші қоғамдық құрылыста құлдар өндіріс құралдары құл иеленушінің жеке меншігі болды. Тәрбие қоғамының пайда болуымен бірге пайда болды. Таптық қоғамда тәрбие мақсатын анықтау қоғамның ең басты мақсатына айналды. Осыған орай, балаларға білім мен тәрбие берудің негізгі жолдары белгіленеді, тәрбиелік іс-әрекеттің мазмұны анықталады, білім беру мен тәрбиені ұйымдастырудың нақтылы мәселелері мен әдеттері қарастырылды. Тәрбие қоғамдық құбылыс онсыз қоғам өмірі ілгері дамуы мүмкін емес онсыз ілгері дамымайды. Таптық қоғамда рекциялық және прогрестік күштер арасында таптық тартыс орын алады.

Бүгінгі жағдайда халыққа білім беру өзгерістерге ұшырады білім берудің бағдарламалары өзгеріс енгізілуде, кәсіптік даярлық жүйесі үздіксіз жетілдіруге түсуде. Ол қазіргі нарықтық экономикаға байланысты ғылыми техникалық революцияның талаптарына енбек ететін өзіне де өзгеге де пайдасы тиетін болып қалыптасуы тәрбиедегі қоғамның басты талаптарының біріне айналды. Бүгінгі Қазақстан Республикасында халыққа білім, тәрбие берудің негізгі мақсаты Қазақстанның егемендігін қамтамасыз ету, оны бүкіл дүние жүзі мойындап онымен тең қарым-қатынас жасау, Қазақстандық патриотизмді, өз Отанын сүйе білуді үйрету, саяси бостандықты қамтамасыз ететін нарықтық іргетас қалаудың нәтижесінде, экономикалық бостандыққа қол жеткізу, осылардың бәрін іс жүзіне асыратын жан-жақты дамыған, білімді, қолынан іс келетін адамдарды тәрбиелеу болып табылады.

Қазақтың ұлы ағартушылары Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, қазақ зиялылары А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Х.Досмұхамедов халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен тәлімдік мұралары арқылы жас ұрпаққа тәрбие беру мәселесіне ерекше мән берген. Оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің теориялық-әдіснамалық мәселелері Е.Д. Бондаревская, А.В. Иващенко, С.В. Мягченко, Н.И. Манахов, Н.И. Балдырев, Л.Ю. Гордин, И.Ф. Харламов, Н.Е.Щурковалардың еңбектерінде зерттеледі. Оқушылардың адамгершілік тәрбиесі мәселелерімен Қазақстанның көптеген педагог-ғалымдары айналысқан. Мысалы, К.К. Жанпейісова, Қ.Б. Жарықбаев. С.Қ. Қалиев,

Б.И.Мұқанова, Г.К. Нұрғалиева, С.А. Ұзақбаева, А.А. Калюжный, Н.Н. Ханның ғылыми еңбектерінде адамгершілік мәдениетін қалыптастырудың теориялық және әдіснамалық мәселелері қарастырылған. Жас ұрпақ тәрбиесінде халық педагогикасы тәжірибесінен пайдалану мәселелері бойынша Ж.С. Хасанова, Э.А. Урунбасарова, С.Ә. Әмірова, Р.К. Төлеубекова, Ү.О. Асанова, Ж.Б.Садирмекова зерттеулер жасады. Демек қазіргі заман талабына сай мектеп оқушыларының адамгершілік мәдениетін қалыптастыру жұмысы жүйесіне жасаған талдау олардың адамгершілік сипаттарын қалыптасуы деңгейі көбінесе талаптарға сәйкес пайдалануға болады дегенді білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Қожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – А.: Ғылым, 1998. – 315 б.

2 Майгаранова Ш., Иманбаева С.Т. Мектептегі тәрбие теориясы мен әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2009. – 260 б.

ГРНТИ 14.23.05

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ОСОБЕННОСТИ РЕАГИРОВАНИЯ ДОШКОЛЬНИКА НА РАЗВОД РОДИТЕЛЕЙ

Г.А. Жумагулова
Ст.преп., Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г. Уральск
Е.В. Мороз
Студент, Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г. Уральск

В статье раскрывается проблема реагирования детей дошкольного возраста на развод родителей. Даны определения понятия «развод». Авторами приводится статистика браков и разводов в Казахстане за последние годы. Рассматриваются иследования зарубежных авторов о последствия развода в жизни дошкольника. Также описаны фазы адаптации ребенка после развода родителей, перечислены реакции дошкольника на развод и факторы этих реакций.

Ключевые слова: развод родителей, дошкольники, факторы реагирования, реакции, фазы адаптации.

На протяжении всей истории крепкие семьи были залогом стабильности и благополучия. Однако современные семьи переживают кризис, существуя в мире постоянных конфликтов, ссор, жестокого обращения с детьми, алкоголизма и других проблем. Многочисленные ссоры, возникающие между супругами на почве ревности, измены, финансового неблагополучия приводит к кризису семейных отношений. Развод связан с невероятным стрессом для всех, кого он затрагивает. Однако наиболее деструктивно он влияет на детей дошкольного возраста. Для нормального психического развития детям в первую очередь необходима стабильность. Именно в этот период у ребенка формируется представление о мире и о взаимоотношениях между людьми. Поэтому дети в период развода испытывают большие трудности и зачастую не могут справиться со своими эмоциями.

Стоит отметить, что проблемы защиты материнства и детства определены в государственных документах республики Казахстан. Так данные вопросы – это один из долгострочных приоритетов «Стратегии «Казахстан-2050», где находит отражение факт, что «у нас в стране много неполных семей… Возрастает число

случаев крайне безответственного отношения мужчин к женщинам и детям. Это никак не свойственно нашим традициям, культуре. Дети – наиболее уязвимая и самая незащищенная часть нашего общества… Воспитание детей – эо задача обоих родителей, а не только матери» [1].

Что же такое развод? Развод – достаточно противоречивое социально-психологическое явление, которое определяется в словаре по семейному воспитанию как «способ прекращения брака при жизни супругов». Развод – это лишь финал семейной драмы, юридическое оформление распавшихся супружеских отношений. То есть развод – это разрыв супружеских отношений в юридическом, экономическом и психологическом аспектах, что влечёт за собой реорганизацию семейной системы [5, с. 183].

Развод является нелегким событием в жизни людей, тяжело приходится как взрослым, так и детям, хотя большинство разводящихся пар не задумываются о том, какую тяжелую психологическую травму наносит их решение детям.

Развод – это социально-психологическая ситуация, которая оказывает достаточно сильный психотравмирующий эффект на всех членов семьи, в особенности на детей. Ситуация развода между родителями в любом случае затрагивает интересы детей и отражается на их психологическом состоянии. Эмоционально ребенок становится ближе к одному из родителей [3, с. 15].

По данным статистики, большинство казахстанцев в 2020 году развелись, прожив в браке всего от 1 до 4 лет. Таких случаев зарегистрировали 14,7 тысячи. По прошествии 5–9 лет совместной жизни распалось ещё 13,5 тысячи браков. Не прожив в браке и года, развелись 2,3 тысячи пар. В среднем, 5 из 100 казахстанских пар разводятся, не прожив вместе и года. Об этом говорит статистика.

Количество разводов за 12 месяцев 2021 года составило лишь 19,3 тыс. – сразу на 14,4% меньше, чем годом ранее, а на 2022 год статистика показывает 140256 зарегестрированных браков и 48239 разводов.

Стоит отметить, что сейчас очень много разводов в семьях, где дети дошкольного возраста. Соответственно огромная ответственность за психоэмоциональное состояние ребенка возлагается на самих родителей и на работу ДДУ. Изменение жизни ребенка в ситуации распада семьи происходит в трех основных аспектах:

1. Родители не проживают вместе, и у ребенка нет возможности взаимодействия с обоими родителями в равной степени.

2. Ребенок проводит время в основном с одним из родителей и небольшое количество с другим, даже если отношения между супругами носят бесконфликтный характер.

Зарубежные исследователи пытались выделить некоторые особенности, которые характерны для детей переживающие развод родителей. Так, например, американские исследователи Дж. Келли и Ю. Валлерстайн, которые занимались проблемой исследования влияния бракоразводного процесса между родителями на детей разного возраста в разные временные рамки (при разводе

и после развода (после 1,5 и 5 лет). На основании полученных данных, они выделили, что все дети проявляют эмоциональную тревогу в ситуации распада своей семьи. Но по прошествии пяти лет после развода существенная специфика выделена не была, так как часть исследуемых детей достаточно хорошо адаптировались к данной ситуации, а другая часть детей оставались склонными к депрессиям и сложным эмоциональным переживаниям [4, с. 101].

В своей книге «Происхождение детских неврозов и психотерапии» А.И.Захаров отмечает некоторые особенности проявление невротической симптоматики у детей из неполных семей. Так у мальчиков дошкольного возраста отмечается наличие таких реакций, как истеричность, капризность, в поведении проявлении негативизма и упрямство. У девочек же отмечается проявление заиканья [2, с. 30].

Таким образом, зарубежные и отечественные исследователи признают негативное влияние, которое оказывает развод родителей на состояние ребенка и мешает его дальнейшему социальному и психологическому развитию.

В связи с этим в нашем исследовании мы постарались рассмотреть факторы, которые влияют на особенности реагирования детей дошкольного возраста (от 3 до 6 лет) на ситуацию развода родителей. Для ребенка дошкольного возраста распад семьи является своеобразной ломкой устоявшегося уклада в семейной системе, привычных отношений в семье, конфликт между привязанностью к значимым членам семьи. В силу своей эмоциональной незрелости детям дошкольного возраста наиболее сложно справляться с психотравмирующей ситуации – бракоразводного процесса между родителями.

Последствия развода отражаются не только на супругах. Несомненно, развод родителей не меньше их самих переживают и дети. В зависимости от возраста ребенка реакции на развод родителей могут сильно отличаться. Процесс адаптации детей к новому укладу жизни небыстрый. Рассмотрим три условные фазы адаптации ребенка после развода родителей.

Первая фаза – самая острая – может длиться до двух лет. Ребенку сложно пережить эмоциональную и физическую разлуку с одним из родителей.

Вторая фаза – фаза перехода, когда бывшие супруги устраивают свою жизнь. Безусловно, здесь могут быть и подъемы, и падения. Детям уже не кажется катастрофой, что папа приходит только по выходным, или в жизни их родителей появились другие отношения.

Третья фаза – постразводная. На данном этапе бывшие супруги определяют свой постразводный (новый) уклад жизни. Дети зачастую, воспринимают приемных родителей как посторонних, и им трудно найти равновесие между требованием дисциплины и неограниченной свободой. Повторный брак дает чувство удовлетворенности и стабильности жизни взрослым людям, но отношения с приемными детьми налаживаются медленно, могут служить источником напряжения между взрослыми. Отношения с родителями чаще становятся холодными, отчужденными, и они легче впадают в депрессивное состояние.

Вот некоторые из наиболее частых реакций у дошкольников, вызванных стрессом от развода:

– отрицание (проявляется в незнании сообщения о разводе и невротических реакциях на ситуацию развода);

– низкая самооценка (появляется в результате обвинения себя в произошедшем и ненужном);

– большая потребность в одобрении родителей и окружающих;

– гнев (выражается тем, что ребенок злится на «ушедшего» родителя);

– приятные и неприятные фантазии;

– появление неуверенности относительно будущего;

– ощущение ответственности за произошедшее;

– желание наказания;

– повышенный травматизм;

– появление агрессивности, направленной против родителя, с которым он живет;

– во сне часто мучают кошмары.

На ту или иную реакцию дошкольника на развод родителей влияют следующие факторы:

1. Возрастные характеристики детей дошкольного возраста и их влияние на прохождение процесса адаптации к ситуации развода дает значимые различия. Так, дети среднего дошкольного возраста (3-4 лет) достаточно сложно справляются с психотравмирующей ситуацией развода, в отличие от детей старшего дошкольного возраста (6-5 лет). Возможно, такая особенность более быстрой адаптации к данной стрессовой ситуации связана с началом формирования у детей данного возраста некоторых способов совладающего поведения со стрессом. При изучении такого параметра, влияющего на особенности протекания адаптации ребенка к бракоразводному процессу, как участие второго родителя (отца) в развитии и воспитании ребенка до развода также характеризуется некоторыми особенностями. Необходимо отметить, что в семьях, где отец принимал достаточно большое участие в воспитании ребенка до развода выделяют более быструю адаптацию детей к стрессовой ситуации. В семьях, где участие второго родителя отмечается, как минимальное или полностью отсутствует характерно выделением сложностей к принятию стрессовой ситуации, формирование у ребенка сложностей во взаимодействии с окружающими людьми, а также проявления невротической симптоматики.

2. Постразводный период, переживающийся семьей и особенности психологического состояния ребенка в зависимости от нахождения семьи на определенном этапе развития. В плане исследования нами были выделены группы семей в зависимости от времени, которое прошло после бракоразводного процесса. Данное деление проходило на основе выделенных фаз О.А. Карабановой постразводного периода:

1. Острая послеразводная фаза (длиться приблизительно до одного года);

2. Фаза перестройки семьи продолжительность данной фазы приблизительно от года до двух лет);

3. Фаза стабилизации (данная фаза жизни семьи длиться от двух лет и более) [3, с. 156]. Для семей, находящиеся на острой стадии проживания бракоразводного процесса, характерны достаточно высокие показатели по всем выделяемым параметрам в эмоционально-волевой сфере детей, как реакция на стрессовую ситуацию. В особенности изменение претерпевают эмоциональная сфера ребенка, а также коммуникативная, когда ребенку характерна замкнутость, сложности во взаимодействии со сверстниками и взрослыми, сложности в расставании со значимыми близкими (мамой, папой) на время пребывания в детском саду.

Также необходимо выделить фактор – особенности протекания взаимоотношений между супругами до, во время и после развода характеризуется определенным конфликтом во взаимоотношениях.

Таким образом, из проведенного нами анализа литературы, мы можем выделить следующие факторы, влияющие на особенности реагирования дошкольника на развод родителей:

1. возрастные характеристики детей;
2. постразводный период;
3. фаза стабилизации;
4. особенности протекания взаимоотношений между супругами до, во время и после развода.

Поэтому психологам и педагогам дошкольного образовательного учреждения в своей работе необходимо помнить, что хотя дети дошкольного возраста не понимают всей сути концепции развода, они не хотят, чтобы их родители разводились, несмотря на напряженность в отношениях. Дети чувствуют, что не могут повлиять на ситуацию, последствия которой неизвестны и не контролируются. Дошкольники также могут винить себя в разводе родителей. Все это нужно учитывать в общении как с ребенком, так и с его родителями.

Литература

1 Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. https://adilet. zan.kz/rus/docs/K1200002050.

2 Захаров А.И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка: монографическое исследование. – Санкт-Петербург: Союз, 2007. – 224 с.

3 Карабанова, О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. – Москва: Гадарики, 2006. – 320 с.

4 Сафуанов Ф.С. Психолого-психиатрическая экспертиза по судебным спорам между родителями о воспитании и месте жительства ребенка. – Москва: Генезис, 2011. – 192 с.

5 Целуйко В.М. Психологические проблемы современной семьи. – Екатеринбург: 2007. – 496 с.

ҒТАМР 14.25.09

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС НЕГІЗІНДЕ ДАМЫТУ

М. Таңатарова, Т. Джолдасбаева, А. Айтбаева
Студенттер, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Э.Н. Айтжанова
Ғылыми жетекші, п.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада қазіргі заманда ғылымның барлық салаларында интеграция құбылысы жүріп жатқандығы, Қазақстан Республикасының жүргізіп жатқан саясатының нәтижесінің дұрыстығын, мұндай үрдістен білім беру саласы да шет қалмағандығы сөз етіледі. Бүгінгі күнде қазақ тілін оқыту әдістемесінде жаңа инновациялық амал-тәсілдер көптеп енгізіліп жатыр. Оқу дағдысын қалыптастыруда адамгершілік тәрбие, елін, жерін, халқын сүю сезімі, жан тәрбиесі, адалдық, шыншылдыққа, еңбекқорлыққа тәрбиелеу, саналы тәрбиелікке дұрыс мінез-құлық нормаларына үйрету және оны қалай, қандай жұмыстармен байланыстарын жүргізуге болатынын айтылды.

Түйін сөздер: оқылым, пәнаралық байланыс, бастауыш сынып, әдіс-тәсіл.

Қазіргі кезде қоғамда түрлі экономикалық-әлеуметтік реформалар жүріп жатыр. Мұндай өзгерістерден орта мектептерде сырт қалмады, себебі бүгінгі күнде білім беру салаларынан тәрбиелі, ұлттық мәдениетті меңгерген, шығармашыл ойлай алатын жастарды даярлау талап етілуде. Осыған орай, мемлекет тарапынан білім беру салаларына реформалауға ерекше көңіл бөлінуде.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Еліміздің алдында тұрған басты міндеттің бірі – салауатты, саналы, білімді, ақыл-парасаты мол және ғылыми-мәдени өрісі кең ұрпақ тәрбиелеу», «Біздің мұратымыз – Жаңа Қазақстанды құру. Бұл нені білдіреді? Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі». екендігін өз жолдауында ерекше атап өтті. Жаңа Қазақстанды құру үшін әрине, балаларымыздың саналы, білімді ұрпақ етіп тірбиелеу сіз бен бізге жүктеліп отырғаны сөзсіз.

Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес, «Білім беру реформасы – Қазақстанның

бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі» – деп, білім беру жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалар бүгінгі күннің талабынан туындап отырғанын атап көрсеткен. Сондықтан «... экономикалық және қоғамдық жаңару қажеттіліктеріне сай келетін» жас өскелең ұрпақты тәрбиелеп шығару оқушылардың ана тілінде шешен сөйлеуі, өз пікірін жүйелі жеткізуіне байланысты. Ал мұның іргетасы бастауыш сыныптарда қаланады.

Бастауыш мектептің оқу сабақтарында жеке тұлғаны қалыптастыру оқушының өз ой-пікірін ана тілінде еркін, дұрыс, түсінікті жеткізе білуден басталады. Оқушы айтайын деген ойын, біріншіден, жасқанбай жеткізе білуі; екіншіден, сөйлемдерді дұрыс та нақты құрастыра алуы; үшіншіден, сөйлеу мәдениетінің алғашқы қарапайым элементтерін меңгеруі; төртіншіден, қоршаған ортаға сай қарым-қатынас жасай білуі тиіс. Сайып келгенде, осының бәрі, Тұжырымдамада көрсетілгендей, тілдік қатынастың басты қағидалары мен ұстанымдарын менгеруді қажет етеді.

Жеке пәндерді оқытуға негізделген әдістеме атаулының бәрі білімдерді толығырақ, тереңірек меңгертуге септігін тигізетін амалдардың жиынтығы болып табылса, осы амал-тәсілдер оқу материалдарының мазмұндық құрылымын өмірлік тәжірибемен және басқа да білімдер жиынтығымен ұштастыруға негізделген қызметтерді атқаруы да тиіс және соған бағытталуы керек. Сондықтан пәнаралық байланыс педагогика ғылымында білім философиясы, психологиялық, дидактикалық және жеке пәндерді оқытудың әдістемесі тұрғысынан қарастырылатын күрделі мәселе.

Қазіргі заманда ғылымның барлық салаларында интеграция құбылысы жүріп жатыр. Бұл-Қазақстан Республикасының жүргізіп жатқан саясатының нәтижесі. Мұндай үрдістен білім беру саласы да шет қалған жоқ. Бүгінгі күнде қазақ тілін оқыту әдістемесінде жаңа инновациялық амал-тәсілдер көптеп енгізіліп жатыр. Шәкірттердің жеке тұлғалық қабілеттерін жан-жақты дамытуға, тілдік материалдарды терең де сапалы игеруіне арналған жаңа инновация С. Рахметова, Ф.Ш. Оразбаева, К. Жақсылықова, Қ. Қадашева, Н.Т.Тулепбергенова, А.К. Жанабилова т.б. әдіскер-ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Нәтижесінде қазақ тілін оқыту әдістемесінде қатысым әдісінің, модульмен оқыту, білімді ізгілендіру, саралап, деңгейлеп т.б. оқыту амал-тәсілдерінің ғылыми және әдістемелік негіздері қаланып, қазір орта және бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту ісінің сапасын арттыруда зор үлес қосылуда. Сондықтан қазіргі кезеңде бастауыш мектепте қазақ тілін оқытуда жаңа технологиялар енгізіліп, сабақты оқушыларға тартымды оқыту тәжірибелері жүріп жатыр.

Ертеректе қазақ халқын сауаттандыру үшін ұлтжанды азаматтар тілдің теориялық заңдылықтарын зерттеп, нәтижелерін халыққа білім беруде қолдануды өздеріне парыз деп санады. Ұлт мектептерінде қазақ тілін оқыту әдістемесі жөнінде пікірлер сол кезеңдегі «Айқап», «Қазақ», «Шолпан», «Мұғалім», «Сана» т.б. басылымдарда жарияланып отырды. Сол жылдары жарық көрген А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Ғ. Бегалиев,

Қ.Жұбанов, Т. Шонанов, Ә. Садуақасов, С. Жиенбаевтардың еңбектерінде бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту жөнінде елеулі пікірлер, қазақ тілі сабағының құрылымы және сабақта қолданылатын негізгі әдістер мен мұғалімге қойылатын талаптар айқындалды.

Оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыру мәселесін кейінгі жылдары осы мәселені Ә. Сәдуақасов, С. Жиенбаев, Р. Әміров, Ш. Сарыбаев, К.Бозжанова, С. Рахметова, М. Жазыбаев, И. Ұйықбаев, С. Қазыбаев, Т.Әбдікәрімова, Г. Уайсова, Қ. Молдабек, Ә. Жұмабаева, М. Ермекбаев және т.б. ары қарай тереңдетіп, келелі зерттеулермен, монографиялармен, әдістемелік нұсқаулармен дамытты.

Зерттеуімізде осы ғалымдардың ғылыми жұмыстары тақырып тұрғысынан жан-жақты талданып, бастауыш сынып оқушыларына оқылым дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамытудың теориялық негіздері айқындалды. Оқу дағдысын қалыптастыруда адамгершілік тәрбие, елін, жерін, халқын сүю сезімі, жан тәрбиесі, адалдық, шыншылдыққа, еңбекқорлыққа тәрбиелеу, саналы тәрбиелікке дұрыс мінез-құлық нормаларына үйрету және оны қалай, қандай жұмыстармен байланыстарын жүргізуге болатынын айтылды.

Бастауыш сынып оқушыларына оқылым дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамытудың жаңа технологиялар арқылы қалыптастыру әдістемесін жасауда ең алдымен ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастырудың негізгі белгілері мен деңгейлері анықталды: оқушы айтайын деген ойын жинақы, толық жеткізуі, тілінің тазалығы, орфоэпиялық заңдылықтардың қатаң сақталуы, сөздің әсерлілігі, ойын, пікірін дәлелдеуі – ауызша сөйлеу дағдылырын қалыптастырудың басты белгілері болып табылады.

Оқу дағдыларын қалыптастыру дегенде оқушыны дұрыс, түсініп, шапшаң және мәнерлеп оқуға үйрету екені анық. Ал осы талапты іске асыру, оған жаттықтыру жұмысын жүргізу жолдары мектеп тәжірибесінде жете анықтала қоймаған. Осындай жағдайлардан бағыт алып біз қазақ бастауыш мектебінде оқу дағдысының үш түрін – дұрыс, түсініп және мәнерлеп оқуды қалыптастыруды ғылыми-әдістемелік жолмен анықтап беруге тырыстық. Осы алған бағытымызда оқу дағдысын қалыптастыру өз алдына бөлек емес, оқу сабағының үстінде мәтінмен жүргізілетін сантүрлі жұмыс түрлеріндегі көзделген мақсатпен тұтастықта болғандықтан, сол жұмыстардың нақты оқу материалдары бойынша іске асырылуын, соның үстінде оқу дағдыларын жетілдіру қатарлас бірге қалай іске асырылады дегенді әуелі мектеп тәжірибесінде байқап, эксперименттен өткіздік.

Бастауыш сынып оқушыларына оқылым дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамытып, қазақ тілінде мәтіндерге салыстырмалы анализ жасау мақсатымен жұмыс барысында оқылым стратегияларын қолдану дағдысын қалыптастырып, оны қолдана отырып талдау жасауға дағдыландырсақ, білім сапасының артуына жол ашылары анық.

Қорытындылай келе ұсыныс жасасақ:

– Бастауыш сынып оқушыларына оқылым дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамытудың тапсырмалар кешендері әзірленсе;

– Мұғалімдерге біліктілікті көтеру курстары ұйымдастырылса;

– Бастауыш сынып оқушыларына оқылым дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамытуға бағытталған қазақ тілінде оқу құралдары және электронды оқу құралдары әзірленсе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 ҚР президенті Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы. – Астана 11.01.2022.

2 ҚР президенті Қ.К. Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» аты Қазақстан халқына жолдауы. – Астана, 2022 жыл 16 наурыз.

3 Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы. https://adilet. zan.kz/kaz/docs/U1800000636.

4 Бержанов К., Мусин С. Педагогика тарихы. – Алматы: Мектеп. 2003. – 147-148 б.

5 Ұзақбаева С. Қазақ халық педагогикасы. – Алматы, 2013. – 3-4 б.

ҒТАМР 14.25.09

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ӘРЕКЕТІН ҚОРШАҒАН ОРТА МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

А.А. Алимбекова
PhD-доктор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
Н.Б. Жаксыбаева
Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік әрекетін қоршаған орта материалдары негізінде ұйымдастыру жолдары, ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, негізгі ұғымдарға, соның ішінде зерттеушілік әрекет, бастауыш сынып оқушылары, қоршаған орта, қоршаған орта материалдары, біріккен іс-әрекет сынды түсініктерге берілген анықтамалар талданады. Сонымен қатар, бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік әрекетін қоршаған орта материалдары негізінде ұйымдастырудың алғышарттары көрсетіліп, талданады.

Түйін сөздер: зерттеушілік әрекет, бастауыш сынып оқушылары, қоршаған орта, қоршаған орта материалдары, біріккен іс-әрекет.

Болашақ ұрпақтың білімділігі мен оның рухани байлығы – әлемдік өркениетке жетер бағыттағы Қазақстан Республикасының гүлденуіне кепілдік болар бірден-бір жол. Нарықтық қатынастар қалыптасып жатқан қоғамның қазіргі жағдайында мәдениетті, білімді, өзіндік ұстанымы мен таным көзқарасы жетілген адам тәрбиелеудің маңызы зор. Осыған орай бүгінгі қоғам талабына сай мектептегі мұғалім – ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүние тану мәдениеті жоғары, ізденімпаз, нәзік психолог, тынымсыз еңбекқор, шеберліктің шыңына шыққан ұстаз болуы қажет.

Мемлекетіміздің болашағы – бүгінгі мектеп оқушылары. Оларға талап қойып, олардың табиғи қабілеттерін, нақты мүмкіндіктерін анықтап, соған негіздеп оқыту – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Бұл өз кезегінде оқушыларды өздіктерінен ізденуге, зерттеушілік әрекетке баулуды қажет етеді. Осыған

байланысты білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас жүзеге асырыла бастады:

– баланың жеке басын тәрбиелеуде оның жан дүниесінің рухани баюына, азамат тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлу;

– білім беру үдерісінде жаңа тәсілдемелердің кеңінен қолданылуына және ғылымның рөліне мән беру.

Жаңа тәсілдемелер жеке тұлғаны өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік, шығармашылық қабілеттерін арттыруға, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай жасауға қажетті объективті әдістемелік мүмкіндіктерді қамтиды.

Қоршаған орта материалдары арқылы оқушыларды зерттеушілік әрекетке үйрету үшін мынадай алғышарттар керек:

– оқыту үдерісін ізгілендіру;

– оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту;

– оқушылардың танымдық әрекетін дамытуды қамтамасыз ету;

– оқушылардың бойында өзін қоршаған ортаға, қоғамның табиғи және мәдени құндылықтарына адамгершілік, ізгілікті тұрғыдағы қатынастарды қалыптастыру [1].

Оқыту қоғамдық құбылысқа жатады. Оқытуды екі түрлі мағынада қарауға болады. Біріншісі – мектепте арнайы пәндерді оқыту. Екіншісі – өмірде оқыту, өмірге үйрету. Тәрбиелеу, оқыту – егіз ұғым. Оқыта отырып тәрбиелейміз, тәбиелей отырып оқытамыз. Оқыту тәрбиеге қарағанда нақтылау. Оқыту үйрету арқылы іске асады. Бұл – оқытудың маңызы.

Оқыту – тәрбиенің құрамдас бөлігі, қайнар көзі, жүйелі түрі. Оқыту арқылы тәрбиенің саналылығының, руханилығын, әсемділігін, әсерлілігін, адамгершілікке баулу жолын, еңбекшілдігін т.б. айқындап толтыруға болады. Оқыту – тәрбиенің интеллектуалды түрі. Сондықтан мектеп мұғалімдерінен бұл мәселені жан-жақты үдеріс ретінде қабылдауын және иннновациялық технологияны пайдалануға ықпал ететін көптеген шартты жағдайларды танып білуі талап етіледі. Білім беру үдерісінде жаңа тәсілдемелерді пайдаланудың мақсаты – оқытуды ізгілендіру, яғни оқу құралдары оқушылардың өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы. Мұндай оқытудың негізгі түрлері: оқытудың дербес және топтық түрлері болып табылады. Бұл жерде алға қойылған мақсат – оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделі мен қадір-қасиет.

Оқыту, білім беру үдерісі осы кезге дейін талай зерттеліп, дамып келеді. Оқыту үдерісін зерттеуге байланысты жеткен жетістіктеріміз қазіргі таңда оқытып білім беретін әртүрлі типті мектептер тәжірибесінде жүзеге асты. И.Я.Лернердің пікірі бойынша адам баласының білімді меңгеруі және мәдениет деңгейі екі кезеңнен өтеді. Бірінші кезең – алғашқы таным, оның бірте-бірте адам санасында жаңартылып, шындыққа айналуы. Екінші кезең – оқу үдерісі арқылы ұғымдардың меңгеріліп, білімге айналуы. «В процессе обучения происходить целестное формирования личности, и это формирования определяется не только целями обучения, содержанием изучаемого материала,

но и соответствующим методом обучения, в частности его психологической стороной. Уровень умственного развития, степень овладения ущачимся эффективными мыслительными приемами в значительной мере определяются методами обучения» – дейді [2]. Бұрын оқыту әдісі негізінен мұғалімнің оқушыларға білім меңгертудегі қолданатын іс-әрекеті есебінде қаралса, ендігі жерде оқыту әдісі жаңа ұғым беру барысындағы мұғалім мен оқушының оқыту және оқу әрекеттерінің сәйкестігіне бағындырылады.

Қ. Аймағамбетова «Оқыту әдісіне мұғалім мен оқушының білімді меңгерту және меңгеру барысындағы әрекет сәйкестігімен қоса берілген білімнің білікке айналуын, оқушының дамуын, жеке тұлға ретінде қалыптасуын күнбе-күн жетілдіре түсетін негізгі құралы есебінде, оқытудағы мұғалімнің шығармашылық еңбегі мен оқушының шығармашылық әрекетінің үндестігі тұрғысынан қараймыз» – дейді [3]. Мақсат «... іс-әрекет үлгісін дайын түрде көрсету емес, оқушымен бірлесе, жалпы іс-әрекетті ұйымдастыра отырып, алға қойылған міндеттерді түсіну, оларды шешудің тәсілдерін, жолдарын іздестіру». Бұдан мұғалім мен оқушының шығармашылық жұмыстарының маңыздылығын және шығармашылық жұмыстардың негізінде оқушылардың зерттеу әрекеті жатқандығын аңғаруға болады [4].

Оқушылардың ой дербестігін, өздігімен істейтін жұмыс даралығын, оқу әрекеттерінің тиімділігін арттыруда сөздік әдіс пен оның тәсілдері маңызды орын алады. Сөз-тіл, тілдің дамуы, сөздің мән-мағынасына түсіну, ауызша берілген сұраққа жауап іздеу, оған жауап қайтару, ой желісінен сол сәтте айтуға керектітізбегін ажырату оны айтып беру – үлкен ой қызметін керек ететін, оқушыларды шығармашылыққа жетелейтін әрекет. Дегенмен, көп жағдайда сөздік әдісті оқушылар белсенділігін төмендететін әдіс ретінде қарайды. Бұлай қарау орынды емес. Сөздік әдістің күші – сөздің орынды қолданылуы мен оның ой қорыту барысында дұрыс құрылуына байланысты. Мәселен, сөздік әдіс оқушыға керекті ақпаратты толық бере алуымен қатар, олардың алдына мәселе қойып, оны шешуге бағыттайды. Бұл оқушылардың ойлануына, ойқорытуына жағдай жасайды.

Біз, сөздік әдіс тобына әңгіме, әңгімелесу, түсіндіру, пікір-сайыс диспут, оқулықпен жұмыс, лекцияларды жатқызғанмен, бастауыш сыныптарда лекция әдісі қолданылмайтын белгілі.

Әңгімелесуге мұғалім де, оқушы да қатысып, екі жақты қарым-қатынасқа түсіп, олардың бір-біріне психологиялық әсері күшейеді. Мұғалімнің әңгімелесу барысындағы әрбір иәсілі, қолданылатын сөздік жүйе оқушының ой жүйесінің дамуына әсер етеді. Оқу жоспарында белгіленген және белгілі айқындалған уақыт ішінде, оқу бағдарламасына енген мазмұнды қоғам талабына және әр буынның психологиялық ерекшелігіне сәйкестендіре отырып меңгерту, оны өмірде қолдана білуге үйрету – оқытудың алдына қоятын негізгі мақсаты. Сонымен қатар оқыту – білгілі білімді оқушыларға меңгерту үшін мұғалімнің қолданатын іс-әрекеті. Ал оқу-білімді меңгеру барысындағы оқушының іс-әрекеті арқылы жүзеге асады.

Оқытудың әдістерімен бұрынды-соңды шұғылданған әдіскерлерге жоғарыда тоқталғанбыз. Әдістемелік ізденістер көп болғанымен, әр пәннің оқыту әдістерін сол пәннің мазмұнына қарай тиімді қолданудың, оны іске асырудың өзіндік ерекшеліктері бар. Мұғалімнің оқыту әдісі мен оқушының оқу әрекеті білім мазмұны мен мақсатына қарай өзгеріп отырады. Мұғалімнің мақсаты – арнаулы білімді оқушыларға меңгерту. Меңгерту деген ұғымды психологиялық тұрғыдан қарайтын болсақ, И.М. Сеченовтың іліміне сүйенбей өте аламыз. Меңгерту бұл – жаңа тәжірибенің бұрынғы бар тәжірибемен, жаңа мәліметтің тәжірибенің жеке бастың игілігін, сөйтіп оның қасиетіне айналуы.

Философтар мен психологтар білімді меңгеру мәселесіне келгенде он екі түрге бөледі. Стихиялы меңгеру– бұл кенеттен кездескен затқа, не құбылысқа көңіл аудару. Екінші – мақсатты меңгеру. Мақсатты меңгеру де екі түрлі жолмен жүзеге асады. Оның біреуі – алдына мақсат қойып, білгісі келген, танығысы келген затты не құбылысты адамның өздігінен ізденіп, зерттеп білуі. Екіншісі – мақсатты оқу, білім алу арқылы меңгеру. Бұл екеуіне ортақ мәселе меңгеретін білімнің ғылымилығы. Бұл екеуінің қай қайсысында да ғылыми негіз бар.

Белгілі ғылым жүйесін меңгергенде адамның қабылдауы, ойлауы, есі қатысады. Қабылдау арқылы барып меңгеру жүзеге асады. Себебі қабылдау – меңгерудің алға шарты. Білім мазмұнын оқушыларға мақсатты меңгерту оқыту әдістері арқылы жүзеге асады.

Қазіргі кезде оқыту әдістеріне жаңаша қарауға, оны ғылыми дидактикалық, психологиялық жағынан дамыта отырып, қолдануға үлкен мән беріледі. Білім мазмұнының интеграциялық принципінің өзі оқыту әдісінің дидактикалық тұрғыдан дамуын керек етеді. Осы тұрғыда ғалым, педагог Ж. Қараевтың «Әдістемелік жүйе деп біз оқытудың мақсат, мазмұн, әдіс, түр, құралдарының кешенді бірлігін айтамыз. Бұған дейінгі жүргізілген реформаның тоқырауға ұшырауын біз осы жүйенің тұтас қаралмай, оның әр түрлі компоненттерінің жеке-жеке қарастырылуынан деп білеміз» деген пікірге толығымен қосылуға болады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Хабиба Р.А. Организация учебно-познавательной деятельности учащихся(на материалематематики). – Москва, «Педагогика», 1979. – 175 с.

2 Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе. – М.: Просвещение,1986. – 144 с.

3 Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру. – Алматы, 1994. – 192 б.

4 Селиванов В.И. Деятельность. Сознания. Личность. – Москва, «Политиздат», 1975. – 292 с.

5 Мусабеков М.Ө. Математика сабақтарында төменгі сынып оқушыларының зерттеушілік қызметін қалыптастыру. қызметін дамыту // п.ғ.к. ғыл.дәрежесін алу үшін дайдындалған дисс. – Шымкент, 2000. – 148 б.

ҒТАМР 14.35.17

БИОЛОГИЯ ПӘНІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (ЗООЛОГИЯ БӨЛІМІ МЫСАЛЫНДА)

А.М. Бостанова
Б.ғ.к., доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
А.Т. Саттарбаева
Магистрант Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада омыртқалылар зоологиясы пәні бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері көрсетілген. Ғылыми-зерттеуді жүргізу барысына педагогикалық бақылау, сауалнама, теориялық, диагностикалық әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде биолог студенттердің ғылыми-зерттеу дағдысын қалыптастырудың теориялық негіздері айқындалып, құрылымдық-мазмұндық моделі жасалынды. «Насекомдардың сыртқы және ішкі құрылысы» тақырыбында лабораториялық жұмыс студенттерге ұсынылып, ғылыми-зерттеу дағдысын қалыптастырды. Студенттердің зерттеушілік, танымдық, ұйымдастырушылық қабілеттері дамыды.

Ғылыми зерттеулер нәтижелерін жоғары педагогикалық оқу орындарында биолог маманадарды даярлауда, ғылыми-зерттеушілік қабілеттерін, біліктерін дамыту курстарында пайдалануға болады.

Түйін сөздер: насекомдар класы, ғылыми-зерттеу жұмысы, биолог студенттер, зертханалық жұмыс, ғылыми-зерттеу іс-әрекеті.

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын аудиторияда да, аудиториядан тыс кезде де дұрыс ұйымдастыра отырып, бойларына зерттеушілік қабілеттерді қалыптастырып, болашақта мектепте оқушылармен ғылыми-зерттеушілік іс-әрекетті жоғары деңгейде ұйымдастыра алатындай дәрежеге жетуі көзделген [1].

Ғылыми-зерттеу жұмысы дегеніміз жаңа білім алу, білімді тек оқулықтардан ғана емес, өз бетімен терең меңгеру үшін зерттеулер тәжірибелер жүргізу арқылы ақпараттарды ғылыми тұрғыда топтауға, қорытындылауға бағытталған инновациялық технология [2].

Биология сабағында ғылыми-зерттеу жұмысын іске асыру барысында жаңа міндеттерді ұсыну, оларды шешудің жолдары мен тәсілдерін іздеу әр

студенттің қабілетін ескеріп топтық әрекетте өзін тұлға ретінде дамуына мүмкіндік береді. Сондықтан да оқытушы студенттің жеке мүмкіндіктерін, оның үлгерімін, темпераментін ескере отырып, жұмыс тобының құрамын таңдайды. Сонымен қатар, ғылыми-зерттеу жұмысында ең маңызды нәрсе студенттің қабілеттері және оның психологиялық қасиеттері [2].

Студенттердің өзіндік жұмысын жетілдіру мәселесімен, оның ішінде студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары құралдарымен отандық және шетелдік ғалымдар өз еңбектерінде баяндаған. ЖОО-да студенттердің ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастыруға және оны әдістемелік қамтамасыз етуге Г.А.Бордовскийдің, В.И. Горованың, М.П. Дворжецкаяның, В.И. Мареевтің, В.А. Шаповаловтың жұмыстары арналған. Осы бағыт аясында зерттеу дағдыларын қалыптастыру мәселесі де талқыланады (Д.Б. Эпифания, Е.Г.Бушканец, Н.Е. Варламова, В.П. Кваша, О.И. Митрош, А.И. Цесник).

Ғылыми-зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұрады. Алдымен оқытушы студенттерге тақырыпқа байланысты мәселе тудырады. Сол мәселені шешу мақсатында студент зерттеу объектісін, мақсатын, міндетін анықтайды. Осылайша зерттеу жұмысына қажетті әдістерді таңдай отырып тәжірибе жүргізеді. Алынған нәтижелерге талдау жасау арқылы ғылыми-зерттеу жұмысын қорытындылайды [3].

Ғылыми-зерттеу жұмыстарына реферат, мақала, баяндама, түрлі курстық және дипломдық жұмыстар, жоба, тәжірибе жүргізу жатады. Аталған ғылыми-зерттеу жұмыстары студенттердің зерттеушілік, шығармашылық, тұлғалық, танымдық қабілеттерін дамытады. Студенттер тәжірибе жүргізуге машықтанады, зерттеу әдістемесін меңгереді, мәліметтерді әр түрлі ақпарат көздерінен іздеп талдай алатын,бәсікеге қабілетті бойында барлық ғылыми-зерттеушілік қабілеттері дамыған маман қалыптасады [4].

Қазіргі қоғамның дамуы үнемі өсіп келе жатқан динамизммен, табиғат танымының жаңа деңгейлеріне енуімен, әлеуметтік құрылымның өзгеруімен және бұрын белгісіз салаларда жаңа сапалы қызмет түрлерінің пайда болуымен сипатталады [5]. Мұндай жағдайларда қазіргі заманғы маман үшін қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, кәсіби қызметтің теориялық негіздерін құрайтын іргелі білімді игеру, мінез-құлық пен қызметтің жаңа стратегияларын құру және іске асыру мүмкіндігі ерекше маңызды. Зерттеу компоненті маманның кәсіби және әлеуметтік қызметке дайындығы құрылымындағы жетекші компоненттердің біріне айналады. Сондықтан зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастыру және дамыту туралы мәселе жоғары оқу орындарында студенттерге қойылатын өзекті талаптар қатарына қойылды.

Ғылыми-зерттеу жұмысы Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінде жүргізілді. Зерттеуге биология кафедрасының 2 курс ЖБИ-011 тобынан 30 студентті 2 топқа бөліп, әр топта 15 студенттен бақылау және эксперимент тобы алынды. Бақылау тобындағы студенттерге дәстүрлі түрде сабақ өтілді. Ал эксперимент тобында ғылыми-зерттеу жұмысы негізінде жүргізілді. Зерттеу барысында теориялық, эмпирикалық (сауалнама

жүргізу, тест, бақылау, эксперимент), диагностикалық, энтомологиялық әдістер қолданылды.

Ғылыми-зерттеу жұмысының бастамасы ретінде студенттерге насекомдардың анатомиялық-морфологиялық құрылысын, тіршілік ету ерекшеліктерін, практикалық маңызын меңгертуге байланысты теориялық тұрғыда мәліметтер ұсынылып, талданды. Зертханалық жұмысқа көшпес бұрын студенттердің зерттеу жұмыстарын қаншалықты деңгейде орындай алатындығын және тәжірибе кезінде кездесетін қиындықтарын анықтау мақсатында сауалнама алынды.

Кесте 1. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысына қатысты сауалнама.

Сұрақтар	**Жауап нұсқалары**			**Сауалнамаға қатысқан студенттер саны**
	Ия	**жоқ**	**Жауап беруге қиналамын**	
Зертханалық сабақ барысында тәжірибе кезінде сізде қиындықтар кездеседі ме?	18	9	3	30 студент
Тәжірибе жүргізу сіздерге ұнайма?	22	6	2	30 студент
Омыртқалылар зоологиясы пәнінде зертханалық жұмыстарды жүргізу деңгейі сізді қанағаттандыра ма?	20	4	6	30 студент
Студенттерге ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, үйретуді маңызды деп санайсызба?	22	3	5	30 студент

Сауалнама нәтижесінде студенттердің басым көпшілігі тәжірибе жасауда көп уақыт жұмсап, мәліметтерді талдай алмауы, теориялық алған білімдерін эксперимент жүзінде қолдана алмауы, зерттеушілік қабілеттерінің болмауы сияқты қиындықтар болатындығы анықталды. Жүргізілген сауалнама бізге ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамыту қажеттілігін, студенттердің алғашқы зерттеушілік деңгейін анықтауға, ғылыми-зерттеу жұмысының мәселелерін шешу жолдарын, құрылымдық-мазмұндық моделін құруға мүмкіндік берді.

Омыртқасыздар зоологиясы пәнінен «Насекомдардың ішкі және сыртқы құрылысы» тақырыбында ғылыми-зерттеу жұмысы мына кезеңдерден тұрады:

І-кезең. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына мотивациялау даярлық кезеңі:

– студенттердің насекомдардың анатомиялық-морфологиялық құрылысын меңгеруге ынтасын арттыру

– ғылыми-зерттеу жұмысының мақсатын, ғылыми болжамын анықтау;

ІІ-кезең. «Насекомдардың сыртқы және ішкі құрылысы» тақырыбы негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру:

– ғылыми-зерттеу жұмысына қажетті негізгі және қосымша ақпараттарды әдебиеттерден, интернет желісінен іздеу, талдау жүргізу;

– ғылыми-зерттеу барысындағы негізгі ұғымдар мен түсініктерін қалыптастыру;

– наскомдардың сыртқы, ішкі құрылысын анықтау мақсатында зертханалық тәжірибе жүргізу,ғылыми-зерттеу тапсырмаларын орындау;

III-кезең. Ғылыми-зерттеу нәтижелерін талдау, қорытынды жасау:

– зерттеу нәтижелерін өңдеу, талдау жүргізу;

– зерттеу нәтижесіне есеп дайындау және оны қорғау.

IV-кезең. Бағалау кезеңі:

– зерттеу тапсырмаларын, нәтижелерін тексеру, бағалау;

– ғылыми-зерттеу жұмысы негізінде қалыптасқан білімдерін оқу үрдісінде тиімді пайлана білуі.

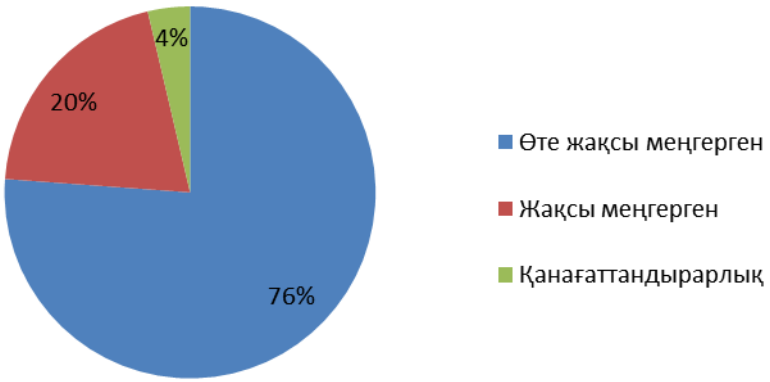

Сурет 1. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысын меңгеру дәрежесі.

Зерттеу нәтижесінде 1–суретте көрсетілгендей студенттердің 76%-ы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде кезеңдерімен жүргізу алды, тапсырмаларды өз бетімен орындай алды. Насекомдардың ішкі және сыртқы құрылысындағы ерекшеліктерін анықтай алды, болашақта кез келген жағдайда тиімді қолдана алады. Студенттердің 20%-ы ғылыми-зерттеу жұмысының маңызын түсінді. Насекомдардың негізгі ерекшеліктерін анықтауда қателіктер жіберді, дегенмен ғылыми-зерттеу жұмыстарын үлкен қызығушылықпен орындайды. Студенттердің 4%-ы насекомдардың ішкі және сыртқы құрылысы туралы меңгерген білімі тек түсіну деңгейде, яғни ғылыми-зерттеу жұмыстарын жоспарға сәйкес орындай алмады, тапсырмаларды тек оқытушы көмегімен ғана орындай алды.

Зерттеу соңында бақылау және эксперимент топтарының білім деңгейлері тест әдісі арқылы тексеріліп қорытындыланды. Бақылау тобындағы нәтижелер өзгеріссіз қалғанымен, эксперимент тобындағы студенттердің ғылыми-зерттеу

жұмыстарын жүргізуге білімі 86% артып, ғылыми-зерттеу дағдысының қалыптасқандығын көрсете білді.

Қорытындылай айтсақ, педагогикалық жоғары оқу орындарында биолог студенттердің ғылыми-зерттеу дағдысын қалыптастырудың теориялық және практикалық негіздері анықталды. Омыртқалылар зоологиясы сабағында студенттердің ғылыми-зерттеу дағдысын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі ұсынылды, ол оқу үдерісінің барлық кезеңдерін қамтиды. «Насекомдардың сыртқы және ішкі құрылысы» тақырыбында тәжірибе негізінде жүргізілген зерттеу нәтижелерін, материалдарын оқу үдерісінде тиімді қолданудың ғылыми-әдістемелік негіздері анықталды. Зерттеу нәтижелері омыртқалылар зоологиясы пәнінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Барсай Б.Т. Болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін университеттік білім беру жүйесінде қалыптастыру: монография. – Атырау: «Атырау – Ақпарат» ЖШС, 2016. – 325 б.

2 Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. – М.: АРКТИ, 2013. – 112 с.

3 Обухов А.С. Развитие исследовательской деятельности учащихся. – М.: Национальный книжный центр, 2015. – 280 с.

4 Самойлова М.В. Педагогическое проектирование: учебное пособие. – Симферополь: ИП Хотеева Л.В., 2019. – 124 с.

5 Шарипов Ф.В. Педагогика и психология высшей школы: учеб. пособие. – М.: Логос, 2012. – 448 с.

ҒТАМР 14.85.25

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

А.М. Бостанова
Б.ғ.к., доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
А.Д. Байжұман
Магистрант Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада қоғам сұранысын қанағаттандыратын, білім берудің бірегей, ерекше жүйесі қашықтықтан оқытудың маңызы қарастырылған. Қашықтықтан оқыту білім алушыға сонымен қатар мұғалімге биологиядан білім беруде ақпараттық коммуникациялық құралдарды іріктеп, онымен тиімді жұмыс атқаруда маңызы зор.

Ғылыми зерттеу жүргізуде Түркістан облысы, «Қызыл Әскер» жалпы орта мектебінің 8-сынып оқушыларына эмпирикалық және теориялық әдістер қолданылды. Сонымен қатар ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, компьютерлік, графикалық, 3D аниматорлық суреттермен жұмыс, сұхбат, ақпаратты электронды зерделеу,педагогикалық эксперимент, статистикалық әдістер, кейс әдістері қолданылды.

Зерттеулер нәтижесінде биологиядан білім беруді тиімді ұйымдастыру, инновациялық әдістер қолдана отырып, оқушыға білім беру, электронды ресурстар арқылы ақпарат алу, ақпаратты талдап, қорытудың маңызы анықталды. Тәжірибелер жүргізуде виртуальды зертхананы қолдану оқушыларда жаңа ғылыми зерттеушілік дағдыларды қалыптастырды.

Ғылыми зерттеулер нәтижесі болашақта биологиядан білім берудің жаңа, тиімді әдісі ретінде мектеп қабырғасында қолданылады.

Түйін сөздер: вебинар, виртуальды зертхана, онлайн оқыту, оффлайн оқыту, ақпараттық коммуникациялық технологиялар.

Қашықтықтан оқыту – оқушы мен мұғалім арасындағы кез келген уақытта, қолайлы жерде үздіксіз ақпарат алмасу. Қашықтықтан оқыту, оқушының білім алуға деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі нысандарының бірі ретінде, мамандардың негізгі қызметін атқара жүріп білімін, біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кез келген қоғамның маңызды салаларының бірі ретінде білім беру қоғамдағы барлық өзгерістерге сәйкес, заманауи озық әрі бәсекеге қабілетті болуы керек. Заманауи білім беруді басқару өзгерістерді ескере отырып,

мұғалімдер мен оқушыларға уақытты тиімді пайдалануға, білім алуда сәтті және өзекті болуға мүмкіндік береді [1]. Қашықтан немесе электронды оқыту, бұл электронды байланыс құралдары арқылы қашықтан пайдалануға арналған ресми оқыту жүйесі. Қашықтықтан оқыту дәстүрлі түрде оқушыларға уақыт және/ немесе физикалық орны бойынша оқытушыдан бөлінген, арнайы оқу бағдарламаларына қол жеткізуді қамтамасыз етті. Қашықтықтан оқыту оқытушымен немесе оқушылармен шектеулі қарым-қатынаста жеке оқушыға арнайылап жасалған алдын-ала дайындалған мәтін, аудио және / немесе бейне курстар ретінде қарастырылды [2].

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың 3 түрлі формасын ажыратамыз: онлайн (синхрондық), оффлайн (асинхрондық) және кең таралған үшінші түрі – вебинар. Онлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта мұғалім экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы.

Ресейлік ғалым А.В. Хуторскоидің есептеуінше, соңғы уақыттарда қашықтықтан оқыту үлесіне білім ордалары жалпы оқу уақытының 40%-ын бөледі, олардың күндізгі сабақтардың дәстүрлі түрлерімен (40%) және өздігінен білім алумен (20%) үйлестіреді [3].

Қашықтықтан оқыту бірнеше контексте берілуі мүмкін, соның ішінде өздігінен қашықтықтан оқу, аралас оқу, яғни оқушы бір уақытта әдеттегі сынып пен қашықтықтан оқыту сыныбына қатысады және гибридті оқыту, қашықтықтан оқыту сыныптағы оқуды толықтырған кезде. Жалпы білім беру ұйымдарында қашықтықтан оқытуды немесе оның элементтерін нақты оқу пәндері мен курстар аясында қолдану, ақпараттық технологияларды қолдана отырып, пәнді оқуға деген ұмтылысты ояту ақпараттық қоғамда өмір сүретін балалардың қызығушылығын тудыруы мүмкін [4].

Оқытушы мен оушылар арасындағы уақыт пен кеңістікте бөлінген оқытудың кез келген нысаны қашықтықтан оқыту болып саналуы мүмкін. Мысалдарға, сырттай және теледидар курстары қашықтықтан оқытудың нысандары болып табылады. Интернет желісі мен Web-технологиялар құбылысы қашықтықтан оқытуды дамытуда жаңа мүмкіндіктер беруде және көбінесе «қашықтықтан оқыту» термині онлайн оқытуды салыстыру кезінде қолданылады. Қашықтықтан оқыту мен онлайн оқыту бір анықтама болып саналмайды. Іс жүзінде онлайн оқыту тек қана қашықтықтан оқыту технологияларының бірі.

Крайнованың қашықтықтан оқытуға берген анықтамасына сәйкес, білім беру мекемелерінің қашықтықтан білім беру технологияларын пайдалану мақсаты білім беру бағдарламаларын білім алушының тұрғылықты жері бойынша немесе оның уақытша болу орны бойынша қашықтықтан оқуын меңгеру мүмкіндігін жеткізу болып табылады [5].

Қашықтықтан оқыту – бұл қол жетімді ресурстарды қолданатын және жаңа технологияларды енгізу үшін дамитын процесс. Бірнеше негізгі функциялар қашықтықтан оқытуда мұғалімдер мен оқушылардың қарым-қатынасының маңыздылығын асыра бағалау жүйесінде анықтайды:

– Мұғалім мен оқушыны кеңістікте және / немесе уақытта бөлу.

– Оқытушы мен оқушыны және курстың мазмұнын біріктіру үшін білім беру бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану.

– Мұғалім, оқытушы немесе оқу орны мен оқушылар арасындағы екі жақты байланысты қамтамасыз ету.

– Оқушының оқу қарқынын дербес бақылау.

Қазіргі уақытта оқытудың дәстүрлі әдістері сұранысты түгел қанағаттандырмайды, сондықтан оның тиімділігі өзгеретін ортаға сәйкес келмеуде. Біз білім берудің жаңа жолдары мен әдістерін іздеуіміз керек. Сол себепті біздің зерттеуімізге биологияны қашықтықтан оқытудың тиімділігін талдау негіз болып отыр. Осыған орай:

Зерттеу Түркістан облысы, «Қызыл Әскер» жалпы орта мектебінің 8-сыныптарына, Биология пәнінің «Анатомия» бөлімі бойынша жүргізілді. Сұхбат, баяндау, педагогикалық эксперимент әдістері қолданылып, нәтижелер статистикалық, математикалық кестелермен талданды. Зерттеу барысында оқытудың көптеген инновациялық әдістері қолданылды. Мысалы, «төңкерірілген оқыту», кейс стади, миға шабуыл, фокус топ, тағы да басқа әдістер оқушылардың білімін бекітуде қолданылады. Сонымен қоса, компьютерлік графикалық, 3Д анимациялық суреттер, кестелер білім алушыларға ұсынылды.

Қашықтықтан оқыту білім беру мүмкіндіктеріне қол жетімділікті арттырады. Дұрыс ұйымдастырылған қашықтықтан оқыту сізге оқытудың бірнеше стилін қолдануға мүмкіндік туғызады.

Зерттеудің барлық уақытында оқушыларға қашықтықтан оқытудың түрлі платформасында, иноовациялық әдістерді қолдана отырып, жаңа сабақтар өтілді. Мысалы: онлайн-Mektep, Daryn online, Edpuzzle, Learningapps, Kahoot, Google classroom, Zoom, Canva.com, Microsoft Teams. Зерттеуде ең алғаш анықталған қарама қайшылық білім алушының қашықтықтан оқытуда жоспар-кестесіне өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. АКТ құралдарын пайдалану сонымен бірге педагогикалық технологияларды қолдану дағдыларын меңгеру арқасында жаңа жоспар-кесте (ҚМЖ құрылымына сай) жасалып ұсынылды (1-кесте)

Кесте 1. Білім алушының жұмыс жоспар-кестесіне енгізілген өзгертулерден үзінді.

№	Дәстүрлі білім беру	Қашықтықтан білім беру
1	Тәрбиелік іс шара жүргізу; Сыныппен салемдесу, түгендеу.	ҚМЖ сәйкес тақырып бойынша үй жұмысына Microsoft Teams қосымшасында тестік, сәйкестендіру тапсырмаларын орындау;
2	Ауызша сабақ сұрау: Дәстүрлі форматта бірнеше оқушыдан сабақ сұрау.	Quizziz, Kahoot, Daryn-onLine қосымшасында тапсырмалар орындау;
3	Жаңа сабақ түсіндіру: мұғалім кері байланыссыз тек сабақты баяндауы	Zoom платформасын қолдану арқылы, жаңа сабақты презентация, 3Д, бейнероликтер

		арқылы мұғалім жаңа сабақты түсіндіреді;
4	Жаңа сабақты тапсырмалар орындау, сұрақ қою арқылы бекіту (сұрақтар, суретпен жұмыс, тест)	Ағымдағы апта бойынша биология пәнінен бейнекөру, онлайн тапсырмалар орындау (ТД трансляция, Bilim-land, www.opiq.kz)
5	Биология пәні бойынша өткізілген сабақтың толық дидактикалық және психологиялық педагогикалық талдауын орындау	Ұсынылған жоспар бойынша сабақтарды дидактикалық талдау жасау, электронды күнделікке баға қою (Kundelik.kz) .

Кесте бойынша зерттеу бойынша жасалған барлық жасалған тапсырмалар қашықтықтан оқыту форматына, шарттарына сай әзірленіп, құрылымдалды.

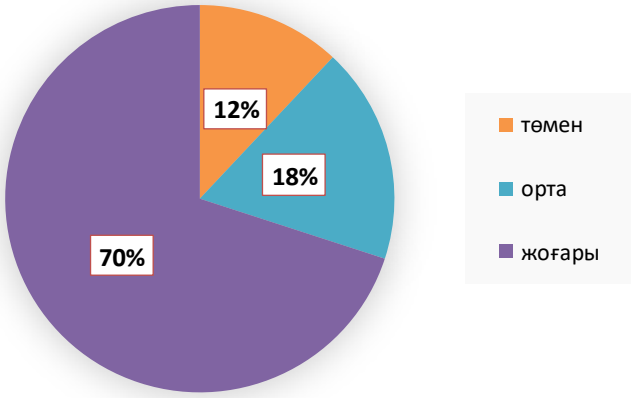

Сурет-1. Оқушылардың білім деңгейі нәтижелері.

Зерттеу барысында оқушылармен қашықтықтан оқыту платформаларында жұмыс жүргізу дағдылары, ақпараттарды талдау, жаңа ақпараттармен жұмыс, тапсырмалар орындалды. Тәжірибелер соңында мәліметтер жинақталып, 1-суреттегі нәтижелерді көрсетті. Нәтижелер бойынша, 12% оқушы төмен көрсеткіш, 18% оқушы орташа, 70% жоғары деңгейде қашықтықтан оқытуда биологияны меңгергені анықталды. Яғни жоғары көрсеткіш оқушылардың сабақты меңгеруі, тапсырмалар орындауы, тәжірибе жұмыстарын орындауды жақсы меңгерген.

Зерттеу нәтижелерін талдау барысында, мектепте қашықтықтан оқыту платформаларындағы оң динамиканы атап өтуге болады.

Қашықтықтан оқыту немесе электронды оқыту мектепте оқушыларға биологиядан білім беруде, сабақты бекітуде, шығармашылық дағдыларды меңгертуде арнайы құзіреттіліктерді қалыптастыры. Қашықтықтан оқыту ресурстары биологияны оқытуда тиімді ресурс болып табылады. Оқушылар желілік ресурстармен жұмыс жасау барысында жоғары дәреже көрсетті. Зерттеулер нәтижесі, оқушылардың АКТ қолдану дағдылары, сабақты түсінуі,

тапсырма орындауда 70% жоғары көрсеткіш көрсетті. Осы зерттеулер болашақта биологияны қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруда қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі. – Алматы: АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2013.

2 Гурьев С.В. Современное дистанционное обучение. Монография. – Москва, 2018. – 118 с.

3 Хуторской А.В. Особенности развития дистанционного обучения в Российских школах. Электронный многопредметный научный журнал «Исследовано в России». 2000, № 3. – С. 5-8. http://zhurnal.ape.relarn.ru.

4 Методология проектирования развивающей информационной образовательной среды в условиях современной школы Э.Н. Ильясова. – М. Академия Естествознания, 2014. http://www.monographies.ru/244.

5 Крайнова О.А. Технологии дистанционного обучения: учебно-методическое пособие. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2014. – 125 с.

ҒТАМР 15.41.21

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМЫТУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Г.К. Салимханова
Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Біздің қоғамдағы жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдылығын бекіту қазіргі білім беру мекемесіндегі, ең алдымен жоғары педагогикалық оқу орнындағы оқу-тәрбие процесінің мәнін өзгертуді алдын ала анықтады, бұл жеке тұлғаның шығармашылық потенциалды әлеуетті ашу мен қабілеттерін дамытуды және оның өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді. Қазіргі кезеңдегі педагогикалық білім – рухани өндіріс саласы, оның жемісі жаңа білім, жаңа мақсаттар, жаңа құндылықтар мен жеке мағыналарды игеру ғана емес, мұғалімнің маңызды күштерін ашу және дамыту, оның интеллектуалдық, адамгершілік және шығармашылық әлеуеті, бар педагогикалық технологияларға қызмет етіп қана қоймай, кең мағынада инновациялық процестерді, шығармашылық процестерді жүзеге асыру қабілеті.

Студенттік жылдар – болашақ кәсіби мұғалім тұлғасының шығармашылық әлеуетін дамыту үдерісіндегі, алдағы педагогикалық қызметтің шығармашылық тәжірибесі қалыптасатын маңызды кезеңі. Қазіргі уақытта мұғалім мамандығының беделі құлдырап жатқанда оны жақсартудың бірден бір жолы, біздің ойымызша, университетте шығармашылықпен ұйымдастырылған оқу-тәрбие процесінде болашақ мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытудан іздеу керек.

Студенттік жаста да, мектеп жасында да тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуда оқу іс-әрекеті ерекше рөл атқарады, өйткені ол білім алушылар үшін жетекші әрекет болып қала береді, сондықтан жеке тұлғаның негізгі жетістіктері онымен байланысты болып табылады. Болашақ мұғалімнің оқу іс-әрекетінде жүзеге асатын шығармашылық потенциалы, білім алушылардың ішкі ынталары оқытушының алдына қойған объективті міндеттерімен сәйкес келгенде ғана өндіргіш күшке айналады. Сондықтан әрбір жеке тұлғаға тән шығармашылық әлеуетті дамыту, ең алдымен, осы процеске ықпал ететін педагогикалық жағдай жасау болып табылады [1].

Жоғары мектеп педагогикасы бойынша зерттеулерде болашақ мұғалімдерді даярлаудың бірқатар аспектілері бүгінгі кезде зерттелуде: студенттердің шығармашылық әрекетке дайындығын қалыптастыруда университеттік білім берудің мүмкіндіктерін ашуға: Н.С. Амелина, П.Г.Квиткина, Е.К. Құстобаев, Н.М. Яковлева және т.б. ғалымдардың ғылыми

еңбектері арналған. Оқу-шығармашылық іс-әрекеттің нәтижелі болуының және студенттерді оқу-шығармашылық міндеттерінің жоғары сатыларына дәйекті түрде көтерудің ең маңызды шарты – мұғалімнің білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оны ұйымдастырудағы белсенділігі. Нәтижесінде оқытуды даралау және саралау мүмкіндігін ескеруі керек. Оқыту, шын мәнінде, әрқашан сараланады, өйткені әркім өзінің оқу қабілеттеріндегі, танымдық стильдеріндегі, мотивациялық дайындығындағы және т.б. айырмашылықтарына байланысты әртүрлі оқиды.

В.И. Андреева оқу-шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыру барысында жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерінің дамуы үшін субъективті жаңалығы, маңыздылығы мен прогрессивтілігі бар нәтиже болуы тиіс деп санайды. Оқу-шығармашылық объектісі оқу-шығармашылық міндеттерін оны педагогикалық ұйымдастырудың құралы ретінде қарастыру керек. Оқу-шығармашылық тапсырма деп оқу материалының мазмұнын ұйымдастырудың формасы ретінде түсініледі. Оқытушы студенттерге шығармашылық (проблемалық) жағдаят құруға, оқу-шығармашылық іс-әрекеттің мақсатын, шарттарын және талаптарын тікелей немесе жанама түрде қояды [2]. Оқу-шығармашылық тапсырмаларды құру кезінде біз бірқатар талаптарды ескерген дұрыс деп тұжырымдады. Ғалым Новиков А.М. білім беру міндетін студенттерге арналған минимум білім беру жобасы ретінде анықтай отырып, шығармашылық әлеуетті дамытуда оқу үдерісіне тұлғаның әр түрлі іс-әрекет деңгейіне сәйкес келетін жобаларды енгізу қажет деп санайды [3].

Дәстүрлі «оқу мәселелерін шешудің дәйекті тізбегі» орнына автор оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруда шығармашылық әлеуеті дамытуға ықпал ететін педагогикалық шарттарды анықтайды:

1) дәстүрлі білім беру мәселелерін жағдайлық әрекетке сәйкес келетін оқу қызметінің шағын жобалары ретінде шешу;

2) бұл жағдайдан тыс әрекетке сәйкес келетін екінші деңгейлі оқу тапсырмаларын шешу – студенттер өз іс-әрекетіне мақсат қоя алатын, әртүрлі пәндер бойынша алған білімдерін практикада белсенді түрде қолдана алатын, қарым-қатынас жасай алатын бір-бірімен үлкен білім беру жобаларын шешу т.б.;

3) жеке тұлғаның шығармашылық іс-әрекетіне сәйкес келетін үшінші, шығармашылық деңгейдегі оқу міндеттерін шешу – үлкен білім беру жобалары. Мұндай жобалар практикалық сабақтарда жүзеге асырылуы мүмкін – студенттердің кәсіби іс-әрекеттерді жүзеге асырудағы өзіндік тәжірибесін ұйымдастыру және білім мен дағдыларды ғана емес, сонымен қатар нақты өмірлік, танымдық немесе кәсіби міндеттерді шешуге негізделген дағдыларды алған білімдері бойынша дамытуға бағытталған.

Сонымен, белсенді өмірлік ұстанымы бар маманды, белсенді, құзыретті, кәсіби шығармашылық жұмысқа қабілетті тұлғаны қалыптастыру міндеті студенттердің өз бетінше бағдарлау қабілетін қалыптастыратын осындай іс-әрекетте өзіндік тәжірибесін іс-әрекет пен іс-әрекеттің мақсатын өз бетінше анықтау ұйымдастыру шығармашылыққа қажеттілігін талап етеді.

Шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі кәсіби ерекшеліктерді көрсететін арнайы таңдалған міндеттерді шешуде және болашақ мамандардың оқу және нақты кәсіби бағытталған іс-әрекетін ұйымдастыруда жүйелі жаттығулар болған жағдайда жинақталады. Мұғалімнің іс-әрекетіндегі шығармашылық деңгейі оның мақсатқа жету үшін қабілеттерін қаншалықты пайдаланатынын көрсетеді. Педагогикалық іс-әрекеттің шығармашылық сипаты сондықтан оның ең маңызды белгісі болып табылады. Бірақ басқа салалардағы (ғылым, техника, өнер) шығармашылыққа қарағанда, мұғалімнің шығармашылығы қоғамдық құнды жаңа, өзіндік жасауды мақсат етпейді, өйткені оның өнімі әрқашан жеке тұлғаның дамуы болып табылады. Әрине, шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалім, жаңашыл мұғалім өзінің педагогикалық жүйесін жасайды, бірақ ол берілген жағдайда ең жақсы нәтиже алудың құралы ғана.

Педагог тұлғасының шығармашылық әлеуеті оның жинақталған әлеуметтік тәжірибесі, психологиялық-педагогикалық және пәндік білімдері, жаңа идеялары, инновациялық формалары мен әдістерін табуға және қолдануға мүмкіндік беретін оның кәсіби функциялары жаңа идеялар, дағдылар мен іскерліктер негізінде қалыптасады. Шығармашылық қиял мен ойлау эксперименті арқылы туындайтын жағдайларды терең талдауға және мәселенің мәнін білуге негізделген эрудитті, арнайы дайындалған ұстаз ғана оны шешудің жаңа, өзіндік жолдары мен тәсілдерін таба алады. Бірақ, тәжірибе еңбекке адалдықпен қарайтын, үнемі кәсіби біліктілігін арттыруға, білімін толықтыруға, озық мектептер мен мұғалімдердің тәжірибесін зерделеуге ұмтылатын адамға шығармашылық тек сонда ғана келетініне көз жеткізеді [3].

Біздің ойымызша, педагогикалық шығармашылықтың көріну аймағы педагогикалық іс-әрекеттің негізгі құрамдас бөліктерінің құрылымымен анықталады және оның барлық дерлік аспектілерін қамтиды: жоспарлау, ұйымдастыру, жүзеге асыру және нәтижелерді талдау. Міне сондықтан да, жоғары оқу орындарында мамандарда шығармашылық әлеуетін дамытуда, біз бірінші кезеңде педагогикалық іс әрекетті тиімді ұйымдастыруға мамандарды үйрету қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Митяева А.М. Индивидуализация образовательной деятельности студентов вузов: монография. – СПб., 2003. – 156 с.

2 Андреев В.И. Педагогика высшей школы: инновационно-прогностический курс. – Казань., 2006. – 499 с.

3 Новиков А.М. Учебная задача как дидактическая категория. Сайт академика РАО А.М. Новикова.

ҒТАМР 15.41.21

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ПАЙДАЛАНУҒА ДАЯРЛАУ ПРОБЛЕМАСЫ

Г.Б. Телғозы
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Қоғамның мамандарды даярлау мәселесіне деген сұранысы үнемі өсіп отыруына байланысты университет түлегі маманының сапасы бүгінгі күнге дейін өзекті болып отыр. Мамандарды даярлауды жақсарту жолдарын іздестіру теориялық және практикалық педагогиканың оқу орындарында, атап айтқанда, жоғары оқу орындарында оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттыратын әртүрлі әдістер мен технологияларды пайдалану маңызды.

Білім беру ақпаратын блок-модульдерге біріктіруді ұсынатын модульдік технология студенттерге логикалық түрде толтырылған бөліктерде білім алуға және қатаң жеке режимде өздерінің дағдылары мен білімдерін біртіндеп жетілдіруге көмектеседі. Әрбір студентке арналған оқыту бағдарламасы, ұтқырлық пен ассимиляцияның жеке жылдамдығы, білімді бағалаудың рейтингтік жүйесі бар пакеттің болуы студенттердің танымдық белсенділігін ынталандырады. Оқытудағы белгі-контекстік тәсіл технологиясы (авторы А.А.Вербицкий) университеттегі оқу үдерісін болашақ кәсіби қызметке барынша жақындатуды болжайды. Бұған практикалық цикл сабақтарында нақты өндірістік жағдаяттарды құру, өндірістік мәселелерді шешу, өндірістік практика мен ғылыми зерттеулердің рөлін арттыру арқылы қол жеткізіледі. А.А. Вербицкийдің пікірінше, оқытудың белсенді формалары мен әдістерін қолдану тек пәнді ғана емес, болашақ кәсіби іс-әрекеттің әлеуметтік мазмұнын да қайта жасайды, сонымен қатар кәсіби ойлауды қалыптастырады [1]. Осы және басқа да технологиялар мұғалімдердің ғылыми білім мен технологияларды оқу үдерісіне енгізудің практикалық дағдылары тұрғысынан барынша дайындығын көздейді. Сонымен қатар, технологияландыру процесі оқу процесін ұйымдастыруға, құрылымдауға және жоспарлауға өзгерістер енгізуді талап етеді, бұл айтарлықтай проблемалық. Университетте білім беру жартылай стандартталғанын атап өткім келеді. Бұл белгілі бір мамандық шеңберінде маманның кәсіби дағдылары мен іскерліктерін дамытудың толық белгілі бір деңгейіне, сондай-ақ белгілі бір процесті жүзеге асыру туралы нақты түсініктерге ие болуымен байланысты болса керек. Бұл жағдайдың сәйкессіздігі

бүгінгі таңда маманға қойылатын талаптардың бірі – бизнеске шығармашылықпен қарау. Шығармашылық икемділікті, сыншылдықты, стандартты емес жағдайға әрекет ету жылдамдығын білдіреді. Кәсіби болуы керек осы жеке сапаны жоғарылату үшін студент университетте оқу процесінде мүмкін. Студенттердің өзін-өзі тану, өзін-өзі таныту және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігін алу үшін жағдай жасау іс жүзінде психологиялық-педагогикалық пәндер бойынша практикалық сабақтарда жүзеге асады. Бүкіл педагогикалық процесті технологияландырудың барлық қиындықтарын ескере отырып, сондай-ақ барлық нақты жағдайларды (оқытудың дәстүрлі академиялық түрі) ескере отырып, нақты педагогикалық технологияның тек жеке құрамдас бөліктерін пайдалану мүмкін болады. Сонымен, «Басқару психологиясы» пәні бойынша «Психологиялық практикум» аясында оқытушының кәсіби дағдыларды – клиентпен және тапсырыс берушімен тиімді өзара әрекеттесуін дамытуға бағытталған оқу жоспарының жаттығуларын қолдану мүмкіндігі бар. Г.К. Селевко [2]. ұсынған ойын технологияларының (педагогикалық процестің сипатына сәйкес) классификациясының құрылымдық құрамдас бөлігі бола отырып, оқыту білім беру формасы ретінде әрекет ете алады.

Бұл мына принциптерге құрылған шағын топ мүшелерінің арнайы ұйымдастырылған өзара әрекеті:

– сенім (басқа адамның әлеміне қатыстылық сезімі);

– белсенділік («Белсенді бол, өзіңді танисың!» ережесі арқылы сабаққа топтың барлық мүшелерін міндетті түрде қатыстыру);

– ұстанымдардың теңдігі (топтағы серіктестік, әрқайсысының құндылығын, оның мүддесін тану; мұғалім жаңа білімнің ұйымдастырушысы, үйлестірушісі және көзі);

– кері байланыс (сабақ барысында әртүрлі жағдайлар туралы топтың барлық мүшелерінің ашық, дәлелді және конструктивті мәлімдемесі);

– топтың жақындығы (қатысушылардың бір-бірінен шығарылмайтын және топтан тыс талқыланбайтын ақпараттарды сақтауы).

Оқытудың айрықша ерекшелігі студенттердің теориялық білімді меңгеруі олардың практикалық әрекеттерге белсенді қатысуы арқылы өтеді, сол арқылы тұлғалық мәнге ие болады. Тренингте оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мақсатында оқытудың белсенді әдістерін: топтық пікірталас, іскерлік ойын, рөлдік ойын, нақты жағдаяттарды талдау және т.б. қолдануға мән беріледі. Тренингті өткізудегі ерекше талаптар оған қатысушыларды орналастыру ерекшеліктеріне де жүктеледі. Топтың барлық мүшелері әр қатысушымен визуалды байланыс қолжетімді болу үшін шеңберге отырады. Оқытушы-тренер үйірмеде болған кезде студенттердің оқытушы тұлғасын мүлде басқаша қабылдауы қалыптасатынын айта кеткен жөн. Серіктестік принципіне негізделген өзара әрекеттестік әр білім алушының жеке позициясының қалыптасуына әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар оқытушының өзін өзгертуге және дамытуға ықпал етеді, бұл педагогикалық шеберлік үшін өте маңызды, бірақ оны әрдайым құптай бермейді. Осындай қарым-қатынастар жүйесінде оқытушының рөлі «догмаларды таратушыдан»

«кеңесші, диагностик, көмекші» болып өзгереді. Жаттығу процесінде түзету жағы бірдей маңызды. Кері байланыс алған кезде оқытушы қажетті теориялық ақпарат блогын енгізу арқылы қатысушылардың белгілі бір жағдайға қатынасын, мінез-құлқын, реакциясын түзете алады. Бірақ одан да маңыздысы, ол топтың бағалауы мен жағдайына қарай өзінің болашақ қызметін де реттей алады. Тәжірибе көрсеткендей, бұл оқу сабақтары студенттерге ішінара болса да ашуға, олардың әлеуетін бағалауға, олардың күшті және әлсіз жақтарын көруге және одан әрі кәсіби жетілдіру перспективаларын белгілеуге мүмкіндік береді. Психологиялық-педагогикалық цикл пәндерін оқыту аясында ойын технологияларын қолдану қаншалықты тиімді екенін «Психологиялық практикум», «Психология» пәнінде студенттерімен «Өзін-өзі таныстыру» жаттығуының нәтижесі бойынша бағалауға болады [3].

Бұл жаттығудың ерекшелігі мен процесін қысқаша қарастырыңыз. Біріншіден, өзін-өзі таныстыру мәселесін қарастыру қажеттілігі оның өзектілігінен туындайды. Жас мамандарды тұрақты жұмыс орындарымен кепілдіксіз қамтамасыз ету бітірушілер арасындағы бәсекелестікке әкеп соғады. Тәжірибе көрсеткендей, конкурстық іріктеуде, қалғандарының бәрі тең болған жағдайда, өзін дұрыс көрсете білген адам жеңімпаз болады. Кәсіби қызметтегі табыс тек кәсіби құзіреттілікпен ғана емес, сонымен бірге өзіне деген сенімділікті дамытумен байланысты жеке потенциалмен де қамтамасыз етіледі. Студенттік орындықта отырып, студентке өзін маман рөлінде егжей-тегжейлі елестету өте қиын. Оқу процесіндегі бұл қысқаша тәжірибе мамандық туралы толық түсінік бере алмайды, әсіресе бүгінгі таңда мамандық бойынша емес, жұмысқа орналасу мүмкіндігі мүлдем шынайы. Сондықтан кәсіби маңызды қасиеттермен қатар болашақ маманның жұмысқа орналасу кезінде өзін сенімдірек сезінуіне көмектесетін қасиеттерді жетілдіру қажет. Өкінішке орай, көптеген жақсы мамандар жұмысқа орналасу кезінде өздерін көрсете алмағандықтан өздеріне қолайлы жұмыс орындарында өздерін көрсете алмады. Мұндағы қиындық ішкі қорғаныс механизмдерінің стандартты емес жағдайларда іске қосылуында. Олардың пайда болуы белгісіздік, өз ойын жеткізе алмау, ішкі өзін-өзі реттеу мәдениетінің болмауынан туындайды. Өзін-өзі таныстыру сабағында өзі үшін стандартты емес жағдайға тап бола отырып, студент өзінің қиындықтарын және осы жағдайдан шығу перспективасын сезінуге мүмкіндік алады, бұл осындай жағдайларға жауап беруде белгілі бір тәжірибені қалыптастырады. Студенттер конкурстық іріктеу шарттарына (ұйымдастыру және лауазымы, сауалнаманы алдын ала толтыру және т.б.) сәйкес өздері туралы ақпаратты алдын ала дайындайды. Ресми түрде жаттығуға қатысушы: «Өзіңіз туралы айтып беріңізші» деген сұраққа жауап беруі керек. Бұл көбінесе шатасуды тудырады. Сабақта осындай сұрақ туындағанда, студенттер: «Мен өзімді қалай мақтаймын», «Сіз сырттан жақсырақ білесіз», «Мен жұмыс істеген кезде көресіз» деп жауап беріп жатады. Бұл жағдайда оқытушы үшін ең бастысы – студенттердің табысқа жету олардың өздері туралы қалай айтуына байланысты болатынына сендіру. Студенттердің өнерін бейнежазбамен сүйемелдеу жақсы нәтиже береді, өйткені ол маманның өзіне

сырттан, сырттан тыңдаушының көзімен қарап, «Өзіңді жұмысқа аласың ба? Егер иә болса, онда неге? «Жоқ» болса, неге?». Сөйлеуден кейінгі талдау оның вербальды және бейвербалды аспектілерін көрсетеді. Студенттердің орындауындағы қарама-қайшылықтарды анықтай отырып, мұғалім оларды одан әрі жетілдіру үшін қажетті теориялық мәліметтермен таныстырады. Оқытушы оқытудың тиімді түрі екендігі студенттердің эмоционалды оң көзқарасымен және студенттер мен оқытушы арасындағы серіктестікпен ғана емес, сонымен қатар материалды игерудің жоғары сапасымен қатар студенттерден де, оқытушылардан да оң пікірлер (басқа стандартты емес жағдайларда студенттердің сенімдірек мінез-құлқымен) дәлелденеді. Ойын технологияларының элементтерін оқу процесінде қолдану мәселесін одан әрі зерттеу оларды тек психологиялық-педагогикалық пәндер шеңберінде ғана емес, сонымен қатар гуманитарлық және жалпы білім беретін басқа да пәндерде қолдану мүмкіндігін қарастырумен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под общей ред. В.С. Кукушина. – Серия «Педагогическое образование». – Ростов н/Д: издательский центр «Март», 2002. – 320 с.

2 Рамедник Д.М., Солонкина О.В., Слаква С.П. Психологический практикум: Учебное пособие для студ. высших учеб. заведений. – М.: Мастерство, 2002. – 160 с.

3 Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии. – СПб.: 2000.

ГРНТИ 14.35.01

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Л.И. Шалабаева
PhD-доктор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
Г.Т. Ергазиева
Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Мақалада болашақ педагог мамандардың инновациялық құзыреттіліктерінің қазіргі таңдағы даму бағыттары, ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, негізгі ұғымдарға, соның ішінде инновация, инновациялық құзыреттілік, жаңалық, жаңашылдық сынды түсініктерге берілген анықтамалар талданады. Бүгінгі таңда болашақ педагог мамандардың бойында инновациялық құзыреттіліктерін дамыту өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, заман ағымына сай, болашақ педагог мамандардың инновациялық технологияларды жоғары деңгейде меңгеруі, білім беру және тәрбие үдерісінде тиімді ұйымдастыра алулары міндетті құзыреттіліктердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: инновация, жаңалық, жаңашылдық, инновациялық құзыреттілік, білім сапасы.

Қазіргі білім беруді жаңғыртудың стратегиялық бағыты ретінде дамудың инновациялық жолын таңдау педагогикалық іс-әрекеттің жаңа жағдайларына икемді әрекет ете алатын тиімді жұмыс істейтін педагогтың қажеттілігін талап етеді.

Бүгінде іс-әрекеттің көптеген салалары (ауруханалар, қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары, оқу орындары, т.б.) сандық жүйеге көшті. Білім беру бағдарламасының электронды форматқа көшуі туралы сарапшылар жиі айтады. Идея іске асырылған кезде білім беру жүйесі ғана емес, мағынасы мен мақсаты да өзгереді.

Білім берудегі цифрландыру өмір бойы оқыту «life-long-learning» деп аталатын оқыту үдерісінің үздіксіздігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ ілгері оқыту технологиялары «advanced – learningtechnologies» негізінде дараландыруға бағытталған.

Сондықтан жоғары оқу орнының алдына педагогикалық міндеттерді шығармашылықпен шешу, кәсіби және жеке жетістіктерге ұмтылу,

педагогикалық теория мен практиканы байыта отырып, инновацияларды қабылдау және құру мақсаттары қойылады.

Білім сапасын арттырудың тиімді ресурстарын іздестіру қазіргі заманғы педагогтардың кәсіби құзіреттілігі құрылымындағы ең өзекті және перспективалық кәсіби және тұлғалық білім ретінде оның инновациялық құзыреттілігін қалыптастырудың қажеттілігін айқындай түседі.

Ғалымдар педагогтың инновациялық іс-әрекетін инновациялық сана мен шығармашылық әлеуетіне, «тез дамып келе жатқан» қоғамның сын-қатерлеріне жауап беру қабілетіне ие маңызды ресурс ретінде қарастырады.

«Инновация» термині алғаш рет француз тілінде әлеуметтік-мәдени қызмет салаларындағы жаңа қызметтің анықтамасы ретінде белгіленді. XIX ғасырда бұл құбылыс мәдениеттану бойынша ғылыми зерттеулерде табылды және бұл тұжырымдамада дәстүр инновацияға айналатын жаңа мәдени аймаққа көшірілген белгілі бір мәдени дәстүрдің мәні инвестицияланды. Әрі қарай инновацияны зерттеуге экономист ғалымдар қызығушылық танытып, инновацияны былай түсіндірді: «өнертабыс немесе идея экономикалық мазмұнға ие болатын процесс» [1].

Инновация «идеялар мен өнертабыстарды практикалық қолдану арқылы өнімдер мен технологиялардың ең жақсы қасиеттерін құруға алып келетін үдеріс, егер инновация экономикалық пайдаға, табысқа бағытталған болса, онда оның нарықта пайда болуы қосымша кіріс әкелуі мүмкін».

«Инновация» кәсіпкерлердің арнайы құралы, олар өзгерісті әр түрлі бизнес немесе қызмет үшін мүмкіндік ретінде пайдаланады [3].

Білім беру жүйесіндегі инновацияларды ғылыми зерттеуге қатысты, жүйелі зерттеулер 1950 жылдың соңында басталды, орыс тіліндегі түсіндірмелік сөздіктерде «инновация» феноменін түсіндірудің алуан түрлілігін ескере отырып, инновацияның мәнін түсіну үшін ең принципті болып табылады: бір нәрсені модернизациялау; ұйымның жаңа формалары; жаңа тәртіп, жаңа әдет, жаңа әдіс, өнертабыс, жаңа құбылыс; жаңашылдықты, жаңа әдет-ғұрыптарды, бұйрықтарды енгізу.

Философиялық дереккөздерде «инновация» мәдени құбылыстардың жаңашылдығы ретінде дамуының алдыңғы кезеңдерінде болмаған, бірақ осы кезеңде пайда болған және онда танылған («әлеуметтендірілген»); тәсілдер, тетіктер, нәтижелер, мазмұнды өзгерту арқылы белгілік түрде және (немесе) іс-әрекетте бекітілген (тіркелген) ретінде ашып көрсетіледі [4].

Психологиялық тұрғыдан алғанда, инновация – бұл адам мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын, сонымен бірге әлеуметтік және басқа да өзгерістерді тудыратын жаңа түрлерді, формаларды, технологияларды әзірлеуге, құруға және таратуға, жаңа ұйымдастырушылық шешімдерді енгізуге және т.б. бағытталған шығармашылық қызметтің нәтижесі [5].

«Инновация» ұғымын анықтауда педагогика ғылымында бар тәсілдерді нақтылау қажет. Бұл ұғымның маңызды сипаттамаларын сауатты ашуға ғана емес, сонымен қатар оны құру, енгізу және тарату сапасына әсер ететін детерминанттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Бірінші тәсілге сәйкес педагогикадағы «инновация» – бұл инновацияларға негізделген өзгерістер (Н.В. Бордовская, И.П. Подласый, А.А. Реан және т.б.). Жаңашылдық критерийі «белгілі – белгісіз», «болды – болмады» қағидаты бойынша жаңалық болып табылады.

Сондықтан, кез келген жаңашылдықты инновация деп атауға болады, ал инновацияның тиімділігін бағалау «білім берудегі оң өзгерістерге алып келетіннен бастап «білім беру үдерісіне теріс әсер ететін» градацияда көрсетілуі мүмкін.

Екінші тәсіл тұрғысынан ғалымдар (Ю.К. Бабанский, Л.С. Подымова, В.А. Сластенин және т.б.) еңбектерінде инновация мұғалім мен оқушылардың бірлескен қызметін ұйымдастыруда оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарына, мазмұнына, нысандары мен әдістеріне жаңаны енгізу ретінде қарастырылады.

Осы тәсіл тұрғысынан инновация ретінде білім беру жүйесіндегі оң, жақсартылған өзгерістерге алып келетін инновацияларды қарастырған жөн. Мұндай көзқарастың әсерінің негізділігі мен тиімділігі «өзгерістердің субъектісі адамдардың өздері, олардың жағдайы, мәртебесі, әдеттері, қарым-қатынасы болуына байланысты негізделеді, ал инновацияның «пәні» дамып келе жатқан «тірі», ерекше «Мен» оқушының жеке тұлғасы болып табылады [6].

Үшінші тәсіл инновацияны кез келген оңтайландырушы білім беру жүйесі жаңалық алып келе бермейді деп тұжырымдайды. Сондықтан ғалымдар (Т.И. Шамова, П.И. Третьяков, Н.П. Капустин) «инновация», «жаңашылдық» және «жаңалық» ұғымдарын ажырату қажет деп санайды. Авторлардың пікірінше, инновация – бұл жаңалықтың мазмұны мен ұйымдастырылуына алып келеді; жаңашылдық – бұл үдерісті ұйымдастыруға жаңаны енгізу, ал жаңалық жаңа әдіс, тәсіл, технологияның мәнін ашады [7].

Педагогтердің инновациялық санасы педагогикалық үдеріске инновацияларды енгізу үдерісінде көрініс табады, инновациялық қызметті жүзеге асырудағы жинақталған тәжірибесінің нәтижесі болып табылады және оның инновациялық мінез-құлқын реттеуші ретінде әрекет етеді.

Сонымен бірге педагогтың жаңа іс-әрекет құралдарын қолдана отырып, жүзеге асыратын шығармашылық белсенділігі, оның тиімділігін арттыру және білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ету мақсатында білім беру іс-әрекетінің тәжірибесін прогрессивті түрде өзгертуі.

Тұрақты ойлауға қабілетті, «Мәңгілік» мәселесіне дәстүрлі емес көзқарасты іздестуруге, жаңа білім шығаруға бағдарланған, шығармашылық ізденіске деген қажеттілікті сезінетін, яғни инновациялық құзыреттілікке ие – педагогикалық инновацияларды құру, игеру және тиімді пайдалану мүмкіндігі бар мұғалімді даярлауға баса назар аудару, білім беру үдерісінде біліктілікті арттыру жүйесі, оның ішінде мектепішілік, орталық орынға ие.

Инновациялық бағыттылық мұғалімнің кәсібилікке, мамандықтағы шыңдарға қол жеткізу факторы; тұлғаның іс-әрекеті мен қатынастарындағы әлеуетіне қарсылық білдірудің жаңа, прогрессивті тәсілдерінде көрінетін және

оның даралану сипатын анықтайтын мазмұнды және динамикалық сипаттамаларды біріктіретін күрделі көп өлшемді психикалық білім ретінде қарастырылады.

Л.С. Подымова инновациялық бағыттағы тұлғаны сипаттайды және оған ашықтық, өз пікірін өткізгіштігі; өз көзқарасын басқалармен үйлестіру мүмкіндігі; ашықтық, әдептілік сипаттамалары жатқызылады.

«Инновациялылық – бұл тұлғаның мәдениет пен қоғамға ашықтығы» [8].

Жаңаны құру, әзірлеу және қолдану арқылы педагогикалық қызметті жаңарту, қайта құру қажеттілігі инновациялық сананы сипаттайды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау педагогика ғылымның дамуының қазіргі кезеңінде «педагогтың инновациялық құзіреттілігі» ұғымының құрылымы мен мазмұнына қатысты әлі де толық түсінік жоқ екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, педагогтың кәсіби біліктілік деңгейіне қойылатын талаптар жетекші кәсіби және жалпы мәдени құзіреттіліктерді, соның ішінде инновациялық құзіреттілігін қалыптастырудың заманауи модельдері, бағдарламалар мен технологияларды жаңарту және дамыту қажеттілігін туындатады.

«Болашақ педагогтардың инновациялық құзыреттілігі» ұғымын нақтылау үшін «инновация», «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарының мазмұнын қарастыру қажет.

Сонымен, сөздік, анықтамалық және энциклопедиялық дереккөздерге сәйкес «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдары мағынасы жағынан да, мазмұны жағынан да бір-бірін алмастырмайды.

Сонымен қатар, құзыреттілікті түсіндірудің анықтамалық көздеріне сәйкес салыстырмалы талдау оның жетекші сипаттамалары ретінде іс-әрекеттің сәтті орындалуына ықпал ететін белгілі бір білім, дағды, біліктіліктерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Көптеген зерттеушілердің В.И. Байденко, Л.Н. Болотов, А.А. Вербицкий, Э.Ф. Зеер, И.А. Зимняя, А.К. Маркова, А.М. Новиков, А.В. Хуторский ғылыми еңбектері «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын талдауға, олардың арақатынасы мен жіктелуіне арналады. Тәсілдердегі айырмашылықтарға қарамастан, ғалымдардың көпшілігі бұл ұғымдарды мағынасы бойынша анықтамайды, өйткені «құзыреттілік» категориясы «құзырет» категориясымен салыстырғанда кеңірек және тереңірек және мазмұнды толтырылған деп санайды.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде «құзыреттілік және «құзырет» ұғымдарын бөліп көрсетеді. «Құзыреттілік» тиісті құзыретке ие болу, оның белгілі бір әлеуметтік және жеке маңызды саладағы тәжірибесіне байланысты жеке қасиеттердің жиынтығы, ал «құзырет» белгілі бір саладағы білім мен тәжірибе, сондай-ақ тұлғаның дәстүрлі емес жағдайларда сәтті әрекет ету қабілеті.

Сондықтан, инновациялық құзыреттілік әдістемелік, дидактикалық, зерттеушілік, коммуникативтік, акмеологиялық және басқа құзыреттермен

қатар қазіргі заманғы педагогтың кәсіби педагогикалық құзіреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Зерттеу міндеттерін ескере отырып, ғалымдардың Г.И. Боинчану, Г.М.Гаджикурбанова, Н.Е. Копытова, Н.В. Линкова, А.А. Меркушева, И.В.Усольцева еңбектерінде кәсіби және педагогикалық құзіреттілігін қалыптастыру әртүрлі тұрғыдан қарастырылғаны айқындалады.

Г.М. Гаджикурбанова болашақ мұғалімнің ғылыми-зерттеу құзіреттілігіне назар аударып, оны білім, дағдылар және ғылыми-зерттеу міндеттерін жүзеге асыру әдістерін игеруді біртұтас жүйеге біріктіретін интегративтік сипаттама ретінде қарастырады және оның құрылымын компоненттердің жиынтығы арқылы ашып көрсетеді: теориялық, диагностикалық, проективтік-конструктивтік, операциялық, рефлексивтік, коммуникативтік [9].

Қорыта келгенде, болашақ педагогтың инновациялық құзыреттілігі ұғымының мазмұны білім беру үдерісінің инновациялық деңгейі мен сапасын қамтамасыз ететін, оның субъектілерінің өзекті және әлеуетті қабілеттерін іске асыратын кәсіби құзыреттіліктің құрамдас бөлігі ретінде нақтыланды. Сонымен берге болашақ педагогтың инновациялық құзіреттілігінің компоненттері, критерийлері мен көрсеткіштері оның ерекшеліктері мен деңгейлерін анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями: пер. с англ. – М.: Экономика, 1989. – 271 с.

2 Drucker P.F. Innovation and entrepreneurship: practice and principles. – London: Pan Books, 1986. – 306 p.

3 Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.

4 Немов Р.С. Психология: словарь-справочник. – М.: Владос-Пресс, 2003. – Ч. 2. – 352 с.

5 Сластенин В.А. Педагогика: инновационная деятельность. – М.: Академия, 1997. – 224 с.

6 Шамова Т.И. Управление образовательными системами: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2002. – 384 с.

7 Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. – М.: Академия, 1997. – 224 с.

8 Гаджикурбанова Г.М. Кейс-технологии в формировании научно-исследовательских компетенций будущего педагога профессионального обучения: дис. канд. пед. наук. – Махачкала, 2015. – 214 с.

ГРНТИ 14.07.09

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГИБРИДНОЙ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ОДАРЕННЫХ УЧАЩИХСЯ 9-Х КЛАССОВ К ОЛИМПИАДЕ ПО ХИМИИ

Т.А. Жиенбаев
Магистрант, Международный университет Астана, г. Нур-Султан

В данной статье приведены результаты исследования, цель которого состоит в определении уровня эффективности использования гибридной методики обучения в процессе подготовки одаренных учащихся 9-х классов к олимпиаде по химии. Продемонстрирована структура адаптированной гибридной системы подготовки одаренных обучающихся. Описаны этапы реализации адаптированной системы, также приведено сравнение результатов экзаменов, проведенных в заключении оффлайн и онлайн занятий. Обоснована эффективность использования гибридной методики обучения в процессе подготовки одаренных обучающихся к олимпиаде по химии.

Ключевые слова: одаренные учащиеся, олимпиада по химии, гибридная модель обучения, адаптированная система, областная олимпиада.

Качественное образование есть ключевой аспект развития всех сфер общества. Школьное образование является одним из основных составляющих всей системы образования. Следовательно, качественное школьное образование выступает залогом воспитания будущих высококвалифицированных, компетентных специалистов.

Среди задач, которые современное общество ставит перед школьным образованием, важное место занимают поиск и отбор способных учащихся, а так же профилизация и углубление изучения отдельных предметов. Мощным средством выявления, развития способностей и интересов одаренных учащихся являются предметные олимпиады [1].

Олимпиадная деятельность является одним из наиболее результативных средств воспитания будущих высококвалифицированных специалистов, поскольку основная ее задача заключается в становлении школьников как творческих личностей, реализации их способностей, повышении интереса учащихся к школьным предметам, активизации всех форм внеклассной и внешкольной работы. Поэтому, в данном направлении немаловажным аспектом

выступает правильный выбор методики подготовки одаренных детей к олимпиаде, а также решения олимпиадных задач [2].

В современной образовательной среде в мире используются различные методологии подготовки одаренных обучающихся к предметным олимпиадам: традиционная, онлайн-обучение, гибридная. В настоящее время в мире подготовка одаренных учеников к олимпиаде по химии проводится во всех перечисленных форматах.

В Республике Казахстан вопрос подготовки одаренных обучающихся в частности, по методологии гибридного обучения является малоизученным. Данный факт обуславливает актуальность данной научно-исследовательской работы.

Цель исследования состоит в определении уровня эффективности использования гибридной методики обучения в процессе подготовки одаренных учащихся 9-х классов к олимпиаде по химии в кротчайшие сроки, а также в решении задач областного этапа республиканской олимпиады по химии.

Во время проведения научного исследования использовались следующие методы исследования: теоретический, экспериментальный, статистический. В качестве теоретической основы используется психолого-педагогическая и методическая литература по проблеме исследования. Экспериментальные работы подразумевают: наблюдение, изучение и обобщение педагогического опыта, педагогический эксперимент. Статистический метод исследования включает в себя качественную и количественную обработку экспериментальных данных.

Определения гибридного (смешанного) обучения значительно различаются. Например, корпоративное смешанное обучение может представлять собой смесь индивидуального обучения под руководством инструктора и самостоятельного онлайн-обучения. Некоторые исследователи в области образования считают, что смешанное обучение должно включать использование смешанных медиа в качестве определения. В другом общем примере курс, в котором используется веб-сайт или система управления курсом, а также работа в классе, будет смешанным обучением. Тем не менее, значительная группа ученых-педагогов, по-видимому, предпочитает определять смешанное как простое сочетание онлайн-обучения (в основном асинхронного) со средой обучения лицом к лицу. Определение смешанных курсов, появившееся в результате исследовательских семинаров, спонсируемых Консорциумом Слоун (Sloan-C), звучит так:

1. Смешанные курсы интегрируются онлайн с очным обучением планомерно и с педагогической точки зрения; и

2. Не просто совмещают, а компенсируют личное общение онлайн-активностью (или наоборот) [3].

В рамках данного исследования проводилась работа по адаптированию системы подготовки одаренных обучающихся 9-х классов к областному этапу олимпиады по химии под гибридное обучение. Группа одаренных учащихся,

чья подготовка к олимпиаде велась по направлению «Химия» состояла из 50 человек. Из них активно принимали участие 25 учеников.

В начале исследовательской работы была создана структура гибридной модели (Рисунок 1), которую мы использовали в дальнейшем в процессе подготовки одаренных учащихся к олимпиаде по химии.

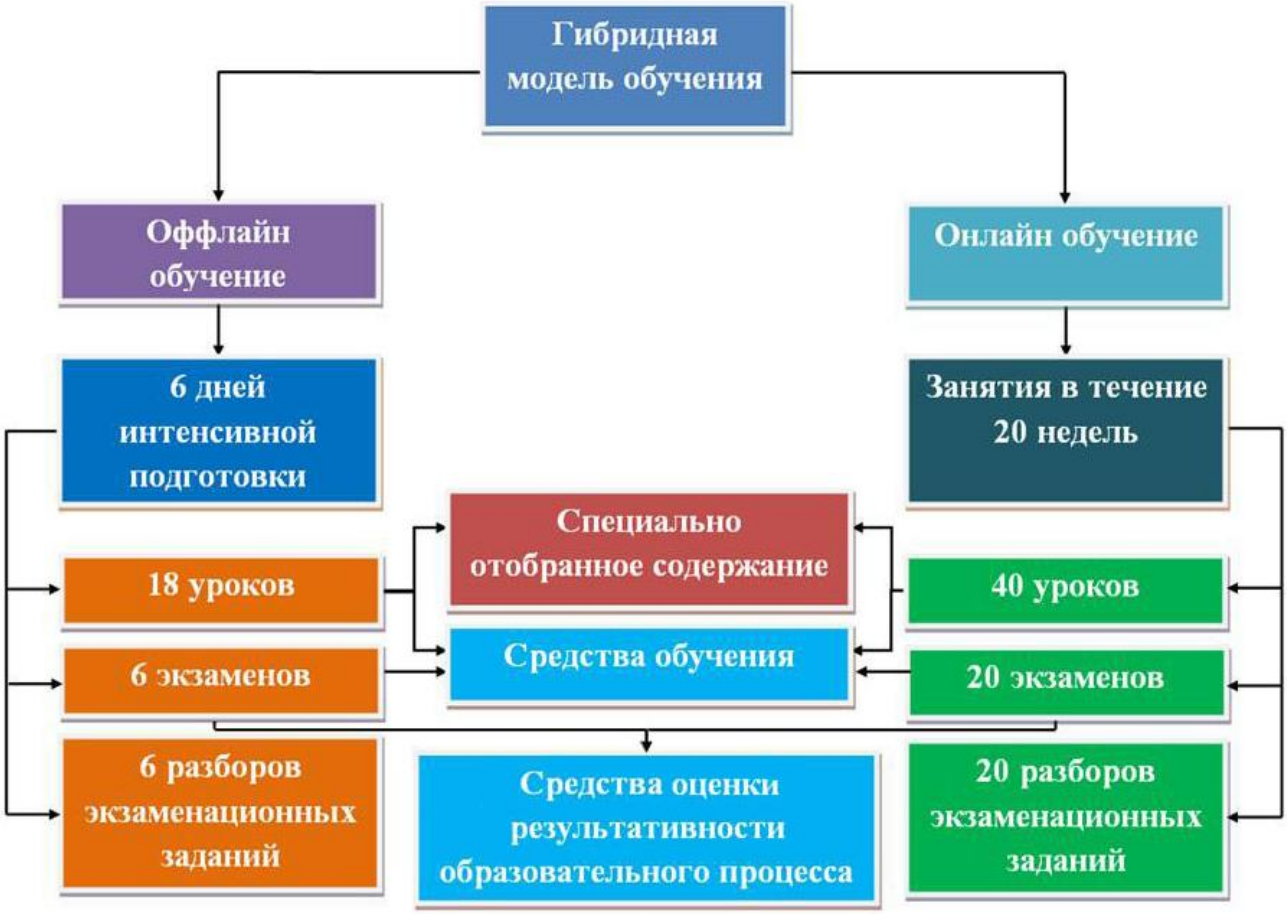

Рисунок 1. Структура гибридной модели.

Согласно общим принципам построения гибридной модели, наша система была разделена на 2 формы обучения: оффлайн и онлайн. Рассмотрим оффлайн-форму обучения. В ходе последнего ученики занимались 6 дней подряд. Каждый день вниманию учеников представлялись по 3 темы на каждом занятии. После занятия обучающиеся сдавали экзамен, далее преподаватели проводили разбор заданий экзамена. Таким образом, за 1 период оффлайн-обучения ученики осваивали 18 тем, сдавали 6 экзаменов, также с ними было проведено 6 разборов экзаменационных заданий. Всего за весь период подготовки к олимпиаде по химии с применением гибридной модели обучения оффлайн-встреч состоялось 2.

Второй составляющей нашей адаптированной системы является онлайн-обучение. Онлайн-обучение проводилось в течение 20 недель. Каждую неделю ученики изучали по две темы. Ведение онлайн-занятий, выполнение экзаменационых заданий, а также разбор задач экзамена обеспечивалось

посредством информационной платформы «Mersys Campus». Все занятия автоматически записывались платформой, следовательно, ученики, отсутствовавшие на занятиях, могли просмотреть запись уроков в удобное для них время. С учетом времени на подготовку к экзаменам, данный вид контрольных работ проводился тремя днями позднее. Однако экзамены можно было сдать только в определенные часы, также они состояли из вопросов открытого типа. Следует отметить, что вопросы были составлены на основе задач из аналогичных англоязычных источников. Это, в свою очередь, позволило максимально эффективно выявить уровень усвоения учебного материала.

На представленном выше рисунке 1, можно увидеть такие компоненты гибридной модели, как: специально отобранное содержание; средства обучения; средства оценки результативности образовательного процесса. Компонент «Специально отобранное содержание» характеризует теоретические и практические составляющие онлайн- и оффлайн-уроков. Компонент «средства обучения» подразумевает использование информационной платформы «Mersys Campus», презентаций, иллюстраций и т.д. А описанные выше экзаменационные сессии, в свою очередь, отражают содержание компонента «средства оценки результативности образовательного процесса».

Мы сравнили результаты экзаменов, проведенных во время оффлайн- и онлайн-встреч. На рисунке 2 отражены аналитические данные с результатами экзаменов в процентном соотношении. Во избежание нарушения норм исследовательской этики, ученикам, принявшим участие в нашем исследовании, были присвоены такие идентификаторы, как: «Ученик 1», «Ученик 2», и т.д. Как было описано выше, количество одаренных учащихся, проходивших интенсивную подготовку к олимпиаде по химии по гибридной методике обучения, составило 25. Поскольку их результаты были идентичными, мы решили отразить средние оценки только 7 обучающихся.

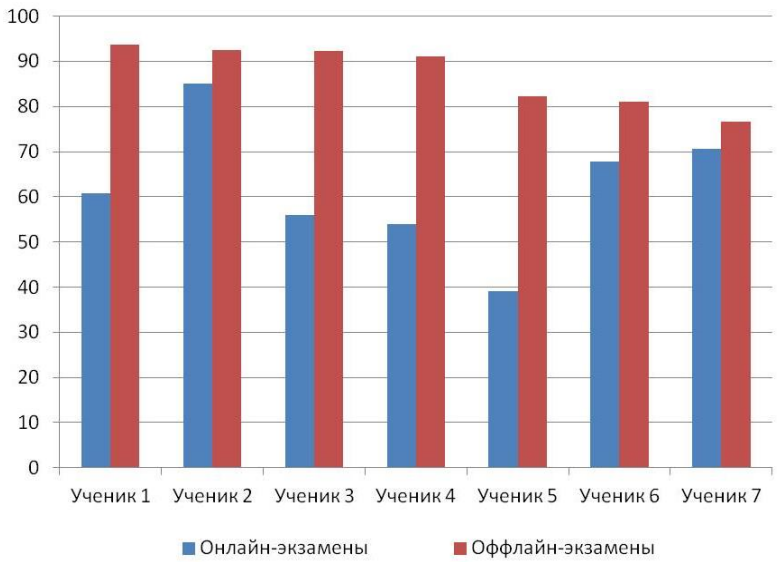

Рисунок 2. Процентное соотношение средних баллов онлайн- и оффлайн-экзаменов.

Так, процентные соотношения средних баллов экзаменов, проведенных в онлайн- и оффлайн-форматах составили: «Ученик 1»: онлайн-экзамены – 60,85%, оффлайн-экзамены – 93,7%; «Ученик 2»: онлайн-экзамены – 85,1%, оффлайн-экзамены – 92,4%; «Ученик 3»: онлайн-экзамены – 56%, оффлайн-экзамены – 92,2%; «Ученик 4»: онлайн-экзамены – 54%, оффлайн-экзамены – 91%; «Ученик 5»: онлайн-экзамены – 39,2%, оффлайн-экзамены – 82,2%; «Ученик 6»: онлайн-экзамены – 67,8%, оффлайн-экзамены – 81%; «Ученик 7»: онлайн-экзамены – 70,7%, оффлайн-экзамены – 76,6%.

Как видно из вышеприведенных данных, ученики набрали наибольшее количество баллов на экзаменах, состоявшихся после оффлайн-занятий.

Во время подготовки к олимпиаде обучающиеся принимали участие в районном уровне республиканской олимпиады по химии. По результатам последнего 8 учеников заняли призовые места. 3 из них прошли на областной уровень. Областная олимпиада была организована в марте 2022 года. 1 ученик занял абсолютное первое место в областном этапе республиканской олимпиады по химии после семи месяцев подготовки в рамках реализации адаптированной нами системы.

Безусловно, традиционная модель обучения в процессе подготовки одаренных детей к олимпиаде по химии обладает определенными преимуществами. Однако в современных реалиях применение гибридной модели является наиболее эффективным методом в процессе подготовки одаренных детей к олимпиаде по химии. Эффективность данной методики может быть доказана победой 1 обучающегося в областном этапе республиканской олимпиады. В рамках нашего исследования данный ученик достиг наивысших результатов в областной олимпиаде после 7 месяцев подготовки, в то время как подготовка к олимпиаде по традиционной модели занимает в среднем 2-2,5 года.

Литература

1 Головина Т.Г. Предметные олимпиады как средство выявления и развития предметных способностей школьников. Педагогика сегодня: проблемы и решения: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, апрель 2020 г.). – Санкт-Петербург: Свое издательство, 2020. – С. 32-35.

2 Белан Н.А. Методическое сопровождение учащихся в олимпиадном движении по химии: дис... канд. пед. наук. – Тобольск, 2010. – 270 с.

3 Смешанное обучение. Перспективы исследования. Под ред.: Энтони Дж. Пиччиано и Чарльза Дзюбана. – Нидхэм, Массачусетс: Центр онлайн-образования Слоана, 2007. – 318 с.

ҒТАМР 14.25.01

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМЫТУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ

А.А. Алимбекова
PhD-доктор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
Г.Б. Бердыбаева
Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Президентіміз Қ. Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты халыққа жолдауында, Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, «Болашақ», «Дарын» бағдарламаларында, мемлекет саясатының басты бағыттарының бірі ретінде жеке тұлғаның шығармашылық белсенділігін, дарындылығын дамыту мақсатындағы оқыту сипатын арттыру жобалары айқындалып, басым бағыттар қатарынан орын алған.

Бұл міндеттер жаңа әдіснамалық жүйені жасауда дәстүрлі оқыту үрдісіне жаңашылдық сипатта қайта қарап, оқытудың жаңа технологияларының табиғатын түсіне отырып, оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамытудың әдіс-тәсілдерін жетілдіруді талап етіп отыр. Сондықтан, жеке тұлғаны қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани дүниесінің молаюына, іздену-зерттеу және өз бетімен білім алу жүйесін, алған білімін өмірдің жаңа жағдайларында пайдалана білу белсенділігін дамыту арқылы интеллектуалдық мүмкіндігінің жоғарылауына толыққанды жағдай жасау мақсатында дәстүрлі білім беруді әлемдік білім кеңістігіндегі оқытудың озық технологияларымен толықтыра отырып, оқыту үрдісін жетілдіруге міндеттіміз. Біз сияқты халқының саны аз, экономикасы даму үстіндегі елге технология ауадай қажет» – деді [1]. Дарынды оқушылардың сапалы білім алуындағы шығармашылық белсенділігін дамытудың аса маңызды орын алатындығын іргелі психологиялық-педагогикалық зерттеулерге А.С.Нұржігітов, Л.К. Қазанғапова, Ж.К. Елеупаева және т.б. талдау жасау арқылы көз жеткізуге болады. Педагогикалық және әдістемелік тұрғысынан оқушылардың танымдық және шығармашылық әрекетін белсендіру жөніндегі мәселелер А. Айтмухамбетов, С.С. Дайырбеков, Е.Ж. Рысбаев, Б.Т. Абыканова, И.А. Кушнир, С.С. Смаилов және басқа ғалымдардың еңбектерінде зерттелген.

Адамды өмірде кең, әмбебап үрдіс қана нәтижеге жеткізеді. Бейімделе алмау кез келген болжамдық ізденістегі мақсаттардың шектелуінен және

шектеуден, қорытынды жасау, болжамдық ізденіс жасаудан көрінеді. Осыған байланысты кейбір адамдардың бейімделу белсенділігі басым, ал кейбіреулер шығармашылыққа бейім? – деген сұрақты қою заңды болар еді. Неге кейбір адамдардың шығармашылық белсенділігі басқаларға қарағанда нәтижелірек? Осы сұрақтардан шығармашылық қабілеттілікке байланысты кейбір проблемалар туындайды [2]. Білім берудің компьютерлік технологиясы педагогикалық оқыту технологиясының құрамды бөлігі болғандықтан, ол белгілі бір педагогикалық технологияның оқу үрдісіне енгізілуіне қолайлы жағдай жасайды, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруға, оқу үрдісін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Сондықтан, бүгінгі таңда шығармашылық белсенділікті компьютерлік технологияны пайдалану арқылы дамыту педагогика ғылымы мен практикасының жаңа, болашағы мол бағыты болары анық.

Адам баласы табиғатында қабілетті болады. Біреудің қабілеті жоғары, екінші біреудің қабілеті орташа немесе төмен болады. Қабілетіне қарай адам баласы өмірде көздеген арман-мақсатына жетеді. Дарынды адамның өз қабілетімен жасаған жұмысы халық тарапынан өте жоғары, орташа немесе төмен қабылдануы мүмкін. Яғни, адам жасаған жұмысы арқылы өзін көрсетеді. Дарындылық ұғымының мәні мен мазмұнын ашуда талант, данышпандық, жеке тұлға, танымдық белсенділік, шығармашылық, қабілет ұғымдарын ажырата танып-білу маңызды болып табылады. Олар – өзара тығыз байланысып жатқан, болмыстары тым күрделі де терең болып келетін ұғымдар.

Талант – қабілеттіліктің жоғары деңгейі. Ол кез келген жұмысты шығармашылықпен шешуді талап ететін басқашалығымен, ерекшелігімен өзгешеленетін еңбектерінің бар болуымен танылады. Данышпандық – қоғамға тарихи маңызы бар, шығармашылықпен көрінетін дарындылықтың жоғары деңгейі деуге болады. Данышпан адам өз ісінің нәтижесінде жаңа өмір тудырады. Дарынды оқушымен жұмыстың негізгі мақсаты – олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру, ал мақсатқа жету оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады [3].

Дарындылық туралы жазылған әдебиеттерді теориялық жағынан саралағанда күрделі дарынды тұлғаның дамуы да әр алуан. Дегенмен дарындылықтың әр алуан жолдары мен тәсілдері арасындағы ең нәтижелісі – дарынды тұлғаның жеке зерттеу тәжірибесі болып табылады. Бір нәрсені білуге, шығармашылық іс-әрекетке ұмтылу дарынды балалардың мінездік ерекшелігі болып табылады. Олар өздерінің жеке көзқарасын айтып, жүзеге асыра алады. Ғалымдардың пайымдауынша, зерттеулік іздену – бала дарындылығының ажырамас бөлігі. Дарынды оқушыларды оқыту мен дамытудағы маңызды тәсіл мектептің педагогикалық үрдісіндегі оқушылар мен мұғалімдердің ынтымақтастығы. Шығармашылық әлеует пен танымдық белсенділік дарындылықтың дамуының негізі. Дарындылықтың құрылымдық компоненттері мынадай қабілеттер жиынтығы [4]:

– танымдық және шығармашылық мотивацияның үстем болуы;

– танымдық және шығармашылық белсенділіктің жоғары болуы;
– ой дербестігіне иелік;
– шығармашылық таным мен зерттеу жұмыстарына ұмтылыстың болуы;
– болжай білу мен алдын-ала сезу, білу мүмкіндігі;
– қызығушылықпен бастаған ісіне саналылық пен жауапкершілігі басым;
– жоғары эстетикалық өнегелік және интеллектуалдық бағасы бар және т.б.

Қазіргі педагогика жеке тұлғаны, оқыту мен тәрбиелеудің тек объектісі ғана емес, субъектісі ретінде зерттейді. Философиялық, психологиялық, педагогикалық еңбектерге сүйене отырып, жеке тұлға туралы біз: жеке тұлға – «адам» ұғымына қарағанда кең ұғым; адам жеке тұлға болып тумайды, қоршаған ортамен қарым-қатынаста, іс-әрекет барысында қалыптасады; жеке тұлға – ол қоғамдық қатынастың тек өнімі емес, оның субъектісі де; жеке тұлға – өзіндік ой-толғамы, көзқарасы, пікірі бар, саналы, еңбек және шығармашылық іс-әрекетке қабілетті дербес адам деп ой тұжырымдадық. Демек, адамзаттың, прогрестің, жеке тұлғаның дамуындағы негізгі қозғаушы күш шығармашылық болып табылады. Оқушылардың таным белсенділігі олардың шығармашылық іздену қабілетіне, мұғалімнің теориялық сауаттылығы мен педагогикалық шеберлігіне байланысты. Оқу материалының түсініктілігі, мазмұндылығы, оқытуды ұйымдастырудағы тиімді әдіс-тәсілдер, мұғалім мен оқушы арасындағы жылы қарым-қатынас оқушылардың шығармашылық белсенділігінің артуына үлкен септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Ерматов Ш.Р. Дарынды балаларға арналған мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамыту туралы // Білім. Білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы. – Алматы, 2009. – №5(47). – Б. 3-5.

2 Дәулетбекова Ж.Т. Оқушылардың оқу мотивтері – сапалы білім негізі. – Алматы, 2001. – 170 б.

3 Сабыров Т.С. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, 1989. – 48 б.

4 Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2000. – 46 б.

5 Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т. Берикханова А.Е. Педагогика. Оқулық. –Алматы: ОНОН. 2017. – 340 б.

ҒТАМР 77.01

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖӘНЕ САБАҚТАН ТЫС ІС-ӘРЕКЕТТЕ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛДІ ІСКЕ АСЫРУ

Д.Е. Жумекенова
Аға оқытушы, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
А.Ж. Махмутова
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Бұл мақалада дене шынықтыру мұғалімінің мақсаты -оқушылардың физикалық қабілеттерін дамыту ғана емес, сонымен қатар тәуелсіз дене шынықтыру дағдыларын қалыптастыру, дене жаттығуларын саналы түрде нығайту. Дене шынықтыру мен спорттық ортаны құру және байыту арқылы балалар мен жастардың дене тәрбиесін жанама басқару болып табылады, ол адамның өзін-өзі дамытуына және көрсетуіне жағдай жасайды және мүмкіндік беретіні туралы айтылған.

Түйін сөздер: құзыреттілік, дене шынықтыру, сабақ, топтық жұмыс, оқу процессі.

Жақында жаңа технологиялардың дамуында сапалы серпіліс болды, қоғамның стандартты емес ойлау қабілеті бар, өмірдің барлық салаларына жаңа мазмұн енгізетін, жаңа міндеттерді қоя және шеше алатын адамдарға деген қажеттілігі күрт өсті. Қазіргі білім берудің маңызды міндеттерінің бірі-оқушылардың денсаулығын сақтау. Сондықтан, педагогикалық мәселелерді шешумен қатар, мұғалімдер денсаулықты сақтау үшін оқу жүктемесін оқушылардың жеке ерекшеліктерімен салыстыру міндетіне ие. Қазіргі заманғы дене шынықтыру мұғалімінің мақсаты-оқушылардың физикалық қабілеттерін дамыту ғана емес, сонымен қатар тәуелсіз дене шынықтыру дағдыларын қалыптастыру, дене жаттығуларын саналы түрде нығайту.

Құзыреттілік тәсіл (В.А. Болотов) – адамның оқу сюжеттері мен оқу жағдайларынан тыс тиімді әрекет ету қабілеті [1].

Дене шынықтыру сабақтарында және сабақтан тыс іс-әрекетте біз келесі құзыреттерді қалыптастырамыз:

Негізгі құзыреттер:

Әлеуметтік құзыреттілік (спорттық ойындар әлеуметтік құзыреттілікті дамыту құралы ретінде):

– ынтымақтастық, топтық жұмыс, қарым-қатынас дағдылары;

– өз шешіміңізді қабылдау, өз қажеттіліктеріңіз бен мақсаттарыңыз туралы білуге ұмтылу мүмкіндігі;

– әлеуметтік тұтастық, қоғамдағы жеке рөлді анықтау мүмкіндігі;

– жеке қасиеттерді дамыту, өзін-өзі реттеу.

Ойын барысында оқушылардың физикалық, эмоционалды, психикалық қасиеттері шығармашылық процеске енеді, онда студенттер әлеуметтік өзара әрекеттесуге енеді, яғни олар әлеуметтік құзыретке ие болуы керек.

Оқушылардың спорттық ойындарда (мысалы) көрсетілетін әлеуметтік құзыреттілігінің негізгі өлшемдері:

– ересектермен және құрдастарымен ынтымақтаса білу;

– ойын ережелерін сақтауға дайын болу (тиісті дағдыларға ие болу);

– жаңа білім мен дағдыларды жүйелі түрде алуға және оларды басқалармен бөлісуге дайын болу (яғни, тиісті дағдылар шеңберіне ие болу);

– команданың басқа мүшелерінің пікіріне, ұстанымына, қарым-қатынасына дұрыс жауап бере білу;

– басқа ойыншыларды ұжым мүддесін білдіруші ретінде түсіне білу;

– ойын барысында командамен мақсатты түрде қарым-қатынас жасай білу;

– берілген ойынға тән бейвербалды символдар мен белгілерді қолдана білу;

– ойыншыға бекітілген функциялардың ерекшелігін қолдана білу [2].

Спорттық-рекреациялық құзыреттілік дене шынықтыру-спорттық өмір салтын және жас ұрпақтың дене шынықтыру-спорттық құзыреттілігін қалыптастырумен байланысты. Оның мәні дене шынықтыру мен спорттық ортаны құру және байыту арқылы балалар мен жастардың дене тәрбиесін жанама басқару болып табылады, ол адамның өзін-өзі дамытуына және өзін-өзі көрсетуіне жағдай жасайды және мүмкіндік береді.

Дене шынықтыру сабағын жобалау бірнеше кезеңнен тұрады:

– жағдайды талдау, мақсаттарды анықтау және міндеттерді қою. Бұл жағдайда оқушылардың физикалық даму міндеттерін және олардың әлеуметтік құзіреттілігін дамыту міндеттерін біріктіру қажет. Дене шынықтыру сабақтарын өткізу кезінде осы міндеттерді біріктіру, менің ойымша, осы сабақтардың жаңалығы мен ерекшелігі болып табылады;

– сабақта мұғалім мен оқушылардың жұмысындағы қадамдардың реттілігін анықтау;

– сабақтың әр кезеңінде педагог пен балалардың өзара әрекеттесу формаларын, құралдары мен әдістерін таңдау. Сабақта қойылған міндеттерді шешу үшін сабақтың әр бөлігінде (дайындық, негізгі, қорытынды) оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастырудың топтық және командалық түрлері таңдалады;

– сабақты тікелей өткізу және алынған нәтижелерді жоспарланған нәтижемен салыстыру. Сабақтың оң және теріс жақтарын анықтау.

Оқушылардың дайындық деңгейі екі бағыт бойынша бағаланады: дене шынықтыру және әлеуметтік құзыреттілік.

Осылайша, оқушының іс-әрекеті жоғары дәрежеде тәуелсіз, шығармашылық және зерттеушілік сипатта болуы керек. Негізгі құзіреттіліктерді қалыптастыру кезінде оқу материалын адам денсаулығына табиғи, сыртқы және ішкі факторлардың әсер ету мысалдарымен, адамның негізгі физикалық сипаттамаларын өлшеу және анықтау әдістерімен сүйемелдеу қажет [3].

Қосымша:

– оқу үрдісіне құзыреттілікті қалыптастыру бойынша осы бағдарламаны енгізу білім алушыларда білім қалыптастыруға көмектеседі:

– тұрақты басшылықсыз жұмыс істей білу, өз бастамасы бойынша жауапкершілікті өз мойнына алу;

– басқалардан мұны істеу керек пе деп сұрамай, бастама көтере білу;

– проблемаларды байқауға және оларды шешу жолдарын іздеуге дайын болу;

– жаңа жағдайларды талдай білу және оларда бар білімді қолдана білу;

– басқалармен тіл табыса білу;

– өз бастамасы бойынша жаңа білім алуға дайын болу (өз тәжірибесін және басқалармен кері байланысты ескере отырып);

– жоғары дәрежелі спортшылардан жаңаны ала білу [4].

Мектеп түлегі қандай мамандықты таңдағанына қарамастан пайдалы болатын дағдылар мен қабілеттерге ие болуы керек. Бұл қабілеттер негізгі құзыреттер деп аталады. Бұл коммуникативті құзыреттілік (қарым-қатынас) және проблемаларды шешудегі құзыреттілік (адам мәселенің себептерін түсінуге, шешім идеясын ұсынуға және жүзеге асыруға қабілетті). Егер бұл негізгі құзыреттер қалыптасса, бұл адамның кез келген қызмет түрінде құзыреттіліктің жоғары деңгейіне қол жеткізудің белгілі бір ресурсы бар екенін білдіреді.

Дене шынықтыру саласында шағын зерттеулер жүргізген оқушы жүктемені қалай дұрыс бөлу керектігін білу қаншалықты маңызды екенін, белгілі бір мотор жаттығуларын орындау кезінде жағымды және жағымсыз жақтар болуы мүмкін екенін түсінеді. Жобалық технологияны қолдану тәжірибесі оқушының дене шынықтыру саласында көбірек білім алатындығын дәлелдейді, бұл оның денсаулығына зиян келтіруі мүмкін жағдайларды болдырмайды. Біз жоба әдісін оқушылармен жеке жұмыста да, топтық жұмыста да қолдандық.

Дене шынықтыру сабақтарында құзыреттілік тәсілді іске асыру жұмыстарын қорытындылай келе:

– оқу процесіне құзыреттілік тәсілді енгізу білім беру мазмұнында да, оқу процесін жүзеге асыруда да, педагог жұмысының тәжірибесінде де елеулі өзгерістерді талап етеді;

– оқытудың мақсаты – бұл процесс емес, оқушылар белгілі бір нәтижеге жетуі. Пән ішіндегі материалдың мазмұнын оқытушы тұжырымдалған нәтижеге сәйкес таңдайды. Бағалау тәсілдері де өзгереді, бағалау рәсіміне рефлексия, дәлелдемелер портфелін жинау, оқушылардың іс-әрекетін бақылау кіреді;

– дене шынықтыру сабақтарында оқыту іс-әрекеттік сипатқа ие, практика арқылы оқытуға, шағын топтардағы оқушылардың өнімді жұмысына, жеке оқу траекторияларын құруға, пәнаралық байланыстарды пайдалануға, оқушылардың дербестігін дамытуға және шешім қабылдау үшін жеке жауапкершілікке баса назар аударылады.

Осылайша, дене шынықтыру сабағы балалардың табиғи өмірінің бір бөлігі болып табылады, өйткені қозғалыста балалар өсіп, жаңасын игеріп, әлемді үйренеді. Қозғалыс оларды нығайтады, ең бастысы денсаулық пен қуаныш әкеледі. Дене шынықтыру пәнінің мұғалімі балаларды оқуға, жаңа нәрселерді игеруге, жетілдіруге үйрету керек. Сондықтан, біріншіден, оқушыны түсіну, оның мүдделері мен тілектерін білу маңызды. Содан кейін бүкіл жаттығу барысында сіз оны дене шынықтыруға деген құштарлықта сақтай аласыз. Екіншіден, оқушыға өзіне сенуге мүмкіндік беріңіз. Өйткені, бұл бастаманы бұзатын, адамның мүмкіндіктерін іске асыруда бақытқа кедергі болатын, дамуға кедергі болатын сенімнің жетіспеушілігі. Балалардың әлсіз сезінуіне жол бермеу керек. Олар бұл ойға мәңгі үйреніп кетуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Шишов С., Агапова А. Компетентностный подход к образованию // Лучшие страницы педагогической прессы. – 2002. – №3.

2 Ғалымжанова М.А. Мұғалімнің ақпараттық құзыреттілігін дамытудың педагогикалық шарттары. – 2008.

3 Қазақбаева М. Құзыреттілік тәсіл нәтижеге бағдарланған білім беру негізі. Білім берудегі менеджмент. – 2009.

4 Абсатова М.А. Поликультурная компетентность старшеклассников: методология, теория, практика формирования. – Алматы: «Дарын», 2008.

ҒТАМР 15.41.21

ЖАСӨСПІРІМ ОҚУШЫЛАРДЫ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Д.М. Дубурбаева
Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Кәсіби бағдар беру жұмысы оқушылармен барлық педагогикалық жұмыстың табиғи жалғасы болып табылады және қандай да бір мағынада оның логикалық қорытындысы болып табылады. Е.А. Климов кәсіби бағдар беру жұмысының маңыздылығын: «жасөспірімдерге мамандық әлемінде кең бағдар алуға барынша көмектесу керек. Ол жобаның авторы және өзінің өмірлік жолының негізін салушы болуы керек» деп атап өтті [1]. Мамандық таңдау проблемасы кең концептуалды шолуға ие, ол «кәсіптік таңдау», «кәсіби өзін-өзі анықтау», «психологиялық қолдау» және т.б. ұғымдарды қамтиды. Кәсіби өзін-өзі анықтау тұжырымдамасының мәнін авторлар Е. Берн, Қ.А. Әбілханова-Славская, М.М. Бахтин, Н.А. Бердяев, Л.С. Выготский, М.Р. Гинзбург және т.б. әртүрлі тұрғыдан түсіндіреді.

Психологиядағы кәсіби өзін-өзі анықтау дегеніміз:

1) әдетте мектепте оқып жүргенде үлкен жасөспірімдік шақта жасалатын мамандық таңдау деп А.М. Кухарчук, А.Б. Ценципер, В.Ф. Сафин, В.В.Чебышева және т.б. тұжырымдайды;

2) жалпы тұлғаның өзін-өзі анықтау формаларының бірі ретінде К.М.Гуревич, Е.А. Климов, Т.В. Кудрявцев, П.А. Шавир және т.б. түсіндіреді.

Айта кету керек, кәдімгі санада кәсіби өзін-өзі анықтау өте жиі «мамандық таңдау», «кәсіптік бағдар» және «кәсіби кеңес беру» ұғымдарына дейін төмендейді. Бұл психологияда кәсіптік бағдар беруде диагностикалық деп аталатын тәсілдің басым болуына байланысты. Бұл тәсілдің мәні – тұлғаның жеке психологиялық қасиеттерінің мамандық талаптарына сәйкестігін анықтау арқылы адамның кәсіпке дайындығы мен жарамдылығы оның мамандыққа келгенге дейін анықталады. В.В. Белоусова [1] адамның кәсіби өзін-өзі анықтауына үлкен әсер ететін факторлардың ішінде оның негізінде жатқан әлеуметтік факторлар, адамның өзі туралы ойлары, оның кәсіптер әлемі туралы идеялары, кәсіби өзін-өзі анықтауы (оның санасы) және адамның жеке ерекшеліктері деп санайды. Бұл автордың пікірінше, әлеуметтік факторлар «адамның кәсіби саладағы өзін-өзі анықтауының барлық басқа факторларының қалыптасуына ең үлкен әсер етеді» [2].

Атақты психолог Е.А. Климов [3] кәсіби өзін-өзі тану еңбектің маңызды реттеушісі және кәсіби өмір жолының құрылысы екенін атап өтеді.

Е.А.Климов, әрекет субъектісі ретінде тұлғаның өзіндік санасының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі кәсіби өзіндік сана болып табылады. Ол, кез келген психикалық ой сияқты, бірте-бірте қалыптасады – бұл күрделі және ұзақ процесс, нәтижесінде кәсіби өзін-өзі тану реттеудегі маңызды буынға айналады, өйткені кәсіби өзін-өзі анықтау, және жалпы тұлғаның кәсіби дамуы. Өзіндік сананың бейнелері – деп атап көрсетеді Е.А. Климов, «адамның кәсіби қоғамдастықтан өзіне ең қолайлы орнын табуының қажетті шарттарының бірі болып табылады, сонымен бірге бұл мамандық таңдау кезеңінде жеке кәсіби жоспарларды жоспарлау мен құрудың шарты болып табылады. Осылайша, бір-бірімен өзара әрекеттесіп, бірін-бірі толықтыратын екі тәуелсіз процесс, өзін-өзі анықтау және өзіндік сана жеке тұлғаның дұрыс кәсіби өзін-өзі анықтауына ықпал етеді».

Кәсіби өзін-өзі анықтау, Е.И. Рогов [4] екі жақты процесс ретінде бір-бірімен тығыз әрекеттесетін екі негізгі құрамдас бөліктерді қамтитын ұзақ және динамикалық процесс:

1) тұлғаның кәсіби қызметте дамуы, оның жеке ерекшеліктері мен тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуы; өмір жолын таңдау;

2) тұлғаның ең кәсіптік қызметті, кәсіптер әлемін шығармашылықпен дамытуы және байытуы.

Кәсіби өзін-өзі анықтауда Г.В. Резапкина бірнеше кезеңдерді немесе кезеңдерді ажыратады:

1) мамандық таңдау;

2) кәсіптік оқыту;

3) кәсіби қызметте кәсіби дағдыларды және өзін-өзі жүзеге асыруды меңгеру;

4) қызметтің өзін дамытуға және кәсіби тәжірибені басқа адамдарға беруге шығармашылық үлес қосу. Бұл фазалар уақыт бойынша қатаң ажырамайды, олар көбінесе мамандықтың мазмұнына, адамның кәсіпке кіріскенге дейін қалыптасқан даралық және жеке қасиеттеріне (мотивтер, бейімділіктер, қызығушылықтар, қабілеттер және т.б.), сыртқы қолайлы немесе қолайсыз жағдайларға байланысты, оның ішінде экономикалық және әлеуметтік-психологиялық.

Кәсіби өзін-өзі анықтауды зерттеуге арналған жұмыстарды талдау қазіргі уақытта келесі төрт бағыттың барынша дамығанын көрсетеді. Бірінші бағыт кәсіби өзін-өзі анықтауға психологиялық дайындықты, сонымен қатар жасөспірімдер мен жастардағы кәсіптік оқыту негіздерін және бастапқы кәсіби өзін-өзі анықтауды зерттеуге негізделген (өкілдері: А.Е. Голомшток, С.С.Гриншпун, Л.Л. Кондратьева, Е.А. Климов, О.А. Конопкин, Н.И. Крылов, Т.В. Кудрявцев, А.К. Осницкий, Д.И. Фельдштейн, З.А. Фарапонова, В.В.Чабышева және т.б.). Бұл бағыт ең дамыған бағыттардың бірі болып танылды. Алайда, оның маңызды кемшілігі – зерттеулер оның кейінгі кезеңдеріне әсер етпей, кәсіби өзін-өзі анықтаудың тек жасөспірімдік және жастық кезеңдерін қамтиды. Сонымен қатар, тіпті дұрыс таңдалған мамандық пен жасөспірімдік және жастардағы жақсы бастауыш кәсіптік білім де кәсіпті

одан әрі табысты меңгеруді әлі қамтамасыз ете алмайды. Сонымен, кәсіби өзін-өзі анықтау деп адамның өз қабілеттері мен жеке психофизиологиялық мүмкіндіктерін барынша толық пайдалану негізінде кәсіби іс-әрекеттегі тұлғаның даму процесін түсінеміз. Бұл процесс белсенді еңбек әрекетінің бүкіл кезеңін алады.

Мамандық таңдау – адамның өмір жолын айқындайтын сәттердің бірі. Біріншіден, бұл бірнеше жылға созылатын ұзақ процесс, екіншіден, адамның кәсіби өмірбаянындағы оқиғалар тізбегіне енетін оқиға. Мамандықты саналы түрде таңдауда жасөспірімнің жеке қалауы, мінез ерекшеліктері, қабілеттері, ұмтылыс деңгейі, кәсіби өмір әлемін түсінуі маңызды рөл атқарады.

Е.А. Климов жасөспірімдік кезеңде кәсіби таңдауды анықтайтын 4 негізгі факторды атап көрсетеді:

1. Үлкендердің, отбасының ұстанымы. Ата-ананың балаға кәсіптік білім мен мамандық таңдауда беретін толық еркіндігі. Ата-аналар өз жоспарларын қайта қарауды ұсынып, баланың таңдауымен келіспейді.

2. Құрдастардың позициясы: «доспен серіктес болу үшін» – бейсаналық таңдау, еліктеу арқылы таңдау.

3. Мектеп педагогикалық ұжымының ұстанымы (мұғалім, сынып жетекшісі және т.б.): әрбір мұғалім оқушының мінез-құлқын бақылай отырып, оның қызығушылықтары мен бейімділігін үнемі талдап, оған қай мамандық қолайлы екендігі туралы кеңес береді.

4. Жеке кәсіптік және өмірлік жоспарлар: болашақ туралы идеялар» [3].

Жасөспірімнің және жалпы адамның мінез-құлқының мотивациясын оның құндылықтар жүйесін қарастырмай зерттеу мүмкін емес. Жасөспірім өзінің әлеуметтік көкжиегін кеңейтуге ұмтылады. Адамның құндылық бағдарларының құрылымына қандай нақты құндылықтар кіретініне, олардың үйлесімі қандай екеніне, басқаларға қатысты артықшылығына байланысты адам қызметінің қандай өмірлік мақсаттарға бағытталғанын анықтауға болады. Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулерге сәйкес (Е.К. Құстобаева, 2005; М.В. Ососова, 2012) бүгінгі күні индивидуалдық құндылықтар басым: материалдық әл-ауқатқа, бақытты отбасылық өмірге, табысты кәсіби қызметке және т.б.

Қорыта келе, кәсіби өзін-өзі анықтау адамның өмірлік жолында маңызды оқиға. Тек өткен тәжірибесімен байланысты емес, сонымен қатар болашаққа, жеке «Мен» қалыптасуына қатыса отырып, өмірдің әр қырына байланысты. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың неғұрлым зерделенген және танылатын факторы субъектінің мүдделері болып табылады. Мамандық таңдаудың маңызды және жеткілікті дәрежеде зерделенген факторы қабілет болып табылады. Кәсіби өзін-өзі анықтау өз қабілеттері мен мүмкіндіктерін бағалауға негізделген жеке талаптың белгілі бір деңгейін көрсетеді. Жастарды кәсіби бағдарлау тәжірибесін дамыту бүгінгі күнде өзекті болып отыр. Өзгерген экономикалық жағдайларда жоғары сынып оқушыларына өз қабілеттері мен мүмкіндіктерін тануға, оларды кәсіптер әлеміне тануға, өздерінің «қалаймын» және «жасай аламын» еңбек нарығымен байланыстыруға үйрету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Климов Е.А. мамандықты Қалай таңдауға. – М.: Ағарту. 1990. – 150 б.

2 Климов Е.А. Психология кәсіби өзін-өзі анықтау: Оқу құралы студ. жоғ. пед. оқу. – М.: «Академия» баспа орталығы, 2004. – 304 б.

3 Рубинштейн С.Л. Жалпы психология негіздері. – СПб: «Питер» баспасы, 2000. – 712 б.

4 Смирнова Ю.Е. Кәсіптік өзін-өзі және өзін-өзі бағалау жеке тұлғаның жоғары мектеп жасында. – Великий Новгород, 2010. – 184-191 б.

ҒТАМР 14.25.09

ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН АРТТЫРУ

А.Ш. Икрамова
Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд. профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
М. Алқабек, А. Забесова, Б. Туйгунова
Студенттер, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада қазіргі білім беру үдерісін жобалау технологиясын қолдану арқылы оқушылардың ақпараттық құзыреттіліктерін арттыру туралы баяндалады. Авторлар педагогикалық технологияны жан-жақты талдай келе, қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйрену қажеттігін ашып көрсетеді. Оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуда проблемалық оқытудың мүмкіндіктері ұсынылған.

Түйін сөздер: білім беру үдерісі, педагогикалық технология, жобалау технологиясы.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімдік деңгейімен айқындалады», – деп айтылған. Егемендік алған тәуелсіз Қазақстанның әлемдік өркениетке жетудегі бірден-бір дара жолы – білім жүйесі. Орта мектеп – білім жүйесінің ең басты буыны. Орта мектепте қаланған білім негізі оқушының болашағына жол ашады. Қазіргі кезеңдегі басты мәселенің бірі жаңа технологиялардың дамуы кезеңінде болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білім алуында ұстаздардың атқаратын рөлі ерекше. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында» – деп атап көрсеткен болатын [1].

Педагогикалық технологиялар білім беру үдерісінде маңызды рөл атқарады. Білім берудің мақсатына жетуі, оқу-тәрбие үдерісінде оқушылар мен педагогтардың қызметін белсендіретін факторлардың толықтығы, осы технологияның сапасына байланысты. Технология (грек тілінде *techne* – шеберлік, өнер, және *logos* – ілім) – адамдардың бірыңғай орындалатын және жоспарланған нәтижеге жететін күрделі үдерісті бірізді, өзара байланысты шараларға, іс-әрекеттер мен тәсілдерге бөлу арқылы жүзеге асырылатын әдіс.

Белгілі ғалым В.П. Беспальконың анықтамасы бойынша «Педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер – оның құрамды бөлігі ғана. Педагогикалық жүйе ретінде ол оқушының жан-жақты қалыптасуына ықпал ететіндей оқытудың әдіс, құрал, үрдістерінің мақсатты жиынтығын қарастырады» [2, 125-127 б.].

Педагогикалық әдебиеттерде инновациялық технологияларды қарастыра отырып, технологияның шамамен он екі анықтамасы келтірілген. Мәселен:

– өнер, шеберлік, біліктілік, өңдеу әдістерінің жиынтығы, жағдайды өзгерту;

– оқу үдерісіне ұйымдастырылған, мақсатқа бағдарланған, алдын ала белгіленген педагогикалық әсер немесе әрекет;

– оқыту мақсатына кепілді жету құралы;

– оқытудың жоспарланған нәтижелеріне жету үдерісінің сипаты ретінде;

– тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы;

– педагогика ғылымы мен мектеп практикасының дамуындағы сабақтастықты сақтау жағдайында педагогика және әдістеменің құрал-саймандық және әдіснамалық құралдарын түбегейлі жаңарту және басқалар.

А.Я. Наиннің [3] пікірінше, педагогикалық технология – білім беру мақсатына сәйкес жағдайда басқарушы бағдарлама немесе оқушылардың белгіленген норма бойынша оң педагогикалық нәтиже алу әдісі.

Шетелдік ғалымдар педагогикалық технология түсінігін оқыту құралдарын пайдалану оқу үдерісінің тиімділігін арттыратын педагогикалық жүйе ретінде тар мағынада қарастыруға бейім. Т. Сакамото [4] пікірінше, оқыту технологиясы – ғылыми білімнің саласы, мақсаты – оқытуда дұрыс есептеу жолында және оның барысына әсер ететін барлық мүмкін болатын факторларды іріктеуде барынша көп тиімділікке жетуді практикалық зерттеу.

Педагогикалық технология негіздеу, қызметтік және басқару технологиясы болып бөлінеді. Негіздеу (дәлелдеу) педагогикалық технология оқушыларды кәсіби оқу-танымдық қызметке қосуға мүмкіндік береді. Ол жеке тұлғаның ішкі уәжін дамытуға бағдарланған. Қызметтік технология оқушылардың тікелей қызметін ұйымдастыруға байланысты.

Басқарудың педагогикалық технологиялары оқыту үдерісінің нәтижелілігіне жету әдісі мен құралдарының жүйесі болып табылады. Кез келген басқару алға қойған міндетті шешуді едәуір тиімді жолмен, іс-әрекетті түзету және үдеріс барысын үнемі бақылау арқылы қамтамасыз етуден тұрады, ал басқарудың педагогикалық технологиясы мақсат қою міндетін шешуден, оқушылардың жеке ерекшеліктерін зерттеуден, білім мен білікті бақылаудан, меңгеруді бағалаудан тұрады.

Оқу материалының іріктелген мазмұнына сәйкес оқытушы меңгерудің қандай да бір деңгейін қалыптастырудың және дамытудың бағыттарын айқындап алуы керек. Ол өз кезегінде баға критерийін сақтап, оқушылардың оқу материалын меңгеру сапасын бақылау жүйесін жасауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық оқыту технологияларының құрамдас бөлігі ретінде проблемалық оқытуды ұйымдастырудың білім алушылардың тиянақтылығын, белсенділігін дамытудағы маңызы өте зор. Аталған мәселе Л.П. Аристова, И.Я.Лернер, М.А. Данилов, М.И. Махмутов, Т.И. Шамова, білім сапасын жетілдірудің жеткілікті шартын оқу үрдісіне пайдалану Б.П. Есиповтың еңбектерінде зерттелген.

Ақпараттық ізденісті жоспарлау аспектісі: оқушылар ақпаратты белгілі мен белгісізге бөледі. Мысалы, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдерді бір-бірінен ажыратуда бұрыннан таныс ақпараттары (сөйлем, сөйлем түрлері) еске түсіріледі, меңгертуге қажетті жаңа ақпарат бөлініп алынады: құрмалас сөйлемнің құрамында неше жай сөйлем бар екендігін табады, олардың арасына қойылған тыныс белгіге назар аударады;

Алғашқы ақпаратты бөліп алу аспектісі: қойылған міндетке сәйкес жоспар бойынша бақылау жасайды, сұрақ қояды, қажетті ақпаратты бөліп алады. Мысалы, мұғалім сұраулы сөйлемнің рөлін байқату үшін оқушыларға салыстыруға екі сөйлем ұсынады: бірі – хабарлы сөйлем, екіншісі – *ма* шылауымен берілген сөйлем. Екі сөйлемді салыстыра отырып, оқушылар *–ма* шылауының сұраулы сөйлем жасауға қатысатыны және оның сөзден бөлек жазылып, көтеріңкі дауыспен оқылатыны туралы қажетті ақпарат алады;

Қайта алынған ақпаратты бөліп алу аспектісі: екі не одан да көп белгілері бойынша ақпаратты бөліп алады және оны жүйелейді. Мысалы, сын есімнің мәнін, сипаттау мүмкіндіктерін түсінгеннен кейін оқушылар оларды мағыналарына қарай топтастырады: түсі, дәмі, пішіні, көлемі т.б. бойынша ;

Ақпаратты алғашқы өңдеу аспектісі: ақпаратты ұсынылған құрылым аясында жүйелейді. Мысалы, жай және құрмалас сөйлем туралы ақпараты бар оқушыларға сызба бойынша сөйлем құратылады;

Ақпараттарды өңдеу аспектісі: берілген ақпаратты жинақтайды, дәйектейді, бағалайды. Мысалы, сөйлемдегі түсіріліп жазылған сын есім-синонимдерді қойып жазу үшін оқушы синонимнің мағыналық реңктерін білуі, сол сөйлемде орынды қолданылып тұрғанын түсінуі тиіс;сөз мағынасы мен сөйлемнің мәтін мазмұнына сәйкессіздігін табады.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр. Осыған орай, алдыңғы қатарлы идеялар мен педагогикалық технологияларында практикалық тұрғыдан жаңарту және оларды ғылыми тұрғыда негіздеу бағытындағы жұмыстар жүргізілуде. Болашақ маман – бүгінгі студент педагогика теориясы мен практикасындағы қазіргі заманғы педагогикалық технологиялардың түрлерін біліп, оларды мектептің оқу-тәрбие үдерісінде шығармашылықпен қолдануға тырысуы тиіс. Қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйренуді талап етеді. М.В. Клариннің пікірінше, білім беру саласындағы технологияны дамыту қажеттігі бірқатар себептерден туындайды [5].

Біріншіден, педагогикалық технологияның дамуы адамның жалпы қызметтік әрекетінің дамуы тұрғысында маңызды (адамзат қызметінің технологиясы, әлеуметтік және кәсіби технология).

Екіншіден, қазіргі заманғы білім беру жүйесінде сан алуан педагогикалық проблемаларды шешу барысында жүйелі тәсілді қолдану тенденциясы байқалады. Яғни, технологияның дамуы – білім беру, тәрбиелеу және оқыту үдерісінде жүйелілік қағидасын жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады.

Үшіншіден, қызметтің кез келген саласының тиімділігін, оңтайлылығын, даму өлшеміне технологиялылық критерийі жатады. Ол ең алдымен алға қойған мақсатқа жетуді, бұл мақсатқа үдерістік механизмдер мен инструменттік құралдар жүйесінің барабарлығының жоғары деңгейін болжайды. Технология басқа факторларға қарағанда жеке адамның жүйелі, мақсатқа бағдарланған дамуын қамтамасыз ететін бірден-бір басым педагогикалық механизмі болып табылады. Мұндай механизмді педагогикалық технология формасында қалыптастыру мен жүзеге асыру білім беру сапасын арттыруға, технологиялылықты қамтамасыз етуге, педагогикалық үдерістің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әлемдік тәжірибеде бірнеше түрлі өзара балама мектептер баршылық, әрбіреуінің ұтымдылығы әр түрлі. Мысалы, дәстүрлі мектеп түлектерінің білімділік деңгейі жүйелілік, теориялық, ғылымилық тұрғыдан қарастырғанда жоғары, бірақ, сол білімдерін қолдануға іскерлік қасиет-қабілеттерінің шеңбері тар болып келеді. Ал қызығу мен қажеттілікке негізделген еркін тәрбие мектептерінде білім беру үдерісі оқушылардың еріктері мен танымдылық дамуын шектейді, мұнда психиканың механикалық есте сақтау қызметі жөнді дамымайды деген астарлы пікір бар. Сондықтан, болашағы мол болып көрінетін дәстүрлі оқыту мен балама оқыту әдістемелерінің үйлестірілген түрі керек. Мұнда тасада қалдырмайтын мәселе – қайсысынан қандай элементтер, қандай негізде таңдалынып, қандай қатынаста құрастырылатындығы.

Дәстүрлі дидактиканың негізгі мақсаты – мұғалімнің жаңа түсініктерді, заңдылықтар мен принциптерді өзінің түсіндіруі, мысал ретінде көрсетуі болды. Білім мен дағдыны оқушылар негізінен мұғалімге еліктеп, соның айтқанын қайталау арқылы алды [6, 5 б].

Дәстүрлі (түсіндірмелі-көрсетпелі) оқытуда білім репродуктивті сіңіру нәтижесніде алынады, яғни жаттау, қайталау, көрсетілген нәрсе шеңберінде ғана ойлап, ойға сіңіреді. Бұл оның жадын дамытып, білімі мен дағдысын репродуктивті ойлау арқылы қалыптастырады [7, 9 б].

С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, Л.С. Выготскийлердің еңбектеріне сүйене отырып, орыс ғалымдары И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, Т.В. Кудрявцев, А.М. Матюшкиндер өткен ғасырдың 60-70 жылдарында проблемалық оқыту тұжырымдамасын жасады. М.И. Махмутов проблемалық оқытуды ғылыми дайын тұжырымдарды меңгеру барысында, өз бетінше жүйелі іздену әрекетімен байланыста болатын, дамыта оқытудың ерекше түрі деп есептейді. Мұндай жағдайда проблемалық оқыту дамытушылық, тәртіптілік, ізденушілік сияқты оқу процесі қызметтерінің негізі бөлшегі болады.

Проблемалық оқыту теориясының негізін қалаушылар оқудағы ойлану қызметі тек қана жаңа білімді меңгеріп қана қоймай, сол мақсатқа жетудің жаңа тәсілдерін де үйрену деп есептейді. А.М. Матюшкиннің анықтамасы бойынша, «оқытудағы ойланудың негізгі қызметі оның жаңа білім алып, жаңаша әрекет етуге мүмкіндік беретіндігіне. Адам өміріндегі барлық білім жүйесі мен іс-әрекеті оның ойлау қабілетінің нәтижесі. Адамның білімі оның ойлануының көрінісі, яғни негізгі танымдық құралы» [8, 91 б].

Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін өзі көрсете білуге бейімдеу. Егер оқушы жобасы тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе, оны дұрыс орындай алса – ол болашаққа дұрыс тұлға болып қалыптасады. Әр түрлі жағдаяттарды дұрыс шешім қабылдап отырып, әр түрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт-бағдар бере алады.

Проблемалық жауап кезеңінде оқушының іс-әрекеті ойлаумен, пайымдаумен өз бетінше ізденумен сипатталады.

Проблемалық оқыту тек проблемалы жағдай тудырып қана қоюды емес, сонымен қатар оны дұрыс шеше білу тәсілдерін меңгертуді де қажет етеді. Ол үшін оқытушы оқушының тақырыпта кездесетін ой, пікір қайшылықтарын дұрыс аңғаруына жағдай жасап, оны шешудің жолдары мен тәсілдерін меңгертуге өздігінен ізденудің, зерттеудің амалдарын үйретуге тиіс. Мұның басты жолы – дұрыс ойлай білуге баулу.

Проблемалық оқыту – ойлау операциялары логикасы (талдау, қорытындылау және тағы басқа) мен оқушылардың ізденіс әрекетінің заңдылықтарын (проблемалық ситуация, танымдық қызығушылығының, қажетсінуінің және тағы басқа) ескере отырып, жасалған оқу мен оқытудың бұрыннан мәлім тілдерін қолдану ережелерінің жаңа жүйесі. Сондықтан да проблемалы оқыту көбінесе мектеп оқушыларының ойлау қабілеттерін дамытады және сенімдерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Проблемалық оқыту мақсаты – ғылыми таным нәтижелерін, білімдер жүйесін ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге бұл нәтижелерге жету жолының өзінде, үдерісінде меңгеру, оқушының таным дербестігін қалыптастырып, оның шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Проблемалық оқытудың ең керекті әрекеті ізденіс болса, оны өз тәжірибесінде қолданған ғалымдар қатарында Песталоцци мен Дистервегтің еңбегі зор. Оқытудың осы әдісінің негізін қалап, оны жоспарлы түрде іске асырған Д. Дьюн болды. Кейіннен оқытудың осы түріне Д. Бруннер, И. Лернер, Т.В. Кудрявцев, А.М. Матюшкин, М.И. Махмутов зор үлес қосты.

М.И. Махмутов: «Білім мен білім алу әрекеті арасындағы өзара байланыс оқушы өзі білмейтін нәрсемен танысқанда, оны түсінуге тырысқанда пайда болатын қайшылықтардан шығу жолын іздегенде ғана тығыз болады. Өйткені,

ол жаңа білімді игеру барысында ізденіс жасап, әрекет етеді» [7, 106 б] – деп көрсетеді.

Проблемалық оқытудың қалыптасу тарихына үңілсек, Сократ өзінің шәкірттерін логикалық ойлануға, зертеулердің нәтижелерін табуға бағыттап отырған. Руссо білімді игеруде ситуациялар қоюға мән берген. Проблемалық оқытудың басқа әдестерден айырмашылығы – білім оқушыларға дайын күйінде ұсынылмайды, керісінше, олардың алдына белгілі бір проблеманы өз бетінше шешу міндеті қойылады. Осылайша іздену әрекеті барысында шешімді оқушылардың өзі тауып, білімді игеруге жол ашады.

Проблемалық әдіспен оқытудың мақсаты – оқушының сабақ бойы ой еңбегімен шұғылдануын қамтамасыз ету. Оқушыны ізденуге, қорытынды жасауға, өзгеше пікір айта білуге үйретеді.

Проблемалық оқиға оқушының бұрыннан меңгерген білімге сүйеніп, мәселені толық шешу үшін аздаған өзіндік ойды, шығармашылық шешімді, дербес әрекетті қажет ететін проблемалық жағдайға алып келуі керек. Проблема тууға ыңғайлы тақырыпты таңдай білу, мұғалімнің ізденімпаздығына, тапқырлық шеберлігіне байланысты.

Проблемалық оқытудың негізгі ерекшелігі – оқушының білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар пайда болады және проблемалары міндетті шешуге дайын тәсіл болмағандықтан, проблемалық ситуация пайда

Проблемалық оқыту технологиясы тұжырымының ерекшеліктері:

- Білімді меңгеру ішкі себептер негізінде пайда болған басқарылмайтын үдеріс;
- Бала дүниені тануда адамзат жүріп өткен жолмен жүреді;
- Бала материалды сезім арқылы қабылдап қана қоймайды, білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгереді;
- Оқытуда табысқа жетудің шарттары;
- Оқу материалында проблема туғызу;
- Баланың белсенділігі;
- Оқытудың бала өмірімен, ойынымен, еңбегімен байланысы.

Проблемалық оқиға оқушының бұрыннан меңгерген білімге сүйеніп, мәселені толық шешу үшін аздаған өзіндік ойды, шығармашылық шешімді, дербес әрекетті қажет ететін проблемалық жағдайға алып кетуі керек. Проблема тууға ыңғайлы тақырыпты таңдай білу, мұғалімнің ізденімпаздығына, тапқырлық шеберлігіне байланысты. Сол сияқты есептер шығару барысында да балаларға сурет салу арқылы, кесте түрінде сызуға, кестелер арқылы шығартуға бейімдеу, өздігінен кері есеп құрастыра білуге жаттықтыру керек.

Проблемалы сабақты аралас сабаққа ұқсатып, бірнеше бөлімге нақты бөлуге болмайды. Сонымен қатар, қойылған мақсат пен сабақтың мазмұнына байланысты мұғалім мен бастауыш сынып оқушылары арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір реттігін жасауға да болмайды. Сол себепті проблемалық сабақты ұйымдастырудың сан-алуан жолы болуы мүмкін.

Проблемалы сабақты жүргізу негізінде аралас сабақта қолданылып жүрген материалды бекіту бөлімінің қажеттілігі болмайды, өйткені, жаңа

білімді игерудің өзі оқушылардың өнімді қызметі арқылы атқарылады, ол өз кезегінде, оқушылардан бұрынғы меңгерілген білімді қолдана отырып, жаңаны қабылдауды қажет етеді.

Проблемалы сабақ барысында жіберілген қателіктерді анықтап, талдау жасауға ерекше көңіл бөлінуге тиіс және бұндай жұмысты оқушылармен бірлесіп жұмыс жасаудың барлық кезеңінде жүргізіп отырған жөн.

Проблемалы сабақ барысында бастауыш сынып оқушыларының жіберген қателіктерін талдаудың мынадай бағыты белгіленеді:

– оқушылар жіберген қателіктерді анықтап алу;

– қателіктер кеткендігіне оқушылардың көздерін жеткізу;

– қателіктердің жіберілу себептерін оқушылар күшімен анықтау;

– оқушылардың қателік жіберу себептерін өз күшімен анықтай алмаған жағдайда, оларға көмек көрсету;

– оқушылармен бірлесе отырып қателіктерді түзету;

– Проблемалық сабақ ұйымдастыру төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

– проблемалы оқыту сабақтапы дәстүрлі аралас сабақтармен салыстырғанда, біріншіден, көп дайындықты қажет етеді, екіншіден, сабақтың жүрісі көп уақытқа созылады;

– белгілі бір пәнді бөлінген сағатына сай игеру үшін пән бағдарламасында көрсетілген тақырыптарды негізгі және қосалқы материалдарды бөліп алу қажет;

– қосалқы материалдарға бөлінген сағаттарды азайту арқылы негізгі материалдарға арналған сағаттарды көбейтуді ойластыру қажет;

– негізгі материалдарды оқытуды проблемалы сабақтарды уйымдастыру арқылы өткізуге тырысып, қалғандарын дәстүрлі аралас сабақтарын өткізу пән тақырыптарын үйлесімді игерудің ең тиімді жолы екендігі анықталады.

Көптеген педагогтар және психологтардың сараптамасы бойынша әр түрдегі жаттығулардың тиімділігі, олардың нұсқалық сипатта болуында. Нұсқалық жаттығулар оқушылардың ой-өрісін дамытып ғана қоймайды, сонымен қатар олардың тұрақты білім-білік, дағдыларын қалыптастырады.

Қорыта келгенде, проблемалы тапсырмалар сабақтағы қорытындылардың қандай және қалай пайда болғандығын дәлелдейді және логикалық ойлауға, ғылыми іздену жолына бағыттайды. Проблемалы тапсырмалар сезімге молырақ әсер етеді де, оқушының қызығушылығын құмартушылығын дамытады. Құмартушылық, қызығушылық оқушыны өздігінен ізденуге жетелейді. Проблемалық тапсырма нәтижесі оқушының өз бетінше еңбектенудегі дағдысы мен қабілетінің, іскерлігінің жетілген, ең жоғары дамыған сатысы деуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына жолдауы. – Астана, 2014. 14 қаңтар.

2 Беспалько В.П. Слагаемые педагогические технологии. – М.: Педагогика, 1989.

3 Наин А.Я. Инновации в педагогике профессионального образования. – Челябинск: Филиал ИПО МО РФ, 1994. – 61 с.

4 Sakamoto T. The Roles of Educational Nechnology in Curriculum Development // Curriculum big means of Educational Technology. – P., 1974. Centre for Educational Research and Junovation, OECD.

5 Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – М.: ИОСО РАО Арена, 1994. – 228 с.

6 Махмутов М.И. Теория и практика проблемного обучения. Казань, Таткнигиздат, 1972.

7 Махмутов М.И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории. – М.: Педагогика, 1975.

8 Матюшкин А.М. Проблемы учения умственного развития школьника. – М.: Педагогика, 1989.

ҒТАМР 14.25.05

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПРОБЛЕМАСЫ

П. Байкеева
Магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.
А.А. Сулейменова
П.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

XXI ғасырдың бет-бейнесі біліммен өлшенбек. Ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімге ғана тән. Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [1]. Бұл міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымдарының, әрбір мұғалімінің күнделікті ізденісі арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Бүкіл дүниежүзілік білім әлеміне кіру мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда білімінің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл үрдіс педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіне нақты өзгерістер енгізумен қатар жүргізіледі. Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, оқушылардың шығармашылық әлеуметін дамытудың, мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді. Мектеп тәжірибесінде жаңаша жұмыс істеп жаңашыл технологияларды пайдаланып жүрген мұғалімдер бар. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылымипедагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелерінің бірі.

Инновациялық үрдісті зерттеу барысында жүйенің бір жағдайдан екінші жағдайға көшуі және жаңалықты енгізу прцесіне басшылық жасау мәселелерін

зерттеу маңыздылығы М.В. Кларин, А.В. Лоренсов, М.М. Поташник, Т.И.Шамова, О.Г. Хомерики, Н.Р. Юсуфбекова және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған. Қазақстанның білім беру жүйесін реформалаудың жаңа кезеңі ел басы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» стратегиялық жолдауында, Үкіметтің, Білім және Ғылым министрлігінің құжаттарында көрсетілген идеялар кешенін енгізуді талап етеді. Мұның мәні 1999 жылы маусымда қабылданған ҚР «Білім туралы» Заңында, 30 қыркүйек 2000 жылғы «Білім» мемлекететтік бағдараламасында көрсетілгендей қоғамның экономикалық және әлеуметтік жағынан ілгерлеуінің маңызды факторы ретінде білім берудің ұлттық моделін дамыту, шығармашыл тұлға қалыптастыруға дағдылану, ақыл-ой қорын жинау сияқты мақсаттарды көздейді. Жалпы білім берудің Қазақстандық моделі негізі болуы үшін оқушылар санасына өз халқының тарихи тамырын, рухани және адамгершілік қағидаларын азаматтық және отан сүйгіштік идеяларын басқа халықтарға деген ізгі көзқарастарын сіңіру қажет. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. Педагогикалық технология – мұғалім мен оқушының іс-әрекеттерінің біріккен жүйесі арқылы іске асатын, ақпаратты білім беру нәтижесі және рефлекция негізінде білім алуға бағытталған, бір үлгідегі педагогикалық жүйе.

Педагогикалық жүйенің мынадай құрылымы бар:

1) оқу және тәрбиелеу мақсатында нақты жүйелі дидактикалық, педагогикалық зерттеу жүргізу;

2) оқушы меңгеруге тиісті ақпарат мазмұнын толықтыра отырып, жүйелеу;

3) қажетті дидактикалық, техникалық оқу құралдарын дұрыс қолдануын қадағалау;

4) тәрбиелеу және диагностикалық оқыту жүйесін дамыту;

5) оқушыларға жоғары деңгейде сапалы білім беру.

Педагогикалық технологияға – В.П. Беспалько «Практикада іске асатын нақты педагогикалық жүйе» – деген анықтама берген. Ал педагогикалық жүйені тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, мақсаты бір-бірімен өзара байланыстағы әдіс-тәсілдер деп қарастырады [2]. Бүгінгі таңда П.Э. Эрдниевтің дидактикалық бірліктерді шоғырландыру технологиясы, Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, Ш.А. Амонашвилидің ізгілікті – тұлғалық технологиясы, В.Ф.Шаталовтың оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту технологиясы, М. Чошановтың проблемалық модульді оқыту технологиясы, П.И. Третьяковтың, К. Вазинаның модульді оқыту технологиясы, В.П. Беспалько, В.М. Монаховтың және т.б. ғалымдардың технологиялары кеңінен таралған.

Қазақстанда Ж.А. Қараевтың, Ә. Жүнісбектің, Ш.Т. Таубаеваның, Қ.Қ.Қабдықайыровтың, С.Н. Лактионованың, М.М. Жанпейсованың, Қ.М.Нағымжанованың және т.б. ғалымдардың ұсынған оқытудың жаңа технологиялары оқу үрдісінде белсенді түрде қолданылуда.

Біз инновациялық технологияларды экологиялық білім беруде қолдануды қарастырып отырмыз. Қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында оқушыларға экологиялық білімді оқушыларға түсінікті әрі қызықты етіп дайындау, оқушылардың белсенділігін арттырады. Ғылыми әдебиеттерде «экологиялық тәрбие – ол бала санасында табиғатты қорғау, аялау сезімін, экологиялық мәдениетті қалыптастыру» деп түсіндіріледі. Экологиялық тәрбие мақсаты – оқушыларда табиғатқа, қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды, оны қорғауға даярлықтарын қалыптастыру болғандықтан бұл сабақтардың мазмұнын инновациялық технологияларды пайдалану арқылы жетілдіруге болады деп есептейміз. Сондықтан оқушыларға білім беруде тиімді болып келеді. Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру саласында, ізденіп зерттеулер жүргізген ғалым – педагогтар И.Д. Зверьев, А.Н. Захлебный, Н.С.Сарыбеков, И.Г. Суравегина, Н.А. Гладков, П.В. Иванов, Б.Г. Иоганзен, И.С. Матрусов және т.б. ғалымдарының еңбектерінде кеңінен қарастырылды. Қазіргі кезде балалардың санасына қоғамдық байлығы мен даму негізіндегі сезімдерін тәрбиелеп, оларға экологиялық білім беру мұғалімдердің міндеті. Экологиялық тәлім-тәрбие мен білім беру мәселесін қарастыруда, ғалымдардың табиғат пәніндегі ой-пікірлері өзгеше. Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоции, Ф.Дистерверг баланың табиғатпен байланысы негізінде ой санасын қалыптастыру, білім мен тәрбие беру заңдылықтарын негіздеді [3].

Оқушының санасын дамытушы «табиғат сезіміне» үйрету жайында айта келіп, оның эстетикалық мінез-құлқының дамуындағы маңызын ашты. Ж. Ж. Руссо (1981) оқушылардың жан-дүние тәрбиесін табиғатпен өткізуін ұсынады. Ғалымның ойынша, табиғатқа деген жақсы көзқарасқа үйрету, баланың ой-санасын іштей дамыту арқылы табиғатты танып, қабылдау сезімдерінің әсерімен жүзеге асады деп тұжырымдайды. Оқушыларға экологиялық тәрбие берудің басты мақсаты мен міндеттерін және маңызын белгілеу үшін И.Д.Зверев еңбектерінің орны ерекше. Ол «экологиялық тәрбиенің мақсаты білім жүйелерін, көзқарас пен сенімдерін, моральдық нормаларына сәйкес қоршаған, ортаның жағдайына азаматтық қатынастарды қамтамасыз ету болып табылады» – деп оның педагогикалық теориясы мен практикадағы сала екендігіне көңіл аударады.

И.Д. Зверев (1993) «Барлық оқу пәндерін экологияландыруға байланысты ойланып жасалған жұмыстар қажет» – деп мұғалімдерге қойылатын негізгі үш талапқа ерекше қөңіл бөледі. Біріншіден, мұғалімнің алдында табиғат және қоғам туралы сезім жауапкершілік болу керек. Мұғалімдер әр адам, болашақ ұрпақ табиғатты қорғау қажеттігін түсінуі қажет. Екіншіден, мұғалімнің өзінің өмірі мен қызметінде табиғаттың жанашыры ретінде басқаларға үлгі болуы тиіс. Үшіншіден, әрбір мұғалім экологиялық біліммен қарулануы қерек. Әрине оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беруде мұғалімдерге қойылатын негізгі талап – экологиялық білім мен тәрбие беру барысында негізгі мақсаты мен міндеттерін, маңыздылығын белгілеу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Таубаева Ш.Т. Педагогика. Оқулық. – Алматы: ОНОН. 2017. – 340 б.

2 Подласый И.П. Педагогика. Учебник для бакалавров. – М.: Юрайт, 2012. – 574 с.

3 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М: Педагогика, 1989. – 192 с.

ҒТАМР 14.25.09

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

П.К. Байкеева
Магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

Жас ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие беру бүгінгі күн тәртібіндегі бірден – бір қажетті кезек күттірмес міндеттердің бірі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабы жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекеттің меншігі екендігін, олардың мемлекет қорғауында болатындығын мәлімдейді, ал Конституцияның 38-бабы Қазақстан Республикасының азаматтарына табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарын ұқыпты қарауға міндеттейді. Оқушыларға экологиялық білім беру олардың қоршаған ортаны қорғауға, аялауға тәрбиелеу бүгінгі күннің өзекті міндеттерінің бірі.

Экологиялық білім мен тәрбие беру мәселері жалпы білім берудің элементі ретінде оқушыларға айналадағы орта мен табиғатқа жауапкершілік қарым-қатынасты қалыптастырумен және қоғам арасындағы өзара байланысты ғылыми негізде меңгерумен сабақтас қаралады. Жас жеткіншектерге саналы білім мен тәлім-тәрбие беру Республикамыздың атақты педагог ғалымдарының Н.Ф. Хмель, Г.А. Уманов, Қ.Б. Жарықбаев, И.Н. Нұғыманов, С.Қ. Қалиев, Ж.Б.Қоянбаев, Қ.Б. Бөлеев және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттелді. Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру саласында, ізденіп зерттеулер жүргізген ғалым – педагогтар И.Д. Зверьев, А.Н. Захлебный, Н.С. Сарыбеков, И.Г. Суравегина, Н.А. Гладков, П.В. Иванов, Б.Г. Иоганзен, И.С. Матрусов, Н.А. Рыков, А.П. Сидельковский, В.Н. Скалон, Е.С. Сластенина және т.б. ғалымдарының еңбектерінде кеңінен қарастырған. Мектептегі әрбір пәннің өзіндік ерекшелігі болатындығы тәрізді биология, химия, физика сияқты пәндердің өзіндік байланысы арқылы оқушыларға экологиялық білім беруге және сол бағытта тәрбие берудегі маңызы бар. Мәселен пәнаралық байланыс арқылы экологиялық білім мен тәрбие беру мақсатында жүргізіліп жүрген география сабақтарына тоқталайық. 9-шы сыныпқа арналған география сабақтарындағы «Қазақстанның экономикалық-географиялық жағдайы, Табиғат жағдайлары мен табиғат байлықтарын бағалау» тақырыбына тоқталатын болсақ. Мұнда Қазақстанның жер көлеміне, географиялық орнына, табиғат жағдайлары мен табиғат байлықтарына тоқтала келіп, Қазақстанның табиғи ортасын қорғауға ерекше көңіл бөледі. Енді бұл тақырыпты басқа пәндермен

салыстыра қарайтын болсақ, мысалы биологиядағы кейбір табиғи ортада өмір сүретін жануарлар мен өсімдіктерге антропогендік әрекеттің тигізер әсеріне байланысты тақырыптарды байланыстыра отырып, қарастырып, түрлі көрнекіліктерді пайдалансақ тақырыптың мазмұны ашыла түсері сөзсіз. Біздің міндетіміз мектеп оқушыларының бойында экономикалық білім – біліктілерін қалыптастыру болғандықтан қоғам мен адам ортасындағы байланысты ашып көрсете білуіміз қажет. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жоғары оқу орындарының бағдарламасына халық педагогикасы пән ретінде енгізілді. Бұл пәннің негізгі міндеттерінің бірі яғни мақсаты әрбір баланы ізгілікке, имандылыққа тәрбиелеу. Сонымен қатар халық дәстүрлігін педагогикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеп, әсіресе табиғатты қорғау мәселесін бір жүйеге келтіру арқылы жас ұрпақты тәрбиелеу болып отыр. Көрнекті педагог В.А.Сухомлинский «Ақылды-ақыл, арды-ар тәрбиелейді» – деген екен. Халқымыздың дана өкілдерінің өз туындыларының бірі-табиғатты қорғау дәстүрлері, іскер, парасатты, арлы адам тәрбиелеуге көмектеседі. Қазақ халқының асыл мұраларының бірі – табиғатқа деген аса зор сүйіспеншілігі мен оған деген қамқорлық жеткіншектер қасиеттерді тәрбиелейміз.

ХХ ғасырдың соңғы он жылдығында шиеленісе түскен экологиялық мәселелер бүгінде бүкіл адамзат баласын толғандырып отыр. Әрбір ел өз табиғатын қорғау үшін түрлі шаралар қолдануда. Ал, біз үшін халқымыздың табиғатқа деген сүйіспеншілігі және оны көздің қарашығындай сақтап келуі жайында оқушыларға көбірек білім беру керек. Мұны бабалардан калған асыл сөз, ғибратнама, мақал-мәтелдер арқылы оқушы санасын қалыптастыруымыз қажет. Осы мақсатта оқушыларэкология сабақтарының әрбір тақырыптарын өткен кезде оқулықтардан тыс әдебиеттерді пайдаланып, қосымша материалдар жинақтауға дағдыланады. Экологиялық білім беру көп сатылы үрдіс. Оны кешенді тұрғыдан қалыптастыру қажет. Біріншіден, адамның, қоғамның табиғатқа әсер ету ортасындағы білімнің ғылыми жүйесін қалыптастыру. Екіншіден, жеке тұлғаның адамгершілік дүниетанымдылығын тәрбиелеу. Үшіншіден, сарамандық іс-әрекетте білім мен тәрбиенің жүзеге асуына ықпал ететін ерекшелік факторын қалыптастыру.

Жалпы білім беретін мектептерде оқушыларға экологиялық білім берудің үш үлгісі бар:

Біріншісі – көп пәнді үлгі. Бұл жағдайда дәстүрлі пәндердің оқыту мазмұндарына, экологиялық мәселелердің жеке білімі, жекеленген тақырыптар енгізіледі және бұрынан оқытылып келген тақырыптардың мазмұндары қосымша жаңа экологиялық мәліметтермен баяндалады.

Екіншісі – бір пәнді үлгі. Орта мектептердің экологиялық оқу жоспарына арнайы экология курсын оқыту арқылы іс жүзінде асады.

Үшінші, аралас сабақтар үлгісі. Мұнда жоғарғы сынып оқушылары үшін экологиялық білімінің жеке мәселелері дәстүрлі пәндерде қарастырылады. Ол сабақтарды біріктіріп, қорытындылайтын арнайы сабақ өткізіледі.

Экологиялық білім беру табиғат ресурстарын тиімді пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауда белсенді әрекет жасай алатын жеке тұлғанын

экологиялық сенімін қалыптастырып, белсенділігін көтеру. Қоғам талабы қаншалықты әсер еткенін, оны іске асырудың қазіргі жағдайын анықтаудың үлкен маңызы бар. Сондықтан зерттеуге негіз етіп отырған жоғарғы сынып оқушыларына инновациялық оқыту технологиялар арқылы экологиялық білім беру қазіргі қоғам талабы қаншалықты әсер еткенмен, оны іске асырудың қазіргі жағдайын анықтаудың үлкен маңызы бар. Жоғары сынып оқушыларына экологиялық білімді жаратылыстану пәндер арқылы беру оны жүзеге асыру үшін инновациялық оқыту технологияның тиімділігін анықтау;

– Инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқушыларға экологиялық білім беру жолдарын анықтау;

– Модульдік оқыту технологиясы оқушылардың экологиялық танымдық қабілетін арттыру;

– Компьютерлік және ақпараттық технологиясы арқылы жоғары сынып оқушыларына үздіксіз, жан-жақты экологиялық білім беру;

– Деңгейлеп саралап оқыту технологиясы оқушылардың алған экологиялық білім деңгейін анықтауға мүмкіндік беру.

Аталған міндеттерді шешуге іс жүзіндегі педогогикалық процесті зерттеу әдістері, бақылау, сұрақ-жауап, бағдарламалар, оқулықтар мен құралдарды талдау т.б. қолданылады.

Жоғары сынып оқушыларының бойында экологиялық міндетті дамыта түсу үшін қазіргі мектептер мен білім беру мекемелері қызметінің оқу-тәрбие үрдісін жалпы жеке мәдениеттің құрамдас бөліктері толық қамту арқылы мүмкіндік береді.

Жоғары мектептің оқу-тәрбие үрдісінің мазмұны мен әдістемесіне экологиялық білім мен тәрбие беретін материалдарды ендіру жолдарын біртұтастық жүйеде қарастырылу керек. Аталған мектептерде жоғары сынып оқушыларына экологиялық білім беру үшін факультатив сабақ ретінде өткіздік. Факультативтік сабақтарда жоғары сынып оқушылардың экология ғылымына қызығушылығы үнемі дамып отырады. Оқушылардың экология сабақтарында еңбек етуге талпыну, экологиялық ойлау әрекеті мен ерекше шығармашылық қабілеті байқалады, жұмыстарының нәтижесі жақсарады. Бұл істің бәрі де уақыты шектеулі сабақта емес, факультативтік сабақтарда, экология ғылымын терең оқып үйрену процесінде жүзеге асырылады.

Мектепте факультативтік сабақтарда экология ғылымының жетістіктері мен даму болашағы, проблеманың мазмұнын әлдеқайда толық ашып көрсету мүмкіндігі бар.

Экологиялық білім көздері арқылы практикалық жұмыстар жүргізу, статистикалық материалдарды, жүйелі бақылауларды пайдалану, экологиялық ойындарды өткізу факультативтік сабақтардың оқу-тәрбиелік мүмкіндігін арттырады. Сондай-ақ өлкетану материалын кеңінен пайдалану, туған өлке табиғатының еркшеліктері мен шаруашылық іс-әрекетін оқып-үйрену негізінде көптеген экологиялық, географиялық, экономикалық түсініктер нақтыланады.

Қорыта келе, бүгінгі таңда біз оқушыларға табиғатты аялауға, үйлесімді өмір сүруге үйретуміз керек мектеп қабырғасында экологиялық білім қаланса,

одан кейін білім беру мекемелерінде ол жетіле түседі деп санаймыз. Сондықтан мектепте сабақтың мазмұныны мен сабақтан тыс тәрбие шаралардың барлығында тәрбиенің барлық бағыттары қамтылса тиімді болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Захлебный А.Н. Содержание экологического образования в средней общеобразовательной школе. – М.: Наука, 1986. – 323 с.

2 Каримова Б.Ж. Экологиялық мәдениет қалыптастыру – ұлттық тәрбиемен сабақтас // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Хабаршы, Журналистика сериясы. – Алматы, 2016. – No 2(40). – Б. 196-199.

3 Подласый И.П. Педагогика. – Минск, 2018. – 631 с.

ҒТАМР 14.25.09

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДА ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

М.К. Садықова
Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд. профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Ғ. Ермахан, Ж. Кеңес, Д. Шоймбай
Студенттер, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада қазіргі білім беру үдерісінде педагогикалық технологиялар арқылы жүзеге асыру туралы баяндалады. Авторлар инновациялық технологияларды жан-жақты талдай келе, қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйрену қажеттігін ашып көрсетеді. Оқушылардың сыни тұрғыда шығармашылық ойлауын дамытуда проблемалық оқытудың мүмкіндіктері ұсынылған.

Түйін сөздер: білім беру үдерісі, педагогикалық технология, проблемалық оқыту, инновациялық технологиялар, сыни тұрғыда ойлау.

Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мектептер біртіндеп кеңейтілген дағдыларға бағытталған білімді функционалды және шығармашылық қолдану, сыни тұрғыдан ойлау, зерттеу, АКТ, қарым-қатынастың әр түрлі тәсілдері. қолдану, топта және жеке жұмыс жасай білу, мәселелерді шешу және шешім қабылдау» [1, 10 б.]. Егемендік алған тәуелсіз Қазақстанның әлемдік өркениетке жетудегі бірден-бір дара жолы– білім жүйесі. Орта мектеп – білім жүйесінің ең басты буыны. Орта мектепте қаланған білім негізі оқушының болашағына жол ашады. Қазіргі кезеңдегі басты мәселенің бірі жаңа технологиялардың дамуы кезеңінде болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білім алуында ұстаздардың атқаратын рөлі ерекше. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында», – деп атап көрсеткен болатын [1].

Педагогикалық технологиялар білім беру үдерісінде маңызды рөл атқарады. Білім берудің мақсатына жетуі, оқу-тәрбие үдерісінде оқушылар мен педагогтардың қызметін белсендіретін факторлардың толықтығы, осы

технологияның сапасына байланысты. Технология (грек тілінде *techne* – шеберлік, өнер, және *logos* – ілім) – адамдардың бірыңғай орындалатын және жоспарланған нәтижеге жететін күрделі үдерісті бірізді, өзара байланысты шараларға, іс-әрекеттер мен тәсілдерге бөлу арқылы жүзеге асырылатын әдіс.

Белгілі ғалым В.П. Беспальконың анықтамасы бойынша «Педагогикалық технология дегеніміз тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер – оның құрамды бөлігі ғана. Педагогикалық жүйе ретінде ол оқушының жан – жақты қалыптасуына ықпал ететіндей оқытудың әдіс, құрал, үрдістерінің мақсатты жиынтығын қарастырады» [2, 125-127 б.].

Педагогикалық әдебиеттерде инновациялық технологияларды қарастыра отырып, технологияның шамамен он екі анықтамасы келтірілген. Мәселен:

– өнер, шеберлік, біліктілік, өңдеу әдістерінің жиынтығы, жағдайды өзгерту;

– оқу үдерісіне ұйымдастырылған, мақсатқа бағдарланған, алдын ала белгіленген педагогикалық әсер немесе әрекет;

– оқыту мақсатына кепілді жету құралы;

– оқытудың жоспарланған нәтижелеріне жету үдерісінің сипаты ретінде;

– тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы;

– педагогика ғылымы мен мектеп практикасының дамуындағы сабақтастықты сақтау жағдайында педагогика және әдістеменің құрал-саймандық және әдіснамалық құралдарын түбегейлі жаңарту және басқалар.

А.Я. Наиннің [3] пікірінше, педагогикалық технология – білім беру мақсатына сәйкес жағдайда басқарушы бағдарлама немесе оқушылардың белгіленген норма бойынша оң педагогикалық нәтиже алу әдісі.

Шетелдік ғалымдар педагогикалық технология түсінігін оқыту құралдарын пайдалану оқу үдерісінің тиімділігін арттыратын педагогикалық жүйе ретінде тар мағынада қарастыруға бейім. Т. Сакамото [4]. пікірінше, оқыту технологиясы – ғылыми білімнің саласы, мақсаты – оқытуда дұрыс есептеу жолында және оның барысына әсер ететін барлық мүмкін болатын факторларды іріктеуде барынша көп тиімділікке жетуді практикалық зерттеу.

Педагогикалық технология негіздеу, қызметтік және басқару технологиясы болып бөлінеді. Негіздеу (дәлелдеу) педагогикалық технология оқушыларды кәсіби оқу-танымдық қызметке қосуға мүмкіндік береді. Ол жеке тұлғаның ішкі уәжін дамытуға бағдарланған. Қызметтік технология оқушылардың тікелей қызметін ұйымдастыруға байланысты.

Басқарудың педагогикалық технологиялары оқыту үдерісінің нәтижелілігіне жету әдісі мен құралдарының жүйесі болып табылады. Кез келген басқару алға қойған міндетті шешуді едәуір тиімді жолмен, іс-әрекетті түзету және үдеріс барысын үнемі бақылау арқылы қамтамасыз етуден тұрады, ал басқарудың педагогикалық технологиясы мақсат қою міндетін шешуден,

оқушылардың жеке ерекшеліктерін зерттеуден, білім мен білікті бақылаудан, меңгеруді бағалаудан тұрады.

Оқу материалының іріктелген мазмұнына сәйкес оқытушы меңгерудің қандай да бір деңгейін қалыптастырудың және дамытудың бағыттарын айқындап алуы керек. Ол өз кезегінде баға критерийін сақтап, оқушылардың оқу материалын меңгеру сапасын бақылау жүйесін жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр. Осыған орай, алдыңғы қатарлы идеялар мен педагогикалық технологияларында практикалық тұрғыдан жаңарту және оларды ғылыми тұрғыда негіздеу бағытындағы жұмыстар жүргізілуде. Болашақ маман – бүгінгі студент педагогика теориясы мен практикасындағы қазіргі заманғы педагогикалық технологиялардың түрлерін біліп, оларды мектептің оқу-тәрбие үдерісінде шығармашылықпен қолдануға тырысуы тиіс. Қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйренуді талап етеді. М. В. Клариннің пікірінше, білім беру саласындағы технологияны дамыту қажеттігі бірқатар себептерден туындайды [5].

Біріншіден, педагогикалық технологияның дамуы адамның жалпы қызметтік әрекетінің дамуы тұрғысында маңызды (адамзат қызметінің технологиясы, әлеуметтік және кәсіби технология).

Екіншіден, қазіргі заманғы білім беру жүйесінде сан алуан педагогикалық проблемаларды шешу барысында жүйелі тәсілді қолдану тенденциясы байқалады. Яғни, технологияның дамуы – білім беру, тәрбиелеу және оқыту үдерісінде жүйелілік қағидасын жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады.

Үшіншіден, қызметтің кез келген саласының тиімділігін, оңтайлылығын, даму өлшеміне технологиялылық критерийі жатады. Ол ең алдымен алға қойған мақсатқа жетуді, бұл мақсатқа үдерістік механизмдер мен инструменттік құралдар жүйесінің барабарлығының жоғары деңгейін болжайды. Технология басқа факторларға қарағанда жеке адамның жүйелі, мақсатқа бағдарланған дамуын қамтамасыз ететін бірден-бір басым педагогикалық механизмі болып табылады. Мұндай механизмді педагогикалық технология формасында қалыптастыру мен жүзеге асыру білім беру сапасын арттыруға, технологиялылықты қамтамасыз етуге, педагогикалық үдерістің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әлемдік тәжірибеде бірнеше түрлі өзара балама мектептер баршылық, әрбіреуінің ұтымдылығы әр түрлі. Мысалы, дәстүрлі мектеп түлектерінің білімділік деңгейі жүйелілік, теориялық, ғылымилық тұрғыдан қарастырғанда жоғары, бірақ, сол білімдерін қолдануға іскерлік қасиет-қабілеттерінің шеңбері тар болып келеді. Ал қызығу мен қажеттілікке негізделген еркін тәрбие мектептерінде білім беру үдерісі оқушылардың еріктері мен танымдылық дамуын шектейді, мұнда психиканың механикалық есте сақтау қызметі жөнді дамымайды деген астарлы пікір бар. Сондықтан, болашағы мол болып көрінетін дәстүрлі оқыту мен балама оқыту әдістемелерінің үйлестірілген түрі

керек. Мұнда тасада қалдырмайтын мәселе – қайсысынан қандай элементтер, қандай негізде таңдалынып, қандай қатынаста құрастырылатындығы.

Дәстүрлі дидактиканың негізгі мақсаты – мұғалімнің жаңа түсініктерді, заңдылықтар мен принциптерді өзінің түсіндіруі, мысал ретінде көрсетуі болды. Білім мен дағдыны оқушылар негізінен мұғалімге еліктеп, соның айтқанын қайталау арқылы алды [6, 5 б].

Дәстүрлі (түсіндірмелі-көрсетпелі) оқытуда білім репродуктивті сіңіру нәтижесінде алынады, яғни жаттау, қайталау, көрсетілген нәрсе шеңберінде ғана ойлап, ойға сіңіреді. Бұл оның жадын дамытып, білімі мен дағдысын репродуктивті ойлау арқылы қалыптастырады [7, 9 б].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы әлемнің түкпір-түкпірінен жиналған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л. Стил, Куртис С Мередит, Чарльз Темпл. Жобаның негізі Ж. Пиаже, Л.С. Выготский теорияларын басшылыққа алады.

«Сын тұрғысынан ойлау» ұғымын белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау,– деп түсіндіреді авторлар.

Сын тұрғысынан ойлау – сынау емес, шыңдалған ойлау тек ересек адамдарға, жоғары сынып оқушыларына ғана тән деп ойлау аса дұрыс түсінік емес. Жас балалардың да бұл жұмыстың дұрыс ұйымдастырылған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шыңдалып, белгілі бір жетістіктерге жетеді. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс кезеңдерінен тұрады [8].

С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, Л.С. Выготскийлердің еңбектеріне сүйене отырып, орыс ғалымдары И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, Т.В. Кудрявцев, А.М. Матюшкиндер өткен ғасырдың 60-70-жылдарында проблемалық оқыту тұжырымдамасын жасады. М.И. Махмутов проблемалық оқытуды ғылыми дайын тұжырымдарды меңгеру барысында, өз бетінше жүйелі іздену әрекетімен байланыста болатын, дамыта оқытудың ерекше түрі деп есептейді. Мұндай жағдайда проблемалық оқыту дамытушылық, тәртіптілік, ізденушілік сияқты оқу процесі қызметтерінің негізі бөлшегі болады.

Проблемалық оқыту теориясының негізін қалаушылар оқудағы ойлану қызметі тек қана жаңа білімді меңгеріп қана қоймай, сол мақсатқа жетудің жаңа тәсілдерін де үйрену деп есептейді. А.М. Матюшкиннің анықтамасы бойынша, «оқытудағы ойланудың негізгі қызметі оның жаңа білім алып, жаңаша әрекет етуге мүмкіндік беретіндігіне. Адам өміріндегі барлық білім жүйесі мен іс-әрекеті оның ойлау қабілетінің нәтижесі. Адамның білімі оның ойлануының көрінісі, яғни негізгі танымдық құралы» [9, 91 б].

Проблемалық оқыту «проблема», «проблемалық сұрақ», «проблемалық тапсырма», «проблемалық жағдай» («ситуация») деген ұғымдарды қамтиды.

Проблема дегеніміз – субъектінің өзінде бар іздену құралдарымен (білім, икемдік, іздену тәжірибесі және т.б.) шешуге болатын жағдай. Кез келген сұрақ, тапсырма проблемалы бола бермейді. Олардық проблемалық болуының негізгі

шарты – оларға жауап іздеуге оқушыға даяр жауап не үлгі болмайды және ол өзінің білетіні мен білмейтінінің арасындағы қайшылықты басқаша айтқанда, берілген проблеманы шешуге керекті білімнің немесе тәсілдің онда жетіспей тұрғанын сезінеді.

Проблемалық жағдай деп пайда болған құбылыстар, фактілерді адамның түсіндіре алмай қиналушылық жағдайға ұшырауын айтады, Сондықтан сол қиыншылықтан шығудың жолын қарастырып, іздену іс-әрекетіне көшеді.

Проблемалық жауап кезеңінде оқушының іс-әрекеті ойлаумен, пайымдаумен өз бетінше ізденумен сипатталады.

Проблемалық оқыту тек проблемалы жағдай тудырып қана қоюды емес, сонымен қатар оны дұрыс шеше білу тәсілдерін меңгертуді де қажет етеді. Ол үшін оқытушы оқушының тақырыпта кездесетін ой, пікір қайшылықтарын дұрыс аңғаруына жағдай жасап, оны шешудің жолдары мен тәсілдерін меңгертуге өздігінен ізденудің, зерттеудің амалдарын үйретуге тиіс. Мұның басты жолы – дұрыс ойлай білуге баулу.

Проблемалық оқыту – ойлау операциялары логикасы (талдау, қорытындылау және тағы басқа) мен оқушылардың ізденіс әрекетінің заңдылықтарын (проблемалық ситуация, танымдық қызығушылығының, қажетсінуінің және тағы басқа) ескере отырып, жасалған оқу мен оқытудың бұрыннан мәлім тілдерін қолдану ережелерінің жаңа жүйесі. Сондықтан да проблемалы оқыту көбінесе мектеп оқушыларының ойлау қабілеттерін дамытады және сенімдерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Проблемалық оқыту мақсаты – ғылыми таным нәтижелерін, білімдер жүйесін ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге бұл нәтижелерге жету жолының өзінде, үдерісінде меңгеру, оқушының таным дербестігін қалыптастырып, оның шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Проблемалық оқытудың ең керекті әрекеті ізденіс болса, оны өз тәжірибесінде қолданған ғалымдар қатарында Песталоцци мен Дистервегтің еңбегі зор. Оқытудың осы әдісінің негізін қалап, оны жоспарлы түрде іске асырған Д. Дьюн болды. Кейіннен оқытудың осы түріне Д. Бруннер, И. Лернер, Т.В. Кудрявцев, А.М. Матюшкин, М.И. Махмутов зор үлес қосты.

М.И. Махмутов: «Білім мен білім алу әрекеті арасындағы өзара байланыс оқушы өзі білмейтін нәрсемен танысқанда, оны түсінуге тырысқанда пайда болатын қайшылықтардан шығу жолын іздегенде ғана тығыз болады. Өйткені, ол жаңа білімді игеру барысында ізденіс жасап, әрекет етеді» [7, 106 б] – деп көрсетеді.

Проблемалық оқытудың қалыптасу тарихына үңілсек, Сократ өзінің шәкірттерін логикалық ойлануға, зертеулердің нәтижелерін табуға бағыттап отырған. Руссо білімді игеруде ситуациялар қоюға мән берген. Проблемалық оқытудың басқа әдестерден айырмашылығы – білім оқушыларға дайын күйінде ұсынылмайды, керісінше, олардың алдына белгілі бір проблеманы өз бетінше шешу міндеті қойылады. Осылайша іздену әрекеті барысында шешімді оқушылардың өзі тауып, білімді игеруге жол ашады.

Проблемалық әдіспен оқытудың мақсаты – оқушының сабақ бойы ой еңбегімен шұғылдануын қамтамасыз ету. Оқушыны ізденуге, қорытынды жасауға, өзгеше пікір айта білуге үйретеді.

Проблемалық оқиға оқушының бұрыннан меңгерген білімге сүйеніп, мәселені толық шешу үшін аздаған өзіндік ойды, шығармашылық шешімді, дербес әрекетті қажет ететін проблемалық жағдайға алып келуі керек. Проблема тууға ыңғайлы тақырыпты таңдай білу, мұғалімнің ізденімпаздығына, тапқырлық шеберлігіне байланысты.

Проблемалық оқытудың негізгі ерекшелігі – оқушының білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар пайда болады және проблемалары міндетті шешуге дайын тәсіл болмағандықтан, проблемалық ситуация пайда болады, осыған орай оқушының ізденушілік әрекетімен ынтасы күшейе түседі.

Проблемалық оқыту технологиясы тұжырымының ерекшеліктері:

– Білімді меңгеру ішкі себептер негізінде пайда болған басқарылмайтын үдеріс;
– Бала дүниені тануда адамзат жүріп өткен жолмен жүреді;
– Бала материалды сезім арқылы қабылдап қана қоймайды, білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгереді;
– Оқытуда табысқа жетудің шарттары;
– Оқу материалында проблема туғызу;
– Баланың белсенділігі;
– Оқытудың бала өмірімен, ойынымен, еңбегімен байланысы.

Проблемалық оқиға оқушының бұрыннан меңгерген білімге сүйеніп, мәселені толық шешу үшін аздаған өзіндік ойды, шығармашылық шешімді, дербес әрекетті қажет ететін проблемалық жағдайға алып кетуі керек. Проблема тууға ыңғайлы тақырыпты таңдай білу, мұғалімнің ізденімпаздығына, тапқырлық шеберлігіне байланысты. Сол сияқты есептер шығару барысында да балаларға сурет салу арқылы, кесте түрінде сызуға, кестелер арқылы шығартуға бейімдеу, өздігінен кері есеп құрастыра білуге жаттықтыру керек.

Проблемалы сабақты аралас сабаққа ұқсатып, бірнеше бөлімге нақты бөлуге болмайды. Сонымен қатар, қойылған мақсат пен сабақтың мазмұнына байланысты мұғалім мен бастауыш сынып оқушылары арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір реттігін жасауға да болмайды. Сол себепті проблемалық сабақты ұйымдастырудың сан-алуан жолы болуы мүмкін.

Проблемалы сабақты жүргізу негізінде аралас сабақта қолданылып жүрген материалды бекіту бөлімінің қажеттілігі болмайды, өйткені, жаңа білімді игерудің өзі оқушылардың өнімді қызметі арқылы атқарылады, ол өз кезегінде, оқушылардан бұрынғы меңгерілген білімді қолдана отырып, жаңаны қабылдауды қажет етеді.

Проблемалы сабақ барысында жіберілген қателіктерді анықтап, талдау жасауға ерекше көңіл бөлінуге тиіс және бұндай жұмысты оқушылармен бірлесіп жұмыс жасаудың барлық кезеңінде жүргізіп отырған жөн.

Проблемалы сабақ барысында бастауыш сынып оқушыларының жіберген қателіктерін талдаудың мынадай бағыты белгіленеді:

− оқушылар жіберген қателіктерді анықтап алу;

− қателіктер кеткендігіне оқушылардың көздерін жеткізу;

− қателіктердің жіберілу себептерін оқушылар күшімен анықтау;

− оқушылардың қателік жіберу себептерін өз күшімен анықтай алмаған жағдайда, оларға көмек көрсету;

− оқушылармен бірлесе отырып қателіктерді түзету.

Проблемалық сабақ ұйымдастыру төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

− проблемалы оқыту сабақтапы дәстүрлі аралас сабақтармен салыстырғанда, біріншіден, көп дайындықты қажет етеді, екіншіден, сабақтың жүрісі көп уақытқа созылады;

− белгілі бір пәнді бөлінген сағатына сай игеру үшін пән бағдарламасында көрсетілген тақырыптарды негізгі және қосалқы материалдарды бөліп алу қажет;

− қосалқы материалдарға бөлінген сағаттарды азайту арқылы негізгі материалдарға арналған сағаттарды көбейтуді ойластыру қажет;

− негізгі материалдарды оқытуды проблемалы сабақтарды уйымдастыру арқылы өткізуге тырысып, қалғандарын дәстүрлі аралас сабақтарын өткізу пән тақырыптарын үйлесімді игерудің ең тиімді жолы екендігі анықталады.

Көптеген педагогтар және психологтардың сараптамасы бойынша әр түрдегі жаттығулардың тиімділігі, олардың нұсқалық сипатта болуында. Нұсқалық жаттығулар оқушылардың ой-өрісін дамытып ғана қоймайды, сонымен қатар олардың тұрақты білім-білік, дағдыларын қалыптастырады.

Қорыта келгенде, проблемалы тапсырмалар сабақтағы қорытындылардың қандай және қалай пайда болғандығын дәлелдейді және логикалық ойлауға, ғылыми іздену жолына бағыттайды. Проблемалы тапсырмалар сезімге молырақ әсер етеді де, оқушының қызығушылығын құмартушылығын дамытады. Құмартушылық, қызығушылық оқушыны өздігінен ізденуге жетелейді. Проблемалық тапсырма нәтижесі оқушының өз бетінше еңбектенудегі дағдысы мен қабілетінің, іскерлігінің жетілген, ең жоғары дамыған сатысы деуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2004. – 132 б.

2 Беспалько В.П. Слагаемые педагогические технологии. – М., Педагогика, 1989.

3 Наин А.Я. Инновации в педагогике профессионального образования. – Челябинск: Филиал ИПО МО РФ, 1994. – 61 с.

4 Sakamoto T. The Roles of Educational Nechnology in Curriculum Development // Curriculum big means of Educational Technology. – P., 1974. Centre for Educational Research and Junovation, OECD.

5 Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – М.: ИОСО РАО Арена, 1994. – 228 с.

6 Махмутов М.И. Теория и практика проблемного обучения. Казань, Таткнигиздат, 1972.

7 Махмутов М.И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории. – М.: Педагогика, 1975.

8 Шунк Дейл Х. Оқыту теориясы: Білім беру көкжиегі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 608 б.

9 Матюшкин А.М. Проблемы учения умственного развития школьника. – М.: Педагогика, 1989.

ҒТАМР 14.33.09

КӘСІБИ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕ ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУДЫ ДАМЫТУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Д. Ыбырайым
Магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

Қазіргі уақытта қоғамның жаһандану мен инновациялық ұтқырлық, ақпараттық пен технократтық, цифрлық өзгерістеріне сәйкес қарқынды дамуы мен рухани жаңғыруы жағдайында осы заманауи қағидаттарды жүзеге асыруға білікті мамандардың қажеттілігі артып отыр. Ал олардың осындай өзгешеліктер мен жаңалықтарға жылдам бейімделіп, тез сіңісіп кетуі болашақ маманның, соның ішінде мұғалімнің практикалық даярлығының жеткілікті көлемі мен жоғары деңгейі талап етіледі. Осыған байланысты педагогтардың кәсіби даярлығын реформалау мемлекеттің ұлттық саясатының құнды басымдықтары қатарынан табылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің халқына Жолдауларында мұғалімдер даярлауға өзгерістер енгізудің бірқатар шаралары көрсетілген. Елбасы «сапалы білім беру – Қазақстанның индустриясы мен инновациялық дамуының негізіне айналуы тиістігін» атап өткен. Болашақ мамандардың, соның ішінде бүгінгі педагогтың бәсекеге қабілетті болуы, кәсіби құзыретті, практикалық тәжірибеге бейім, өзінің болашақтағы кәсіби іс-әрекетіне қызығатын, кәсіби іскерліктері мен дағдылары қалыптасқан, білімді де білікті маман болуы қажеттілігіне мән берілген [1]. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында педагогтың адам капиталын қалыптастыруға ықпалының басымдығы, білім беру жүйесіндегі проблемаларды шешудегі аса маңыздылығы басым көрсетіліп, оларды кәсіби даярлау мазмұнының сапасын жақсарту мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру міндеттелген [2]. Ал бұл болса, болашақ педагогтардың жоғОқыту нысаны ретінде дүние жүзінде мойындалған кәсіптік оқытудың дуальды жүйесі кәсіптік дайындықтың әртүрлі деңгейдегі студенттерінің кәсіпті меңгеруі үшін нақты өндірістік жағдайларды барынша тартуға негізделген. Дуальды жүйе оқу процесінде теориялық және практикалық дайындықты ұштастыруға мүмкіндік береді, ал оқу орнындағы теорияны оқу болашақ жұмыс орны, өндірістік кәсіпорында тәжірибелік сабақтармен толықтырылады.

Жұмысшылар мен орта буын мамандарын даярлауға бағытталған орта кәсіптік білім беру жүйесінде дуальды оқыту әсіресе кеңінен енгізілуде [3].

Еліміздің бірнеше өңірінде дуальді оқыту негізінде жұмысшыларды даярлау жобасы қолға алынды.

«Дуальды білім беру жүйесі» ұғымымен қатар кәсіптік оқыту жүйесіне қатысты және іс жүзінде бұл сөздің мағынасымен айқындалатын «дуальды оқыту моделі», «дуальды оқыту технологиясы» ұғымдары қолданылады. екі жақты, қосарлылық сияқты.

Егер дуальді оқыту оқу орнындағы оқытуды өндірістік қызмет кезеңдерімен үйлестіруді көздейтін оқыту нысаны ретінде анықталса, дуальды оқыту моделі әдістемелердің, ұйымдастырушылық нысандардың, оларды жүзеге асыру құралдарының, оқу орны мен кәсіпорындардың өзара әрекеттестігі негізінде кәсіптік оқыту тұрғысынан педагогикалық әдістемелер сондай-ақ оқытудың оқу-әдістемелік кешендерінің жүйесі болып табылады.

Мамандарды кәсіби қызметте және шетелде тәжірибелік даярлау сапасын арттырудың кейбір жолдары әртүрлі зерттеулерде қарастырылады . Болашақ маманның кәсіби іс-әрекетінің негізін құзіреттілік құрайды. Құзыреттіліктер көп қырлы және көп құрылымды сипаттамалар болып табылады, оларды бағалауды толық стандарттау мүмкін емес. Оларды өлшеу қиын. Кәсіби құзіреттіліктің ажырамас белгісі – бар білімді практикалық қызметтің мақсаттарымен, шарттарымен және әдістерімен байланыстыра білу, өзінің практикалық іс-әрекетінде әртүрлі ғылыми әдістерді қолдана білу, демек, қабілет пен шығармашылықты дамыту [3].

Сонымен, біздің ойымызша, дуальді оқыту технологиясы кәсіпорында теориялық және өндірістік оқыту жағдайында студентті кәсіптік даярлаудың алдын ала жоспарланған процесін практикаға дәйекті түрде енгізуге бағытталған.

Кәсіптік оқытудың қолданыстағы мемлекеттік білім беру стандарттары сауатты маманды қалыптастыруға мазмұнды бағытталған теориялық және практикалық оқыту нысандарын реттейді. Дуальды оқыту технологиясын кәсіптік оқытудың тұжырымдалған мақсаттарының, мақсаттарға жауап беретін оқу үдерісін құру принциптерінің – мазмұнды, әлеуметтік серіктестік пен өзара әрекеттестік қатынасына құрылған кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру моделін көрсетуге болады. жаңа әлеуметтік жағдайларға оңай бейімделетін және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті түлектерді дайындауды қамтамасыз ететін «университет – кәсіпорын» жүйесіндегі теориялық және өндірістік оқытудың барлық пәндерінің [3].

Кәсіби құзыреттілік технологиялық дайындықтан басқа кәсіптіктен жоғары сипаттағы басқа да бірқатар құрамдастарды қамтиды. Бұл түлектің жауапкершілік, дербестік, шешім қабылдау қабілеті мен қабілеті, білім алу қабілеті, ойлау икемділігі сияқты тұлғалық қасиеттері.

Студенттің белсенді позициясының орталығымен кәсіптік оқыту фазалар циклі түріндегі кәсіби іс-әрекетті дамытумен анықталады: ақпараттандыру, жоспарлау, шешім қабылдау, жүзеге асыру, бақылау, бағалау. Бірақ бұл фазалар деңгейіндегі оқу-өндірістік жағдай айтарлықтай шектеулі және нақты

өндірістен ерекшеленеді, т.б. Оқытудың теориясы мен практикасы жұмыстан тыс жерде өтеді.

Бұл түлектердің жұмыс орнында «оқуларын аяқтауларына» әкеледі: жаңадан келгендерге тәлімгерлер тағайындалады, лауазымдарға тағайындалады, олар үшін арнайы әзірленген және жүзеге асырылатын оқыту және бейімдеу бағдарламалары.

Кәсіптік оқытудағы дуальды оқыту технологиясы оқу орнындағы теориялық оқыту мен кәсіпорындағы практикалық оқытуды ұштастыра отырып, білім сапасын өзгертіп, оны өндіріс талаптарына жақындатады.

Дуальды оқыту жүйесінің негізгі қағидасы – оқу орны мен кәсіпорындардың мамандарды даярлау сапасына бірдей қатысуы және жауапкершілігі. Кәсіпорынның мүддесі, ең алдымен, кадрларды өзі үшін дайындау мүмкіндігінде, қызметкерлерді іздеу мен іріктеуге, оларды қайта даярлауға және бейімдеуге жұмсалатын шығындарды азайтуда. Студенттер нақты өндірістік жағдайлармен тікелей танысып, кәсіптік қызмет негіздерін меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар оқу орнын бітіргеннен кейін өз мамандығы бойынша табысты жұмысқа орналасу мүмкіндігіне ие болады.

Кәсіптік оқытудың дуальды жүйесін енгізудің негізгі шарттары:

– базалық кәсіпорындардың болуы;

– оқу орны мен кәсіпорынның өзара әрекеттесу бағдарламасын жасау;

– кәсіпорында студенттер орындарын, оқу полигондарын құру немесе бөлу;

– кәсіпорында арнайы пәндердің оқытушылары үшін тағылымдамадан өтуді енгізу.

Дуальды оқыту технологиясының артықшылықтарын атап өтейік (дәстүрлі оқыту формасына сәйкес):

– оқытудың дуальды технологиясы мамандарды даярлау процесінде оқытудың дәстүрлі формалары мен әдістерінің негізгі кемшілігін жоюға мүмкіндік береді – теория мен практика арасындағы алшақтық теориялық компонент деңгейін сақтай отырып, оқу процесінің практикалық бағыттылығын күшейтуге мүмкіндік береді;

– технология кәсіпорында негізгі еңбек функцияларын орындауға дайын мамандарды дайындау үшін қойылған міндеттерді орындауға мүмкіндік береді;

– дуальды оқыту жүйесінің үлгісінде маманның тұлғасына әсер ету, қызметкердің қажетті қасиеттерін қалыптастыруға болады;

– дуальды оқыту жүйесі технология ретінде кәсіптік қызметке қажетті білімді алуға ынта мен қажеттіліктерді арттырады, өйткені алынған білімнің сапасы жұмыс орнында еңбек міндеттерін орындауға мүмкіндік береді;

– дуальды оқыту жүйесі технология ретінде кәсіпорын мен ұйым басшысының «өз» қызметкерлерін оқыту мен оқытуға қызығушылығын арттырады;

– дуальды оқыту технологиясы түлектің кәсіби бағыттағы ұтқырлығын арттырып қана қоймай, оны қазіргі еңбек нарығында бәсекеге қабілетті етуге мүмкіндік береді;

– оқытудың дуальды жүйесі технология ретінде «университет – кәсіпорын» диядасында оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік береді, оқыту барысында осындай өзара әрекеттестікпен жұмыс істейді, болашақ маманға қойылатын өндірістік талаптар ескеріледі.

Дуальды оқыту жүйесі технология ретінде оқу орнының жұмыс берушімен өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады және Еуропалық білім беру жүйесінің тәжірибесі көрсеткендей, болашақ кәсіби қызметте және табысты әлеуметтік бейімделуде сенімділік береді. Студент білім берудің алғашқы сатыларынан бастап өндіріс процесіне кіреді, өйткені кәсіпорын қызметкері өзіне жүктелген функцияларға сәйкес міндеттерді орындайды, ресурстарды басқарады, жауапкершілікті көтереді, қажетті кәсіби дағдылар мен дағдыларды меңгереді және кейбір жағдайларда келісім-шарт бойынша жалақы ала алады. Тәжірибе көрсеткендей, теориялық және өндірістік оқыту уақытының арақатынасы 40-60% құрайды. Ыңғайлы болу үшін оқу қызметін бөлу апта күндеріне сәйкес жүзеге асырылады, мысалы, аптасына 1-2 күн студент аудиторияда, қалған күндері – кәсіпорында оқиды.

Технология ретінде дуальды оқыту жүйесін енгізу кезінде білім беру бағдарламасын әзірлеу және енгізу кезінде болашақ қызметкердің белгілі бір біліктілігі мен құзыретіне деген жұмыс берушінің қажеттіліктері мен талаптарын ескеру маңызды, бірақ бітірушінің теориялық дайындығына нұқсан келтірмейді.

Тәжірибелік оқыту кәсіпорында педагогикалық оқудан өткен кәсіпорын мамандарының және кәсіпорында біліктілікті арттыру курстарынан өткен оқу орнының оқытушыларының тікелей қатысуымен өткізіледі.

«Педагогикалық университет – техникум – кәсіпорын» желілік өзара әрекеттестігіне негізделген дуальды оқыту орта кәсіптік білім беру жүйесінде студенттердің кәсіптік-педагогикалық іс-әрекетке дайындығын қалыптастырудың оңтайлы шарты болып табылады. Университетте оқитын студенттер кәсіптік оқыту бакалавры біліктілігін алады, олар тек кәсіпорында жұмыс істеуге дайын болып қана қоймай, адам психологиясын, педагогикасын және оқыту әдістемесін жетік меңгерген білікті ұстаз болады, сондықтан да өндірістік оқыту, орта кәсіптік білім беру деңгейіндегі жалпы техникалық, арнайы және жалпы білім беретін пәндер оқытушылары.

Кәсіптік білім беру бакалаврлары үшін әзірленген дуальды оқыту технологиясы келесі ұстанымдарға негізделген:

– психологиялық-педагогикалық цикл пәндері бойынша сабақтарды өткізу;

– техникумның аудиторияларында дәрістер, семинарлар, тәжірибелер ЖОО студенттеріне оқу үдерісін оның барлық көріністерімен бақылап қана қоймай, сонымен қатар оқу процесіне қатысуға мүмкіндік береді.

Кәсіпорынның технологиялық процестерін зерттеу және дайындалған тәлімгерлердің жетекшілігімен өндіріске тікелей қатысу студенттердің алған білімдерін бекітуге ғана емес, сонымен қатар практикалық және әлеуметтік тәжірибе жинақтауға мүмкіндік береді. Болашақ кәсіптік оқыту бакалаврлары

оқытатын сабақтас жұмысшы кәсіптерін дамыту негізінен практикалық сипатта болады.

Мамандарды даярлаудың практикалық бағыттылығын күшейтуге негізделген педагогикалық жоғары оқу орнында дуальды оқыту жүйесін қолдану нәтижелерін зерттеу бұл жүйенің кәсіптік білім беру бакалаврларын даярлаудың тиімді технологиясы екендігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына жолдауы. – 2019, қыркүйек. http://www.akorda.kz/kz/.

2 Қазақстан Республикасындағы білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы, No988 қаулысы.

3 Кутумова А.А., Яркова Г.А. Дуальная система обучения как технология подготовки бакалавров профессионального обучения в современных условиях педагогического вуза // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 4-1. – С. 139-142. URL: https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=35791.

ҒТАМР 14.25.09

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ТАЛҒАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

П.Н. Балташева
Магистр, оқытушы-модератор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада қазақ халқының сәндік қолданбалы өнері, мәдени мұраны, сәндік-көркемдік көркемдік талғамды дамыту өнертануды, бағалау-бейнелеу, кескіндеме, сәндік қолданбалы қол өнер бағыттарын, композициялық құралымын, шикі заттарының түрін, сәндік әсемдігін барынша айқындап көрсететін, дәлелдейтін өнер туындылары, қолдан жасалған шығарма бұйымдары,өнер заттарының бітім көркемдік сұлулық әсерлері, композициялық көркемдігіне назар аударылған. Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту аясында «Көркем еңбек» пәні бірқатар өзгерістермен толықтырылды. Демек, «Көркем еңбек» пәні бойынша білім беру бағдарламасы жаңартылып, деңгейлеп оқытумен қатар, тұлғалық-бағдарлы және құндылықты бағдарланған оқыту жүйесі енгізілді.

Түйін сөздер: көркем еңбек, талғам, көркемдік талғам, жаңартылған білім, білім беру.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2017 жылғы «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» атты жолдауында: «Іс жүзінде әрбір өңір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда. Ұлттық мәдениетіміздің озық – үлгілерін іріктеп алғаннан кейін шетелдерде оларды таныстыру рәсімдерін өткіземіз» – деп көрсеткен. Осы міндетті алға тартып қазақтың ұлттық сәндік қолданбалы өнерді дамытуға, жаңа тұрғыда жаңғыртуға ат салысуымыз керек. Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнері – әлемдік көркем мәдениеттің негізі. Даналық пен әсемдіктің таусылмас қайнар көзі. Онда сан ұрпақтың түрлі материалдары: ағаш, саз, жүн, металдарды өңдеу тәжірибесі бейнеленген. Көне дәстүрлерді көздің карашығындай сақтап және байыта отырып, халықтық көркем қолөнер кәсібі қазіргі мәдениеттің айқын құбылысы болып, үй тұрмысының маңызды және бөлінбес құрамына айналды. Қолөнер туындылары қайталанбас және алуан түрлі: әсем әшекейлерден және шағын ойыншықтардан бастап күрделі кестеленген композицияларға дейін және көлемді кілемдерді, тоқыма матадан жасалған көп заттық жиынтықтарды, шыны, ағаш және металл бұйымдардарын

қамтиды. Біртұтас ел болу үшін, болашаққа нық қадам басу үшін халқымыздың салт-дәстүрін, тарихын, мәдениетін, өнерін қадірлеп дәріптеуіміз қажет [1].

Мәдени мұраны, көркемдік талғамды дамыту өнері – тануды, бағалау – бейнелеу, кескіндеме, сәндік қолданбалы қол өнер бағыттарын, композициялық құралымын, шикі заттарының түрін, сәндік әсемдігін барынша айқындап көрсететін, дәлелдейтін өнер туындылары, қолдан жасалған шығарма бұйымдары, заттарының өздері. Өнер заттарының бітім көркемдік сұлулық әсерлері мен бірге – пішінін, түр сипатын, композициялық көркемдігін және тәжірибе іс жүзінде тұрмыста қолдану саласының бір-бірімен ажыраспас тұтастығын, ғылыми теориялық тұрғыдан зерттеу, қажет. Адамдардың көркемдік сезімдері олардың өмірінде зор роль атқарады. Әсемдікті көре, түсіне жасай білу адамның рухани өмірін байытады, қызғылықты етеді, оған ең жоғары, рухани ләззаттануға мүмкіндік береді. Біз әр адамның адамгершілікті тұлғалық мәнін жан-жақты дамытуға ұмтыламыз, сондықтан әр баланың сезім нәзіктігін, көркемдікті, әсем нәрсені сүйейтін етіп дамытуымыз керек. Адамның әсемдікті және жексұрындықты, сәулеттілік және ұждансыздықты, қуаныш пен қайғыны т.б. түсінуіне байланысты, оның саналы тәртібі мен мінез-құлқы айқындалады. Осыдан келіп адамның әсемділікке шынайы көзқарасы мен мұраттары болуы керек екендігі шығады.

Жеке адамның көркемдік талғамы тек оның киінуінде және жүріс-тұрысында, сонымен қатар жан-жағындағы адамдармен сөйлесіп араласуына ғана пайда болмайды. Сонымен бірге жеке адам қалай өзінің қызметінде мүмкіншіліктерді жүзеге асыра алу барысында және оның сол мүмкіншілігі қандай ортада болсын қаншалықты пайдалы қызықты етіп көрсете білуінде де көркемдік талғам пайда болады. Қазіргі кездегі көркемдік талғамы тәрбиелеу тәрбие барысының зейін салуды күн санап өсіруді талап ететін мәселесі. Біздің қоғам адамына тек қана өмір емес, еңбек қоғамдық қатынастар, қоршаған орта тәртіп тұрмыс табиғаттың да әсемдік жақтары ықпал етеді. Көркемдік талғамар адамның шындыққа қатынасын анықтайды. Адам өмірінде көркемдік көзқарас әрдайым қуатты рухани күш ретінде көрінеді. Балаға балғын бөбектік кезеңінен бастап, әсемдікке тән нәрсе. Ол әрдайым балалардың әсемдік құндылықтары бар қатар-құмыраларында, ересектерге еліктейді. Оқушылардың өз еңбек іс-әректі тиімді және сапалы болуы үшін оның ұйымдастырылуы толысып, тамаша нәрсені қабылдау деңгейіне жеткені жөн. Балаға сонымен қатар жасампаздықтың да әсемдігі ашылды Сонымен, оқушылардың көркемдік көзқарасын тәрбиелеу дамыған әсемдік сана мен талғамды, оны қабылдау және бағалау қабілетін қалыптастырудың мақсатқа бағыттала ұйымдастырылған процесі. Көркемдік талғамды тәрбиелеу оқушыны жан-жақты және үйлесімді дамытудың жалпы жүйесінде ең алдымен өзіне тән қызмет атқарады. Ол іс-әрекеттің барлық түрлеріндегі әсемдік нышанын анықтап, оны оқушының әсемдікке көзқарасының дамуы, білім алуы, қалыптасу құралына айналдырады. Кең ой-өрістілік сөйлеу іс-әрекетінің мазмұнынан сөз өнерін, ақыл-ой еңбегін, шындықтың обьективтік жақтарын, көркем сөз сұлулығын, бөліп қарайды. Еңбек іс-әрекетінде еңбек мақсаттары және процесі, оның нәтижесі, сұлулығы

ерекше көрсетіледі. Құқықтық іс-әрекетінде қоғамдық мұраттардағы, дамудағы оның ынтасы мен тәртібіндегі сұлулыққа баса назар аударылады. Бейнелеу іс-әрекеті барысында оқушыларға көзге көрінетін әлем, музыкада адам жасаған дыбыс үйлесімділігінің сұлулықтары ашылады. Дене тәрбиесі мәдениеті және гигиена негіздері арқылы бала адам денесінің тән және жан сұлулығын қамтиды. Әсемдікке тәрбиелеудің оқушыны жан-жақты және үйлесімді дамытудың жалпы жүйесінде жанама қызметі де бар . Әсемдіктің адам үшін зор тартымды күші бола отырып, сонымен бірге оның іс-әрекетінің белсенді және тиімді де, берушісі де болады. Оқушы өнегелігінің әсемдігі, оның жан дүнисінің байлығы, шешендігі оны басқа адамдарға тартымды етеді [2].

Оқушылар алдына ашық көрініс берген еңбек әсемдігі, ол еңбекті тартымды етеді және еңбек іс-әрекетінің процесін жеңілдетеді. Ерлік пен шын азаматтық әсемдігі адамдарды қоғамдық тәртіп және құқықтық әрекеттерін орындауға жетелейді. Баланың көркемдік талғамын тәрбиелеу әсемдіктің қасиеттері бар әртүрлі өмір мен қатынастар және ықпалымен жүзеге асырылады. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың көркемдік көзқарасы үздіксіз дамиды. Оған себеп болатын нәрсе-оқу, қоғамдық және тұрмыстық еңбектің жаңа жүйеге түсуі. Көркемдік көзқарасы тәрбиелеудің негізгі құралы – өнер. Ол шындықты көркем, сезімді қабылданатын бейнелер арқылы бере отырып және осылар арқылы адам сезімі мен санасына әсер етіп, оның көзқарасын қалыптастыруға жәрдем етеді. Педагогикада көркемдік талғамы тәрбиелеу тәрбиенің басқа салалармен тығыз байланысты қаралады. Балалардың ақыл-ой тәрбиесін, зерттелген құбылыстар әсемдігін ашпай жүзеге асыру мүмкін емес. Еңбекке тәрбиелеу адамдардағы әсемдікті, еңбек мазмұны мен процесін танымай саналы тәртіп пен мінез құлықты тәрбиелеу мүмкін емес. Сондай-ақ әсемдікке талғамы тәрбиелеуді өмірден белсенді іс-әрекеттен және мұраттарға жету жолындағы күрестен оқшау қарауға болмайды. Мектеп оқушысын әсемдікке өмірден, адамдар іс-әрекетінен, еңбек нәтижесінен көруді және ләззат алуды үйретіп қана қоймайды, күнделікті өмірде осы әсемдікті жасау ынтасы мен іскерлігін тәрбиелейді. Сонымен көркемдік тәрбие табиғаттағы, өнердегі, еңбектегі, өмірдегі ең жақсыны қабылдау, одан ләззат алу. Көркемдік тәрбие адамды дүниедегі әдемілік атаулыны бағалай білуге үйретеді. Өнер шығармаларын тануға, қастерлеуге баулиды, оған керісінше ұсқынсыздыққа жағымсыз талғамы қалыптастырады. Көркемдік тәрбиенің өзіне тән міндеттері бар. Олардың бірі-көркемдік сезімді және көркемдік қабылдауды тәрбиелеу. Өнердегі, өнердегі әдемілікті сезу және көп адамдарда әртүрлі болады. Біреулер әдемілікті үңіле қарап, оның сырын білуге тырысады, ал кейбіреулер оған онша мән бермейді, қалай болса солай қарап, жанынан өте шығады. Әдемілікті сезу үшін, оған түсіну үшін ең алдымен бейнелеу өнері, музыка және ән саласына нербір адам сұлулықты бағалай біледі, түсінеді. Айналадағы дүниеге сезімталдық, көркемдік қабылдау қырағылығы, ықыластылық, қамқорлық оқушының дамуына негіз болады. Көркемдік ұғымды, байымдауды, баға беруді қалыптастыру көркемдік тәрбиенің тағы бір міндеті. Әдемілікті сүю, оған түсіну үшін балаға көмектесетін білім. Сондықтан

бала бейнелеу өнері саласындағы ырғақ, үндестік, музыка мен әндегі дыбыстарды және өнер әдістері туралы білімді игеру қажет. Осыған байланысты ол көркемдік терең түсінуге тырысады, байымдай және бағалай біледі. Көркемдікке және сұлулыққа баға беру үшін көркемдік талғамның маңызы зор. Көркемдік талғам – бұл өмірдегі, еңбектегі және табиғаттағы сыртқы әдемілік пен нағыз сұлулықтың арасын ажырата білу, өнер шығармаларына жоғары талап қою. Мысалы, мұзда конькимен мәнерлеп сырғанап тебу жарысы өткізіледі. Сонда орындаушыларға екі түрлі баға, яғни бірінші баға– көркемделіп келістіре орындағаны үшін, екінші баға мәнерлеп сырғанаудың техникасын жоғары дәрежеде игергені үшін қойылады. Әрине, орындаушыларға әділетті баға қою үшін мамандардың, әсіресе төрешілер алқасының танымы, білімі жоғары дәрежеде болуы керек [3].

Көркемдік танымның дамуына көбінесе өнер үлгілерін қабылдаумен, не тегінде шығармашылықпен байланысты іс-әрекетті мүмкіндік береді. Қазіргі жағдайда біздің қоғамдық өміріміздегі қажетті мәселелердің бірі-баланың көркемдік белсенділігін тәрбиелеу. Ол әдемілікті сезіп және оның заңдарын түсініп қана қоймай, осы заңдар бойынша өзін қоршаған айналаға өзгеріс жасауы қажет. Адам белсенді түрде өмірдегі әдемілікке, көркемдікке өз үлесін қосып, оны көріксіздіктен, ұсқынсыздықтан қорғауы қажет. Оқушыларды көркемдік белсенділікке тәрбиелей отырып, оларды өздігінен ілтипатты оқырман, қайырымды көрермен, сезімтал тыңдаушы болуға үйрету керек [4].

Балалар әдебиетті оқуға, кинофильмді, теледидарды, спектакльді көруге, музыканы тыңдауға өте ынталы болады. Әр түрлі әдеби, музыкалық шығармалардағы іс-әрекеттің оқиға желісін түсіну үшін оқушыларды көп ізденуге үйрету, бағыт беру ұстаздардың басты міндеті. Оқушылардың көркемдік мәдениеті және белсенділігі тұтас педагогикалық процесте дамиды. Сондықтан оның барлық еңбегі, демалысы көркемдік бағытта тиімді ұйымбастырылса, ол өз өміріне әдемілік элементтерін енгізе алады. Көркемдік тәрбиенің маңызды міндеті – өнер және әдебиет салаларында оқушылардың қабілетін, ынтасын, бейімділігін дамыту. Осыған орай, мектепте оқушыларды ықтимал мүмкіндіктерін қабілетін барынша аша білу керек. Мектеп оқушыларының көркемдік түсініктері, олардың еңбекке әсемдік тұрғысынан қатынасы, өзіндік белсенді іс-әрекетімен байланысты екенін көрсетеді. Мәселен, өзі шешу мүмкіндігі болғанда ғана оның әрі мінез-құлықтық, әрі әсемдік көңіл күй жай табады, тояттайды. Оқушыларды бірлесе орындалатын қоғамдық пайдалы еңбек әсемдік, көркемдік жағынан қатты қызықтырады. Оларға бірлесіп, аула тазарту, жер дайындап гүл отырғызу, металл сынықтары мен қағаз қалдықтарын жинау, кітап жөндеу, сынып бөлмесін тазарту, безендіру, т.б. ұнайды. Оларды жақсы жұмыс үшін мадақтау, жарыса озып шығу, әсер алу да еліктіреді. Осы тұрғыдан қарағанда көркем еңбек және көркемдік тәрбие, көркемдік талғам өзара қабысып бірін – бірі толықтырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Президенті Назарбаев Н.Ә. Рухани жаңғыру. – Астана, 2017.

2 Әбиев Ж. Еңбек тәрбиесінің педагогикалық негіздері. – Алматы. 1997. – 166 б.

3 Әбиев Ж. Педагогика. – Алматы: Дарын, 2004. – 443 б.

4 Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика: Оқулық. – Алматы: Заң әдебиеті, 2005. – 228 б.

ҒТАМР 14.25.01

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ҚАТЫСУ ТӘЖІРИБЕСІ

А.Д. Байгулова
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Еліміздің білім беру саласын арттыру мақсатында республикалық және халықаралық деңгейде көптеген мониторнигтік зерттеулер жүргізілуде. Білім беру саласының даму үдерісі мен мәселелері туралы осындай зерттеулердің нәтижесінде жасалып жатқан реформаларға өзгертулер мен түзетулер енгізу үшін басқарушылық шешімдер қабылданып келеді. Қазақстанның халықаралық салыстырмалы зерттеулерге (PISA, TIMSS, PIRLS, ICILS және т.б.) белсенді қатысуы стратегиялық түрде маңызды. 2007 жылы Қазақстан тұңғыш рет халықаралық зерттеуге қатысты. Функционалдық сауаттылық көрсеткіштері ел экономикасының өсімін жақсырақ айқындайды. Жалпы айтқанда, халықаралық зерттеулер жүргізудегі нәтижелері әділ әрі сенімді болып саналады және оны әлемдік академиялық қауымдастық пен білім беру саласындағы басқарушылар жиі қолданады.

Түйін сөздер: функционалдық сауаттылық, апробациялық кезең, PISA, TIMSS, PIRLS, ICILS, оқушылар жетістіктері.

Қазіргі мектеп, ең алдымен, оқушылардың интеллектуалдық және зерттеушілік мәдениетін, білімі мен тәжірибесін практикада қолдана білуді қалыптастыру міндеттерін өзекті етеді: өмірлік жағдайларды белгілі бір білімге сұраныс пен тиімді практикалық қызмет ету тұрғысынан қарастыру. Басқаша айтқанда, оқытудың нәтижесі алынған білімді жеке ресурс ретінде пайдалана білу болуы керек. Оқытудағы бағыттардың өзгеруі – оқу процесінде оқушылардың өзін-өзі анықтауы мен мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін жағдай жасау үшін тұлғаны танымдық іс-әрекет тәсілдерін белсенді меңгеруге баулу, әрине, білім беру нәтижелерін өлшеудің жаңа тәсілдерін талап етеді.

Осыған байланысты құзыреттілікке негізделген тәсіл перспективалы болып көрінеді, оның аясында оқушылардың оқу жетістіктерінің халықаралық мониторингінің бірегейі – PISA зерттеуі жүзеге асырылады. PISA зерттеуі әлемде кең қоғамдық резонанс тудырды, бұл ондағы білім сапасын бағалауға бағытталған бағыт білім берудің өзекті мәселелеріне ғана емес, сонымен қатар оларды түсінудің заманауи талпыныстарына да сәйкес келетінін көрсетеді. Елдер арасындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік ынтымақтастықтың

айтарлықтай кеңеюі векторды өзгертті, ұлттық білім беру жүйелерін дамытып, оларға бірқатар жаңа талаптар қойды. Оқушылардың оқу жетістіктерінің сапасын салыстырмалы талдаусыз бұл талаптарды орындау мүмкін емес екені анық.

PISA білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың халықаралық бағдарламасы 15-жастағы оқушылардың білім саласындағы жетістіктерін анықтауға бағытталған. Бұл зерттеудің ерекшелігі теориялық білім мен дағдыларды өмірлік жағдайларда қолданудың практикалық, нақты оқу пәндеріне немесе білім беру салаларына тікелей қатысы жоқ мәселелерді шешудегі құзыреттілігін бағалауға бағытталуында. Зерттеу құралдары қазіргі қоғамда тиімді қызмет ету үшін оқушылардың өмірде кездесетін мәселелерін шешуде жалпы білім беру дағдыларының қалыптасу дәрежесін белгілеуге бағытталған. Бұл жас санатын таңдау көптеген шет елдерде білім беру бағдарламаларының жалпы бағыттылығымен және олардың осы жас кезеңіне қарай дамуы аяқталғанымен түсіндіріледі. Осыған орай, қазіргі кезеңде білім алушыларға болашақта пайдалы болатын білім мен дағдылардың деңгейін анықтау, қазіргі әлемде сәтті бейімделуіне қажетті білімді өз бетінше меңгеру қабілетін бағалау мүмкін [1].

Ағымдағы жылы зерттеуге әлемнің 80 елі қатысуда. Зерттеу 2000 жылдан бастап әр 3 жыл сайын жүргізілуде. Қазақстандық оқушылар PISA-ға 2009 жылдан бастап қатысып келеді. PISA-2022 айналымында алғаш рет креативті ойлау дағдылары бағаланады. 2018 жылдан бастап PISA компьютерлік форматта өткізіледі. PISA зерттеуі оқушылардың оқу, математикалық және жаратылыстану сауаттылығымен қатар, олардың дағдыларын оқу стратегиясын зерттейді. PISA заманауи білім беру үрдісін ұстанады және оқушылардың мектепте алған білімін өмірде қолдану қабілетін бағалайды – бұл XXI ғасырдағы функционалдық сауаттылық пен дағдылардың маңызды аспектісі.

Зерттеу нәтижесінен алынған деректер білім берудегі жүйелік олқылықтарды анықтауға, сондай-ақ білім беру саясатын жетілдіру үшін тиісті ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Қазақстандық бастауыш сынып оқушылары алғаш рет өздерінің оқу сауаттылықтарын PIRLS-2016 зерттеуінде бағалап көрді. PIRLS 2001 жылдан бастап бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын анықтайтын ең беделді ғаламдық зерттеу. PIRLS халықаралық зерттеуі қатысушы елдердің үздік білім беру тәжірибелері мен саясаттары туралы ақпаратты ары қарай басқа білім беру жүйелеріне енгізу және бейімдеу үшін береді. Қазақстан PIRLS-2016-ға бірінші рет қатыса отырып, халықаралық орташа көрсеткіштен жоғары нәтиже көрсетті (27-орын, 536 балл). Қазақстан тестілеуді екі және одан да көп тілде өткізген 30% қатысушы елдер қатарында (50 елдің 15-і). Халықаралық салыстырулар қазақстандық бастауыш мектептердің оқуға үйрету бойынша сапалы білімге тең мүмкіндікті қамтамасыз етіп отырғанын растайды. Сондықтан, республикада әртүрлі ресурсты (жоғары, орта, төмен) жанұялардың балалары арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Оқушылар нәтижелерінің саралануы көбінесе өңірлік және тілдік аспекттерде байқалады, ал қала/ауыл

бөлінісі мен әлеуметтік-экономикалық статус бойынша азырақ. PIRLS TIMSS пен PISA сияқты қазақ және орыс тілінде оқытатын мектептердің нәтижесінде үлкен айырмашылық барын анықтады. Бұл – тез арада қажетті шараларды қолдану үшін егжей-тегжейлі зерттеуді қажет ететін мәселе. Қазақстандық оқушылардың әдеби оқу дағдыларының төмендігі тіл мен әдебиетті оқыту сапасына, әсіресе, балалардың сөздік қорын көбейтуге, олардың шығарма сюжетін түсініп, тұжырымдар жасай алуына көңіл аудару керектігін көрсетті [2].

TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) – 4 жылда 1 рет өткізілетін 4 және 8-сынып оқушыларының жаратылыстану-математикалық білім беру сапасын талдайтын халықаралық зерттеу.

Неліктен 4 және 8 сыныптар қатысады? Әлемнің көптеген елдерінде 4-сынып – бұл бастауыш білім берудің соңғы сатысы. Осылайша, 4-сынып оқушыларының білімін бағалау балалардың негізгі мектепте оқуға кірісер кездегі білім деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Өз кезегінде, 8-сынып оқушыларын тестілеу негізгі мектеп оқушыларының аралық білімін бағалауға мүмкіндік береді және зерттеу деректерін талдау негізінде өзгерістерге қажет жеткілікті уақыт (3-4 жыл) қалдырады [3].

TIMSS-2023 – зерттеудің сегізінші циклі. Ағымдағы жылы еліміздің әр өңірінен 32 мектеп апробациялық кезеңнен өтті. Қазақстан TIMSS зерттеуінің төрт циклына қатысты (2007, 2011, 2015, 2019). TIMSS зерттеуіне қатысу қатысушы елдерге халықаралық тәуелсіз салыстырмалы деректер алуға және білім алушылардың жетістіктеріне әсер ететін факторларды талдау және анықтау, сондай-ақ білім беру саясатын жетілдіру бойынша ұсынымдар әзірлеу үшін ұлттық деректер базасына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

2019-2020 оқу жылында орта білім беру саласында 2015-2016 оқу жылында басталған жаңартылған білім берудің мазмұнына кезең-кезеңмен көшу аяқталды. Мектептің оқшауланыуына және оқыту тіліне қарамастан білім алушылардың оқу жетістіктерін әділ және тең бағалауға бағытталған білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың критериалды жүйесі енгізілді. 2020 ж. Дүниежүзілік банктің Қазақстандағы жобасы бойынша жүргізген зерттеуі білім берудің жаңартылған мазмұнына талдау жүргізуге және оны іске асыру мәселелерін қарауға мүмкіндік берді. Зерттеудің алғашқы нәтижелері білім алушылардың функционалдық сауаттылығын кеңейту міндеттеріне сәйкес келмейтін репродуктивті және білімгерлік сипатта екендігін көрсетеді. Оқу пәндері, атап айтқанда, жаратылыстану-математикалық циклі бойынша академиялық бағыттылық, PISA бойынша тапсырмалармен айқын өзара байланыстылықтың жоқтығы, контексте STEAM/STEM білім беру элементтерінің жоғалғанын жалғастыруда. Халықаралық зерттеу нәтижелері қалалық және ауылдық білім алушылардың арасында алынған білім сапасы бойынша және өңірлік бөлінісімен қатар айтарлықтай алшақтықты көрсетеді. Білім беру теңсіздігі негіздерінің бірі қалалық және ауылдық педагогтердің біліктілігіндегі алшақтық, олардың дағдылары және тиісті оқу-материалдық базасының болмауы болып табылады. Алшақтық бойынша ұқсас нәтижелер

TIMSS, PIRLS және ICILS сияқты басқа да халықаралық зерттеулерде көрсетілген. Мұндай жағдайлардың негізгі себебі білім алушылардың оқу жетістіктерін функционалдық сауаттылықты емес, пәнді білудегі бағалау болып табылады. Осыған орай орта білімді сыртқы бағалаудың қолданыстағы моделін білім берудің жаңартылған мазмұнына бағдарлай отырып, базалық білімнің (функционалдық сауаттылықтың) болуына қайта қарастыруға назар аудару қажет [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «PISA-2015 халықаралық зерттеуінің негізгі нәтижелері» Ұлттық есебі, 2017 жыл, С. Ырсалиев, А. Құлтуманова, Е. Сабырұлы, М. Аманғазы – Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2017. – 240 б.

2 «PIRLS-2016: Қазақстан нәтижелері», 2018 жыл: Ұлттық есеп / Е.Б.Нұрланов, А.Д. Байгулова, Б.А. Қартпаев, М. Аманғазы, Е. Сабырұлы, Г.А.Ноғайбаева. – Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2018. – 154 б.

3 «Қазақстанның TIMSS-2015 зерттеуіне қатысу нәтижелері», 2017 жыл, Ұлттық есеп. С. Ырсалиев, А. Құлтуманова, Б. Қартпаев, А. Байгулова, Б.Ысқақов. – Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2017. – 219 б.

4 Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің ахуалы мен дамуы туралы Ұлттық баяндама (2020 жылдың қорытындысы бойынша). – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2021. – 310 б.

ҒТАМР 14.25.09

МЕКТЕПТЕГІ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ВАЛЕОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Н.Н. Салыбекова
PhD-доктор, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
А.Ж. Абдуқахар
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Қазіргі таңда ұлт денсаулығының нығаюы мен сақталуы басты назарда. Себебі мектеп жасында балалар бойында денсаулығына деген оң көзқарасты қалыптастыру өзекті мәселеге айналып отыр.

Бұл мақалада «Денсаулықты сақтау» ұғымына анықтама берілген. Балалар мен жасөспірімдер бойында жағымсыз өзгерістердің кейбір аспектілері қарастырылған. Білім алушылар бойында денсаулықты сақтауға деген жауапкершілікті қалыптастырудың тиімділігі анықталған. Сондай-ақ, салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыра отырып, өскелең ұрпақтың денсаулық жағдайын сақтау шаралары ұсынылған.

Ғылыми зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер қолданылды. Атап айтсақ педагогикалық бақылау, психологиялық және педагогикалық талдау, медициналық, валеологиялық және әдістемелік әдебиеттерді талдау жұмыстары жасалды.

Зерттеу нәтижесінде жалпы білім беретін мектептердің педагогикалық процесінде білім алушылар бойында денсаулықты сақтауға деген жауапкершілікті қалыптастыру деңгейі анықталды.

Түйін сөздер: салауатты өмір салты, денсаулықты сақтау, валеологиялық тәрбиелеу, денсаулық сауаттылық, педагогикалық эксперимент, валеологиялық элемент.

XXI ғасыр заман талаптарына орай кез келген адам техникалық құралдармен байланысқа түседі. Осы орайда адам денсаулығына соның ішінде балалар бойында түрлі өзгерістердің болуына әкеліп отыр. Атап айтсақ жасөспірімдерде кездесетін көру қабілетінің төмендеуі, дене белсенділігінің азаюы, созылмалы аурулардың болуы, отырықшы өмір салтын ұстану денсаулық жағдайының нашарлауын тудырып отыр.

Адам бойында «денсаулықты сақтау» туралы ұғым бала кезінен қалыптасады. Алайда, отбасылық орта мен білім беру процесі салауатты өмір салтын қалыптастыруға оңтайлы ресурс ретінде анықталған. Себебі отбасы

және мектеп бұл – тәрбие ортасы және денсаулық туралы сауаттылықты арттыруға елеулі үлес қосады.

Л.Л. Липанова, Г.М. Насыбуллина, М.О. Короткова зерттеуіне зер салсақ 11 сынып оқушылары арасында салауатты өмір салтын жете түсінбеуі, өзін-өзі төмен бағалауы және денсаулық жағдайының қауіпті факторлары анықталған. Зерттеулер нәтижесінде аталған проблемаларға жасөспірімдердің отбасымен арақатынасының дұрыс болмауы, күйзеліс, ата-аналар тарапынан темекі шегуге және алкоголь тұтынуға деген қарсылықтың болмауы және өздері қолдана отырып балаларға әсер етуі айқындаоған. Екінші маңызды мәселе, мектеп жағдайында дұрыс педагогикалық ықпал балаларға жасалмаған. Профилактикалық бағытта мұғалімдер бойында валеологиялық сауаттылық деңгейінің төмендігі және сабақтан тыс сауықтыру жұмыстарының кемшіліктері көрсетілген [1].

Білім алушылардың денсаулығын нығайтуда ата-ана мен мұғалімнің міндеті негізгі үш бағытты құрайды:

1. Балаларға оңтайлы сыртқы жағдай жасау (тамақ, киім, дұрыс жиһаз және т.б.).

2. Еңбек және демалыстың дұрыс күн тәртібін ұйымдастыру.

3. Салауатты өмір салтын ұстануға деген жауапкершілікке тәрбиелеу [2].

Білім беру процесінде денсаулықты сақтайтын валеологиялық элементтері бар технологияларды пайдалану тиімді болып табылады. Оларды үш негізгі топтқа бөліп қарастыруға болады:

– Оқыту үрдісінде гигиеналық шарттарды оңтайлы қамтамасыз ететін технологиялар;

– Білім беру процесін дұрыс ұйымдасыру және оқушылардың дене белсенділігін арттыру технологиялары;

– Мұғалімдер мен тәрбиешілер қолданатын әртүрлі валеологиялық элементтері бар педагогикалық-психологиялық тиімді технологиялар [3].

Денсаулықты нығайтуға дұрыс тәрбиелеу тиімділгі өмірлік құнылықтарды дұрыс бағалауға, салауатты өмір салтын ұстануға деген дағдылардың қалыптасуына, балалардың жағымды мінез-құлқының пайда болуына, өмір салтының өзгеруіне және соның нәтижесінде аурулардың пайда болуы мен дамуы қаупінің төмендеуіне әкеледі [4].

Салауатты өмір салты – бұл адамның мәдениетінің деңгейіне, генетикалық анықталған типологиялық ерекшеліктеріне, денсаулық нашарлауының алдын алуға мүмкіндік мінез-құлық және гигиеналық дағдылар деңгейіне ықпал ететін «дұрыс өмір салты» ұғымын қамтиды [5].

Ғылыми зерттеу барысында зерттеудің теориялық және эмпирикалық әдістері қолданылды. Психологиялық және педагогикалық бақылау, медициналық, валеологиялық және әдістемелік әдебиеттерді талдау жұмыстары жасалды.

Интербелсенді оқыту әдістері сабақты бекітуде кеңінен қолданылды. Биология сабағына валеологиялық элементтерді кіріктірудің тиімді әдіс-

тәсілдері, атап айтсақ «денсаулық сабақтары», практикалық жаттығулар, әңгімелесу, сауалнама, педагогикалық бақылау әдістері пайдаланылды.

Білім беру ордасының маңызды бөлігі білім алушылардың денсаулық сауаттылығын арттыра отырып, өмір салтын қалыптастыру білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің маңызды бағыты болып табылады. Алынған мәліметтерге сүйене отырып оқушылардың денсаулық жағдайының деңгейлерін диагностикалау жүргізілді.

Кесте 1. Мектептің денсаулық сауаттылығын қалыптастыруға байланысты оқушылардың білім деңгейі.

Оқушылардың деңгейі	**Дұрыс тамақтану**	**Дұрыс күн тәртібін ұйымдастыру**	**Оқу және дене еңбегін қалыптастыру**	**Дене белсенділігін арттыру**
төмен	37%	28%	25%	21%
орташа	61%	55%	50%	59%
жоғары	80%	81%	75%	79%

1-кестеде берілген мәліметтерге сүйене отырып оккшылардың өмір салтын қалыптастыруда мектептің білім беру жүйесінің деңгейлері анықталды. Білім алушылардың көрсеткіштерінің үш деңгейі анықталды: төмен, орташа, жоғары. Нәтижелерді талқылау барысында дұрыс тамақтану, дұрыс күн тәртібін ұйымдастыру, оқу және дене еңбегін қалыптастыру, дене белсенділігін арттыру критерийлері бойынша анықталды.

Кесте 2. Білім алушылардың дене белсенділігінің деңгейін және денсаулығын бағалау деңгейін диагностикалау.

Білім алушылардың денсаулық жағдайын бағалау	**Оқушылар**	
	дене белсенділігінің жоғары деңгейі	**дене белсенділігінің төмен деңгейі**
өте жақсы	79%	46%
жақсы	18%	47%
нашар	3%	7%

2-кестеде Білім алушылардың дене белсенділігінің деңгейін және денсаулығын бағалау деңгейін диагностикалау жүргізілді. Оқушылардың физикалық белсенділігінің төмен және жоғары деңгейі анықталды. Өте жақсы, жақсы және нашар көрсеткіштерін айқындай отырып оқушылардың көп бөлігі дене белсенділігінің жоғары деңгейін анықтап көрсетті.

Ғылыми зертеудің нәтижесінде биология сабағында мектеп оқушыларының валеологиялық тәрбиесін қалыптастырудың анықталған әдістемелік негіздері биологияны оқытуда валеологиялық білім берудің моделін құруға және әдістемесін жасауға негіз болды. Сондай-ақ валеологиялық тәрбие міндеттерін жүзеге асыруға ықпал ететін биология курсының негізгі және қосымша оқу мазмұны анықталды. Педагогикалық және

әдістемелік әдебиеттерді талдау негізінде валеогиялық тәрбие мәселесінің қазіргі жағдайына зерттеу жүргізіліп, зерттеудің негізгі категорияларына анықтамалары берілді. Зерттеу нәтижелері бойынша валеологиялық тәрбие міндеттерін жүзеге асыру үшін және биология курсының мүмкіндігін анықтау үшін мектеп бағдарламасының мазмұнына және «Биология» пәнінің оқу материалына талдаулар жүргізілді. Сонымен қатар білім алушылардың денсаулық жағдайларын бағалау көрсеткіштері олардың орта деңгейін көрсетті. Мектеп жағдайында педагогикалық үрдіс арқылы оқушы бойында дұрыс өмір салтына деген жауапкершілікті тудыру шаралары жиі өтілу қажеттілігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Липанова Л.Л., Насыбуллина Г.М., Короткова М.О. Роль семьи и общеобразовательных учреждений в укреплении здоровья и формировании образа жизни детей и подростков // Материалы I Международной научно-практической конференции 2013, 3 (91).

2 Шевченко А.Н. Здоровый образ жизни школьников. Педагогический советник: международное периодическое издание. – Барнаул: ИГ «Си-пресс», 2016. – 81 с.

3 Макарова Л.П., Буйнов Л.Г., Плахов Н.Н. Гигиенические основы формирования культуры здорового образа жизни школьников // Гигиена и санитария. 2017. – № 96(5). – С. 463-465

4 Соколова С.Б., Кучма В.Р. Формирование здорового образа жизни российских школьников // НИИ гигиены и охраны здоровья детей и подростков ФГБУ «Научный центр здоровья детей». – Москва: Россия. 2015. – С. 97-100.

5 Осяк С.А., Соколова Е.В., Чистов Р.С., Яковлева Е.Н. Факторы, влияющие на здоровый образ жизни студентов // Лесосибирский педагогический институт – филиал Сибирского федерального университета. – Лесосибирск, Россия. 2016.

ҒТАМР 14.25.01

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ӘРЕКЕТТЕРІ АРҚЫЛЫ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Л.П. Әбішева
П.ғ.к., М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
А.Б. Баймолдинова
Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Еліміздегі оқу орындарында сапалы білім беру туралы маңызды құжаттарда айқындалған білім беру жүйесін дамытудың жаңа стратегиясы жастардың бойында білімділік пен бәсекеге қабілеттілік қасиеттерді қалыптастыруға бағытталып отыр [1]. Соған орай, «ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы» Жобасында еліміздің білім беру жүйесін түбегейлі модернизациялау, білім берудің сапасын жақсарту қажеттігі айтылған. Бүгінгі күн талаптарына сай оқу үдерісінің тиімділігін арттыру, құзыретті мамандарды қалыптастыру құралы ретінде зерттеушілік әрекеттердің мүмкіндіктері елеулі басымдықтарға ие болып отыр. Ғалымдар зерттеушілік тәсілдің мектеп оқушылары үшін белгілі бір ғылым әдісіне бастайтын жол екенімен қатар, олардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыратын маңызды құрал, шығармашылық ойлауы мен танымдық дербестігін дамытатынын атап өтеді. Соған орай, өздігінен оқу әдістерінің қоршаған ортаны тануға, өзіндік ойлау машықтарына баулитын негізгі оқу әдістері ретінде терең зерделеу мен зерттеушілік тәсілдің мәнін тану және оның оқушы бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастырудағы мүмкіндіктерін жан-жақты қарастыру қажеттігін айтады.

Білім беру жүйесін жаңарту қоғам дамуының ажырамас бөлігі болып табылатын болғандықтан, білім беру үрдісіне қойылатын жоғары талаптар оны жаңа тұрғыдан ұйымдастыруды қажет етеді. Жаңа ұлттық 12-жылдық мектептің алдындағы негізгі міндеттердің бірі – жоғары білімділікке ие, құзыретті, өз бетімен маңызды шешімдерді қабылдай алатын, ізгіліктіктігі мен жауапкершілігі мол адамдарды қалыптастыру. Бұл міндеттер мектепте тиянақты білім беруді ғана емес, сондай-ақ оқушылардың түйінді құзіреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған әрекеттерді талап етеді. Білім берудің жаңа құндылықтары ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру Стандарттарының жаңа мазмұнында айқындалып, білім алушылардың ақпараттық, коммуникативтік, проблеманы шеше білу және пәндік

құзыреттіктері күтілетін нәтижелер ретінде белгіленіп отыр. Білім берудің жаңарған моделінде оқушының «дайын білімді алушы» қалпынан оның танымдық процестегі «белсенді субъект» қалпына көшуін қамтамасыз ететін коммуникативтік белсенділігін күшейтуге мән беріледі. Соған орай, аталған коммуникативтік құзыреттілік нәтижелерге бағытталған білім беру үрдісін ұйымдастыруды оқушылардың зерттеушілік іс әрекеттері негізінде жүргізуге қажеттілік туындауда. Құзыреттілікке бағытталған білім беру оны тиімді ұйымдастырудың мән мазмұнын, әдіс-тәсілдерін құрастыру және оны меңгеру арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан, зерттеушілік әрекеттердің ғылыми негіздерін игеру, оның оқу процесіндегі ролін және оқушының коммуникативтік құзыреттіліктерін дамытуға ықпалын анықтау, сөйтіп, білім берудің жаңа нәтижелерін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын белгілеу маңызды зерттеу мәселелердің бірі екені сөзсіз. Зерттеушілік-танымдық әрекеттер туралы ой-пікірлер XYII-XIX ғг. классикалық философтар Дж. Локк, Б. Спиноза, И. Фихте, Ф. Шеллинг, И. Кант, Г. Гегель еңбектерінде орын алғаны белгілі. Зерттеушілікті дамыту мәселесі сана мен өзіндік сана тұрғысынан психологтар: С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Л.И. Божович, И.И.Чеснокова. Н.И. Чуприкова, В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев, Г.В. Акопов, өзін-өзі дамытуды қамтамасыз ететін тұлғаның сапасын қалыптастыру механизмі жағынан Н.И. Гуткина, А.В. Петровский, Б.З. Вульфов, В.Н.Харькин қарастырған.

Кез келген мәселені жан-жақты қарастырудың бірден-бір шарты белгілі құбылыстың тарихтағы бастауы мен өзінің даму сатысында өткен басты кезеңдері, сол кезеңдерден өткен бүгінгі келбеті тұрғысынан қарау қажеттілігі болып табылатыны белгілі. Мәселені қарастырудың жүйелеу қисыны осылай беріледі. Оқытудағы зерттеушілік педагогика теориясы мен тәжірибесіндегі жаңалық болып табылмайды. Оның элементтерін Сократтың пайдаланғаны да белгілі. Зерттеушілік тәсілдің тарихын қарастырған еңбектерді есепке ала отырып, мәселе тарихына шолу жасап өту қажет деп ойлаймыз.

Озық ойлы педагогтардың теориялық мұраларында оқытудың зерттеушілік тәсілінің тап осы ғалымдардың педагогикалық жұмыс жүйесінен өз орнын алғаны жөнінде бағалы ойлар көптеп кездеседі. Я.А. Коменский оқушылардың пәннің мәнін тани отырып, оқу-таным үдерісінде шынайы ғылымға етене жақын болуы – оқу нәтижелілігінің басты шарты деп есептеген. Ж.Ж. Руссо өзінің жұмыс тәжірибесінде білімді игерудегі догмалық тәсілдерін аяусыз сынаумен қатар, тәрбиеленушілердің қоршаған ортаны өздігінен зерттеуін негізге ала отырып, білімді өздігінен игеруге жол ашатын жаңа оқу әдісін ұсынады.

И.Г. Песталоцци «оқудың негізгі міндеті – ойлау қабілетін дамыту» деп есептейді [2]. Оқыту үдерісі, оның ойынша, таным үдерісіне сай жүргізілуі керек. Өз кезеңіндегі мектептің схоластикалық әдістерін сынай отырып, И.Г.Песталоцци білімнің негізін құрайтын өзіндік зерттеулердің қажеттілігін баса көрсетеді. Оқушының ғылыми танымдық әдістерге тартылуын бірнеше рет

атап көрсете отырып, автор оқытудың зерттеушілік тәсілінің мәнділігі мен мұғалімнің оны жүзеге асырудағы рөлінің маңыздылығын қуаттайды.

К.Д. Ушинскийдің ізбасарлары – П.Ф. Каптерев пен В.П. Вахтерев оқытудың зерттеушілік тәсілін өрістетуге зор үлес қосты. П.Ф. Каптерев «Дидактикалық очерктерінде» ғылым мен оқу пәнінің арақатынасын жайлы мәселеге: «Пәнді ғылымнан бөлмей, жақындастыру қажет, пәннен ғылымға ауысудың аражігі білінбейтіндей болуына күш салу керек» – деп баса көрсетті [3]. Зерттеушілік тәсілін дамытушылардың бірі – В.П. Вахтерев: «оқушыны өздігінен ойлауға даярлайтын мектеп қана» деп көрсетіп, бұл үшін оқушының тек білімді игеріп қана қоюы емес, сол білімді өздігінен бақылап, зерделеп, сынақтан өткізіп, жаңалық аша отырып, тың ашылуларды жинақтап салыстыра қарап, топтастыра және тапқанын дәлелдей тұжырымдай білуіне, ғылыми жұмыс істеуіне, бағыт беру керек. «Оқушылар өздері фактілерді тауып, қарастырып, ғылыми зерттеушілік әдіс тәсілдер арқылы онан ой түюі қажет. Ал мұны оқушыларды зерттеушілер жағдайына жеткізгенде ғана нәтижеге келеміз [3]. Оқытудың зерттеушілік тәсіліне қадам жасау: біріншіден, мектептегі оқушының білім-білік, дағдыларына оқыту үдерісіндегі, жаңа заман талабынан туындайтын; екіншіден, оқытуды мазмұны мен әдіс-тәсілдері мен уақытпен ілесе дамыған ғылым деңгейіндегі алшақтықтарды жою сұранысына байланысты туындайды. «Мектеп пен ғылым арасындағы алшақтық, – деп жазады біраз жылдар араға салып И.С. Ладенко – міндетті түрде жойылуы қажет. Әр пән ғылымның даму кезеңімен үндес, деңгейлес болуы қажет» [3]. Мұны жою үшін оқыту әдістерін ғылыми әдістерге жақындату ұсынылды. Зерттеушілік тәсілге бұл кезеңде педагогтардың ерекше назар аударуының мәні – ол танымдық әрекетті қарқынды, ал өзіндік таным мен шығармашылық ойлауды дамытуға қолайлы тәсіл еді. Сол жылдардың педагогикалық әдебиеттерінде зерттеушілік тәсілді: «өмір талап еткен жағдайда баланың қажетті біліммен қарулана алар құралы» деп көрсетеді. Сол кезеңдегі педагогикалық теория мен практикада «зерттеушік әдіс» деген термин қолданылды. П.П. Блонский, мәселен, зерттеушілік әдістің келесі «түрлерін» айқындайды (нақтысы: зерттеушілік тәсіл әдістері): белгілі бір немесе басқа мәселені шешудегі мектеп эксперименті; оқушының қоғамдық немесе табиғи құбылыстарды жүйелі бақылауы; зерттеу рефераттары.

Ол тарихты зерделеу барысында II деңгейдегі оқушылар ұжымдық және жеке зерттеуді реферат түрінде жұмыс істеуі қажет екендігіне тоқталған. П.П.Блонский бұл жұмыс барысында қосымша әдебиеттерді (тарихи кітаптар, хрестоматия, дерек көздерін) пайдалану, зерделеу мен кесте, диаграмма, т.б. құра білуі аса қажет деп санайды. Мұндай оқу-таным сипаты, П.П. Блонскийдің пікірі бойынша, оқушылар меңгерген тарихи зерттеу әдісі арқылы ғылыми танымға жол ашады. Б.В. Всесвятский зерттеушілік тәсілден «өмірді өзгерту үшін күрестер міндеттері тұрғысынан өскелең ұрпақтың ойлау жүйесін қайта тәрбиелеу құралын» көре білген, сондықтан ол нақты түрде: «мектеп қоршаған орта шынайылығын танымды және сыни тұрғыдан қабылдауға үйретуі, өз түлектеріне әрекет барысында жауап берудегі мүмкіндіктерді барлау

жұмсақтығын тәрбиелеуі, өзіне жақын ортаның деректері мен дәйектеріне шығармашылықпен қарап, өз ойларын сол шынайы ортаның жетілдірілуіне жұмсай білуіне баулуы керек» деп баса айтып өтеді. Б.В. Всесвятскийдің пікірі зерттеушіліктің жұмыспен байланысты екені, ал оның нәтижесі «еңбекті өзгерту мен сыртқы шарттардың қалаған бағытта өзгертілуі» болып табылатыны [4].

Б.Е. Райков зерттеушілікті ақыл-ойды тәрбие мен тәртіпке дағдыландыратын әсерлі фактор ретінде атап көрсеткен. Әдебиеттерді саралау зерттеушілік тәсілдің: «қалыптасқан дағды-машықтар барысында біртіндеп өзіндік зерттеуге жақындататынын» көрсетті, оқушылардың зерттеу жұмысын педагогттар «ұжымға және жеке берілген тапсырмалармен жұмыс барысында өзіндік жұмыс жасай отырып, сол жұмыстан өзіндік қорытындысын шығара білуі» деп қарастыруда [4].

Бүгінгі таңда зерттеушілік әрекеттің оқушының жас және жеке ерекшеліктеріне қарай өзіндік ізденіс деңгейі мен көлемі өзгеруіне қарай дамуы жөніндегі ойлары да өте маңызды. Оқушы әрекетіндегі интелектуальдық жолдың ұзаруы, яғни оқу-танымының ғылыми таныммен жақындасуы зерттеушілік тәсілдегі басты бағыт болмақ.

Қорытындылай келе, біз зерттеушілік іс әрекеттерге оқушыларды тарту арқылы оларда коммуникативтік құзыретілікті дамытуға болады сондықтан жеке тұлғаны жарасымды етіп тәрбиелеуде пайдалану маңызды деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Богоявленская Д.Б. Исследовательская деятельность как путь развития творческих способностей // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве: сб. статей – М., 2006. – 40 с.

2 Жексенбаева У.Б. Исследовательский метод обучения как средство развития одаренности // 12 жылдық білім беру №5. 2006. – 6 с.

3 Обухов А.С. Исследовательская деятельность как способ формирования мировозрения // Народное образование. №10. – 158 с.

4 Ақмағанбетова Г. Жобалау-зерттеу қызметіне жетелейтін жол // «Қазақстан мектебі» №7. 2013. – 4-5 б.

ҒТАМР 14.25.09

ОҚУШЫЛАРМЕН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ШАРТТАРЫ

Г. Мауленбердиева
П.ғ.к., М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
К.Б. Науанова
Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Президентіміз Қ.К. Тоқаевтың Жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет». Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр.

Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесіне, мектеп өміріне енуде. Кәсіби дамуға ұмтылатын бәсекеге қабілетті маман өзінің негізгі қызметінен үзілмей, жаңа білім алу жолдарын іздестіреді. Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – қашықтықтан оқыту заман талабы болып отыр. Қазір заман ағымына байланысты білім алудың түрлі тәсілдері шығып жатыр. Олардың бәрін бірдей тиімсіз деп жоққа шығаруға болмайды. Соның бірі ретінде осы қашықтықтан білім берудің жүйесін айтуға болады. Бұл өзі ақпараттық технологияның дамуымен бірге пайда болып отырған дүние. Қашықтықтан білім беру технологиялары қашықтықтан оқу сабақтарын «online», «offline» режимінде өткізуге негізделген [1].

Қашықтықтан оқу – ерекше оқу түрі болып табылады. Себебі қашықтықтан оқу жағдайында мұғалім интернет желісінің көмегіне сүйеніп, ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, сабақты ұйымдастырады. Қашықтықтан оқыту дегеніміз – оқу үдерісінің барлық құрылымдық бөліктері (оқу мақсаты, мазмұны, ұйымдастыру формалары, оқу құралдары) енгізілген және арнайы Интернет немесе басқа да интерактивті құралдар арқылы жүзеге асатын мұғалім мен оқушының қашықтықтан қарым-қатынас жасауы арасында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы оқу үдерісін жүргізу мен ұйымдастырудың заманауи тәсілі.

Ғылыми әдебиеттерде қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың 3 түрлі формасы бар: онлайн (синхрондық) және оффлайн (асинхрондық) және кең таралған үшінші түрі – вебинар. Онлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет

ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта мұғалім экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы. Оффлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен (электрондық пошта) мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасуды қамтасыз етуге мүмкіндік беретін оқытудың формасы. Вебинар дегеніміз – интернет желілерінің көмегімен семинарлар мен тренингтер өткізу формасы [2].

Осы технология бойынша оқытуды ұйымдастырып, бүкіләлемдік желі көмегімен барлық компьютерлерді бір желіге біріктіріп, сабақ өтуші тұлғаны тьютор деп атаймыз. Қашықтықтан оқытуда жетекші рөлді интернет, ақпараттық технологиялары орын алады. Қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін мұғалімге оның негізгі қағидаларын білген жөн.

Қашықтықтан оқу қағидалары:

− интерактивтілік қағидасы;
− бастапқы білім қағидасы;
− дараландыру қағидасы;
− сәйкестендіру қағидасы;
− оқуды регламенттеу қағидасы;
− жаңа ақпараттық технологяидарды педагогикалық мақсатты қолдану қағидасы;
− оқудың икемділігі және ашықтығын қамтамасыз ету қағидасы.

Үй жағдайында тиімді жұмыс істеу қағидалары, қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру бойынша ұсынымдар:

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру бойынша ұсынымдар мұғалімнің жұмысы мен оның оқушылармен және әріптестерімен онлайн түріндегі қарым-қатынасын дұрыс құруға көмектеседі. Үйден тиімді жұмыс істеу уақыт пен міндеттерді дұрыс бөлген кезде мүмкін болмақ. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың ерекшеліктері қашықтықтан жұмыс істеуде уақытты дұрыс ұйымдастырудан бастап, жабдықты орнатуға дейінгі бірқатар қиындықтар болуы мүмкін. Егер IT-технологияларға және қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың ерекшеліктеріне байланысты мәселелер дұрыс шешілсе, онда қашықтықтан жұмыс кедергілерсіз өтеді.

Ол үшін:

1. Ноутбукті үйдегі Wi-Fi желісіне қосу.

2. Бейне кездесулерге арналған бағдарламаларды жүктеу. Мысалы, Zoom немесе басқа осыған ұқсастар.

3. Карантин уақыты үшін әр мектепте мәселелерді шешуге арналған мессенджерлердегі чаттар ұйымдастырылуы керек – міндетті түрде топтарға қосылыңыз.

4. Онлайн-күнтізбе бастаңыз және онда онлайн кездесулерді жоспарлаңыз. Бұл маңызды тармақтарды жіберіп алмауға көмектеседі.

Мұғалімдердің карантин кезіндегі жұмысы көптеген мәселелер мен сұрақтарды шешуден тұрады – бөлімшенің чатын құрып, сол жерде шешу орынды болады. Қарым-қатынас қағидаларын сақтауда маңызды. Атап айтқанда:

– бейне және аудио қоңыраулар кезінде микрофонның дыбысын өшіру керек;

– дыбысты қосу немесе жазу арқылы сұрақтарға жылдам жауап беру;

– қызметкерлермен тұрақты түрде жеке кездесулер ұйымдастыру;

– барлық сұрақтар мен оларды шешу жолдарын жазбаша түрде тіркеп, ақпараттың кімге арналғанына қарай қызметкерлердің, оқушылардың немесе ата-аналардың чатына не поштасына жіберу;

– мұғалім жұмыс күні ішінде әріптестерімен, оқушылармен және ата-аналармен байланыста болуы керек.

Мұғалімдер өздерінің тиімді жұмысы күнделікті стандартты жұмыс форматында қолданатын құралдарына байланысты екенін есте ұстауы керек. Сондықтан тек қана өзіңіздің біліміңіз бен дағдыларыңызды қашықтықтан қолдансаңыз жетіп жатыр.

Үй жағдайында тиімді жұмыс істеу: негізгі қағидалары ретінде мыналарды ұсынады. Қашықтан жұмыс істеу кезіндегі оқытушының негізгі міндеті – карантин кезеңінде, немесе оқыту формасына қарай қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру. Ол үшін уақытты дұрыс ұйымдастыру керек, сонда ғана үйде тиімді жұмыс жасай аласыз:

1. Үйреншікті жұмыс уақытын сақтаңыз.

2. Жұмыс кеңістігін ұйымдастырыңыз және оны тек жұмыс үшін пайдаланыңыз.

3. Үй ішімен әңгімелесіп, жұмыс барысындағы әрекеттер алгоритмін түсіндіріңіз.

4. Түскі ас пен жеңіл тамақ ішетін уақытты алдын ала анықтап, ас әзірлеп қойыңыз. Сонда артықша уақыт жұмсамай, түскі ас кезінде жылытуға болады.

5. Сабақтар онлайн режимде өтетіндіктен, сыртқы келбетіңізді де ұмытпаған жөн.

Қашықтықтан оқытуда оқу процесін дұрыс ұйымдастыру жеке істерге уақыт табуға мүмкіндік береді. Мұғалімдер арасындағы ара-қатынастық байланысты сәтті құру және бірлесіп жұмыс істеу үшін төмендегі қағидаларды ұстану қажет:

1. Жұмыс күні 6 сағаттан кем болмауы керек, бұл уақытта мұғалімдер желіде болуы керек.

2. Тілдесу үшін бейне қоңырауларды қолдану. Бұл туындаған мәселелерді жылдам шешуге көмектеседі.

3. Көрнекі мысал үшін экранды қосыңыз және онлайн-конференцияларды өткізгеннен кейін барлық қатысушыларға толыққанды материал жіберіңіз.

4. Жоспарлауды күн сайын бір уақытта жасаңыз.

5. Әр кездесудің аралық нәтижелерін жазыңыз және оларды барлық қызығушылық білдірген адамдарға жіберіңіз.

Бұл қағидаларды басшылыққа алу мұғалімге қашықтықтан оқуды сапалы ұйымдастыруға ықпал етеді. Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша мұғалімнің негізгі міндеті білім алушының келесі түрдегі орындалатын өз бетінше жұмысын басқару болып табылады:

– туындайтын мәселелерді қарастыру;
– мақсат пен міндеттерді қою;
– білім, тәжірибелерді беру;
– ұйымдастыру қызметі;
– білім алушылардың арасында өзара байланысты ұйымдастыру;
– оқу процесін бақылау.

Оқушылар қашықтықтан оқыту кезінде білім беру процесінің негізін қолайлы уақытта, ыңғайлы орында, тиімді темптегі өз бетінше жұмыс құрайды. Сондықтан оқушылар өз бетінше жұмыстың техникасы мен әдістемесін, жоғарғы деңгейде білімді өз бетімен толықтыру негіздерін меңгеруі қажет. Сонымен бірге нәтижелі түрде оқу үшін жаңа ақпараттық технологияның құралдарымен жұмыс істей білуі тиіс. Сонымен, қашықтықтан оқыту – адамның білім алуға және ақпарат алуға деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі нысандарының бірі ретінде мамандардың негізгі қызметін атқара жүріп, білімін, біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, айта кету керек қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі білім саласы үшін өте жоғары, себебі бұл жүйе арқылы мұғалімдеріміз бен оқушыларымыз әлемдік ақпараттармен байланысуға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шыңдауға зор мүмкіндік алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі / Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. – Алматы: «ҰБАО «Өрлеу», 2013.

2 Қазақстан және ТМД елдеріндегі білім беруді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы. – 461 б.

ҒТАМР 77.29.99

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚПЕН АЙНАЛЫСУ КЕЗІНДЕ ЗИЯТКЕРЛІК ҚАБІЛЕТТЕРДІ ЖЕТІЛДІРУ

Г.Н. Сафаргалиева
Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.
Б.С. Мукатаев
Студент, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Мақалада тоғызқұмалақ ойыны арқылы балаларды тез ойлауға үйретуді, жүрісті есептеу жолдарын анықтайтын әдістер қарастырылып, Тоғызқұмалақтағы ойыншының басты мақсаты, шеберлігі мен тәжірибелілігі жөнінде айтылады. Тоғызқұмалақ ойыннан шығатын нәтиже ең алдымен сайысқа түсіп отырған екі адамның ақыл-ойымен, тәжірибесінің тығыз байланысын көрсетеді. Жоспарлы ойынның әрбір кезеңдеріне сай, жасалған тартыстың жалпы барысы, негізгі бағыты, стратегиясы қарастырылған.

Түйін сөздер: тоғызқұмалақ, зияткерлік қабілеттер, жүріс жасау, партия, ойын.

Тоғызқұмалақ тез тапқырлықты, есте сақтауды және математикалық ойлауды дамытады, көптеген комбинациялары бар және ойыншыдан ерекше ұстамдылықты, белсенді шабуылдау әрекеттерімен қорғаныс тактикасында шебер үйлесімділікті талап етеді. Қазіргі таңда тоғызқұмалақ әрбір зияткер үшін логикалық ойлау өнеріне айналды.

Ойын математикалық ойлауды қажет етеді деген пікір кең таралған. Зерттеулер көрсеткендей, дарынды математиктер әрқашан жақсы ойыншылар бола бермейді. Әр адам осы спорт түрінен көп қиындықсыз жақсы нәтиже көрсете алады, бірақ бұл үшін оған еңбекқорлық пен шыдамдылық қажет.

Оған дәлел ретінде тоғызқұмалақтан үйірмесі спортшылары арасында жүргізілген эксперимент болып табылады. Математикада үлкен жетістікке жетпеген, бірақ есте сақтау қабілеті, ойлау қабілеті, байқағыштығы жақсы оқушылар өз қателіктерін көріп, оларды талдап, тоғызқұмалақта жақсы жетістіктерге қол жеткізе алады.

Оқу барысында ойыншылар шыдамдылыққа, дамуға, қиялға, ойлаудың өткірлігіне, тапқырлық пен тапқырлыққа ие болады, талдауды, жоспарлауды үйренеді, сонымен қатар математикалық әрекеттерді үйренеді.

Тоғызқұмалақ ойыны тез тапқырлықты, есте сақтауды және математикалық ойлауды дамытады, көптеген комбинацияларға ие және

ойыншыдан ерекше ұстамдылықты, белсенді шабуылдау әрекеттерімен қорғаныс тактикасында шебер үйлесімділікті талап етеді. Қазіргі таңда тоғызқұмалақ әрбір зияткер үшін логикалық ойлау өнеріне айналды.

Эстетикалық сезім – бұл объективті шындықтың сұлулығын және тартымдылығын тікелей қарастырған кезде қабылдауға мүмкіндік беретін ақыл-ой жағдайы. Тоғызқұмалақ ойынының эстетикасы оның екі қарсыласының жекпе-жегін қызығушылықпен бақылап, көрермендерге әсер еткенде сезіледі. Сұлулықты сезіну үшін көрермендер ойын ережелерін білуі керек, ойынның басталу ережелері туралы түсініктері болуы керек, ойын барысында туындайтын қызықты сәттерді сезіну үшін бай қиял мен өткір ойға ие болуы керек [1].

Қозғалыс – бұл эстетикалық сезімді қалыптастыратын және көрерменге әсер ететін негізгі фактор. Көрермен ойынды тамашалаудан ләззат алып қана қоймай, ойыншыларға жанашырлық танытып, кейде олар сияқты сезінеді.

Тоғызқұмалақтағы ойыншының басты мақсаты – қарсыласын жеңу және ол өзінің барлық зияткерлік күштерін, тәжірибесі мен салқынқандылығын жұмсайды. Қарсылас өз кезегінде өзінің барлық қорғаныс дағдыларын қолданады. Осы сәттерде екі ойыншы да өз мүмкіндіктерінің деңгейін көрсетеді. Егер қарсыластардың деңгейі тең болса, жеңімпазды анықтау өте қиын. Егер шебер тәжірибесі аз ойыншыға ұтылса, онда бұл жағдай бірқатар жағымсыз. Мұндай жағдайда шеберді ертегі ақымақ алып, ал оның қарсыласын ақылды қарт деп сипаттауға болады. Біз ақыл мен тапқырлықтың көмегімен керемет қарсыластарды жеңген жағдайларды білеміз. Сондықтан, бұл жағдайлардың барлығы таңқаларлық [2].

Тоғызқұмалақ ойынын көріп жүрген көрермендерде эстетикалық сезімді қалыптастыратын бірінші фактор – бұл қарсыластың басына жауап ретінде сәтті табылған және жеңіске жетелеген ойыншының жүрісі. Егер мұндай қадамды жаңадан бастаушы тауып, жеңілген қарсылас шебер болса, онда бұл партия классикаға айналады және ұзақ уақыт бойы көрермендерді таң қалдырады.

Эстетикалық сезімдерді оятатын екінші фактор – бұл таңқаларлық жеңіс. Бұл жағдайда жеңіс күшті тесікке тұздықты беру арқылы жүзеге асырылады, қарсылас үшін оның тесіктерінде құмалақтардың орналасуына ыңғайсыз немесе әлсіз тесікте тұздықты алу үшін қозғалыстардың тіркесімі арқылы жүзеге асырылады.

Ойынның эстетикасын қалыптастыратын үшінші фактор-жеңген ойыншы кенеттен қателік жіберіп, жеңіске жетелейтін қадамды таппай жоғалады [3].

Зерттеу барысында біз тоғызқұмалақтағы техникалық әрекеттерге оқытудың келесі әдістерін аштық:

– партияларды талдау мен талдауға негізделген әдістеме. Бұл әдіс өз шеберліктерін арттыру үшін ойынға бірінші жыл емес спортшыларды оқыту үшін қолданылады;

– партияларды негізгі бөліктерге бөлуге негізделген әдістеме.

Бұл әдіс оқытудың бірінші кезеңінде жаңадан бастаушыларға қолданылады. Осы әдіс бойынша оқи отырып, спортшылар партияның және жалпы ойынның әрбір кезеңіне саналы түрде қарайтын болады.

Тоғызқұмалақ ойыннан шығатын нәтиже ең алдымен сайысқа түсіп отырған екі адамның ақыл-ойымен, тәжірибесімен тығыз байланысты. Алға қойған мақсатты жүзеге асырудың жоспары болады. Осындай жоспарлы ойынның әрбір кезеңдеріне сай, жасалған тартыстың жалпы барысын, негізгі бағытын – стратегия деп, ал қолданылған жеке айла-тәсілдерді тактика деп атайды. Жалпы тактика мен стратегия бір-бірімен тығыз ұштасып, толықтырып тұрады. Сондықтан кезінде бірнеше тактикалық әдістерді қолдана біліп, стратегиялық жоспар құрған ойыншы тек спорттық нәтижеге ғана ие болып қоймастан, үлкен творчестволық өсу жолына түседі [4].

Жүріс жасау үшін өз жағыңыздағы отаулардың бірінен бар құмалақтарды қолға алып, біреуін орнына қалдырып, солдан оңға қарай бір-бірлеп таратамыз. Тарату сәтінде құмалақтар өз отауларымыздан асып кететін болса, қарсыластың отауына таратамыз. Егер соңғы құмалақ қарсыластың тақ санды құмалағы бар отауына түсіп, ондағы құмалақтарды жұп қылса (2, 4, 6, 10, 12), сол отаудағы құмалақтар ұтып алынып, өз қазанымызға салынады.

Әр құмалақ ұтып алынған сайын немесе тұздыққа түскен сайын қарсыластардың жүріс мөлшері кеми береді. Сондықтан ойын соңында қарсыластардың бірінің отауларында жүріс жасай алмайтын жағдай да кездеседі.

Атсырауға ұшыраған ойыншының қарсыласы бұл жағдайда қосымша бір жүріс жасап, барлық құмалақтарды өз қазанына салып алады [5].

Тоғызқұмалақ ойынында алғашқы жүріс міндетті түрде табысты болады. Қарсылас та өзінің бірінші жүрісінде 10 құмалақ жеуге мүмкіндік бар. Бірақ бұған қарап, тоғызқұмалақ ойынын тез-ақ, он шақты жүрісте бітіре салуға болады деген жандар қателеседі. Тоғызқұмалақтың бір партиясы шахмат секілді 4,5-5 сағатқа созылады. Кейде ақталмай, кейінге қалдырылып жатады.
Сонымен, алғашқы жүрістер жасалды. Ойын екі тоғызқұмалақшының алма-кезек жүруімен жалғаса береді. Әйтсе де мына ережелерді естен шығармаған жөн:

– соңғы құмалақ түскен отаудағы құмалақтар жұп болса да өз отауларынан жеуге болмайды;

– жеуге болатын мүмкіндік көрініп тұрса да басқа жүріс жасауға рұқсат;

– отауда бір құмалақ жатса, оны да келесі отауға жүруге болады. Мұндай жағдайда ол отау бос қалады;

– қарсыласыңның отауынан жүруге болмайды;

– жүрген кезде жолдағы отауларға құмалақ тастамай кетуге немесе бірден көп құмалақ тастауға болмайды;

– жүрісті оңнан солға қарай жасауға рұқсат жоқ;

– жүріс алма-кезек болағу тиіс, бір ойыншының екі рет жүруіне рұқсат етілмейді.

Ойынды бастаған тоғызқұмалақшы өзінің кез келген отауынан құмалақтарды түгел қолына алып, солдан оңға қарай, бірде-бір отау тастамай (құмалақтарды алған отауға бір құмаақ қалдырады) бір құмалақтан тастап таратады. Сонда ең соңғы құмалақ түскен отаудағы құмалақтар саны (егер ол қарсыластын отаулары болса ғана) жұп болатын болса (26, 16, 42 т.с.) онда ол құмалақтарды «жеуге» мүмкіндігі бар [6].

Бір қарағанда жүріс жүрген сайын «жей» беретін секілдіміз. Бірақ ойын кезінде олай болмайды. Әр түрлі тактикалық әдіс-айлаларды қолданып, өз отауларындағы құмалақтарды берік қорғаныста ұстауға қол жеткізсек, бірте-бірте құмалақ ұтып аоу қиынға түседі. Сондықтан да басты әдіс жүрістерді есептеуді өте жақсы білу керек.

Тоғызқұмалақта техникалық іс-қимылдарды оқыту әдістемелерін пайдаланудың алынған эксперименттік деректері олардың маңыздылығы мен тиімділігін куәландырады. Талдау жасай отырып, тоғызқұмалақ әлемінің шексіздігін көруге, оның құпиялары мен жұмбақтарына енуге тырысуға болады.

Тоғызқұмалақ бойынша партияларды талдау және талдау әдісін қолдана отырып, тәжірибелі және мықты спортшылар арасында олардың шеберлігін шыңдап, тұздықты құрбандыққа шалу стратегиясы мен тактикалық әдістерін қолдануға үйретуге болады. Адамның санасынан өтетін осы таңғажайып нәрселердің бәрі оның ойлау процестері мен дүниетанымында көрінеді. Тоғызқұмалақ ойынының партияларын талдау мен партия батырларының шығармашылық құпияларын білуге көмектеседі. Ойын барысында психологиялық қарама-қайшылықты бақылау үшін болашақ қарсыластардың ойын тәсілін білу өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Шарипов С.А., Шотаев М.Е., Сейтжанов А.М. Тоғызқұмалақ ойынының ережелері. – Астана, 2006.

2 Капаев Д.И., Актаев С.К., Куатов А.Ж. Тоғызқұмалақты бірге үйренейік. – Павлодар, 2010.

3 Шотаев М., Абдужаппаров Ы. Тоғызқұмалақ ойынындағы тұздықтар тартысы. – Кентау 2006.

4 Шотаев М., Ақназаров С. Таңғажайып тоғызқұмалақ. – Астана, 2011.

5 Ақшораев Ә., Ноғайбаев М. Тоғызқұмалақтан факультативтік сабақтар (әдістемелік нұсқаулар). – Тараз, 2009.

SRSTI 14.27.05

SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

G.N. Rassulmetova
Miras University, Shymkent

This article shows the problems which are revealed in the oven-offspring of children. The actuality of the modern world is evolving of the spirit of the evolution of the spiritual and moral development of the world, shaping the students' positive and positive empowerment of the inexperienced culture, cultivating a great deal of respect for the cultural heritage of the people, as well as other peoples.

Keywords: spiritual morality, foreign language culture, spiritual enrichment, pedagogical mastery.

The educational component is one of the most important areas of education in the interests of the individual, the society of the state. This includes intellectual education, civil-patriotic and spiritual-moral education. The spiritual and moral development of a schoolchild is the most important aspect of the socialization of the individual in the conditions of the rapid development of society, a factor in the gradual and conscious inclusion in various spheres of social activity and public life [1, p. 55].

In the modern world, unfortunately, we have stopped thinking about spiritual enrichment, we have begun to ignore the moral essence of actions. Such manifestations of high morality as compassion, complicity, empathy, respect for others and oneself, unfortunately, fade into the background. The need to educate a spiritually rich, highly moral personality, capable of creating, and not just consuming, is felt more and more acutely. The change in the mentality of society and the individual leads to changes in the value orientations of the younger generation as well.

Spiritual and moral values are understood as fundamental principles and norms in the relationship of people to each other, to the family and society, based on the criteria of good and evil, lies and truth.

Spiritual and moral development and upbringing of students are the primary task of the modern educational system and represent an important component of the social order for education. School is the only social institution through which all citizens of our State pass. Therefore, it is in the school that not only the intellectual, but also the spiritual, cultural life of the student should be concentrated.

The problem of spiritual and moral education in general educational institutions has been dealt with by teachers for a long time. An individual and a whole nation, entering into the universal cultural space, must own various means of interethnic communication. From this point of view, knowledge of at least one foreign language plays a huge role [2, p. 33].

However, in the light of the new time, the modern generation needs new technologies of pedagogical skills. It is necessary to find effective pedagogical technologies for the implementation of the spiritual and moral education of school students in English lessons and test them. After all, one of the goals in the study of a foreign language should be, according to E.I. Passov, not only pragmatic knowledge, skills and abilities, but also education. In this case, the content is culture, which is understood as spiritual values personally mastered in the activity, the space in which the process of socialization of the individual takes place.

The research problem is the creation of pedagogical conditions for the spiritual and moral education of schoolchildren in the process of teaching English. To solve this problem, the teacher needs not only knowledge of teaching methods, but also the ability to direct their activities towards spiritual and moral education in the process of teaching English.

The methods and techniques that contribute to the moral education of a student in an English lesson include, first of all, collective forms of interaction. Among them are group and pair work. It is in groups and pairs that a discussion of a particular problem takes place, it is in interaction with the surrounding children that certain points of view are formed. The emotional impact and educational power of the word at this age is very great. Thus, the discussion of the problem in this case is one of the methods of work. And the work does not end with just one discussion. The decision made during the discussion of some problem is presented to the whole class, while the class chooses the best solution and justifies its choice. The next effective method of working in the direction mentioned above is a role-playing game.

Role play is also a form of collective interaction. However, in this case, each student already bears individual responsibility for the decision made. At the same time, in a role-playing game, the trajectory of the behavior of the participant in the game in a certain situation is usually predetermined. Although in some cases only the result of the interaction can be specified, while the trajectory of behavior remains with the choice of the student himself.

Reading authentic texts also contributes to the spiritual and moral development of the individual, its ideological formation, forms a taste, instills a love for the language, develops the motivational sphere of students in the classroom. Authentic text is text written for native speakers by native speakers of that language. It is the authentic text that conveys all the diversity of a foreign language. Working with authentic texts, students do not just do what is expected of them in advance, not just work on vocabulary and grammar, but they enthusiastically discover some concepts for themselves, learn a lot about the way of life in foreign countries. Such texts instill tolerance for another culture [3, p. 29].

Based on a theoretical analysis and study of advanced pedagogical experience on the problems of spiritual and moral education of schoolchildren by means of learning a foreign language, the following conclusions can be drawn. Learning a foreign language improves spiritual and moral culture, develops logical thinking, has a great impact on memory, broadens horizons and improves general culture. In the course of mastering the language, professional theoretical knowledge is improved, as well as educational and organizational, educational and intellectual, educational and informational, educational and communicative skills. The study of a foreign language contributes to the moral and aesthetic development, has an impact on the spiritual development of the individual.

The process of moral education in foreign language lessons becomes more effective if literary texts created within different cultures are used.

The school prepares the child for subsequent participation in the process of interpersonal and intercultural interaction through teaching a foreign language. Learning a foreign language increases the spiritual and moral culture, broadens one's horizons and improves the general culture. In the course of mastering the language, educational and organizational, educational and intellectual, educational and informational, educational and communicative skills are improved. At the same time, its task is to educate the child in tolerance, a positive and interested perception of a foreign culture, and at the same time, to develop in schoolchildren respect for the culture of their own people. The process of perception of a foreign language culture goes through the enrichment of the child's inner experience, through the formation of his cognitive and communication skills.

References

1 Averkieva G.V. The problem of the formation of value orientations of modern schoolchildren. – Arkhangelsk, 2014. – p. 55.

2 Agapov V.S. The concept of spiritual and moral education of students. Problems of formation and development of personality in psychology and pedagogy. – M., 2012. – p. 33.

3 Umerenkov S.Yu. Spiritual and moral development of the future teacher of a foreign language, 2014.

ҒТАМР 14.25.09

«ҚАЗАҚ ТІЛІ» ПӘНІН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.Қ. Айдархан, А.Н. Амандосова, Г.С. Әділбай
Студенттер, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Г.Ғ. Арынова
Ғылыми жетекші, п.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Қазіргі қоғам мұғалімдердің алдына білім беруді ғана емес, оқушылардың тұлғалық маңызды қасиеттерін дамыту міндетін қояды. Пән мұғалімінің негізгі құзыреті оның жаңартылған рөлі – білім жүргізуші рөлі, оқушылардың шексіз ақпарат теңізінде шарлауға көмектесетін өзіндік «штурман» болып табылады.

Түйін сөздер: бастауыш сынып оқушылары, мультимедиялық технологияларды қолдану, білім беру жүйесі, мультимедиялық технологияларды.

Осыған орай ақпараттық технологияларды меңгерген, мектептегі педагогикалық тәжірибеде жаңа идеялар мен бағыттарды жобалай алатын, үлгі ете алатын, білімі мен білім мәдениеті қалыптасқан филолог-мұғалімдерге деген қажеттілік артуда. Қазіргі жаңғыру кезеңінде қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану сәнге деген құрмет емес, қажеттілік, өйткені олар практикалық дағдыларды жетілдіруге ықпал етеді; өзіндік жұмысты тиімдірек ұйымдастыруға және оқу процесін даралауға мүмкіндік береді; сабаққа деген қызығушылықтарын арттыру; оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіреді, оқушылардың интеллектуалдық шығармашылық қабілеттерін дамытады, олардың жаңа білімді өз бетінше меңгеру, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу қабілетін дамытады [2].

Мультимедиялық технологиялар оқытуда қосымша рөлге ие болып қана қоймай, білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып, оның тиімділігін едәуір арттыруы керек. Оқу процесіне мультимедиялық технологияларды енгізу арқылы болатын өзгерістер бүкіл оқу процесін өзгертуге мүмкіндік береді және оқу нәтижелеріне қол жеткізуде үлкен тиімділікке кепілдік береді. Мультимедиялық технологияларды қолдану оқушыларды оқытудың педагогикалық әдістерін толықтырады. Қазіргі қоғамымыздың жедел өзгеріп

тұратын әлем және ақпарат легінің ұлғаюы жағдайындағы ақпараттандыру саясаты мультимедаилық технология құралдарын оқу процесіне енгізуді қажет етеді.

Мультимедиялық технологияны оқу процесінде қолдану арқылы оқушылар тек нақты білім мен ұғымды меңгеріп қана қоймай, дүниенің біртұтастығы мен әртүрлілігі, дамудың үздіксіздігі, өзара байланыс пен әрекеттестік, дүниенің нақты заттар мен құбылыстардан тұратындығын танып, дүниетанымдық көзқарастары кеңейіп, танымдық қызығушылығы арта түседі.

Мультимедиалық технология көптеген оқу бағдарламаларының тууына, дамуына ықпал етеді. Оқушыларға алтын уақытыңды орынды пайдаланып, оларға тың мағұлмат, тың дүние беру – жаңа технологиялардың, МТ-дың жетістігі. Сабақтарда аталған технологияларды қолдану диапазоны шексіз және және мұғалімнің арнайы дайындығын қажет етеді. Мысалы, ақын-жазушылардың өмірі мен шығармашылығын, ертегі кейіпкердің дауысын, оқытуда мультимедиа бағдарламасы тыңдау арқылы мәнерлеп оқытуды, эстетикалық тәрбиені қалыптастырып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерінің дамуына да молынан әсерін тигізеді. Сабақ барысында өтілген тақырып бойынша шығарманы талдау барысында өз ойларын ғана білдіріп қана қоймай, эссе, шығарма т.б жазуға дағдыландыру да барынша оқушылардың шығармашылық дамытуға әсері ерекше. Онда оқушыларға МТ– ды пайдалану арқылы білім бере отырып, электрондық оқулықтармен оқыту жүйесінің пән сапасын арттырумен қатар басқа да тиімді жақтары өте зор. Оқушы білімі компьютерлік жүйе арқылы бағаланып, иллюстрациялық әдістер көп қолданылып, берілген тапсырмаға деген қызығушылық артып, әр оқушы өзінің шығармашылық қабілетін ұштай түсуге де мүмкіндік туғызады [3].

Халқымыздың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы «Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек» дегендей, оқу-тәрбие процесіндегі ұйымдастыру істерінде нәтижелі болатын әдістерді сұрыптап пайдаланған жөн.

Бастауыш мектепте мультимедиалық технологияларды пайдалануда мынадай ерекшеліктер айқындалады:

– компьютерге енетін пән материалдарын қолданылатын әр сынып оқушыларының жеке жас ерекшеліктері;

– мультимедиалық технологиялар арқылы жұмыс жасау режимдері мен нәтижелерін тексеру және бақылау барысының психофизиологиялық ерекшеліктері;

– мәтінге байланысты тапсырмалар мен жаттығулардың, жұмыс түрлерінің сатылай өсе отырып орындауын мұғалімнің басқару ерекшеліктері;

– компьютермен оқушының тапсырмаларды орындауын сыныпта және үйде өз бетімен жұмыс жүргізуді ұйымдастырудың психофизиологиялық ерекшеліктері:

– жұмыс түрлерінің сатылай өсе отырып орындауын мұғалімнің басқару ерекшеліктері және т.б.

Бастауыш мектеп мұғалімдері қазақ тілін оқыту процесінде мультимедиалық технологияларды пайдалануда төмендегілерді білуі қажет:

– әр түрлі обьектілерді кескіндеуді, оны салып тұрғызуды дисплей бетінде іске асыру және олардың динамикалық елестетілуін;

– есептеу процесін, ақпаратты іздеу жұмыстарын, сонымен қатар мәліметтерді жинау, өңдеу жұмыстарын автоматтандыру және көрсетілген, оқытылған обьектілер, құбылыстар, процестер туралы мәлімет жинау;

– оқытуда мультимедиалық технологияларды қолдануды қосымша оқытуды жүзеге асыру;

– оқушылардың білім деңгейін бағалауға қойылатын негізгі критерийлерін білу;

– қолданушының білімін, дайындығын бағалауға арналған компьютерлік тестік және диагностикалық әдістерді қолдана білу.

Сонымен қатар, бастауыш мектепте мұғалімдер өзінің кәсіби қызметінде келесі негізгі бағыттарды бөліп алуға болады:

1) Қазақ тілі пәнін оқытудағы мультимедиалық технологиялардың педагогикалық мақсаттары:

– қолданушы мен ақпараттық және коммуникациялық құрылғылар арасындағы жылдам байланыс;

– оқытылу ақпаратының компьютерлік көзге елестетілуі;

– ақпараттық-әдістемелердің оқыту процесін ұйымдастырудағы бақылауын автоматтандыру.

2) Жергілікті және жалпы тораптағы ақпараттық қарым-қатынас;

3) Оқыту-тәрбиелеу процесінің білімді ақпараттандыру шаттарындағы ерекшеліктері, сонымен бірге әдістемелік практиканың қолданылуы, соның ішінде математикалық ақпараттық жүйелері;

4) Электрондық құралдардың құрылымын, қолданылуларын, жобалауы және бағаланылуын және мазмұндық-әдістемелік құндылығын білу;

5) Электронды-есептеуіш техниканың, ақпараттық және коммуникациялық құралдардың әдістемелік-эргономикалық шарттары;

6) Тестік, диагностикалық әдістемелердің компьютерлік қолданылуының ерекшеліктері, оның оқушылардың білім деңгейін бағалауы және анықтауы, сонымен бірге бақылауы және өз білімін бағалауы [4].

Әрбір мұғалім қазақ тілін меңгеруде тәжірибенің үлкен маңызын түсінеді. Мұнда да компьютер көмектесе алады: деректер қорын қамтитын бағдарламалар тек жеке құрамдас бөліктерді немесе контекстті өзгерте отырып, мұндай конструкцияларды қайталауға мүмкіндік береді. Компьютерлік бағдарламада бір тілдік модельдің қайталануы нәзік және аса интрузивті емес болып көрінеді. Осылайша оқу материалы жақсы игеріледі.

Ұзақ уақыт бойы қазақ тілін компьютерлік оқытудың осал тұсы болып қала берген ауызша сөйлеуді оқытуға келетін болсақ, мультимедиалық құралдарды дамытудан кейін бұл салада күрт жылжу байқалды – бұл тілді айтарлықтай кеңейтетін бірқатар құрылғылар. компьютердің мүмкіндіктері. Енді компьютер жеке сөздердің, сөз тіркестерінің және тұтас мәтіндердің жазбасын ойната алады.

Дыбыс карталары тіпті пайдаланушыға өз сөзін жазуға, содан кейін оны тыңдауға және оны ана тілінде сөйлейтіндермен салыстыруға немесе монитордан олардың жазбасының кестесін көруге мүмкіндік береді. Көптеген бағдарламалар компьютермен «айтылатын» сөйлеу қарқынын өзгертуге мүмкіндік береді. Компьютердің графикалық мүмкіндіктері оқытудың бұл әдісін дәстүрлі әдістерден одан әрі ажыратады және кез келген әрекет түрін сурет немесе анимация түрінде көрсетуге мүмкіндік береді. Ал содан кейін монитордағы кескіндер ана тіліндегі сөз тіркесімен емес, қазақ тіліндегі сөз тіркесін тікелей әрекетпен байланыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, анимация оқушылардың қызығушылығын тудырып, қажетті мотивацияны тудырады.

Қазіргі кезеңде Қазақстанда әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағытталған жаңа талаптарға лайықты білім беру жүйесі жүзеге асып келеді. Бұл бағыт оқу-тәрбие үрдісінің педагогикалық теориясы мен іс-тәжірибесін мәнді өзгерістермен халықаралық білім беру деңгейіне көтеруді көздейді.

Мультимедиалық технологияны қолдану мұғалімге не береді? – деген сұрақ туындайды. Мультимедиалық технологияны қолдану мұғалім үшін тиімді:

- Оқушының білімін қысқа уақытта бағалай алады.
- Білім сапасын арттыра алады.
- Оқушының білімін кез келген уақытта бағалай алады.
- Қысқа уақытта көлемді материалды түсіндіруге мүмкіндік береді.
- Ал, мультимедиалық технологияны қолдану оқушыға не береді?

Қазақ тілі сабағында заманауи технологияларды қолдану туралы айтатын болсақ, көп жағдайда арнайы мультимедиялық бағдарламаларды пайдалану туралы айтып отырмыз. Батыста шет тілін оқуға арналған оқу әдебиетіне мамандандырылған әрбір баспа өз мультимедиялық тілдік бағдарламаларын шығарады, олар әдетте белгілі бір оқу кешеніне байланысты. Сонымен қатар, нарықта белгілі бір оқулыққа байланбаған, шет тілдерін үйренуге арналған әмбебап мультимедиялық бағдарламалардың пайда болу тенденциясы байқалады, олардың оқу-тәрбие процесінде табыстылығы мұғалімнің біліктілігіне, оның әдістемелік сауаттылығына байланысты. Қақақ тілін үйренуге арналған қолданыстағы мультимедиялық бағдарламаларды төрт топқа бөлуге болады. Біріншісі ең үлкен топ деп аталады. оқыту бағдарламалары (Drillprogramme) – шет тілінің құбылыстарын, негізінен грамматикалық құрылымдарды қайталау жаттығуларын қайталау арқылы автоматизмге келтіруге бағытталған бағдарламалармен ұсынылған. Оқыту компьютері оқушының өзіндік жұмысын ұйымдастыратын және басқаратын құрал қызметін атқарады. Осындай бағдарламаларды қазақ тіліне де қолдануға болады.

Қазақ тілін оқытудың жаңа мүмкіндіктерінің сарқылмас ресурсы – интернет. Интернетті пайдалану нақты уақыт режимінде желі арқылы сабақтарды өткізуге мүмкіндік береді. Желілік сыныптар әртүрлі континенттерден келген оқушылардан құралуы мүмкін. Компьютерлік телекоммуникациялық желілер арқылы қол жеткізуге болатын дидактикалық ақпарат көздерін екі түрге бөлуге болады. Олардың біріншісі – электрондық дидактикалық материалдар:

электронды оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар, анықтамалықтар, сөздіктер және т.б. Бұған компьютерлік оқу бағдарламалары жатады. Екіншісі – адамдар, олармен қарым-қатынас әдетте коммуникация деп аталады.

Заманауи телекоммуникациялық желілер өз пайдаланушыларына желілік мәліметтер базасы мен ақпараттық-іздеу жүйелерін, кітапхана каталогтарын және жады бойынша ең қуатты файлдық серверлерді ұсынады, бұл мұғалім мен оның оқушыларының әлемдік ақпараттық ресурстарға қосылуға және оқу әрекетін ұйымдастыруға (сыныпта да) көмектесе алады. және сабақтан тыс уақытта) сапалық жағынан басқаша, жоғары деңгейде [5].

Компьютерлік телекоммуникациялық желілердің негізгі қасиеттері:

– дидактикалық ақпараттың кеңістікте бөлінген ресурстарына еркін қол жеткізуді қамтамасыз ету. Кез келген оқушы немесе мұғалім үшін оқу пәнін кең таңдау мүмкіндігі;

– оқу ақпаратын жүйелі жинақтау және оны сенімді сақтау мүмкіндігі;

– оқушылардың табиғи қабілеттерін ескере отырып, білім беруді даралау және саралау мүмкіндігі;

– мұғалімге оқушыдан сенімді кері байланысты қамтамасыз ету және осыған тікелей байланысты оқу процесін жедел басқару мүмкіндігі;

– оқушы пен мұғалімнің, оқушылардың бір-бірімен, сондай-ақ басқа елдердің серіктестерімен қарқынды байланыс мүмкіндігі.

Кең телекоммуникациялық байланыс негізінде мұғалім мен оқушылардың белсенді шығармашылық бірлескен іс-әрекетінің мүмкіндігі, танымдық әрекетке тұрақты мотивациясын қамтамасыз ету.

Компьютерлік телекоммуникациялық желілер арқылы қазақ тілін қашықтықтан оқытудың негізгі және аса маңызды ерекшелігі оқушы пен мұғалімнің, оқу серіктестерімен, сонымен қатар ана тілінде сөйлейтіндермен телекоммуникациялық байланыстың нақты мүмкіндігі болып табылады. Мұндай байланыс компьютерлік телекоммуникация желілері арқылы қазақ тілін қашықтықтан оқыту процесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады және телекоммуникациялық ақпарат алмасудың әртүрлі түрлері арқылы жүзеге асырылуы мүмкін: бұл телеконференциялар, жеке электрондық пошта хат алмасулары, чат режиміндегі «әңгімелесулер» т.б.

Телекоммуникациялық байланыс мұғалімге оқушылармен кері байланыс жасау мүмкіндігін, демек, оқу процесін тиімді басқару мүмкіндігін береді. Оқушылар шынайы өмірлік қарым-қатынас жағдайында бола отырып, шынайы серіктес ана тілінде сөйлеушімен қарым-қатынасқа түсуге және қазақ тілін үйренуге мүмкіндік алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (27.07.2007 ж. № 319-III, 01.01.2019 жылғы өзерістер және толықтыруларымен).

2 «Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы» (бұдан әрі – МЖМБС) ҚР БҒМ (бұдан әрі –

ҚР БҒМ) 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы (өзгерістермен және толықтырулармен 2020 жылғы 28 тамыздағы №372 бұйрық) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669.

3 Красильникова В.А. Білімді ақпараттандыру ісінің түсініктемелік аппараты. Информатика негіздері. – 2005. №2. – Б. 2-6.

4 Мәлібекова М.С. Жаңа ақпараттық технологияны математика мен информатика байланысында қолданудың педагогикалық негіздері: пед.ғыл.канд.дисс. – Қарағанды, 2000. – 166 б.

5 Кукушин В.С., Болдырева-Вараксина А.В. Педагогика начального образования. – М.: ИКЦ «МарТ. – 2005. – С. 146-170.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Қуанышбаева Н.А., Байтанасова Қ.М. Соғыс тақырыбындағы өлеңдердегі басты мотивтер 4
Тилеубаева Г.П. Развитие арабской монархии Персидского залива 10
Аблахатова С., Бишманов К.М. Әлеуметтік қызмет және оның түсінігі ... 16
Жәлелова М.С., Айтуғанова С.Ш. Бейбіт Сарыбай әңгімелеріндегі қазақ ауылының бейнесі 21
Турсынбаев О.Г. Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі мектеп және тәрбие 28
Дәулетбекова Б., Авакова Р.А. Қазақ мақал-мәтелдерін интербелсенді әдістер арқылы оқыту 35
Зарянова Л.М. Academic writing strategies for esl students 39
Mektibayeva Z.B. Comparative analysis of proverbs and sayings in Kazakh and English languages 47
Кенжесары А.М. Қазақ тіліндегі сан-шама категориясының тілдік және танымдық (когнитивті) аспектіде зерттелуі 52
Surapaldy Zh., Akbarkhan D. The metaphorical features of Idiomatic Sentences in Chinese 59

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Әуез Ә.М., Калиева А.Е. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар нарығының дамуы және оның мемлекет экономикасына әсері 69
Ғилаж А.Е., Имашова Ж.О. Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есептің даму жүйесінің бағыттары 74
Абдишова Г.Б., Мұхтарова А.М. Қазіргі кезеңдегі тұрғын үй саясатын жүзеге асыру бағыттары 81
Изатуллаева Б.С., Махаш Б. Қоршаған ортаны басқарудың тиімді жолдарын қарастыру 84
Сейтжанов А.Ж., Куандық Б.Б., Бегеева К.А., Альжанов Л.Т. Совершенствование систем управления рисками компании 90

Абжанова Ж., Жорабек А. Мемлекеттік көрсетілетін қызметтің сапа көрсеткіштерінің тиімділігін талдау 100
Абжанова Ж. Мемлекеттік қызметтер және мемлекеттік қызмет көрсетудегі мәселелер 105
Мұхтарова А.М. Мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру бойынша мемлекеттік басқару саласында инновацияларды енгізу 109
Ажигалиева Г.К., Шыңғалиева Ә.Э. Мұнай-газ компанияларындағы активтердің құнсыздануы 112
Абдурахманов М.А. Құбылыстардың өзара байланыстылығын статистикалық зерттеу және оны жетілдіру жолдары 115

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Атаханова М.Б., Салыбекова Н.Н. Биологиялық эксперимент сабағында интербелсенді оқыту әдістерінің маңызы 124
Қырғызбаев Ж., Алимкулова Б.Т. Дәреже көрсеткіштері жұп теңдеулерді шешудің бір жасанды тәсілі 133
Ахмедов А.Б., Маханова З. О периодических состояниях систем массового обслуживания с периодическими параметрами 142
Смагулова А.Е., Тыныштықбай И.Б. Жасыл экономиканы дамытудағы биологиялық зерттеулердің рөлі 146
Смагулова А.Е., Полатбек А.П. Жылыжайда анықталмаған қызанақ сорттарын өндіру әдістері 151
Урунбаев Э., Байжұманов А.А. Программно-инструментальная система организации обратной связи для онлайн-курсов по дискретной математики 157
Алтынбеков Ш., Ниязымбетов А.Д. Сызықтық дифференциалдық теңдеулерді шешу әдісін N белгісізді диофанттық теңдеулерді шешуге қолдану 162
Байжұманов А.А. Эффективное использования линейных форм при решений систем логических уравнений второй степени 169

Ауыл шаруашылығы ғылымдары
Сельскохозяйственные науки
Agricultural science

Турбаева А.М. Калий гуматы қосылған йогурт өнімін жетілдіру 174
Калимов Н.Е., Усанина В. Сельское хозяйство в условиях глобального потепления 179
Семержинский А.В. Совершенствование технологии молочного мороженого с добавлением не адсорбированного маточного молочка 186

Мусинова З.Е., Байтукенова С.Б. Технология получения творожного десерта с добавлением овсяного жмыха 189

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Құдайбергенова А.К., Нуримбетов А.У., Кушербаева М.Р. MOODLE қашықтықтан оқыту платформасы 195
Кыдыралина Л.М., Шаригатова А.С. Көп деңгейлі семантикалық ақпараттық модельді бағдарламалық қамтамасыз етуді енгізу 206
Нышан Б.Ж., Шыныбай Ж.С. Сым созу орнағының автоматтандырылған электр жетегі және математикалық моделі 213
Бакижанова А.Б. Тұрғын ғимараттарды қайта жаңғырту кезеңінде энерготиімділігін жетілдіру 218
Абдраимов Ж.Ж. Снижение физических и нефизических барьеров как условие развития транспортного потенциала транскаспийского международнородного транспортного маршрута 223
Рай Н.А., Сагиндыков К.М. Особенности водяных знаков на цифровом видео 227
Ахметов А.Н. Электрондық коммерциядағы ақпараттық қауіптер 231

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Бекболатова А.Т., Қажкен Н.Ж., Ташев Ғ.Е. Тәжірибе негізінде алынған нәтижелерді талдау арқылы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін арттыру 236
Есенғали Г.М., Арзанбаева Б.О. Бастауыш сынып оқушыларының ата-аналарымен қарым-қатынас үдерісінде эмоционалдық қиындықтарын жеңудің педагогикалық шарттары 240
Алиева Б.К. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың компьютерге тәуелділігінің алдын алу бойынша отбасымен жүргізілетін жұмысты ұйымдастыру 246
Жумадинова А.Б., Аяганова А.Ж. Отбасылық қарым-қатынастағы дағдарыс жағдайында ата-ана мен жеткіншектер арасындағы қақтығыстарын тиімді шешудің педагогикалық-психологиялық шарттары . 250
Каримова Г.Б. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың оқыту үрдісіндегі адамгершілік мәдениетін қалыптастыру 256
Жумагулова Г.А., Мороз Е.В. Факторы, влияющие на особенности реагирования дошкольника на развод родителей 260

Таңатарова М., Джолдасбаева Т., Айтбаева А., Айтжанова Э.Н. Бастауыш сынып оқушыларына оқылым дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамыту 265
Алимбекова А.А., Жаксыбаева Н.Б. Бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік әрекетін қоршаған орта материалдары негізінде ұйымдастыру жолдары 269
Бостанова А.М., Саттарбаева А.Т. Биология пәнінде студенттердің ғылыми-зерттеу дағдысын қалыптастыру (зоология бөлімі мысалында) 273
Бостанова А.М., Байжұман А.Д. Биологияны оқытуда қашықтықтан оқыту әдістерін қолдану 278
Салимханова Г.К. Болашақ маманның шығармашылық әлеуетін дамыту проблемалары 283
Телғозы Г.Б. Болашақ мұғалімдерді психологиялық-педагогикалық пәндерді оқытуда ойын технологиялар пайдалануға даярлау проблемасы ... 286
Шалабаева Л.И., Ергазиева Г.Т. Болашақ педагог мамандардың инновациялық құзыреттілігінің ерекшеліктері 290
Жиенбаев Т.А. Эффективность использования гибридной методики обучения в процессе подготовки одаренных учащихся 9-х классов к олимпиаде по химии 295
Алимбекова А.А., Бердыбаева Г.Б. Дарынды балалардың шығармашылық белсенділігін дамыту педагогикалық проблема ретінде 300
Жумекенова Д.Е., Махмутова А.Ж. Дене шынықтыру сабақтарында және сабақтан тыс іс-әрекетте құзыреттілік тәсілді іске асыру 303
Дубурбаева Д.М. Жасөспірім оқушыларды кәсіби өзін-өзі анықтауын психологиялық сүйемелдеу 307
Икрамова А.Ш., Алқабек М., Забесова А., Туйгунова Б. Жобалау технологиясын қолдану арқылы оқушылардың ақпараттық құзыреттіліктерін арттыру 311
Байкеева П., Сулейменова А.А. Жоғары сынып оқушыларына инновациялық оқыту технологиялары арқылы экологиялық білім беру проблемасы 319
Байкеева П.К. Жоғары сынып оқушыларына экологиялық білім беру жолдары 323
Садықова М.К., Ермахан Ғ., Кеңес Ж., Шоймбай Д. Инновациялық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың сыни тұрғыда ойлауын қалыптастыру 327
Ыбырайым Д. Кәсіби білім жүйесінде дуальды оқытуды дамыту проблемалары 335
Балташева П.Н. Көркем еңбек сабақтарында оқушылардың көркемдік талғамын қалыптастыру жолдары 340
Байгулова А.Д. Қазақстандық оқушылардың халықаралық зерттеулерге қатысу тәжірибесі 345
Салыбекова Н.Н., Абдуқахар А.Ж. Мектептегі биологиялық білім берудегі валеологиялық тәрбие әдістемесі 349

Әбішева Л.П., Баймолдинова А.Б. Оқушылардың зерттеушілік әрекеттері арқылы коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру жолдары 353
Мауленбердиева Г., Науанова К.Б. Оқушылармен қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың тиімді шарттары 357
Сафаргалиева Г.Н., Мукатаев Б.С. Тоғызқұмалақпен айналысу кезінде зияткерлік қабілеттерді жетілдіру 361
Rassulmetova G.N. Spiritual and moral education in the process of teaching a foreign language 365
Айдархан Б.Қ., Амандосова А.Н., Әділбай Г.С., Арынова Г.Ғ. «Қазақ тілі» пәнін оқытуда мультимедиялық технологияларды қолданудың ерекшеліктері 368

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Science and innovation: news, problems and achievements»
30-31 May 2022
Turkistan, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 10. 06. 2022.
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15252

ISBN 978-601-08-2386-0

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін